3 Opera linguistica Lithuanica
Lietuvių kalbos institutas

RITA MILIŪNAITĖ

Lietuvių kalbos gramatikos norminimo pagrindai

Lietuvių kalbos instituto leidykla
Vilnius 2003

UDK 808.82-6
Mi205

Redaktorių kolegija:
prof. habil. dr. *Axel Holvoet*
habil. dr. *Vitalija Maciejauskienė*
prof. habil. dr. *Bonifacas Stundžia*
habil. dr. *Giedrius Subačius*

Leidybą rėmė
Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija

© Rita Miliūnaitė, 2003
© Lietuvių kalbos institutas, 2003
© Dailininkė Elona Marija Ložytė, 2003

ISSN 1648-3316
ISBN 9986-668-47-6

Prieš vienuolika metų, 1992 metų birželio 26 dieną, Vilniaus universitete buvo apginta filologijos mokslų kandidato (dabartinis atitikmuo – humanitarinių mokslų daktaro) disertacija *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos norminimo pagrindai*. Jau svarstant darbą ir rengiantis ginti, buvo siūlymų jo pagrindu išleisti monografiją, tačiau tuo metu autorei atrodė, kad kaip knygą šį darbą pateikti visuomenei būtų buvę pernelyg drąsu – būtų reikėję dar kai ką papildomai tirti ir tobulinti. Pastaraisiais metais Lietuvių kalbos institute sumanyta leisti speciali disertacijų serija *Opera linguistica Lithuanica* suteikė progą dar kartą pasvarstyti, gal vis dėlto verta paskelbti šį užsigulėjusį darbą, kuris, deja, per ištisą dešimtmetį, galima sakyti, taip ir liko vienintelė apginta disertacija tiesiogiai iš kalbos kultūros srities. Rašant darbą, naudotasi tuo metu prieinama rusų ir čekų kalbotyros literatūra (jos sąrašas paliktas toks, koks buvo parengtas tuo metu). Šių dienų akimis tai nėra stiprioji disertacijos pusė, tačiau svarbus kitas dalykas – duomenimis, surinktais iš prieškarinės bei amerikinės *Gimtosios kalbos*, kurios tęsė Jono Jablonskio pradėtą kalbos norminamąjį darbą, iki šiol kalbos praktikos darbuose per mažai naudojamasi, todėl tų šaltinių tyrimas ir pateikiamos išvados, manytina, tebeturi išliekamąją vertę ir dabar.

Suprantama, kad iš naujo skaitant ir rengiant spausdinti darbą, atsirado tam tikra prieštara: per dešimtmetį paskelbta naujų kalbos tyrimų, be to, kai kurie šios

temos aspektai pačios autorės nagrinėti toliau ir publikuoti. Pavyzdžiui, tikslintas kalbos rekomendacijų supratimas, kalbos reiškinių vertinimo laipsnio sąvoka ir kt. Taigi būtų buvę galima kai ką tikslinti ir pildyti, juolab kad vienas kitas kalbos norminimo metodologijos dalykas (pavyzdžiui, kalbos reiškinių vertinimo laipsnių sistema), darbe buvęs iškeltas kaip hipotetinis, jau yra pritaikytas praktiškai, rengiant naujas kalbos rekomendacijas visuomenei. Vis dėlto pasirodė priimtiniausia palikti tekstą tokį, koks jis buvo rašytas, o išnašose prireikus duoti redakcinių pastabų.

Taigi tekstas tik šiek tiek paredaguotas stilistiškai, nekeičiant turinio, taip pat ištaisyti kai kurie buvusio darbo nuorodų netikslumai – čia daug prisidėjo leidyklos redaktorė *Aldona Kaluinienė*. Iš pavadinimo išleistas žodis *dabartinės*, kuris skaitytojus klaidingai nuteiktų darbe ieškoti pačių naujausių duomenų ir jų tyrimo. Nauja tai, kad sudarytas smulkesnis darbo turinys ir parengta asmenų rodyklė. Be to, pridedamas šią temą toliau plėtojančių autorės mokslinių publikacijų, parašytų ir paskelbtų apgynus disertaciją, sąrašas.

Esu dėkinga darbo vadovei prof. habil. dr. *Aldonai Paulauskienei* ir doc. dr. *Aldonui Pupkiui* už padrąsinimą imtis šio darbo ir už duotą laisvės bei savarankiškumo galimybę, o darbo oponentams prof. habil. dr. *Albertui Rosinui*, doc. dr. *Vytautui Pranciškui Būdai* ir prof. habil. dr. *Kazimierui Župerkai*, taip pat recenzentams, kitiems skaitytojams – ypač doc. dr. *Stasiui Keiniui*, dr. *Pranui Kniūkštai*, prof. habil. dr. *Arnoldui Piročkinui* – už anuomet pareikštas pastabas ir paskatinimą.

Taip pat dėkoju prof. habil. dr. *Axeliui Holvoetui*, padėjusiam sutvarkyti anglišką knygos santrauką, ir Instituto leidyklos darbuotojoms, kruopščiai rengusioms knygą spausdinti.

2003 metai, vasaris

TURINYS

PRATARMĖ 13

I. ĮVADAS 19
1. Bendrosios pastabos 19
2. Gramatika – kalbos sistemos dalis 20
2.1. *Kalbos lygmenys* 20
2.2. *Kalbos kitimas ir funkcionavimas* 21
2.3. *Kalbos egzistavimo formos* 22
2.4. *Kalbos kitimo priežastys ir prielaidos* 24
2.5. *Kalbos tobulėjimo problema* 25
2.6. *Gramatinės sistemos kitimo ir funkcionavimo ypatybės* 26
2.7. *Gramatinės sistemos funkcionavimo chronologinės ribos* 28
3. Normos supratimas 30
3.1. *Kalbos norma* 30
3.2. *Bendrinės kalbos norma* 32
4. Gramatikos norminimo ypatumai 37
4.1. *Variantiški gramatikos reiškiniai ir norma* 37
4.1.1. Variantų distribuciniai santykiai 38
4.1.2. Variantų vertinimo laipsniai 40
4.2. *Norminimas ir jo kriterijai* 42
4.3. *Normų šaltiniai* 43
5. Rekomendacijų šaltiniai 44

5.1. *„Kalba“* 45
5.2. *„Gimtoji kalba“ (1933–1941)* 46
5.3. *Juozo Balčikonio „Rinktiniai raštai“* 47
5.4. *„Gimtoji kalba“ (1958–1968)* 48
5.5. *„Kalbos kultūra“* 48
5.6. *„Mūsų kalba“* 49
5.7. *Rekomendacijų statistika* 50
6. Rekomendacijų tyrimo metodika. Pagrindinės sąvokos 50
6.1. *Kalbos rekomendacijų turinys ir sandara* 50
6.2. *Rekomendacijų motyvai* 52
6.3. *Rekomendacijų tyrimo aspektai* 53

II. GRAMATIKOS REIŠKINIŲ NORMINIMO APŽVALGA 55
1. Metodinės pastabos 55
1.1. *Pavyzdžių pateikimas* 55
1.2. *Rekomendacijų interpretavimo aspektai* 56
1.3. *Gramatikos varianto sąvoka* 57
1.4. *Gramatikos variantų klasifikavimas* 58
2. Žodžių formos 61
2.1. *Trumposios ir ilgosios formos* 62
2.2. *Samplaikinės ir vientisinės laipsnių formos* 65
2.3. *Skaičių formos* 68
2.3.1. Dviskaita ir daugiskaita 68
2.3.2. Vienaskaita ir daugiskaita 71
2.4. *Pagrindinės ir dauginės formos* 77
2.5. *Įvardžiuotinės ir neįvardžiuotinės formos* 80
2.6. *Giminės formos* 83
2.7. *Laikų ir nuosakų formos* 88
2.8. *Eigos ir įvykio veikslas* 94
2.9. *Nesangrąžinės ir sangrąžinės formos* 96

2.10. *Veikiamoji ir neveikiamoji rūšis* 103
2.11. *Vienų kalbos dalių perėjimas į kitas* 106
2.12. *Apibendrinamosios pastabos* 107
3. Žodžių junginiai ir konstrukcijos 110
3.1. *Daikto raiška* 110
3.1.1. Daikto visumos ir jo dalies raiška 110
3.1.2. Daikto kaip veiksmo subjekto raiška 114
3.1.3. Daikto kaip veiksmo objekto raiška 119
3.2. *Daikto požymio raiška* 133
3.3. *Veiksmo (būsenos) raiška* 141
3.4. *Veiksmo (būsenos) aplinkybių raiška* 149
3.4.1. Veiksmo (būsenos) laikas 149
3.4.2. Veiksmo (būsenos) vieta 154
3.4.3. Veiksmo (būsenos) būdas 159
3.4.4. Veiksmo (būsenos) sąlyga 163
3.4.5. Veiksmo (būsenos) priežastis 165
3.4.6. Veiksmo (būsenos) tikslas 167
3.4.7. Veiksmo (būsenos) kiekybė 174
3.4.8. Stiprinamosios veiksmo (būsenos) aplinkybės 176
3.4.9. Senaisiais vietininkais reiškiamos veiksmo (būsenos) aplinkybės 176
3.5. *Šalutinio veiksmo (būsenos) raiška* 177
3.6. *Apibendrinamosios pastabos* 180
4. Netiesioginiai sakinio komponentai 182
4.1. *Kreipiniai* 182
4.2. *Įterpiniai* 183
4.3. *Sveikiniai* 186
5. Sudėtiniai sakiniai 188
5.1. *Sujungiamieji sakiniai* 188
5.2. *Prijungiamieji sakiniai* 192
6. Žodžių tvarka sakinyje 201

7. Apibendrinamosios pastabos 207
7.1. *Formalieji ir funkciniai variantai* 207
7.2. *Vertinimo laipsnių sistema* 209
7.3. *Kodifikacijos, realiosios normos ir vartosenos santykiai* 212

III. GRAMATIKOS REKOMENDACIJŲ MOTYVAI 215
1. Metodinės pastabos 215
2. Juozo Balčikonio gramatikos rekomendacijų motyvai 217
3. *Gimtosios kalbos* (1933–1941) gramatikos rekomendacijų motyvai 227
4. *Gimtosios kalbos* (1958–1968) gramatikos rekomendacijų motyvai 245
5. *Mūsų kalbos* ir *Kalbos kultūros* gramatikos rekomendacijų motyvai 262
6. Apibendrinamosios pastabos 273

IV. GRAMATIKOS NORMINIMO PRINCIPAI IR KRITERIJAI 279
1. Vartojimo sritis 279
2. Pagrindiniai vertinimo principai ir kriterijai 281
2.1. *Sistemiškumas* 281
2.2. *Taisyklingumas* 282
2.3. *Grynumas* 282
3. Pagalbiniai vertinimo principai ir kriterijai 283
3.1. *Kalbos jausmas* 284
3.2. *Kalbos etiketas* 285
3.3. *Kalbos estetiškumas* 285
3.4. *Kalbos ekonomiškumas* 286
3.5. *Vartojimo patogumas* 286
3.6. *Aiškumas* 287
4. Tikslingumo principas 288
5. Nestandartiniai motyvavimo būdai 291

IŠVADOS 293
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA 301
SUMMARY 309
ASMENŲ RODYKLĖ 325

PRATARMĖ

Kiekviena bendrinė kalba susiklosto ir funkcionuoja veikiama dviejų jėgų – stichiškų kalbos bei visuomenės raidos procesų ir sąmoningo specialiai pasirengusių žmonių reguliavimo. Sąmoningas poveikis bendrinei kalbai reikalingas nuolat – tiek jos kūrimosi pradžioje, tiek vėliau, antraip stichiški procesai nustelbtų esminius priežiūra palaikomus bendrinės kalbos požymius: jos normų visuotinumą, stabilumą, funkcinį bei stilistinį susiskaidymą.

Lietuvių bendrinės kalbos (toliau – bk) istorija palyginti neilga. Nuoseklus praktinis dabartinių normų nustatymo ir įtvirtinimo darbas pradėtas XIX amžiaus pabaigoje Jono Jablonskio, Kazimiero Būgos, vėliau tęstas Juozo Balčikonio, kitų kalbininkų. Nuo XX amžiaus IV dešimtmečio, kai norminamoji veikla pasidarė organizuotesnė, kai pradėtas leisti bendrinės kalbos laikraštis *Gimtoji kalba*, kai ėmėsi veiklos Lietuvių kalbos draugija, imta aktyviau svarstyti ir teorinius bk norminimo klausimus.

Buvo suprasta, kad bk normų sisteminimas, nustatymas ir diegimas į vartoseną – sudėtingas procesas. Juo stengiamasi kurti ir palaikyti tokią bk, kuri galėtų kuo geriausiai atlikti savo funkcijas. Tačiau neturint tvirtų teorinių pagrindų ir menkai pažįstant tikrąją bk būklę, tas procesas negali būti pakankamai veiksmingas. Jau tada Petro Joniko, Prano Skardžiaus, Antano Salio, Leonardo Dambrausko ir kitų *Gimtosios kalbos* bendradarbių mėgintas spręsti svarbiausias teorinis bk norminimo klausimas: kuo remiantis turi būti atrenkamos, nustatomos bk normos, kokiais teoriniais principais ir kriterijais reikia vadovautis kalbos praktikoje.

Nesileidžiant į plačią istorinę šio klausimo analizę (žr. Palionis 1990, 143–149), reikia pažymėti, kad šiandien nemaža dalis kalbi-

ninkų yra tos nuomonės, jog vientisa mokslinė lietuvių bk norminimo teorija dar nesukurta (plg. Piročkinas 1984, 70–71; 1985, 50–51; Kniūkšta 1979, 86; Vitkauskas 1985, 70–71 ir kt.). Tačiau įvairių svarstymų, mėginimų kurti tokią teoriją, remiantis kalbininkų darbais, esama nemažai (Palionis 1961; 1990; Ulvydas 1967; Girdenis, Pupkis 1978; Pupkis 1980; Piročkinas 1985 ir kt.). Tik paprastai teoriniai principai formuluojami gana abstrakčiai, dažnai taikomi visai kalbos sistemai, nepakankamai atsižvelgiant į visų kalbos lygmenų ypatumus.

Toliau dirbamas ir konkretus praktinis norminamasis darbas: kodifikuojamos bk normos, peržiūrima tikrosios padėties neatitinkanti kodifikacija, prognozuojama vieno ar kito kalbos reiškinio ateitis, normos diegiamos į vartoseną ir t. t. Šiame praktiniame darbe kiekvienas kalbininkas remiasi ne tik susiklosčiusiomis norminimo tradicijomis, bet ir sava patirtimi, intuicija, kalbos jausmu, turimõs tarmės pagrindu, tad kartais neišvengiama ir subjektyvumo, nepamatuotų sprendimų, praktikos atotrūkio nuo teorijos.

Darbo aktualumas. Iki šiol po įvairius kalbos kultūros veikalus, periodinius leidinius yra pasklidę daugybė konkrečių praktinių patarimų visuomenei, rekomendacijų, bk normų svarstymų, kurie kaupia didelę norminamojo darbo patirtį. Šią patirtį susisteminus ir apibendrinus, išryškėtų teorinių pažiūrų, kuriomis vadovautasi tame darbe, raida, kartu būtų galima geriau suprasti ir objektyviau vertinti bk vykstančius procesus, juos kryptingiau reguliuoti. Tokios linkmės darbų jau yra pasirodę: tiriami Jablonskio, Balčikonio norminamojo darbo teoriniai pagrindai ir praktinė veikla (Palionis 1959; Piročkinas 1977; 1978; 1986; Pupkis 1975; 1987), Antano Baranausko bk teorija (Venckutė 1987) ir kt.; nagrinėjami atskirų kalbos lygmenų norminimo ir normų santykio su vartosena klausimai (Paulauskienė, Tarvydaitė 1986; Vidžiūnas 1990 ir kt.). Tačiau apibendrinamųjų darbų, kurie leistų žiūrėti į bk norminimą kaip į nenutrūkstamą procesą, kaip ir nėra.

Objektas, šaltiniai ir tikslai. Darbo *Lietuvių kalbos gramatikos norminimo pagrindai* objektu pasirinkta ne pati kalbos sistema, o sąmoningo kalbininkų poveikio bendrinei kalbai, jos normų reguliavimo

motyvai. Tad darbo tikslas nėra pateikti išsamią gramatikos norminimo analizę ir vienaip ar kitaip vertinti pačius gramatikos reiškinius, nurodyti savo požiūrį į juos. Svarbu kas kita – mėginti atskleisti tų reiškinių vertinimo metodus, ieškoti gramatikos norminimo dėsningumų. Keliama hipotezė, kad gramatikos norminimas turi savo specifiką, ir čia ne visada tinka universaliais laikomi kodifikavimo metodai. Tai grindžiama konkrečių faktų analize.

Duomenys darbui surinkti iš keleto kalbos praktikos leidinių – *Gimtosios kalbos* (1933–1941; 1958–1968), *Mūsų kalbos* (1968–1989), *Kalbos kultūros* (1961–1990) ir Balčikonio *Rinktinių raštų* (nuo 1930 metų). Taigi darbe operuojama ne tik gerai žinomais, bet ir tokiais rekomendacijų šaltinių (iš esmės amerikinės, iš dalies prieškarinės *GK*) duomenimis, kurie iki šiol, galima sakyti, nefunkcionavo pastarojo meto kalbos kultūros darbuose arba buvo per menkai naudojami.

Šie leidiniai, be abejo, neatspindi viso gramatikos norminimo proceso (už darbo ribų lieka gramatikos normas ar jų pažeidimus fiksuojantys veikalai – *Lietuvių kalbos gramatika*, *Kalbos praktikos patarimai*, taip pat įvairiems gramatikos klausimams skirtos monografijos, straipsniai ir kt.). Tačiau nurodytam darbo tikslui – panagrinėti, kuo grindžiami gramatikos normintojų sprendimai, – pasirinkti leidiniai tinkami; be to, juose galima įžiūrėti ir tai, kaip buvo formuojamas bk vartotojų požiūris į gramatikos reiškinius.

Suprantama, tiriamuose šaltiniuose pateiktų gramatikos rekomendacijų argumentai, motyvai iš pažiūros gali atrodyti gana subjektyvūs: jie ne visada sutampa su dabartinių norminamųjų veikalų pozicija. Tačiau įsigilinus matyti, kad norminamasis darbas, siejamas su visuomenės lingvistiniu švietimu, turi tam tikrų dėsningumų. Juos atskleidus, turėtų būti lengviau orientuotis dabartinėje bk situacijoje, kryptingiau dirbti tolesnį kalbos norminamąjį darbą ir pagaliau – visuomenei teikti pagrįstesnes, suprantamesnes, tvirčiau argumentuotas rekomendacijas.

Kalbos reiškinių vertinimo motyvai lietuvių kalbotyroje kaip atskiras objektas nėra tirti. Dėl to teko susikurti naujų kalbos kultūros sąvokų (rekomendacija, jos sudedamosios dalys; vertinimo motyvai ir jų rūšys; vertinimo laipsniai; formų ir funkciniai variantai; analo-

gijos ir jų rūšys ir kt.) ir jas aptarti; šioms sąvokoms darbe suteikiama terminizuota reikšmė.

Darbe daugiausia taikomas analitinis metodas. Be to, antrojoje dalyje esama gramatikos variantų distribucinės analizės elementų, o trečiojoje remiamasi statistiniu metodu, norint palyginti pasirinktų rekomendacijų šaltinių motyvus ir pateikti jų kiekybinę charakteristiką. Išsamiau darbo metodai aptariami šių dalių įvadiniuose skyreliuose.

Darbe mėginama suderinti teorinio ir praktinio požiūrio į bk normas nesutapimą lietuvių kalbos kultūros darbuose, nes toks nesutapimas trukdo nuosekliems moksliniams bk normos tyrimams ir sunkina praktinę veiklą. Kitaip tariant, norima pagrįsti egzistuojant triadą: kodifikacija – realioji norma – bk vartosena.

Be to, lyginami tarpusavy kai kurių lietuvių kalbininkų teoriniai kalbos norminimo postulatai bei praktinė veikla (konkrečių gramatikos reiškinių vertinimas ir jo motyvai). Tokio tyrimo rezultatai leidžia patikslinti ir papildyti kai kuriuos kalbos kultūros istorijos bei teorijos teiginius.

Pateikiama gramatikos variantų klasifikacija (ypač žodžių junginių ir konstrukcijų skirstymas einant nuo turinio prie formos, o ne atvirkščiai, kaip kad buvo įprasta kalbos kultūros darbuose) gali praversti toliau tobulinant kalbos klaidų ir apskritai variantiškų reiškinių klasifikavimą bei nuoseklesnį pateikimą kalbos praktikos darbuose. Tai priimtiniau ir kalbos kultūros mokymo bei normų diegimo metodikos požiūriu.

Darbe nustatytą gramatikos variantų vertinimo laipsnių sistemą galima taikyti naujose rekomendacijose, ir tai padėtų jas padaryti apibrėžtesnes, suprantamesnes bk vartotojams.

Taigi darbas sudaro pamatą tikslinti bk teorijos ir norminimo istorijos teiginius, toliau tęsti gramatikos ir apskritai kalbos norminimo tyrimus, tikslingiau kreipti praktinę norminamąją veiklą.

Darbo sandara. Darbą sudaro keturios dalys. Pirmojoje, įvadinėje, dalyje aptariami teoriniai gramatikos norminimo aspektai (gramatikos kaip kalbos sistemos dalies ypatumai, taip pat normos, vartosenos, varianto sąvokos). Be to, šioje dalyje trumpai apibūdinami re-

komendacijų šaltiniai ir jų tyrimo metodika, kartu apibrėžiama darbo tematika ir problematika, tad šią dalį galima laikyti hipotetine.

Antroji ir trečioji dalys iš esmės yra analitinės: jose pasirinktas darbo objektas – gramatikos norminimo pagrindai – tiriamas dviem požiūriais: pirmiausia labiau atsižvelgiama į pačių variantiškų gramatikos reiškinių ypatumus, toliau iškeliami svarbesni rekomendacijų motyvai ir lyginami pagal šaltinius, aiškinamasi normintojų pažiūros. Lyginamieji statistikos duomenys pateikiami lentelėse.

Ketvirtojoje dalyje apibendrinami darbo rezultatai; tai ankstesnių dviejų dalių sintezė.

Pabaigoje pateikiama išvados, šaltinių ir literatūros sąrašas, santrauka anglų kalba ir asmenų rodyklė.

Darbas dalimis buvo svarstytas Lietuvių kalbos instituto Kalbos kultūros ir terminologijos skyriuje (1990 metų gruodžio mėnesį ir 1991 metų birželio mėnesį), o visas darbas – šio instituto Kalbos kultūros skyriuje (1992 metų gegužės mėnesį), taip pat Vilniaus universiteto Lietuvių kalbos katedroje (1992 metų gegužės mėnesį).

Pagrindiniai teiginiai ir tyrimo rezultatai išdėstyti penkiuose straipsniuose[1].

[1] Šių straipsnių ir kitų svarbesnių šios srities autorės darbų, išspausdintų po 1992 metų, sąrašą žr. šaltinių ir literatūros sąrašo pabaigoje arba Lietuvių kalbos instituto interneto svetainėje www.lki.lt

I. ĮVADAS

1. Bendrosios pastabos

Į gramatikos, kaip ir į visos kalbos sistemos, reiškinius galima žiūrėti aprašomuoju (objektyviuoju) ir norminamuoju aspektu. Šiuodu požiūriai nėra visiškai atsiję – jau vien todėl, kad tyrimo objektas tas pats; skiriasi tyrimo tikslai: vienur svarbiau tą objektą aprašyti, kitur – jį vertinti. Aprašomosiose gramatikose siekiama išnagrinėti gramatinės sandaros ypatumus, atskleisti gramatikos reiškinių tarpusavio ryšius. Jeigu aprašoma bk sistema, tokie veikalai paprastai kartu esti ir daugiau ar mažiau norminamieji.

Žiūrint į gramatiką n o r m i n a m u o j u aspektu, taip pat vartojamos aprašomosios gramatikos sąvokos bei kategorijos, tačiau čia svarbiausia parodyti, kaip funkcionuoja gramatinė sistema, ir įvertinti gramatikos normų ypatybes bei pažeidimus, varijuojančių gramatikos reiškinių diferenciaciją[2]. Darbe ir nagrinėjami tokie lingvistiniai tekstai (t. y. gramatikos reiškinių vartojimo rekomendacijos), kuriuose pastarasis požiūris vyrauja.

Tiriant gramatikos reiškinių norminimą, svarbu suvokti pačios gramatikos, kaip kalbos sistemos dalies, savitumus, išsiaiškinti, kas yra gramatikos norma, todėl pravartu žvilgtelėti, kaip atrodo gramatinė sistema bendrosios kalbotyros teorijos ir kalbos kultūros teorijos sankirtoje.

[2] Plg. Vito Labučio mintį: „Specialiųjų kodifikacinių darbų tikslas – aiškiai formuluoti gramatikos reiškinio taisyklingumo ribas; jeigu jų aiškių nėra, tai nurodyti tą sritį, kurioje taisyklinga sunkiai skiriasi nuo to, kas nenormiška, netaisyklinga“ (Labutis 1985, 12).

2. Gramatika – kalbos sistemos dalis

2.1. *Kalbos lygmenys*

Iki struktūrinės kalbotyros atsiradimo kalboje daugiausia intuityviai skirtos fonetikos, leksikos, morfologijos, sintaksės ir kitos sritys, tačiau tarp jų neįžiūrėta sisteminių, hierarchiškų santykių. Nuo Ferdinando de Saussure'o kalbą imta laikyti sistema, kurią sudarantys įvairaus sudėtingumo vienetai susiję tam tikrais ryšiais.

Pagal pagrindinių kalbos vienetų sandaros ir jų jungimosi dėsningumus skiriami kalbos sistemos posistemiai – lygmenys. Skirtinguose šaltiniuose dažnai jų nurodoma įvairių. Tai pirmiausia priklauso nuo pačios kalbos tipo, taip pat nuo to, kokie kalbos vienetai laikomi pagrindiniais, ir apskritai nuo to, kokius tikslus sau kelia tyrėjas.

Vadimas Solncevas nurodo, kad kalbos lygmens sąvoka operuoti galima dvejopai: 1) turint galvoje pačią kalbos sandarą objektyviąja, ontologine, prasme ir 2) lygmenis suprantant kaip kalbos analizės etapus (Солнцев 1972, 3). Antruoju atveju lygmenų gali būti skiriama daugiau, negu objektyviai egzistuoja kalboje, mat tą patį kalbos vienetą (pavyzdžiui, žodį) ir jo funkcijas galima tirti keliais požiūriais.

Objektyviai aprašant gramatinę kalbos sistemą, paprastai teigiama, kad ji apima morfologijos ir sintaksės lygmenis. Neretai ginčijamasi dėl žodžių darybos: ar tai savarankiškas (plg. Urbutis 1978, 35–39), ar tarpinis lygmuo (plg. Кодухов 1974, 146–147), ar morfologijos dalis (plg. Paulauskienė 1983, 9–12). Keblumų čia sudaro tai, kad „žodžių darybos rezultatas – semantinis kitimas yra kartu ir leksinis, gramatinis" (Paulauskienė 1983, 29). Apskritai nubrėžti griežtą ribą tarp lygmenų neįmanoma, nes esama tarpinių reiškinių, be to, kalbai kintant, kinta santykiai ne tik lygmens viduje, bet ir tarp pačių lygmenų.

Gramatikos teorijos požiūriu (ir pirmuoju, objektyviuoju, lygmenų skyrimo aspektu) lietuvių kalboje priimtiniau žodžių darybą laikyti morfologijos dalimi, nes taip išlaikomas tam tikras nuoseklu-

mas, į žodžių darybos ir kaitybos morfemas žiūrint kaip į to paties morfologijos lygmens vienetus. Jei viršų ims tyrėjo tikslai, žodžių darybą galima skirti kaip savarankišką kalbos analizės lygmenį. Norminamojoje (ne aprašomojoje) gramatikoje jau yra susiklosčiusi tradicija žodžių darybos normas ir klaidas aptarti atskirai, nes šios rūšies klaidos, jų taisymai, pakaitų parinkimas, kodifikavimo kriterijai turi savo specifiką (plačiau žr. Pupkis 1980, 66–67).

Darbe apsiribojama siauresniu morfologijos (neapimančios žodžių darybos) supratimu. Taigi gramatikos reiškiniais čia iš esmės laikomas žodžių formų, žodžių junginių bei konstrukcijų vartojimas ir sakinių sudarymas.

2.2. *Kalbos kitimas ir funkcionavimas*

Kiekviena gyva natūrali (ne dirbtinė) kalba nuolat kinta kartu su ją vartojančia visuomene. Tačiau tai nereiškia, kad kalboje nėra nieko pastovaus. Galima kalbėti apie kalbos sistemos branduolį ir periferiją. Branduolyje kaupiasi visa, kas kalboje pastoviausia, o periferijoje yra daugiau nenusistovėjusių dalykų. Vienokių ar kitokių reiškinių ilgesnis nekintamas išsilaikymas, atsparumas visokiems poveikiams rodo jų svarbą kalbos sistemoje (Кубрякова 1968, 119). Jei nebūtų branduolio, skirtingų kartų žmonės nesusikalbėtų, nebūtų galima perimti socialinės ir kultūrinės patirties, vadinasi, kalba negalėtų atlikti pačių svarbiausių savo funkcijų ir netektų savo esmės.

Kalbos egzistavimą galima apibūdinti dviem atžvilgiais: kalba f u n k c i o n u o j a tam tikroje visuomenėje tam tikru apibrėžtu metu ir k i n t a laikui bėgant, keičiantis visuomenei[3].

Nors de Saussure'as griežtai atskyrė sinchroniją ir diachroniją (žr. Кубрякова 1968, 112–113), bet pats suprato, kad praktiškai tiriama kintanti kalba, ir tas kitimas – ne mechaniškas sinchroninių sluoks-

[3] Panašiai kalbos egzistavimą nusakė ir de Saussure'o vartotos sąvokos „sinchronija" ir „diachronija". Tačiau vėlesniais laikais jos įgavo ne tik ontologinį (kalbos egzistavimo), bet ir gnoseologinį (kalbos pažinimo bei tyrimo metodo) atspalvį (žr. Березин, Головин 1979, 243). Sąvokos „funkcionavimas" ir „kitimas" neturi gnoseologinio aspekto, todėl labiau tinka kalbant apie tam tikras kalbos egzistavimo formas.

nių pasikeitimas, o priežastinis ir nenutrūkstamas procesas (žr. Звегинцев 1962, 184). Neįmanoma nurodyti konkretaus momento, kada viena sistema suyra ir ją pakeičia kita. Kintant kalbai, paprastai pirmiausia persigrupuoja kalbos vienetai, pasikeičia jų ryšiai kalbos posistemiuose (Кубрякова 1968, 114). Be to, vienu metu kalboje gali būti ir ankstesnės sistemos liekanų, ir būsimos sistemos (iš pradžių dažniausiai – atskirų posistemių) užuomazgų (žr. Тезисы 1967, 18; Urbutis 1978, 32).

Dėl to tuo pačiu laiku gyvenančios kelios kalbos vartotojų kartos beveik nepastebi kalbos kitimo. Vadinasi, kad ir sąlygiškai, tam tikroje visuomenėje tam tikru metu funkcionuojančią kalbą galima apibrėžti kaip kintančios kalbos atkarpą, būseną. Ta atkarpa yra reiškinių, atsiradusių skirtingu metu ir turinčių skirtingas kitimo tendencijas, sankaupa. Vitalijus Koduchovas (1974, 186) tokią kalbos būseną apibūdina kaip dinaminę pusiausvyrą. Ši pusiausvyra galimà dėl dviejų kalboje veikiančių priešybių – tradicijos, stabdančios kitimus, kurie nesuderinami su normaliu kalbos vartojimu, ir aktyvių kalbos raidos tendencijų, kurių atsiranda dėl įvairių vidinių ir išorinių poveikių (Звегинцев 1962, 184). Kitaip tariant, įtampą kalbos atkarpoje sukelia santykiai tarp nykstančių ir atsirandančių, tradicinių ir inovacinių reiškinių (Едличка 1988_2, 263).

De Saussure'as kalbos būseną įsivaizdavo ne kaip matematinį tašką, o kaip kalbos funkcionavimą toje pačioje kolektyvinėje sąmonėje ilgesniu ar trumpesniu laiko tarpu, per kurį vykstančių pokyčių suma yra menka (Соссюр 1933, 88). Taigi kalbos atkarpa nėra statiška, joje vyksta įvairių permainų, ir kaip tik tų permainų pobūdis leidžia bent sąlygiškai nustatyti kalbos funkcionavimo ir kitimo skirtumus.

2.3. *Kalbos egzistavimo formos*

Paprastai skiriamos trys kalbos egzistavimo (kitimo ir funkcionavimo) formos: p o k y t i s, p e r i n t e g r a c i j a ir v a r i j a v i m a s (plg. Кубрякова 1968, 120).

Pokytis suprantamas dvejaip. Pirmiausia tai kalbos vieneto tapatumo pažeidimas, kuris žymi vieno kalbos vieneto pakeitimo kitu

santykius. Be to, prie kalbos pokyčių reikėtų skirti kalbos reiškinio išnykimą ir naujo reiškinio (t. y. inovacijos) atsiradimą, tačiau tokiais atvejais kalbos sistemoje vykstantys procesai kitokie, negu vienam reiškiniui keičiant kitą.

Nustatyti kalbos pokytį galima tik lyginant kelias kalbos atkarpas, t. y. tiriant kalbą diachroniškai.

Kitos dvi kalbos egzistavimo formos reiškiasi kalbos atkarpoje. Jos yra ir ligtolinės kalbos istorijos rezultatas, ir pokyčių prielaida – parengia būsimus pokyčius. Vykstant perintegracijai (žr. Кубрякова 1970, 209), kalbos vienetas nekeičia materialaus tapatumo, tik persitvarko atskiros jo dalys. Varijavimas žymi kelių lygiagrečių kalbos raiškos priemonių koegzistavimo, konkurencijos santykius kalbos atkarpoje. Taigi kalbos kitimo ir funkcionavimo formos nėra vienodos. Kalbos atkarpoje ryšių tarp sistemos vienetų schema išlieka ta pati, įvyksta tik k i e k y b i n i ų permainų, o kalbos kitimas apima tuos pokyčius, kurie atveda kalbos sistemą į k o k y b i š k a i naują būvį (žr. Звегинцев 1962, 187).

Varijuojančių kalbos reiškinių kilmė, „amžius“ ir tolesnis likimas aprašomojoje sinchroninėje gramatikoje ne tiek svarbu. Tačiau norminant gramatikos reiškinius, variantų kilmė, reikšmės ir funkcijų skirtumai pasidaro reikšmingi; stengiamasi nustatyti jų raidos tendencijas (semantinį ar funkcinį diferencijavimąsi, būsimą išnykimą ir pan.). Tad čia reikia derinti ir sinchroninį metodą (turint prieš akis funkcionuojančią kalbos atkarpą, joje egzistuojančius kalbos vienetų santykius), ir diachroninį (žvelgiant į funkcionuojančių kalbos reiškinių kilmę ir prognozuojant jų ateitį).

Tokios yra beñdrosios kalbõs egzistavimo ypatybės, tačiau kalba – sudėtingas daugiasluoksnis darinys. Kalbos kitimas apima ne tik atskirus jos vienetus, bet ir stambesnes sistemos dalis – kalbos kategorijas, lygmenis (žr. Кодухов 1974, 186). Kalbos vienetai kinta daug pastebimiau, o kategorijos ir lygmenys – lėčiau. Be kalbos sistemos kitimo, dar galima kalbėti apie kalbos funkcijų plėtojimąsi (žr. Исаев 1981, 133), tačiau tai labiau funkcinės stilistikos objektas, o kalbos norminimo požiūriu kalbos funkcijų kitimas svarbus tiek, kiek susijęs su kalbos reiškinių stilistiniu skaidymusi.

2.4. *Kalbos kitimo priežastys ir prielaidos*

Kalbos kitimo priežasčių linkstama ieškoti tiek kalbos vidinėje sandaroje, tiek tarp įvairių išorinių poveikių kalbai. Antra vertus, kartais kyla terminologinių nesutarimų: tas pats dalykas vienų vadinamas kitimo prielaidomis, kitų – sąlygomis, trečių – priežastimis, veiksniais ir pan. (plg. Кубрякова 1970, 217 ir kt.; Березин, Головин 1979, 244–248; Кодухов 1974, 199–201).

Sunku nubrėžti aiškią ribą tarp išorinių ir vidinių kalbos kitimo priežasčių. Galima svarstyti, ar iš viso reikia nustatyti tokią ribą ir ar apskritai yra prasmės kalbėti apie vidines kalbos kitimo priežastis. Jeigu nėra žmonių bendruomenės, kalbančios viena ar kita kalba, tokia (nefunkcionuojanti) kalba laikoma mirusia ir kisti negali. Taigi būtiniausia kalbos kitimo priežastis yra ne pačioje kalboje, ne vidinė, o išorinė.

Kalbos vidinė sandara gali sudaryti tik prielaidas kalbai kisti vienokiu ar kitokiu būdu, o pati savaime be išorinio kalbos vartotojų stimulo lieka statiška. Net ir vadinamasis „struktūros spaudimas“, arba analogija, dažnai priskiriama prie vidinių kalbos kitimo veiksnių (žr. Лайонз 1978, 54–55), kalboje atsiranda ne pati viena, o sukuriama kalbos vartotojų (tai neretai priklauso nuo vieno ar kito reiškinio vartojimo dažnumo). Be abejo, kalboje egzistuoja vidiniai dėsniai, kuriuos lemia sistemos ypatybės, tačiau jie tik suteikia išoriniam poveikiui konkrečią raišką ir kryptį.

Nesiimant plačiau aptarti vidinių kalbos kitimo prielaidų, vis dėlto reikia pabrėžti kelias pačias svarbiausias, susijusias su kalbos, kaip ženklų sistemos, prigimtimi, nes tai iš dalies paaiškina ir variantiškų raiškos priemonių atsiradimo galimybę.

Dėl to, kad tarp kalbos ženklo pusių – žyminio ir žymiklio – nėra motyvuotų ryšių, galimas jų perslinkis (žr. Sosiūras 1983, 137). Ir žyminys, ir žymiklis gali kisti atskirai vienas nuo kito, t. y. autonomiškai. Tokia kalbos ženklo asimetrija leidžia reikšti naujus dalykus senomis priemonėmis, jas pergrupuoti. Pavyzdžiui, sintaksinė kalbos sandara kinta, kai pažeidžiama pusiausvyra tarp formos ir funkcijos. Egzistuojantys sintaksės modeliai gali imti reikšti naują turinį (Арутюнова 1970, 172).

Su kalbos, kaip ženklų sistemos, prigimtimi susijęs ir kalbos vienetų p e r t e k l i u s: tą patį turinį galima reikšti įvairiomis formomis, o ta pati forma gali žymėti skirtingą turinį, todėl atsiranda prielaidos kisti santykiams tarp raiškos ir turinio.

Išoriniai veiksniai kalbą veikia dvejopai: 1) s t i c h i š k a i (čia pirmiausia turima galvoje kalbų ir tos pačios kalbos atmainų, įvairių jos apraiškų sąveika, taip pat visuomenės gyvenimo pokyčiai); 2) visuomenei (paprastai jos daliai) s ą m o n i n g a i reguliuojant kalbos procesus. Reikia pridurti, kad sąmoningai reguliuojama tik viena tautinės kalbos atmaina – bendrinė kalba, o kitos atmainos (pavyzdžiui, tarmės) kinta stichiškai, savaime.

Kaip išvengti griežto kalbos išorinių ir vidinių kitimo priežasčių ir prielaidų supriešinimo, mėgina paaiškinti Koduchovas (1974, 200). Remdamasis Eugenio Coseriu teiginiu, kad kalba egzistuoja kaip kalbos sistema, kalbos norma ir kalbinė veikla, jis nurodo, jog kalbos kitimų priežastis atskleidžia šių trijų dalykų sąveika ir prieštaravimas tarp kalbos sistemos ir normos, normos ir kalbinės veiklos. Tokiu būdu kalbos kitimas natūraliai susiejamas su ją vartojančios visuomenės raida.

2.5. *Kalbos tobulėjimo problema*

Aptariant kalbos kitimą, paprastai keliama ir kalbos tobulėjimo, pažangėjimo problema. Ją spręsti svarbu ir kalbos norminamajam darbui, ypač turint galvoje bk procesų prognozavimą.

Dar Josephas Vendryesas svarstė, ar kalba kisdama trypčioja vietoje, ar eina į kokį nors tikslą (1937, 309). Jo manymu, absoliučios kalbos pažangos nesą. Tą rodančios jau vien kalbos reiškinių „netektys“. Yra tik atskiros būsenos, kurios keičia viena kitą, ir kiekvienoje veikia apibrėžti dėsniai. Galima esą kalbėti tik apie santykišką kalbų pažangą – kiekviena kalba kiek galėdama prisitaiko prie kalbėtojų poreikių. Be to, kalboje veikia tam tikri raidos dėsniai, kurie padeda nustatyti vienokią ar kitokią kalbos kitimo kryptį. Pavyzdžiui, viena iš bendrųjų kalbos raidos ypatybių Vendryesas laiko kalbos abstraktėjimą (1937, 318) ir aiškina tai paties mąstymo polinkiu abstraktėti.

Kadangi ne viskas, kas kalboje pasikeičia, vyksta dėsningai ir prisideda prie kalbėtojų poreikių tenkinimo, prasminga skirti kalbos k i t i m o ir jo dalinės apraiškos – kalbos r a i d o s sąvokas. Kalbos kitimą reikėtų suprasti labai plačiai, jis apimtų visa, kas kalboje pasikeičia (atsiranda ar išnyksta), o raida nusakytų dėsningą kalbos kitimą (pavyzdžiui, kalbos polinkį į formų analitiškumą ar sintetiškumą, morfologinių galūnių unifikaciją ir pan.). Kalbos norminamajame darbe bk kitimą stengiantis reguliuoti sąmoningai, svarbu remtis kalbos raidos tendencijomis, bet negalima jų absoliutinti[4].

2.6. *Gramatinės sistemos kitimo ir funkcionavimo ypatybės*

Kalbos sistemos lygmenys nevienodai reaguoja į įvairius poveikius. Vienas iš bendrųjų kalbos dėsningumų, būdingų daugeliui kalbų, yra tas, kad atskirų kalbos vienetų (taigi ir lygmenų) kitimo tempai nevienodi (plg. Звегинцев 1962, 165–166).

Kad geriau išryškėtų gramatikos ypatumai, ji dažnai lyginama su kitomis kalbos sistemos dalimis, ypač su kalbos žodynu – leksika. Pagal minėtą dėsningumą kalbos žodynas ir gramatinė sandara kinta skirtingu greičiu; gramatika laikoma pačia pastoviausia kalbos sistemos dalimi.

Gramatika apima du kalbos lygmenis – morfologiją ir sintaksę. Kartais nurodoma, kad sintaksė, kaip ir leksika, lengviau pasiduoda išoriniams poveikiams (Никольский 1968, 111; Климов 1970, 291–292), taigi ir pokyčių joje daugiau nei morfologijos lygmenyje.

Santykiškas gramatinės sandaros pastovumas, atsparumas išoriniams poveikiams aiškinamas tuo, kad gramatinė sistema yra uždara: „[...] gramatikai niekada nieko netrūksta. Tai baigtinė sistema, kuri atrodo pakankama bet kuriuo savo funkcionavimo metu“ (Paulauskienė, Tarvydaitė 1986, 9). Toks gramatikos uždarumas lemia ir šios kalbos sistemos dalies reiškinių egzistavimo formas. Leksikoje,

[4] Pavyzdžiui, darbe vėliau bus minimas Otto Jesperseno kalbos pažangėjimo teorijos poveikis Leonardo Dambriūno bk norminamajai veiklai.

jei lyginsime ją su gramatika, daug gausiau inovacijų, t. y. šis lygmuo pastebimai kinta kiekybiškai – plečiasi, nes žodyno sudėtis papildoma paprastai daugiau, negu pasenusių žodžių pasitraukia iš aktyviosios vartosenos (Исаев 1981, 136).

Gramatinėje sistemoje tokių kiekybinių pokyčių reta: neatsiranda staiga nei naujų kategorijų, nei kaitymo būdų. Pagrindinė egzistavimo forma čia – tokie pokyčiai, kai persigrupuoja esami vienetai ir persiskirsto funkcijos tarp jų (Paulauskienė 1988, 43–44).

Apskritai kalbos ženklo turinys ir forma kinta skirtingu greičiu (Арутюнова 1970, 174); gramatinė struktūra pastovesnė negu gramatinės funkcijos, dėl to ir funkciniai persitvarkymai vyksta greičiau. Tai ypač gerai matyti morfologijos lygmenyje. Dėl įvairių poveikių ta pati forma ima atlikti kitą funkciją (pavyzdžiui, neįvardžiuotinės formos pavartojamos vietoj įvardžiuotinių, ir atvirkščiai).

Dėl gramatinės sistemos uždarumo vienos jos dalies pokytis paprastai sukelia ir kitų dalių pokyčių: „Jeigu kas kinta gramatinėje sistemoje, tai drauge pakinta ir visi kiti elementai, susiję su kintamuoju“ (Paulauskienė, Tarvydaitė 1986, 9). Čia reikėtų padaryti nedidelę pataisą. Kaip pavyzdį imkime morfologinę sistemą. Ją sudaro įvairūs posistemiai (kategorijos), tačiau negalima sakyti, kad visos morfologinės sistemos grandys būtų labai glaudžiai susijusios (Кубрякова 1970, 278). Antai žodžio linksniuotės pasikeitimas neturi įtakos linksnių sistemai (*šuo, vanduo* linkę pereiti į kitas linksniuotes, bet jų linksniavimo tipo pasikeitimas neveikia visos linksniavimo paradigmos). Morfologinę sistemą galima laikyti atskirų mikrosistemų, tarp kurių įmanomi vienokie ar kitokie ryšiai, konglomeratu (Кубрякова 1970, 278). Taigi pakitęs gramatinės sistemos vienetas pirmiausia paveikia kitus tos pačios mikrosistemos vienetus.

Nuo gramatinės sistemos kitimo ypatumų priklauso ir sąmoningo kišimosi į šį procesą būdai, principai. Nors gramatikoje, kaip minėta, inovacijų atsiranda palyginti retai ir nedaug, normintojų požiūris į jas gana griežtas; jos paprastai esti nereikalingos, nes nieko nauja nežymi, o tik dubliuoja jau esamų vienetų funkcijas. Leksikos pokyčiai dažnesni ir pastebimesni, į juos ir reaguojama staigiau, o

gramatikoje neretai metai iš metų taisomi tie patys nukrypimai nuo kodifikuotos normos. Apčiuopiamesnis kitas dalykas, kurį normintojams privalu nuolat sekti ir reguliuoti, – gramatikos reiškinių funkcinė ir stilistinė diferenciacija.

2.7. *Gramatinės sistemos funkcionavimo chronologinės ribos*

Kalbos kultūros mokslas tiria ir vertina funkcionuojančios visuomenėje kalbos reiškinius, todėl būtina apibrėžti tiriamõs kalbos atkarpos chronologines ribas; taigi svarbesnis čia sinchroninis aspektas (Едличка 1988_2, 263). Tačiau, kaip minėta, nustatant normas ir jų raidos tendencijas, vertinant variantiškus reiškinius, būtina remtis ir diachronija, lyginti įvairių kalbos atkarpų normas.

Pasak Jelenos Kubriakovos (1968, 121), svarbiausias sinchroninio tyrimo principas – ne laiko[5], o pokyčių minimumas. Turint tai galvoje ir žinant, kad kalbos lygmenys kinta skirtingu greičiu, galima daryti išvadą, jog atskirų lygmenų sinchroninio tyrimo ribos nesutampa. Viktoras Ickovičius nurodo dėsningumą, kad kiekviename lygmenyje laiko tarpo, per kurį dar negalima kalbėti apie diachroninius pokyčius, didumas yra atvirkščiai proporcingas tame lygmenyje vykstančių pokyčių tempams (Ицкович 1970, 14–15). Vadinasi, kuo lėčiau kinta lygmuo, tuo ilgesniu laiko tarpu galima kalbėti apie sinchroninius, o ne diachroninius pokyčius[6].

Kaip nustatyti chronologines gramatinės sistemos funkcionavimo ribas? Jos gali būti tik apytikrės ir sąlygiškos, nes ir pačios gramatinės sistemos viduje atskiri posistemiai paprastai kinta nevienodu greičiu: branduolys palyginti ilgai gali būti pastovus, o tuo pat metu kiti reiškiniai gali pereiti kelias raidos pakopas.

Sinchroniškai galima tirti bet kurį kalbos raidos etapą. Esamajam momentui, esamajai kalbos būsenai apibrėžti vartojama „dabarti-

[5] Kubriakova laiką čia apibrėžia ne kaip astronominį, o kaip lingvistinį, kuris nustatomas remiantis kalbos sistemos kitimo greičiu.

[6] Kartais tai vadinama sinchronine dinamika (Едличка 1988_1, 40), kai tiriami evoliucijos procesai, vykstantys nustatytu kalbos laikotarpiu.

nės kalbos“ sąvoka. Ji nėra pakankamai informatyvi ir turi būti paaiškinta plačiau.

Aloisas Jedlička dabartine bendrine kalba laiko tokią, kurią vartoja dabartiniu metu gyvenančios trys tos kalbos vartotojų kartos (1988_1, 38). Labiausiai orientuojamasi į vidurinę kartą, nes vyresniosios ir jaunesniosios kartõs kalbinė sąmonė gerokai skiriasi (ypač turint galvoje požiūrį į senesnes normas ir inovacijas) (ten pat, 39).

Dabartinės kalbos ribos priklauso ne tik nuo pačios kalbos ypatybių, bet ir nuo socialinių bei komunikacinių sąlygų, nuo kiekvienos konkrečios kalbos tradicijų. Jedličkos manymu, dabartinės čekų bendrinės kalbos laikotarpis apima 50–60 metų, o slovakų – 30 metų. Rusų kalbotyroje dabartinės bk ribos ilgą laiką buvo tradiciškai brėžiamos labai plačiai – „nuo Puškino epochos iki mūsų dienų“, o vėliau imtos siaurinti ir pradėtos skaičiuoti maždaug nuo XX amžiaus IV–V dešimtmečio (žr. Горбачевич 1978, 41–43). Levo Skvorcovo nuomone, apskritai dabartinė kalba apima 40–50 metų laikotarpį (Скворцов 1970, 75).

Paskutinius keletą XX amžiaus dešimtmečių pagal lietuvių rašomosios kalbos periodizaciją buvo laikomasi nuomonės, kad to meto dabartinės bk etapą galima tapatinti su tarybų valdžios metais ir jį skaičiuoti nuo 1940 metų (Palionis 1989, 64), ypač turint galvoje bk vartoseną, o ne kodifikuotas normas (žr. Pupkis 1980, 8–9).

Leksikos ir žodžių darybos lygmenims tokia riba gal būtų ir tikusi, nes po 1940 metų bk žodyno sudėtis (žr. Sabaliauskas 1967, 78–101) ir iš dalies darybos modeliai (žr. Simonaitytė 1979, 101–110) ėmė keistis. Gramatikos, o ypač morfologijos, kitimas ne taip ryškiai veikiamas socialinių veiksnių, tad kalbėti apie tarybinių metų gramatinę sistemą ar ieškoti joje su istorinėmis permainomis susijusių pokyčių nebūtų prasmės, nebent turėtume galvoje kai kurių stilių (pavyzdžiui, mokslinio, kanceliarinio) gramatinių konstrukcijų, sakinių modelių ryškesnį pasidavimą rusų kalbos įtakai.

Mėginant nustatyti kokio nors laikotarpio lietuvių gramatinės sistemos sinchroninio tyrimo ribas, tikslinga atsižvelgti į pačios kalbos ypatybių kitimą ir į jos normintojų veiklą. Bk gramatinės sistemos ir jos normų raidoje aiškiai išsiskiria XIX amžiaus pabaigos ir Jono Jab-

lonskio norminamosios veiklos laikotarpis (jis baigiasi apie 1930 metus), kai vakarų aukštaičių tarmė galutinai įsitvirtino kaip bk pagrindas, kai buvo nustatytos ir gramatikose aprašytos morfologijos bei sintaksės normos, ėmė kristalizuotis pagrindiniai bk stiliai.

Po Jablonskio mirties prasidėjo naujas nustatytų normų įtvirtinimo vartosenoje laikotarpis, ir kaip tik jį galima būtų laikyti naujo gramatinės sistemos funkcionavimo etapo pradžia. Kita aiški riba yra Lietuvos nepriklausomybės atgavimas[7]. Taigi išeitų, kad šio 60-ies metų tarpsnio gramatinę sistemą galima laikyti gana vientisa, sinchroniškai įmanoma tirti atkarpa, ir darbe nagrinėjamų gramatikos rekomendacijų autoriams ji buvo „dabartinė“. Aprašomajai sinchroninei gramatikai tokių laiko ribų ir pakaktų (dėl to žr. Girdenis, Žulys 1973, 204–207). Tačiau norminamajam darbui vieno ar kito laikotarpio dabartine vadinama gramatinė sistema ir jos vartosena tėra v e r t i n i m o o b j e k t a s. Kodifikuojant normas, remiamasi ir ankstesnių bk raidos etapų pavyzdžiais (iš senųjų raštų, grožinės literatūros kūrinių ir pan.). Tai jau susiję su bk normų ir jų šaltinių supratimu.

3. Normos supratimas

3.1. *Kalbos norma*

Pagrindinė kalbos kultūros teorijos ir praktikos sąvoka „norma“ tiek užsienio, tiek lietuvių kalbininkų apibrėžiama ir vartojama nevienodai. Tai priklauso ir nuo kiekvienos kalbos sistemos bei jos funkcionavimo ypatumų, ir nuo tyrimo tikslų, ir pagaliau nuo mokslinio darbo metodikos bei tradicijų. Neretai atsirandanti terminologinė painiava[8]

[7] Su Nepriklausomybės atgavimu prasidėjo ryškūs bk žodyno pokyčiai, o gramatinė sistema, patirdama vis didėjančią anglų kalbos įtaką, kad ir ne taip aiškiai, vis dėlto pamažu taip pat ėmė įgauti naujų bruožų (2003 metų autorės pastaba).

[8] Pavyzdžiui, vidinę kalbos organizaciją, kalbos potencijas Louis Hjelmslevas vadina *schema*, Coseriu – *sistema*, Natalija Semeniuk – *struktūra* (žr. Семенюк 1970, 549–559); reguliariai kolektyvo vartojamų kalbos realizacijų, įpročių visuma Prahos lingvistinės mokyklos atstovų, Coseriu ir kt. vadinama *norma*, Hjelmslevo – *uzusu* (žr. Скворцов 1970, 40–103; Ицкович 1970, 9–22).

kelia būtinybę nurodyti, kaip darbe suprantama ne tik norma, bet ir kitos su ja susijusios sąvokos – „norminimas (normalizacija)“, „kodifikacija“, „vartosena“ ir kt.

Visuotinai pripažįstama, kad norma būdinga kiekvienai kalbai, įvairioms jos apraiškoms. Plėtojant de Saussure'o kalbos–kalbėjimo sampratą ir skiriant įvairias kalbos realizavimo pakopas[9], tarp tų pakopų mėginama vienokiu ar kitokiu būdu įterpti ir normą.

Vienų autorių norma laikoma tarpine pakopa tarp kalbos vidinės organizacijos ir kalbinės veiklos (Косериу 1963, 173–176; Степанов 1966, 99–102; Горбачевич 1971, 13–17; Pupkis 1980, 19). Kitų kalbininkų supratimu, norma nėra visai tos pačios plotmės kaip sistema ar vartosena (uzusas); ji apimanti tų pakopų dalį. Pavyzdžiui, Ickovičiui (1970, 21–22) norma yra materialioji sistemos raiška (t. y. struktūra) ir dalis vartosenos; Semeniuk (1970, 555–559) normą laiko platesne už struktūrą ir siauresne už vartoseną.

Taigi vienaip ar kitaip normai priskiriama r e a l i z a v i m o funkcija. Antra vertus, realiai įkūnijamos ir funkcionuoja ne vìsos kalbos sistemos išgalės, o vartosenoje pasitaiko įsitvirtinusių nesistemiškų reiškinių, tad norma atlieka ir reguliuojamąją, a t r a n k o s funkciją (Косериу 1963, 174; Семенюк 1970, 560).

Remiantis Prahos lingvistinės mokyklos kalbininkų (ypač Bohuslavo Havráneko) darbais ir Coseriu normos teorija, k a l b o s n o r m a paprastai vadinama tam tikrame kolektyve tam tikru laiku nusistovėjusių kalbos įpročių, tradicinių realizacijų visuma: „[...] norma yra realiai egzistuojanti visuotinė vartosena, nepriklausanti nei nuo individų ir jų norų, nei nuo rašytinių autoritetų. Visa, kas visuotinai vartojama, kas yra viso kolektyvo įprotis, ir yra norma“ (Pupkis 1981, 51; dar plg. Степанов 1966, 99–102; Ицкович 1970, 12 ir kt.). Papildant Coseriu, kartais priduriama, kad norma apima ne tik būtinąsias, bet ir potencialias realizacijas (Скворцов 1970, 46–50). Toks normos supratimas priimtinas turint galvoje įvairias stichiškai

[9] Pagal abstraktumo laipsnį dažnai skiriamos trys kalbos realizavimo pakopos (tik įvairių autorių skirtingai vadinamos; dėl to žr. 8 išnašą): 1) abstrakčiausia kalbos vidinė sandara – kalbos modeliai, potencijos, schema; 2) materiali kalbos potencijų raiška (kalbos vienetai ir jų ryšiai); 3) kalbinė veikla ir jos rezultatai (plg. Шварцкопф 1970, 376–379; Едличка 1988_1, 65).

gyvuojančias tautinės kalbos apraiškas – tarmes, sociolektus ir kt., tačiau kalbant apie bk normą, reikalingas esminio papildymo ir patikslinimo.

3.2. *Bendrinės kalbos norma*

Bk susidaro ir funkcionuoja iš esmės kitokiu būdu nei kìtos tautinės kalbos apraiškos; ypač ryškūs bk ir liaudies kalbos normų skirtumai.

Apskritai normos prigimtis dvilypė: joje susipina ir paremti vidinėmis kalbos ypatybėmis kalbėjimo įpročiai, ir įvairūs išoriniai veiksniai. Liaudies kalboje daugiau lemia pirmieji, o bk svaresni antrieji veiksniai, mat pastaroji labiau yra s ą m o n i n g o k ū r i m o bei reguliavimo objektas (to reikalauja pati bk paskirtis ir funkcijos). Be to, kalbos normų ypatumai priklauso ir nuo konkrečios lingvistinės situacijos (Едличка 1988_1, 43–46), nes norma – nacionalinis reiškinys (Степанов 1966, 99). Sąmoningos pastangos reguliuoti bk tuo aktyvesnės, kuo sudėtingesnės tos kalbos normų formavimosi ir funkcionavimo sąlygos (Семенюк 1970, 575).

Prahos lingvistinės mokyklos kalbininkams nubrėžus skirtumą tarp objektyviai egzistuojančios normos ir jos fiksavimo raštu (kodifikacijos), aiškiau buvo suformuluoti ir bk bei liaudies kalbos normų skirtumai. Sekant Havráneku (1967, 339–341), paprastai nurodoma, kad jos skiriasi ne iš esmės, t. y. ne kokybiškai, o kiekybiškai (plg. Ицкович 1968, 5–7; Скворцов 1970, 62; Pupkis 1980, 20 ir kt.).

Tačiau toks teiginys vis dėlto atrodo tikslintinas, nes kodifikuotos yra tik bk normos, ir tai leidžia joms kalbos vartotojų požiūriu būti s ą m o n i n g i a u s u v o k i a m o m s, privalomesnėms, griežtesnėms, visuotinesnėms ir kartu labiau funkciškai bei stilistiškai susiskaidžiusioms. Be abejo, aprašytos gali būti ir liaudies kalbos normos, bet tik tokios, kokios jos yra, o bk svarbu normų atranka iš vienos pusės ir sąmoningas siekimas jų laikytis – iš kitos. Liaudies kalboje šis procesas vyksta stichiškai, remiamas kalbinių įpročių.

Tuo bk raidos laikotarpiu, kai pati bk jos vartotojams nėra vienintelė kalbos vartojimo forma, nėra tapusi įpročiu, kai greta vartojamos kìtos kalbõs atmainos (tarmės, pusiau tarminė kalba ir pan.),

žmonės, kalbėdami bk, sąmoningai stengiasi ją kontroliuoti (plg. Пешковский 1984, 241–242), orientuojasi į tam tikrą kalbos etaloną. Senas tradicijas turinčių bk vartotojams ši kalbos atmaina gali būti gimtoji; tada daugiau lems įpročiai, o orientavimasis į etaloną turės tik šalutinę reikšmę.

Pasak Kirilo Gorbačevičiaus (1978, 45–46), pripažįstant objektyviai egzistuojančią normą ir atskiriant kodifikaciją, atskleidžiama normos esmė ir einama teoriškai vaisingu keliu. Tačiau reikia pažymėti, kad kalbos praktikoje, vertinant konkrečius kalbos reiškinius, dėl tokio normos supratimo kyla įvairių sunkumų ir terminologinės painiavos.

Dėl keleriopo – objektyviojo ir vertinamojo – normos pobūdžio[10] (žr. Горбачевич 1978, 45–46) priklausomai nuo tyrimo tikslų pirmenybė gali būti teikiama vienai kuriai bk normos ypatybei. Teoriniuose darbuose labiau pabrėžiamas kaip tik objektyvusis bk normos egzistavimas (taip priartėjama prie bendrojo kalbos normos supratimo), o praktikoje labiau iškeliamas vertinamasis normos aspektas. Dėl to neretai kalbos praktikai skirtuose darbuose norma sutapatinama su kodifikacija ir suprantama kaip taisyklių rinkinys, kalbos dėsnių aprašymas, pagal kurį turi būti vertinami vartosenos reiškiniai (dėl to žr. Kniūkšta 1979, 85).

Ilgą laiką tokio požiūrio į bk normą laikėsi ir lietuvių kalbininkai[11]. Tačiau jau 1970 metais, sekant čekų kalbininkais, buvo pasiūlytas ir kitas bk normos apibrėžimas: „Norma – realūs kalbiniai įgūdžiai, reali vartosena“ (Girdenis, Pupkis 1970, 65; dar plg. jų pačių 1978, 56; Kniūkšta 1979, 85). Čia bk norma suprantama labai plačiai: ji apima tai, kas visuotinai vartojama, taigi ir paplitusias klaidas. O kas tinka ar netinka bk, nustato teigiama arba neigiama kodifikacija.

Iš tokio bk normos apibrėžimo matyti, kad bk norma beveik sutapatinama su apskritai kalbos norma (plg. Aldono Pupkio cit. šio sky-

[10] Plg. minėtąsias normos realizavimo ir atrankos funkcijas (žr. šio skyriaus 3.1 skirsnį, p. 31).

[11] Dažnai taisyklių, dėsnių reikšme, ypač kalbos praktikos darbuose, bk normos suprantamos ir dabar. Vertinant konkrečius gramatikos reiškinius, toks normos supratimas gana parankus, nes reãliosios gramatikos normos kinta palyginti lėtai, nepastebimai, tad ir nuo kodifikacijos skiriasi mažiau nei, pavyzdžiui, leksikos normos (žr. Paulauskienė, Tarvydaitė 1986, 13–14).

riaus 3.1. skirsnyje, p. 31), tik pažymima bk normą, skirtingai negu apskritai normą, esant kodifikuotą (aprašytą). Tokiu atveju pasidaro nebeaiški bk vartosenos ir visos tautinės kalbos vartosenos skiriamoji riba, tampa nebelogiškos sąvokos „norminimas“, „bk normų šaltiniai“ ir pan. Pagaliau ir dažnai minimas teiginys, kad „bendrinės kalbos normos yra vertybės, o ne grynos mokslo tiesos“ (Girdenis, Rosinas 1983, 69), netenka prasmės, kai bk normos tapatinamos su realiąja vartosena.

Praktikai skirtuose kalbos kultūros darbuose, kaip minėta, bk normą linkstama tapatinti su kodifikacija ir priešinti vartosenai. Tiriamose gramatikos reiškinių vartojimo rekomendacijose norma daugiausia taip ir suprantama; vartosenos faktai dažnai vertinami pagal tai, ar atitinka bk gramatikos normas (t. y. kodifikaciją), ar nelaužo bk taisyklių ir pan. Tačiau toks bk normos supratimas kertasi su kalbos kultūros teorijos teiginiu, kad realiai egzistuojančią normą reikia skirti nuo kodifikacijos.

Taigi susidaro atotrūkis tarp teorinio ir praktinio požiūrio į bk normą, o tai moksliniam darbui nepriimtina[12]. Vadinasi, reikia ieškoti tokio normos apibrėžimo, kuris daugmaž neprieštarautų bendriesiems teorijos teiginiams (bendrajam teoriniam normos supratimui) ir tiktų praktiniam darbui.

Jeigu priimsime teiginį, kad bk norma, kaip ir norma apskritai, realiai egzistuoja, reikės išsiaiškinti jos santykį su kodifikacija ir bk vartosena. Bk normos ir vartosenos netapatino Havránekas. Jo nuomone, vartosena tiesiogiai susijusi su liaudies kalbos norma, ją lemia, o bendrinei kalbai, be vartosenos poveikio, dar reikalingas ir teorinis įsikišimas (Гавранек 1967, 340–345; panašus Jono Palionio [1989, 39–40], Vito Labučio [1969, 65], Arnoldo Piročkino [1986, 11–12] ir kai kurių kitų lietuvių kalbininkų požiūris). Šiuo atveju pagal daromą skirtumą tarp apskritai kalbos normos ir bk normos reikėtų aiškiai skirti visuotinę vartoseną (visų kolektyvo narių kalbi-

[12] Beje, teorinio ir praktinio normos supratimo nesutapimą iš dalies rodo kartais pastebimas polinkis terminologiškai skirti žodžio „norma“ vienaskaitos ir daugiskaitos reikšmes. Vienaskaitą „norma“ linkstama vartoti abstraktesne reikšme, teoriniu lygiu, o daugiskaitą „normos“ – turint galvoje konkrečius kalbos reiškinius, taisykles.

nę veiklą[13]) ir bendrinės kalbos vartoseną (viešai bk vartojančių žmonių sakytinių ir rašytinių tekstų visumą[14]).

Savo ruožtu, remiantis bendruoju normos supratimu, bk normą galima būtų apibrėžti kaip realizuotus (tai realioji norma) ir galimus realizuoti (tai potencialioji norma) kalbos vienetus bei jų ryšius, kurie bk vartosenoje palaikomi įpročių ir sąmoningo reguliavimo arba turi prielaidas tokie tapti.

Bk realioji norma realizuoja ne visas sistemos išgales, o tik tam tikrą jų dalį. Be to, bk norma gali turėti ir nesistemiškų reiškinių – arba užsilikusių dėl tradicijos iš ankstesnių sistemos funkcionavimo laikų, arba atėjusių per bk vartoseną iš kitų tautinės kalbos apraiškų ar kitų kalbų. Taip pat bk norma neapima ir visos vartosenos, nors joje kristalizuojasi ir funkcionuoja. Vartosenoje, be norminių reiškinių, esama ir atsitiktinių, individualių faktų, kurie tik vėliau gali tapti norma arba iš viso neprigyti, taip pat iš viso nesuderinamų su norma reiškinių (Семенюк 1970, 559; Едличка 1988$_1$, 65; Palionis 1989, 39). Antra vertus, dalis realiosios normos reiškinių dėl vienokių ar kitokių priežasčių ilgainiui gali virsti nenorminiais, nors dar būtų užsilikę kodifikuoti.

Realioji bk norma yra ne tiesiogiai apčiuopiamas, o abstraktesnio nei kodifikacija ir vartosena lygio dalykas, ir reiškiasi per kodifikaciją ir vartoseną. Galima būtų sakyti, kad realioji bk norma, skirtingai negu liaudies kalbos norma, egzistuoja įtampos lauke tarp bk vartosenos ir kodifikacijos (t. y. kodifikuotos normos) poveikio.

Per kodifikaciją labiau išryškėja bk normos lingvistinė prigimtis, per vartoseną – socialinė. Jeigu grįžtume prie minėto apibrėžimo (p. 31), kad bk norma yra reali vartosena ir ji atspindima kodifikacijoje, iš tokios dvinarės schemos nematytume grįžtamojo kodifikacijos poveikio normai. Jei imsime trinarę schemą kodifikacija – realioji norma – vartosena, bus lengviau suvokti, kad ko-

[13] Tai būtų ir tarmės, ir pusiau tarminė kalba, o žiūrint diachroniškai – ir senieji raštai.

[14] Pavyzdžiui, gramatikos rekomendacijose vertinama spaudos, grožinės literatūros, viešoji reklamos ir informacijos kalba, taip pat šnekamoji aktorių, lektorių, medikų, dėstytojų kalba ir pan.

difikacija taip pat veikia realiąją normą, o kartu ir vartoseną[15]; be to, egzistuoja ir atvirkštinis ryšys.

Griežtesnės ir apčiuopiamos yra tik kodifikuotos normos ribos, o realioji norma visada paslankesnė, variantiškesnė. Nors dažnai pabrėžiama, kad idealiu atveju kodifikacija turėtų tiksliai atspindėti realiąją normą, tačiau tikrovėje paprastai pastebimas didesnis ar mažesnis jų nesutikimas. Realioji norma gali turėti tai, ko dar nėra kodifikacijoje, o kodifikacija gali fiksuoti tai, kas jau nebėra realioji norma. Kitaip tariant, kodifikacija dažniausiai kiek atsilieka, yra retrospektyvi, o realioji norma susijusi su ateitimi (Граудина 1980, 68). Kodifikacijos konservatyvumas veikia bk normą dvejopai: kol nesutikimo nėra arba jis labai neryškus, padeda palaikyti bk normų stabilumą, o jei atotrūkis didelis, kodifikacija dirbtinai stabdo kalbos raidą, neatspindi tikrosios padėties.

Skirtingais bk raidos laikotarpiais tiek kodifikacija, tiek bk vartosena veikia realiąją bk normą nevienodai. Bk kūrimosi pradžioje vartosena dar neturi tvirtų tradicijų, ir tada ypač svarbus kodifikacijos vaidmuo ir bk vartotojų orientavimasis į kodifikuotą normą kaip idealą. Kodifikacijai tokiu atveju gali būti keliamas uždavinys kurti realiąją normą (Едличка 1988_1, 69). Kai bk vartosena pakankamai išsiplečia, apima vis daugiau visuomenės viešojo ir privačiojo gyvenimo sričių, akivaizdu, kad ji ima veikti realiąją normą, įgalina ją kisti, prisitaikyti prie vartotojų poreikių, o kartu sudaro prielaidas peržiūrėti kodifikaciją, jeigu ši ima neatitikti realiosios normos.

Dėl skirtingų kodifikacijos, bk normos ir bk vartosenos santykių įvairiu metu kiek skiriasi ir normintojų uždaviniai. Kuriantis bk, svarbiausia nustatyti, aprašyti realiąją normą, t. y. kodifikuoti, o vėliau – sekti, kaip kinta realioji norma ir kiek ją atitinka kodifikacija. Darbe aptariamu lietuvių bk raidos laikotarpiu (XX amžiaus IV–IX dešimtmečiais) gramatikos normos jau pakankamai nusistovėjusios, turi nemažą kodifikavimo tradiciją, ir pagrindinis uždavinys – ne normų atranka, o kodifikacijos tobulinimas, normų diegimas į praktiką. Didžioji dalis tiriamų gramatikos rekomendacijų ir yra ne ko-

[15] Čia turima galvoje kodifikuotų bk normų diegimas į praktiką ir apskritai lingvistinis visuomenės švietimas.

difikuojamojo, o plačiau suprantamo norminamojo pobūdžio (žr. šio skyriaus 4.2 skirsnį, p. 42).

Tarp dabartinėje lietuvių bk vartosenoje funkcionuojančių norminių reiškinių, kurie sudaro normos branduolį, ir nenorminių reiškinių riba gana aiški. Tačiau periferiniai, ypač variantiški, reiškiniai daugeliu atvejų yra tarpiniai tarp aiškios normos ir klaidõs, ir jų kodifikacija nepakankamai tiksli. Praktiškai dabartinė realioji bk norma nėra labai stipri. Ji egzistuoja tiek, kiek ją palaiko kodifikacija ir sąmoningai išugdyti įpročiai, nes beveik visiems dabartinės bk vartotojams ši kalba yra ne gimtoji tikrąja prasme, o daugiau ar mažiau išmokta. Pripažįstant tokią dabartinės bk padėtį ir turint galvoje, kad norma – nacionalinis reiškinys, lietuvių bendrinei kalbai dar nėra visai priimtinas kitoms kalboms tinkantis bk normos supratimas: dar negalima jos tapatinti su vartosena, per anksti teigti, kad lietuvių bk norma yra realioji vartosena.

Taigi objektyviai egzistuojanti (realioji) bk norma nėra vien stichiškas reiškinys. Kaip tik dėl kodifikacijos, realiosios normos ir vartosenos sąveikos galima būtų teigti, kad bk normos nuo liaudies kalbos normų (bent dabartinėje lietuvių kalboje) skiriasi ne tik kiekybiškai, bet ir kokybiškai.

4. Gramatikos norminimo ypatumai

4.1. *Variantiški gramatikos reiškiniai ir norma*

Idealaus kalbos modelio (tuo labiau reguliuojamo, t. y. bk) atveju galima būtų manyti, kad kalbos turiniui reikšti pakanka turėti vieną raiškos būdą. Tačiau gyvoje kintančioje kalboje visuomet esti variantiškų raiškos priemonių; prielaidas joms atsirasti sudaro antrajame šios darbo dalies skyriuje jau aptarta kalbos, kaip ženklų sistemos, prigimtis. Be to, kalba, būdama su visuomenės raida susijęs reiškinys, egzistuoja ne tik laike ir ne tik veikiama kitų kalbų. Jei imsime

visą kalbinę bendruomenę, jos kalba tuo pačiu metu, toje pačioje atkarpoje bus susiskaidžiusi geografiniu (teritoriniu), taip pat socialiniu, funkciniu ir kitais atžvilgiais, t. y. vienu metu kalboje koegzistuos įvairių rūšių variantų. Bet variantais juos galima laikyti tik visos tautinės kalbos, o ne atskiro teritorinio dalinio (tarmės) ar socialinės grupės (pavyzdžiui, medikų) kalbos požiūriu.

Dėl bk visuomeninių funkcijų – būti visos tautos bendravimo ir kultūros palaikymo priemone – jos vartosenoje susieina nemaža įvairios kilmės lygiagrečių reiškinių[16]. Kad tokius reiškinius būtų galima laikyti variantais, pirmiausia būtina, jog jie f u n k c i o n u o t ų toje pačioje bk atkarpoje – sinchroniškai. Pernelyg didelis variantiškumas, ypač visai lygiaverčių formų koegzistavimas, nėra pageidautinas, nes sunkina komunikaciją, tad bk variantų perteklių (ypač tai pasakytina apie gramatiką) stengiamasi mažinti, o dėl įvairių priežasčių nepriimtinus variantus – iš viso šalinti.

Variantiški gramatikos reiškiniai – svarbiausias darbe tiriamų rekomendacijų vertinimo objektas[17]. Pagal kilmę, atsiradimo priežastis, struktūrinius ir funkcinius ypatumus bk vartosenoje variantų esama labai įvairių. Atsižvelgiant į tuos ypatumus, rekomendacijose ir nustatoma, ar variantą tinka laikyti bk norma, ar ne.

4.1.1. Variantų distribuciniai santykiai

Variantiški gramatikos reiškiniai – kaip ir apskritai kalbos vienetai – pagal (ne)galėjimą pakeisti vienas kitą tam tikrame kontekste (t. y. įeidami į sudėtingesnių kalbos vienetų sudėtį) susiję įvairiais distribuciniais santykiais[18]. Pagal šių santykių tipus paprastai skiriama

[16] Beje, įvairios rūšies ir kilmės variantų gali būti net to paties bendrinės kalbos vartotojo šnekoje.

[17] V a r i a n t a i darbe suprantami (pabrėžtina – bk vartosenos, o ne bk sistemos požiūriu) labai plačiai. Tai visos lygiagrečiai bk vartosenoje egzistuojančios gramatinės formos, turinčios tą pačią arba artimą gramatinę reikšmę ir atliekančios tokią pačią arba labai panašią gramatinę funkciją. Kodifikacijos požiūriu dalis taip suprantamų variantų yra laikomi klaidomis, kiti – dubletais, o dalis traktuotini kaip stilistikos objektas (pavyzdžiui, gramatiniai sinonimai; bet tam, kad kalbos reiškinį būtų galima skirti stilistikai, pirmiausia jį reikia įvertinti normų požiūriu).

[18] Plačiau žr. Steponavičius 1976, 65–67; Girdenis 1981, 36–37; Jakaitienė 1988, 74–75; Gaivenis, Keinys 1990, 51,109, 143.

kelių rūšių distribucija: 1) kontrastinė, 2) papildomoji, 3) kryžminė, 4) laisvoji, 5) inkliuzinė.

K o n t r a s t i n ė distribucija esti tarp tokių skirtingų kalbos vienetų, kurie, vartojami toje pačioje pozicijoje, atlieka reikšmės skiriamąją funkciją (pavyzdžiui, *mokytojas* : *mokytoja*; *rašė* : *parašė* ir pan.). Tokie kalbos vienetai nelaikytini variantais, nes variantiškumo sąlyga – atlikti tą pačią funkciją.

P a p i l d o m o s i o s distribucijos santykiais yra susiję kalbos vienetai, kurie vartojami tik skirtingose pozicijose ir vienas kito pakeisti negali, nors turi tą pačią reikšmę (pavyzdžiui, objekto galininkas eina su teigiamuoju galininkiniu veiksmažodžiu, kilmininkas – su neigiamuoju).

K r y ž m i n ė distribucija – kontrastinės ir papildomosios distribucijos derinys: vienais atvejais kalbos vienetai gali būti vartojami tose pačiose pozicijose be reikšmės skirtumo, kitose – negali vienas kito pakeisti (pavyzdžiui, bevardės ir vyriškosios giminės formos: vardininko pozicijoje varijuoja – *t a i gražu : t a s gražu*, bet įnagininko pozicijoje tik *t u o neabejoju* [Paulauskienė, Tarvydaitė 1986, 127]).

I n k l i u z i n ė distribucija esti tada, kai vieno kalbos vieneto padėčių visuma įeina į kito vieneto padėčių visumą (pavyzdžiui, jungtukų *kad* ir *jog* vartojimas).

L a i s v o s i o s distribucijos santykiais susiję kalbos vienetai gali būti vartojami be reikšmės skirtumo tame pačiame kontekste. Neretai jie vadinami dubletais (pavyzdžiui, *prieiti i š v a d ą* : *prieiti p r i e i š v a d o s*).

Būtina pažymėti, kad distribuciniai santykiai, egzistuojantys realiosios normos požiūriu, ir tie, kurie atsiranda vartosenoje, gali nesutapti. Pavyzdžiui, vyriškosios ir moteriškosios giminės formos paprastai[19] susijusios kontrastinės distribucijos santykiais (*elnias* ≠ *elnė*), o vartosenoje vyriškosios giminės formos kartais gali būti imamos vartoti pramaišiui su moteriškosios giminės formomis be reikšmės skirtumo (*d i r e k t o r ė Šaknienė* : *d i r e k t o r i u s Šaknienė*). Taip atsiranda vartosenos variantų.

[19] Čia neturima galvoje normalios neutralizacijos atvejų.

Darbe aptariant varijuojančius gramatikos reiškinius, nesistengiama smulkiai analizuoti jų distribucinių santykių, tik norima bent apytikriai atsižvelgti į tų santykių pasikeitimus, nes tai leidžia geriau perprasti pačių varijuojančių reiškinių ypatumus ir vienokius ar kitokius jų vertinimo motyvus.

Be to, pabrėžtina, kad distribucinių santykių tipas gali skirtis, jei imsime abstrakčias gramatines kategorijas, modelius, konstrukcijas ir konkrečią jų realizaciją. Pavyzdžiui, apskritai galima būtų teigti, kad realiosios normos požiūriu įnagininkas ir prielinksnio *su* konstrukcija su įnagininku daikto požymiui reikšti varijuoja laisvosios distribucijos principu. Tačiau konkrečiame kontekste (dėl žodžių semantinių-gramatinių ypatumų, sakinio struktūros ir kt.) galimi ir kitokie distribuciniai santykiai (**paltas pamušalu* ≠ *su pamušalu* – nulinė distribucija; *paltas šviesiu pamušalu* : *su šviesiu pamušalu* – laisvoji distribucija). Arba kitas pavyzdys. Realiosios normos požiūriu *du batai* : *dveji batai* nėra variantai, – tarp tų junginių yra kontrastinės distribucijos santykiai, nes esama aiškaus reikšmės skirtumo; o junginius *du metai* : *dveji metai* kai kas laiko realiosios periferinės (ne kodifikuotos!) normos variantais – tarp jų (ir vartosenoje) susiklostę laisvosios distribucijos santykiai.

Dėl šių priežasčių darbe, aiškinantis distribucinius gramatikos variantų santykius, stengiamasi daugiau operuoti konkrečiais pavyzdžiais, nors kartais vienokie ar kitokie apibendrinimai tinka ir visam modeliui ar kategorijai.

4.1.2. Variantų vertinimo laipsniai

Pagal santykį su kodifikacija galimi keli gramatikos variantų vertinimo laipsniai (plg. Labutis 1972, 12; *KPP*$_2$ 9–10): 1) a | b (normos požiūriu visiškai lygiaverčiai variantai, t. y. dubletai, kartais – sinonimai); 2) a || b (konkuruojantys arba lygiagretūs variantai, tik b šiek tiek gerėlesnis); 3) a–b (a – nepageidautinas, geriau nevartotinas variantas); 4) a=b (a – aiški klaida).

Kadangi gramatinė sistema palyginti uždara ir beveik nepriima kitų kalbų ar kitų tautinės kalbos apraiškų elementų (turima galvoje

dabartinė padėtis), akivaizdi gramatikos variantų kilmės ir jų vertinimo pobūdžio sąsaja[20]. Variantai, atsiradę kalboje (paprastai skirtingu laiku) dėl įvairių kalbos sistemos realizavimo išgalių, dažnai vertinami kaip lygiaverčiai arba turintys kokį funkcinį atspalvį (*miršta badu | iš bado | nuo bado; labą dieną || laba diena*). Variantai, patekę į bk vartoseną iš kitų tautinės kalbos apraiškų, ypač tarmių, neretai laikomi beveik lygiaverčiais arba stilistiškai žymėtais – taigi sinonimais (*reikia šienas || šieną vežti)*, arba geriau nevartotinais (*kuomet* laiko aplinkybės šalutiniams sakiniams prijungti), ir tik gana retai – klaidomis (*šeši = šešeri metai*). Jei variantas atsiradęs dėl kitų kalbų įtakos (kai kada atėjęs ir per tarmes), dažniausiai vertinamas kaip visai nevartotinas (*nerašyk laišką = laiško; gimti pas ką = kam*).

Tokios yra beñdrosios gramatikos variantų vertinimo pagal kilmę tendencijos, bet ne visada tą kilmę galima tiksliai nustatyti, be to, kiekvienu konkrečiu atveju gali būti daroma įvairių išlygų, susijusių su variantų vartojimo tradicija, paplitimu, stilistine diferenciacija ir pan.

Apskritai vengiama kodifikuoti aiškius gramatinius dubletus, stengiamasi pasirinkti vieną kurį, tačiau jei variantai turi kokių nors skirtumų, gali būti pripažinti norminiais ir sudaryti sąlygas kisti normai, o per ją ir sistemai.

Turint galvoje kodifikacijos, bk realiosios normos ir bk vartosenos[21] santykius, galima skirti mažiausiai tris variantų tipus: 1) kodifikuoti normų variantai, 2) realiai egzistuojančių normų variantai, 3) nenorminiai variantai. Ribos tarp šių variantų tipų yra tik apytikrės ir kinta kartu su pačia kalba. Aiškiau jas nubrėžti galima tik kalbos atkarpoje, tačiau apskritai dėl didelės variantų įvairovės ir jų funkcionavimo ypatumų nustatyti, kurie iš jų tinkami bk, o kurie atmestini, nėra visada paprasta. Tam reikalui vadovaujamasi moksliškai pagrįstais norminimo principais ir kriterijais.

[20] Plg. Pupkio mintį: „Nustatyti varianto šaltinį yra nelengvas, bet būtinas kalbos kultūros uždavinys. Tik nustačius varianto kilmę, galima svarstyti jo ateitį“ (1980, 22).

[21] Toliau darbe patogumo sumetimais bk realioji norma ir bk vartosena bus vadinama tiesiog *norma* ir *vartosena*.

4.2. *Norminimas ir jo kriterijai*

Prieš aptariant kuriuos ne kuriuos teorinius normų atrankos kriterijų aspektus, būtina padaryti keletą terminologinių pastabų. Lietuvių kalbos kultūros darbuose „kodifikacijos (-avimo)“, „norminimo“, „normalizacijos“ terminai dar nėra pakankamai nusistovėję. Vienų „kodifikavimas“ ir „norminimas“ laikomi sinonimais (žr. Pupkis 1980, 34), kiti tarp „normų kodifikacijos“ ir „normalizacijos“ daro esminį skirtumą (Palionis 1989, 51), dar kitų „norminimas“ ir „normalizacija“ tapatinama (Gaivenis, Keinys 1990, 134–135).

Pirmiausia reikėtų skirti normų atrankos, sisteminimo darbą (procesą) ir to darbo rezultatą. Pastarasis, t. y. fiksuotos taisyklės, norminamuosiuose darbuose aprašytos normos ir jų vartojimo dėsningumai įprasta vadinti k o d i f i k a c i j a. Tuomet pačiai normų nustatymo procedūrai tiktų „kodifikavimo“ terminas. Visą su normų atranka, sisteminimu susijusią veiklą galima suprasti ir plačiau[22]. Tiriamose gramatikos rekomendacijose kaip tik daugiau ir susiduriama ne su grynuoju kodifikavimu (t. y. pirminiu normų nustatymu), o su jau kodifikuotų normų tikslinimu ir diegimu į vartoseną. Tad visas šis procesas darbe vadinamas n o r m i n i m u[23], o kodifikavimas suprantamas kaip norminamosios veiklos dalis, vienas iš jos etapų. N o r m a l i z a c i j a prireikus galima vadinti savaiminį normų kristalizavimosi procesą (plg. Palionis 1989, 51).

Norminimo principai ir kriterijai, jų tarpusavio ryšiai, taikymo praktikoje ypatumai – aptariamaisiais dešimtmečiais buvo dažna kalbininkų svarstymų ir ginčų tema (plg. Girdenis, Pupkis 1978; Kniūkšta 1979; Girdenis, Rosinas 1983; Piročkinas 1985; Palionis 1990 ir kt.). Paradoksalu, tačiau apskritai apie tuos kriterijus kalbama ir rašoma nepalyginti dažniau nei apie pačią normą, jos esmę, o kaip

[22] Čekų kalbininkai skiria kelis šio proceso etapus: 1) a p r a š o m ą j į (objektyviai egzistuojančios bk normos nustatymas ir aprašymas); 2) r e g u l i u o j a m ą j į (normatyvinį), pagrįstą aprašytų normų vertinimu ir jų ateities prognozavimu; 3) r e a l i z u o j a m ą j į (kodifikacijos diegimas į praktiką) (plačiau žr. *Данеш* 1988, 281–283).

[23] Matyti, kad „norminimas“ bus nelogiškas terminas, jei norma bus suprantama plačiąja prasme (kaip realioji vartosena).

tik normos, vartosenos supratimas daug lemia ir normų nustatymo, atrankos būdus.

Františeko Danešo manymu, bk norminimo kriterijus apskritai reikia sieti su tomis bk ypatybėmis, kurias norima palaikyti norminant (*Данеш* 1988, 288–289). Be to, pačių kriterijų santykiai, taikymo principai priklauso nuo kiekvienos bk sociolingvistinės situacijos[24] (ten pat, 293). Į tai ypač reikia atsižvelgti, mėginant savo kalboje pritaikyti kitų kalbų norminimo patirtį.

Turint galvoje socialinę kalbos prigimtį, turbūt priimtiniausia į bk reiškinius žiūrėti ir juos vertinti pačios kalbos vidinių dėsnių (sistemiškumo) ir jos atliekamų visuomeninių funkcijų (tikslingumo) požiūriu (plg. Kniūkšta 1979, 86). Dažnai nurodomus grynumo, paplitimo, ekonomiškumo ir kitus kriterijus galima būtų suprasti kaip dalinę sistemiškumo ir tikslingumo raišką. Jų tarpusavio derinimą, įvairias išlygas (plg. Piročkinas 1985, 50–54), matyt, galima nustatyti tik vertinant konkrečius reiškinius konkrečioje situacijoje ir plačiau apibendrinti ne visos bk sistemos, o tik atskirų kalbos lygmenų požiūriu.

4.3. *Normų šaltiniai*

Kadangi į bk vartoseną patenka variantų iš kitų tautinės kalbos apraiškų ar kitų kalbų, turi būti nustatyti normų šaltiniai – tos kalbos sritys, kuriose galima ieškoti bk tinkamų normų, dėsnių, kuriais remiantis galima atrinkti ir vertinti variantus.

Bk praktikoje normų šaltiniais paprastai laikoma liaudies kalbos ir pačios bk vartosena, tačiau įvairiais bk raidos laikotarpiais tų šaltinių svarba nevienoda (Palionis 1990, 144–145; Kniūkšta 1987, 115–121). Bk kūrimosi pradžioje normų kodifikaciją grindžiant vienos tarmės pagrindu ir papildant kitų tarmių raiškos priemonėmis, pagrindiniu normų šaltiniu laikoma liaudies kalba. Vėliau, kai bk pradeda plėtoti savo funkcijas ir įsigali daugelyje visuomenės gyveni-

[24] Normalia bk sociolingvistine situacija Danešas laiko tokią, kai bk jau pakankamai brandi, kai jos egzistavimui nėra grėsmės, kai bk nevaržomai gali atlikti savo funkcijas ir pan.

mo sričių, pačiõs bk normų sistema galima remtis, svarstant vieno ar kito reiškinio normiškumą.

Tiriamuoju 60-ies metų laikotarpiu normų šaltinių samprata nebuvo visai vienoda. IV dešimtmetyje, skirtingai nei Jablonskio laikais, nuo rėmimosi beveik vien liaudies kalbos vartosena teoriškai buvo pereita prie platesnio požiūrio, ir bk normų šaltiniu paskelbta jos pačios vartosena (žr. Palionis 1990, 144)[25]. Vėliau pagal tai, kuriam normų šaltiniui teikta pirmenybė, buvo mėginama nustatyti kelias ryškėjančias kalbos norminimo tendencijas (žr. Labutis 1969, 65–66). Vis dėlto stengtasi pabrėžti, kad ir turint pakankamai brandžią bk, negalima menkinti liaudies kalbos, nustatant bk normas. Darbe šie dalykai tiriami konkrečiau.

Nors bk gramatinėje sistemoje aptariamuoju metu žymesnių pokyčių neįvyko, kalbininkų požiūris į tuos pačius reiškinius ir jų vertinimas ne vienu atveju kiek pakito. Darbe ir mėginama, remiantis kalbininkų rekomendacijomis, atskleisti tam tikrus gramatikos norminimo ypatumus.

5. Rekomendacijų šaltiniai

Kaip minėta, darbe tiriamas 60-ies metų lietuvių kalbos gyvavimo ir norminimo laikotarpis – nuo 1930 (Jono Jablonskio mirties) iki 1990 metų. Iš to laikotarpio pasirinkti penki g r a m a t i k o s r e k o m e n d a c i j ų š a l t i n i a i – leidiniai, iš kurių geriausiai matyti, kuo remiantis norminta gramatika ir jos normos diegtos vartosenoje: 1) Juozo Balčikonio *Rinktinių raštų* dalis (nuo 1930 metų) – *BR*; 2) *Gimtoji kalba* (1933–1941 metai) – GK_1; 3) *Gimtoji kalba* (1958–1968 metai) – GK_2; 4) *Kalbos kultūra* (1961–1990 metai imtinai) – *KK*; 5) *Mūsų kalba* (1968–1989 metai) – *MK*.

Šie rekomendacijų šaltiniai atspindi, kad ir ne visapusiškai, tiriamojo laikotarpio gramatikos norminimą kaip n e n u t r ū k s t a m ą p r o c e s ą. Tačiau prieš apžvelgiant kai kuriuos šių šaltinių ypatu-

[25] Tiesa, vėlesniuose tuometinės *GK* bendradarbių svarstymuose kalbėta apie visuotinę lietuviškąją vartoseną, ir tai leidžia manyti, kad normų šaltiniu galėjo būti laikyta ne vien bk, bet visõs tautinės kalbos (taigi ir tarmių) vartosena.

mus, svarbius tiriant juose teikiamas rekomendacijas, būtina paminėti dar vieną kalbos praktikos leidinį, aptariamųjų pirmtaką (dėl savo nedidelės apimties jis darbe neimamas kaip atskiras rekomendacijų šaltinis).

5.1. *„Kalba“*

1930 metais iškelta mintis atgaivinti 1925 metais įkurtą Kalbos draugiją[26], o Kaune susiorganizuota leisti bk žurnalą *Kalba*. Jo iš viso teišėjo trys pirmo tomo sąsiuviniai (visi tais pačiais 1930 metais; bendras puslapių skaičius – apie 200), redaguoti Prano Skardžiaus.

Įvadiniame redakcijos žodyje nurodoma iškilusi būtinybė leisti kalbos laikraštį, kuris padėtų burtis kalbos mėgėjams ir, skirtingai negu specialesniems kalbos mokslo dalykams skirtas *Archivum Philologicum*[27], būtų praktiškesnis, prieinamesnis visuomenei. *Kalboje* buvo pasižadėjęs bendradarbiauti ir Jablonskis, bet I sąsiuvinis išėjo jau su žinia apie jo mirtį, o II visas buvo skirtas didžiojo kalbininko atminimui.

Iš gramatikos norminimo *Kalboje* rašyta nedaug. Minėtinas Skardžiaus straipsnis „Prielinksniniai veiksmažodžiai“ (1, 24–26), kuriame aptariamas lietuvių kalbos polinkis prielinksnėti; taip pat Jablonskio pastabos apie laikraščių kalbos dalykus (1, 31–36), dar keletas smulkesnių gramatikos rekomendacijų ir taisymų.

Bk norminimo teorijai ypač svarbus Petro Joniko straipsnis „Rašomoji kalba ir jos taisyklingumas“ (3, 21–28). Įžiūrėdamas du rašomosios (bendrinės) kalbos ypatumus – jos „lygtinį pastovumą“ ir kitimą, autorius nurodo, kad į juos reikia atsižvelgti norminamajame darbe. „Normuoti“ rašomąją kalbą, anot Joniko, – šios kalbos „gyvenimą (raidą) sąlygoti tam reikalui sukurtomis taisyklėmis“ (3, 24), antraip toji bk arba sustingtų, arba suskiltų į tarmes.

Šių dviejų bk egzistavimo tendencijų suvokimas ir iškėlimas tolesniam norminamajam darbui buvo ypač reikšmingas, nes nuo to, ku-

[26] Plačiau apie jos veiklą žr. *Kalba* 1930 1 (1), 37–39.

[27] Šį leidinį taip pat redagavo Skardžius.

riai tendencijai teikiama pirmenybė, nemažai priklauso visa vieno ar kito normintojo, leidinio pažiūrų sistema.

Pats Jonikas linko tas dvi tendencijas derinti ir pabrėžė, kad nukrypimas į vieną kurią pusę nepageidautinas: „perdidelis kaikurių kalbininkų užsispyrimas tesiklausti tik tradicijos yra priešingas kalbos prigimčiai“ (3, 24). Vis dėlto gramatinei sistemai daroma išlyga: čia „reikia laikytis anksčiau priprastų pavyzdžių“ (ten pat).

Aptardamas bk taisyklingumo kriterijus, kuriais turėtų būti vadovaujamasi, nustatant bk normas, Jonikas pirmiausia iškelia vartoseną, kalbos raidos tendencijas, kalbos jausmą ir kt., tačiau pripažįsta, kad kiekvienas kriterijus, atskirai paimtas, nėra pakankamas.

Ypač įsidėmėtinas autoriaus teiginys, kad vartosena „tėra funkcijos dydis, individo ir masės kalbininkų pastangų ilgainiui susidūrimo rezultatas“ (3, 27). Prie šio teiginio plačiau bus apsistota IV darbo dalyje (žr. 1 tos dalies skirsnį, p. 280).

Nors *Kalbos* žurnalas ėjo tik metus, bet dirva tolesniam kolektyviniam darbui jau buvo parengta. Po trejų metų, 1933-iaisiais, pasirodė naujas bk laikraštis – *Gimtoji kalba*.

5.2. *„Gimtoji kalba“ (1933–1941)*

Pavadinta bendrinės kalbos laikraščiu, *Gimtoji kalba* subūrė aktyviausius to meto Lietuvos kalbininkus į kolektyvinį darbą, o nuo 1935 metų, atgaivinus Lietuvių kalbos draugiją, tapo jos leidiniu (plačiau žr. Palionis 1979, 276–280; Čižikienė 1986, 15–20; Pupkis 1988, 4–8). Buvo suformuluoti teoriniai kalbos kultūros darbo principai, rūpintasi kalbos ugdymo reikalais ir kalbos praktika.

Kadangi leidinys buvo skirtas ne tik kalbininkams, o visai visuomenei, ilgų teorinių straipsnių ir šiaip samprotavimų vengta; spausdinta tai, kas galėjo padėti pagrįsti vieną ar kitą praktinį sprendimą, paaiškinti visuomenei suprantamu būdu (plačiau žr. Miliūnaitė 1991_1, 7–21). Gramatikos rekomendacijų – daugiau ar mažiau motyvuotų – *Gimtojoje kalboje* esama pakankamai, kad būtų galima nustatyti, kokiais motyvais remiantis vertinamas koks gramatikos reiškinys.

Daugiausia rekomendacijų – ir specialiuose straipsniuose, ir įvairių knygų recenzijose, ir „Klausimų kraitelėje“ – yra pateikę Salys, Skardžius, Jonikas ir Leonardas Dambrauskas, taip pat keli nuolatiniai GK_1 korespondentai. Jei redakcijos nuomonė nesutapdavo su straipsnio autoriaus mintimis, nevengta dėti redakcijos prierašų, iš kurių matyti, kad leidinys stengėsi laikytis apibrėžtos pozicijos, kuri, beje, kiek kito, keičiantis leidinio redaktoriams (Jurgis Talmantas – iki 1936 metų, Dambrauskas – iki 1938 metų, Jonikas – iki 1941 metų, Skardžius – 1941 metais). Geriau perprasti rekomendacijų motyvus padeda leidinyje skelbiamos dvi kalbos norminimo programos (1936 ir 1938 metų).

5.3. *Juozo Balčikonio „Rinktiniai raštai“*

Kiek nuošaly nuo kolektyvaus bk norminamojo darbo ir nuo aptariamųjų kalbos praktikos leidinių buvo Juozas Balčikonis (1885–1969). Jo straipsnių nedaug tespausdinta GK_1 ir *KK*, tačiau be šio kalbininko veiklos neįmanoma įsivaizduoti viso to meto lietuvių kalbos kultūros darbo. Kitų žymesnių aptariamojo laikotarpio autorių teorinės pažiūros ir praktinė veikla daugiau ar mažiau matyti iš pasirinktų nagrinėti periodinių kalbos kultūros leidinių, o Balčikonio *Rinktiniai raštai* dėl minėtos priežasties imami vienu iš rekomendacijų šaltinių kaip išimtis.

Rinktiniuose raštuose spausdinama kalbininko straipsnių iš periodinės spaudos (*Lietuvos aido*, *Lietuvos žinių*, *Vairo*, vėliau – *Tiesos*, *Tarybinio mokytojo*, *Literatūros ir meno* ir kt.), taip pat vadovėlių, disertacijų, grožinės literatūros veikalų recenzijų, lietuvių kalbos paskaitų rankraščiai ir kt. Dalyje šių publikacijų pateikiama ir gramatikos taisymų bei rekomendacijų. Daugelis Balčikonio taisymų, kad ir be platesnių aiškinimų ir motyvavimo, yra gana informatyvūs, nuoseklūs ir, panašiai kaip Jablonskio, aiškiai sudaro logišką sistemą (pavyzdžiui, dviskaitos formų vertinimas). Vienoje kitoje rekomendacijoje plačiau apsistojama ties kokiu gramatikos reiškiniu (paskirties naudininkas, padalyvis ir kt.), ir vertinimas pagrindžiamas

išsamiau. Apskritai pagal motyvavimo būdą Balčikonio rekomendacijos žymiai skiriasi nuo kitų autorių rekomendacijų.

5.4. *„Gimtoji kalba“ (1958–1968)*

Nustojus eiti GK_1 (1941), o nemažai daliai veikliausių kalbininkų pasitraukus iš Lietuvos, beveik du dešimtmečius neturėta jokio lietuvių bk praktikos periodinio leidinio. Tik 1958 metais Amerikoje, Čikagoje, *Gimtoji kalba* vėl atgaivinta ir ėjo visą dešimtmetį iki 1968 metų imtinai[28]. Iš pradžių ją redagavo Jonikas, o nuo 1961 metų iki pat pabaigos – Dambriūnas (Lietuvoje pasirašinėjęs Dambrausku); bendradarbiavo Skardžius, Salys, Stasys Barzdukas, V. Rastenis ir keletas kitų lietuvių išeivių – ne vien kalbininkai.

GK_2 stengėsi išlaikyti pirmtakės struktūrą, o turinys, tematika, nors taip pat buvo kreipiami kalbos praktikos linkme, gerokai pakito, nes reikėjo atsižvelgti į lietuvių, atsidūrusių svetimos kalbos apsuptyje, reikmes.

Gramatikos reiškiniams leidinyje skirta palyginti nemažai vietos – ir daugelyje straipsnių, ir „Klausimų kraitelėje“. Ypač tuo rūpinosi Dambriūnas, pats būdamas sintaksininkas: apie 64% leidinyje sudaro jo gramatikos rekomendacijos. Be to, Dambriūnui perėmus redagavimą į savo rankas, nuo jo pažiūrų daugiausia priklausė viso leidinio pobūdis, o kiti bendradarbiai rašė beveik tik praktiniais klausimais ir platesnių teorinių samprotavimų šiame laikraštyje nedėstė. Taigi, skirtingai nei Lietuvos *GK*, kur buvo dirbama kolektyviai ir rengtos kalbos norminimo programos, darbe nagrinėjant GK_2 rekomendacijas daugiausia atsižvelgiama į Dambriūno teorines bk norminimo pažiūras.

5.5. *„Kalbos kultūra“*

1961 metais Lietuvoje pradėta leisti *Kalbos kultūra* – kolektyviai rengiamas žurnalas kalbos praktikos klausimais. Visą aptariamąjį lai-

[28] Plačiau apie šios *GK* leidimo istoriją ir tematiką žr. Miliūnaitė 1991_2, 6–11.

kotarpį atsakomuoju redaktoriumi buvo Kazys Ulvydas; leidinį konsultavo, o vėliau redakcinę kolegiją sudarė įvairių specializacijų kalbininkų būrys. *KK* straipsnių autoriai – daugiausia buvusio Lietuvių kalbos ir literatūros (dabar – Lietuvių kalbos) instituto kalbininkai, taip pat vienas kitas kitų mokslo sričių specialistas. Dėl to ir rekomendacijos labai nevienodos: vienur išsamiai aptariamas koks gramatikos reiškinys, gausiai iliustruojama gyvosios kalbos, grožinės literatūros, senųjų raštų pavyzdžiais; kitur apžvelgiama iškart keletas dalykų, o vertinimo motyvai formuluojami glaustai arba iš viso jų atsisakoma, tik pateikiama gramatikos klaidų taisymų[29].

Nevengta svarstyti ir teorinius kalbos kultūros klausimus; daugiausia šios temos publikacijų – leidinio redaktoriaus Ulvydo.

5.6. *„Mūsų kalba“*

Beveik tuo pačiu metu (1968–1989) ėjo ir kitas kalbos praktikos leidinys – *Mūsų kalba* (iš pradžių, iki 1971 metų, jis vadinosi *Lietuvių kalbos sekcijos sąsiuviniai*); ats. redaktorius – Aldonas Pupkis. Nors pažymima, kad ir *KK*, ir *MK* iš esmės rėmėsi tais pačiais kodifikavimo principais ir kriterijais, juose bendradarbiavo bemaž tie patys autoriai (plačiau žr. Labutis 1986, 7–11), tačiau leidinių tematika, rekomendacijų pobūdis kiek skiriasi. *MK* buvo linkusi į temiškumą, ir dalis numerių paprastai buvo skiriama kokiai nors vienai bk vartojimo sričiai (nagrinėta periodikos, grožinės literatūros, įvairių mokslo sričių kalba ir pan.). Kaip tik dėl to *MK* rekomendacijos daug trumpesnės, ne tokios akademiškos kaip *KK*, rečiau išsamiai nagrinėjamas koks vienas gramatikos reiškinys. Svarbu pabrėžti, kad ne kartą buvo skelbiami teorinių kalbos kultūros seminarų pranešimai, todėl nevengta diskusijų, pateikta skirtingų požiūrių į tą patį reiškinį.

[29] Apie taisymų pobūdį žr. Kniūkšta 1986, 19–27.

5.7. *Rekomendacijų statistika*

Kadangi tiriamos rekomendacijos rašytos ne vienu metu, skirtingų autorių, tai leidžia ieškoti kiekvienam pasirinktam rekomendacijų šaltiniui būdingų gramatikos norminimo ypatumų. Kiekybiškai – pagal nagrinėti surinktų gramatikos rekomendacijų skaičių – šaltiniai taip pat skiriasi (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. *Rekomendacijų skaičius šaltiniuose*

BR	*GK_1*	*GK_2*	*MK*	*KK*
63	181	169	795	455

Iš viso: 1663 rekomendacijos

6. Rekomendacijų tyrimo metodika. Pagrindinės sąvokos

Gramatikos reiškinių vartojimo rekomendacijomis norima patarti visuomenei įvairiais gramatikos klausimais: ne tik taisyti senas, įsigalėjusias klaidas, bet ir vertinti gramatinėje sistemoje vykstančius pokyčius, reguliuoti bk vartoseną. Taigi r e k o m e n d a c i j a vadinamas kalbos reiškinio vertinimas ir jo teikimas ar neteikimas vartoti bendrinėje kalboje. Darbe „rekomendacijos“ sąvokai suteikiama ir konkretesnė – paties lingvistinio teksto reikšmė.

6.1. *Kalbos rekomendacijų turinys ir sandara*

Rekomendacijos skiriasi pirmiausia turiniu ir apimtimi. Kartais ištisas straipsnis apima tik vieną kokią problemą (pavyzdžiui, tarinio įnagininko vartojimą); tada išsamiai aiškinama norminė vartosena, pateikiama iliustracinių pavyzdžių (tokiu atveju priartėjama prie aprašomosios gramatikos), plačiai dėstomi argumentai, duodama klaidų taisymų ir pan. Kartais viename straipsnyje, pavyzdžiui, knygos kalbos recenzijoje, aptariama keletas ar net keliolika kalbos reiš-

kinių vartojimo atvejų. Tokios rekomendacijos paprastai būna ne itin išsamios, o neretai tik nurodoma klaida ir pateikiamas jos taisymas be platesnių paaiškinimų. Tarkim, pasakoma, kad negerai vartojami galininko, naudininko linksniai ir padalyvis, ir pataisoma keletas klaidingų sakinių.

Šiame darbe daugiau dėmesio kreipiama į tas rekomendacijas, kuriose plačiau ar siauriau p a g r i n d ž i a m a s , m o t y v u o j a m a s vienoks ar kitoks gramatikos reiškinio vertinimas, nors kartais ir nemotyvuoti taisymai gali būti informatyvūs ir rodyti normintojo teorines nuostatas.

Kad būtų galima nustatyti, kuo rekomendacijos grindžiamos, kuo remiantis daromos konkrečios išvados, – ir tuo pagrindu jas palyginti, – pirmiausia reikia rasti joms bendrų parametrų. Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad tarp daugybės rekomendacijų sunku nustatyti kokių nors aiškių bendrumų: skiriasi leidiniai, laikotarpiai, rašymo tikslai, pagaliau ir patys autoriai – jų pažiūros, mąstymas, pagrindimo būdas.

Vis dėlto, ištyrus rekomendacijų (tekstų) sandarą, rasta keletas joms būdingiausių dalių: 1) įvardijamoji, 2) apibrėžiamoji, 3) motyvuojamoji, 4) vertinamoji. Pažymėtina, kad ne visada šios dalys aiškiai matyti, ir atskirti jas dažnai galima tik nuosekliai logiškai analizuojant pačias rekomendacijas.

6.1.1. Įvardijamoji rekomendacijos dalis

Joje nusakomas v e r t i n i m o o b j e k t a s – vienas ar daugiau gramatikos reiškinių. Daugumoje rekomendacijų aptariami variantiški gramatikos reiškiniai. Iš jų vienas dažniausiai vertinamas neigiamai ir laikomas klaida arba traktuojamas kaip tarpinis, vengtinas variantas, o kitas paprastai vertinamas teigiamai ir pateikiamas kaip pirmojo pakaitas (ar keli pakaitai). Kur kas mažiau rekomendacijų, kuriose pateisinamas anksčiau klaida laikytas gramatikos reiškinys arba normų požiūriu vertinami gramatiniai sinonimai.

6.1.2. Apibrėžiamoji rekomendacijos dalis

Ji atskleidžia objekto v e r t i n i m o b ū d ą. Dažniausiai tenkinamasi variantų palyginimu: išryškinamos vieno teigiamos, kito neigiamos ypatybės. Nurodomos gramatikos taisyklės, aiškinama norminė vartosena. Kartais imamas ir smulkiai nagrinėjamas ne abstraktus gramatinės sistemos modelis ar konstrukcija (pavyzdžiui, *kad* su bendratimi vartojimas), o konkreti to modelio realizacija šnekoje. Rečiau imamasi panašių gramatikos reiškinių analogijos, transformacijos. Vienu iš vertinimo būdų galima laikyti ir taisymus.

6.1.3. Motyvuojamoji rekomendacijos dalis

Joje p a g r i n d ž i a m a s (motyvuojamas) vienoks ar kitoks objekto v e r t i n i m a s. Gramatikos reiškinių vertinimas gali būti formuluojamas vienu žodžiu („svetima“, „nebūdinga“ ir pan.); gali būti nurodoma keletas vienas su kitu susijusių motyvų („nevartotina, nes nepaplitę ir esama geresnių raiškos priemonių“). Gana aiškiai išsiskiria dvi motyvų grupės: vertinama 1) kalbos sistemos požiūriu ir 2) kalbėjimo situacijos požiūriu (tiesa, esama ir tarpinių motyvų, kuriuos galima skirti ir vienai, ir kitai grupei).

6.1.4. Vertinamoji rekomendacijos dalis

Joje vienaip ar kitaip nurodomas objekto v e r t i n i m o l a i p s n i s (žr. šios dalies 4.1.2 skirsnį, p. 40). Jis dažnai netiesiogiai matyti iš motyvų formulavimo, iš pateikiamų taisymų (plg.: „nevartotina“, „klaidinga“, „neteiktina“, „tinka vartoti“ ir pan.). Tačiau ne visose rekomendacijose autoriai aiškiai išdėsto savo vertinamąsias pažiūras, dėl to ir vertinimo laipsnį kai kada galima nustatyti tik apytikriai.

6.2. *Rekomendacijų motyvai*

Tiriant rekomendacijas, daugiausia dėmesio skiriama trečiajai struktūrinei jų daliai – vertinimo pagrindimui. Konkreti kiekvienos reko-

mendacijos pagrindimo raiška (visa tai, kuo remiamas, paaiškinamas vienoks ar kitoks gramatikos reiškinio vertinimas) darbe vadinama m o t y v a i s [30]. Kad būtų geriau matyti visų surinktų rekomendacijų motyvų sąsajos, patogu rekomendacijas apdoroti statistiškai[31].

6.3. *Rekomendacijų tyrimo aspektai*

Išanalizavus rekomendacijas, atsižvelgiant į jų sudedamąsias dalis, galima gauti įvairios informacijos apie gramatikos reiškinių norminimo pagrindus:

1. Palyginti, kuo skiriasi atskirų gramatikos reiškinių tipų: a) morfologijos ir sintaksės reiškinių, b) didelių klaidų, tarpinių, periferinių reiškinių vertinimo motyvavimas.

2. Išsiaiškinti, kokiems motyvams teikta pirmenybė, kokie laikyti pagalbiniais; be to, ištirti motyvų sąsajas, jų grupavimosi tendencijas, o pagal jas mėginti nustatyti, kokiais remtasi norminimo principais, kriterijais ir normų šaltiniais (pavyzdžiui, motyvai „svetima“, „nelietuviška“, „nebūdinga mūsų kalbai“ ir pan. leidžia spręsti, kad vadovaujamasi grynumo kriterijumi).

3. Ištirti rėmimosi tarmių ir bk vartosena santykį.

4. Įvertinti, kaip rekomendacijos motyvuojamos atskiruose leidiniuose, skirtingais laikotarpiais, kai kurių autorių (tarkim, Balčikonio ir Dambriūno), t. y. ištirti, kaip kito gramatikos reiškinių vertinimo motyvai ir vertinimo laipsnis per 60 metų.

5. Pagal išgales atskleisti subjektyviuosius gramatikos rekomendacijų momentus (kiek vertinimui turi reikšmės kalbininko kalbos jausmas, gimtoji tarmė ir pan.).

Tokiu būdu tiriant rekomendacijų motyvus, galima nustatyti tik pačias bendrąsias gramatikos reiškinių norminimo tendencijas pasirinktuose šaltiniuose. Svarbu turėti galvoje tai, kad motyvai rekomendacijose dažniausiai pateikiami ne pavieniui, o sudaro sudėtingą, įvairiais ryšiais susaistytą sistemą.

[30] Darbo pavadinime vartojama sąvoka „norminimo pagrindai“ – platesnė: ji apima ir motyvus, ir iš jų aiškėjančius norminimo principus, kriterijus bei normų šaltinius.

[31] Išsamiau tokio tyrimo metodika aiškinama III darbo dalies 1 skyriaus 1.2 skirsnyje, p. 216.

II. GRAMATIKOS REIŠKINIŲ NORMINIMO APŽVALGA

Antrosios darbo dalies tikslas – ištirti, kuo remiantis buvo norminami konkretūs surinktose rekomendacijose aptariami gramatikos reiškiniai. Pabrėžtina, kad šioje dalyje nesiekiama atskleisti išsamią ir nuoseklią gramatikos norminimo istoriją (tai riboja ir pasirinkti rekomendacijų šaltiniai, ir tyrimų kryptis). Svarbiausia – ieškoti bendrųjų gramatikos norminimo pagrindų ir nustatyti, kaip tie pagrindai priklauso nuo pačių gramatikos reiškinių ypatumų.

Tiesa, kai kurių gramatikos reiškinių vartosena vertinama palyginti dažnai, ir didesnis rekomendacijų pluoštas (kai kada ir iš visų pasirinktų šaltinių) leidžia nustatyti ryškesnius norminimo istorijos bruožus, vertinimo laipsnio kitimą ir pan. Pavyzdžiui, visuose tiriamuose šaltiniuose siauriau ar plačiau aptariamas naudininko su bendratimi vartojimas tikslui reikšti, padalyvio ir pusdalyvio varijavimas vartosenoje šalutiniam to paties veikėjo veiksmui žymėti ir kt. Tokiais atvejais, ypač kai kalbininkų nuomonės daugiau ar mažiau skiriasi, paranku patyrinėti, kokiais motyvais remiamas vertinimo laipsnio kitimas, kokių pateikiama kontrmotyvų.

1. Metodinės pastabos

1.1. *Pavyzdžių pateikimas*

Taupumo sumetimais konkretūs rekomendacijų pavyzdžiai ir taisymai darbe trumpinami ir formaliai nėra visai adekvatūs pačiose rekomendacijose duodamiems pavyzdžiams. Paliekamas dažniau-

siai tik pats modelis, išleidžiami neesminiai junginio ar sakinio elementai. Pavyzdžiui, iš sakinio *Mokinys įėjo į rajono slidininkų rinktinę ir dalyvavo „Nemuno“ draugijos organizuotose žiemos žaidynėse už Telšių rajoną* darbe pateikiama tik *dalyvavo žaidynėse už Telšių rajoną*.

1.2. *Rekomendacijų interpretavimo aspektai*

Šioje darbo dalyje svarbu priimti nuostatą, kad tiriamose rekomendacijose atsispindi ne visai tokia bk, kokia ji yra ar buvo įvairiais laikotarpiais iš tikrųjų. Kiekviena rekomendacija – atskiro autoriaus susidarytas ir skaitytojams perteikiamas bk reiškinio vaizdinys. Jis, šiaip ar taip, subjektyvus, nes priklauso nuo autoriaus pažiūrų ir ne visada sutampa su dabartinių norminamųjų veikalų teiginiais. Darbe neturima tikslo leistis į ginčus su rekomendacijų autoriais ir kaip nors mėginti koreguoti pačių reiškinių vertinimą (tai būtų visai atskiro darbo tema); vienu kitu atveju tik pakomentuojamas vertinimo būdas.

Kartu ir darbe apibendrinta autorių nuomonių visuma gali tik apytikriai rodyti tikrąją bk padėtį, o daromos išvados neturi būti suprantamos kaip tiesioginiai nurodymai tolesniam norminamajam darbui. Iš rekomendacijų negalima tiesiai spręsti, kiek ir kokių bk vartosenoje yra, tarkim, gramatinių svetimybių, kaip kinta gyvosios kalbos įtaka bendrinei kalbai ir pan. Galima tik nustatyti, kaip šie dalykai matomi kalbininkų ir kitų rekomendacijų autorių akimis.

Tačiau ir tai nėra paprasta. Mat rekomendacijų žodinė raiška keliaprasmė; tam pačiam žodžiui, žodžių junginiui skirtingi autoriai neretai suteikia nevienodą turinį. Todėl aiškinantis, ką autorius norėjo pasakyti, kaip pasakė, nesunku suklysti. Dėl tos priežasties nėra lengva nustatyti ir variantų vertinimo laipsnį. Kartais rekomendacijos esmę padeda perprasti išankstinis leidinio ar paskiro kalbininko pažiūrų žinojimas, taip pat visos rekomendacijos kontekstas ir motyvų sąsajos, jų loginiai ryšiai.

Pavyzdžiui, motyvas „nereikalinga“ gali reikšti, jog gramatikos reiškinys vertinamas pagal tai, kad sudaro raiškos priemonių perteklių, kad jam yra geresnių pakaitų, kad nebūdingas lietuvių kalbai, kad apsunkina stilių ir pan., o konkrečioje rekomendacijoje gali įgauti apčiuopiamesnį turinį.

1.3. *Gramatikos varianto sąvoka*

Kad geriau išryškėtų gramatikos reiškinių (iš esmės – variantų) ypatumai, būtina juos sugrupuoti pagal vienokius ar kitokius požymius. Taigi kyla gramatikos variantų klasifikavimo problema.

Prieš rūšiuojant gramatikos variantus, reikia nusistatyti jų klasifikavimo pagrindą. Dėl to pirmiausia svarbu išsiaiškinti, kas gramatikoje gali varijuoti.

Dėl kalbos vieneto asimetrijos (reikšmės ir formos autonomiškumo) galimi dvejopi reikšmės ir formos santykiai: 1) ta pati gramatinė forma gali turėti kelias reikšmes (funkcijas), pavyzdžiui, įnagininko forma priklausomai nuo konteksto gali žymėti veiksmo objektą, veiksmo aplinkybę ir pan.; 2) ta pati gramatinė reikšmė gali būti reiškiama keliomis formomis, pavyzdžiui, vietos aplinkybė – *parėjo namo : į namus*.

Variantais darbe laikomi antrosios grupės reiškiniai[32]. Be to, būtina pažymėti, kad įvairuojantys gramatikos reiškiniai suprantami kaip variantiški realiosios vartosenos, o ne kalbos sistemos ir kodifikuotų normų (kurios taip pat gali turėti variantų) pagrindu. Kitaip sakant, aptariami v a r t o s e n o j e dėl įvairių priežasčių koegzistuojantys gramatikos variantai, kuriuos rekomendacijų autoriai, vertindami pagal tam tikrus kriterijus, kodifikuoja teigiamai (kaip bk normą), neigiamai (kaip klaidą) arba palieka kaip tarpinius variantus.

[32] Kad variantų supratimas labai neišsiplėstų ir nebūtų pereita į stilistikos sritį, ypač kalbant apie sudėtingesnės struktūros gramatinės sistemos vienetus – žodžių junginius ir sakinius, ribojamasi tik tiesiogiai su bk norma susijusiais varijavimo atvejais. Iš Kazimiero Župerkos nurodytų keturių reikšmės bendrumo laipsnių, būdingų konkuruojantiems vienetams (variantai, sinonimai, figūros ir komunikaciniai ekvivalentai) darbe aptariami pirmasis ir iš dalies antrasis (žr. Жуперка 1986, 74).

Šioje darbo dalyje gramatikos reiškiniai prireikus žymimi schemiškai dviejų dėmenų ženklu a^x, čia a – gramatinė forma, x – gramatinė reikšmė (funkcija). Apskritai gramatikos vieneto reikšmės ir formos skyrimas yra sąlygiškas, bet tiriant variantų vertinimo motyvus šių dėmenų santykiai kaip tik svarbūs. Taigi varijuojančius reiškinius (jų gali būti du ir daugiau) galima pažymėti $a^x : b^x$. Suskliaustas reiškinys, pvz., (a) || b, rodo, kad rekomendacijos autorius to reiškinio vartoseną riboja stilistiškai.

1.4. *Gramatikos variantų klasifikavimas*

Normintojų uždavinys dažnai esti nustatyti, kuri forma – a ar b – tinka atlikti funkcijai x. Todėl klasifikuojant gramatikos variantus logiškiausia būtų eiti nuo reikšmės prie formos, o ne atvirkščiai. Tačiau dėl didelės variantų įvairovės jų klasifikavimas lietuvių kalbos kultūros darbuose paprastai remiamas keliais požymiais – ir formos, ir reikšmės (semantiniais) ypatumais, tik priklausomai nuo tyrimo tikslų vienas ar kitas požiūris gali vyrauti. Pavyzdžiui, jei norima pateikti gramatikos klaidų ir jų taisymų sąrašą (ypač mokomaisiais tikslais), galima remtis formaliaisiais klaidų požymiais: žiūrima, kokia kalbos dalis yra taisomasis reiškinys (plg. Piročkinas 1986). Vis dėlto pripažįstama, kad toks formalus skirstymas nėra visai nuoseklus, neišvengiama pasikartojimų, nes skirtingos kalbos dalys turi bendrų gramatinių požymių (pavyzdžiui, laipsniuojami ir kokybiniai būdvardžiai, ir su jais darybiškai susiję prieveiksmiai, ir kai kurie dalyviai, dėl to laipsniavimo normas ir klaidas tenka aptarti keliskart).

Žvelgiant į gramatikos reiškinius (ne tik į klaidas) plačiau, žodžių formos ir jų vartojimas gali būti aptarta pagal gramatines kategorijas (plg. Paulauskienė, Tarvydaitė 1986). Šitaip išvengiama pasikartojimų, tačiau irgi labiau pabrėžiami gramatikos reiškinių formos, o ne funkcijų dalykai, be to, kiek nuošaly lieka sintaksės kategorijos, būdingos sudėtiniam sakiniui. Norint išryškinti įvairius gramatikos reiškinių formaliuosius ir funkcinius skirtumus, gali būti atskirai aptariami morfologijos ir sintaksės variantai (plg. Pupkis 1980).

Taigi klasifikuojant gramatikos variantus paprastai einama tradiciniu keliu – nuo formos prie turinio, o semantiniais ir funkciniais ypatumais naudojamasi kaip pagalbiniais.

Darbe variantai pirmiausia skirstomi pagal jų struktūrą: 1) žodžių formos, 2) žodžių junginiai bei konstrukcijos, 3) sakiniai. Nesistengiama griežtai atriboti morfologijos ir sintaksės variantų, nes yra gramatikos reiškinių (pavyzdžiui, linksnio kategorija), kuriuos pagal vienus kriterijus galima skirti morfologijai, pagal kitus – sintaksei.

Ž o d ž i ų f o r m ų daryba lietuvių kalboje palyginti nusistovėjusi, tad variantų nėra daug, ir tai ypač matyti iš vėlesnių rekomendacijų šaltinių. Darbe apžvelgiami kai kurie linksnių ir asmenų formų variantai, taip pat laipsnių formų daryba. Žodžių formų vartojimą galima aptarti pagal morfologines kategorijas (skaičiaus, rūšies, veikslo ir kt.), tačiau jos neapima visų žodžių formų vartojimo variantų. Prie jų priskirtina (ne)įvardžiuotinių ir kitų formų vartojimas.

Ž o d ž i ų j u n g i n i a i dažnai esti aptariami pagal jų formaliąją sandarą (plg.: junginiai su kilmininku, naudininku..., su prielinksniais ir pan.). Kad geriau išryškėtų žodžių junginių vartosenos variantiškumas, klasifikavimo pagrindu galima imti ne formą, o gramatinę funkciją. Tokiu atveju to paties linksnio ar prielinksnio skirtingos réikšmės būtų aptariamos ne vienoje vietoje, kaip iki šiol buvo įprasta, bet geriau būtų matyti tą pačią gramatinę reikšmę turinčių formų įvairovė (pavyzdžiui, daikto daliai ar neapibrėžtam kiekiui reikšti vartosenoje varijuojantys vardininkas ar galininkas ir kilmininkas). Be to, pagal gramatinę reikšmę patogiau aptarti tuos vartosenos variantus, kurių formalioji raiška ypač skiriasi struktūriškai (veiksmo objektas – *tikėti į D i e v ą* : *D i e v u i* : *D i e v u* : *D i e v ą*; veiksmo priežastis – *mirti b a d u* : *i š b a d o* : *n u o b a d o*).

Suskirstyti sakinį semantinės struktūros vienetais nėra visai paprasta (plačiau žr. Ambrazas 1986, 23–29). Semantinių funkcijų dabartinėje kalbotyroje nurodoma daugiau nei dvidešimt (žr. Jakaitienė 1988, 62–63): jos gali būti jungiamos į stambesnes grupes – hiperfunkcijas. Darbe imama supaprastinta schema – tokia, ko-

kios pakanka sugrupuoti žodžių junginių variantus pagal pagrindines reikšmes.

Pagal žemiau pateiktą schemą aptariamos dvi stambios žodžių junginių variantų grupės: 1) daikto ir jo požymio raiška, 2) veiksmo ir jo požymio raiška. Kiekviena grupė skaidoma į pogrupius. Pavyzdžiui, iš variantiškos daikto raiškos aptariami visumos ir dalies reiškimo būdai, atskirai – veiksmo subjekto ir veiksmo objekto raiška ir kt.

1 schema. *Žodžių junginių klasifikavimas pagal reikšmę*

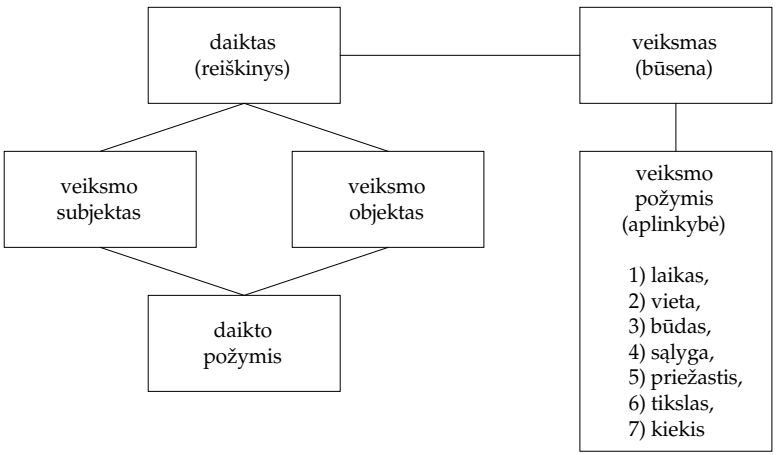

Toks klasifikavimas gana sąlygiškas, apytikris, nes yra nemažai tarpinių atvejų, kai gramatinė forma įgyja funkciją priklausomai nuo platesnio konteksto, sakinio sintaksinės sandaros. Ypač tai pasakytina apie neigiamai kodifikuojamus variantus: *knyga išleista persų kalboje* (=*persų kalba*) – veiksmo požymis (būdas); *ta knyga anglų kalboje* (=*angliška knyga*) *padarė įspūdį* – daikto požymis. Panašiai esti ir reiškiant daikto paskirtį bei veiksmo tikslą (*dantų pasta* : *pasta dantims* → *nusipirko pastos dantims valyti*). Tokiais atvejais einant nuo reikšmės prie formos kai kada sunku išvengti dėstymo kartojimo, bet, antra vertus, aiškesnės pasidaro variantų atsiradimo ir funkcionavimo priežastys.

Žodžių junginiai neapima visų vientisinio sakinio žodžių santykių. Atskirai reikia aptarti variantiškas konstrukcijas su padalyviu : pusdalyviu, taip pat variantišką vadinamųjų netiesioginių gramatinių sakinio komponentų – kreipinių, įterpinių ir sveikinių – raišką.

Iš sudėtinių sakinių bk normų požiūriu aktualus sujungiamųjų ir įvairių prijungiamųjų sakinių jungimas. Kaip atskirą, gana retai minimą ir lietuvių kalbai ne ypač svarbią (bet anaiptol neleistiną pamiršti) sintaksinių santykių reiškimo priemonę galima aptarti žodžių tvarką sakinyje, norminius ir nenorminius jos variantus.

Reikia pabrėžti, kad pateikta gramatikos variantų klasifikacija neatspindi visos gramatinės sistemos, o apima tik varijuojančius reiškinius, dėl to negali būti vientisa ir nuosekli (be to, kalbama tik apie tuos variantus, kurie vertinami pasirinktuose rekomendacijų šaltiniuose). Klasifikavimas šiuo atveju nėra pats sau tikslas, o tik padeda sutelkčiau perteikti varijuojančių gramatikos reiškinių įvairovę ir leidžia išryškinti jų norminimo skirtumus.

Kiekviename šios darbo dalies skyriuje į gramatikos rekomendacijas žiūrima keliais atžvilgiais: 1) kas varijuoja (t. y., koks objektas vertinamas); 2) koks variantų vertinimo laipsnis ir kaip skirtingose rekomendacijose jis kinta; 3) kaip motyvuojamas variantų vertinimas ir jo kitimas; 4) kaip motyvai susiję su variantų gramatiniais ypatumais.

2. Žodžių formos

Aptariamojo laikotarpio pradžioje (IV–V dešimtmetyje) dar buvo nemažai nenusistovėjusių žodžių formų, t. y. nekodifikuoto gramatinio žodžių įforminimo – dažniausiai dėl to, kad bendrinę kalbą dar stipriai veikė tarmėse vartojamų formų įvairovė.

GK_1 buvo skelbiami ištisi varijuojančių žodžių formų sąrašai ir nurodoma norminė forma būsimam žodynui (*paežerys = paežerė, dalgė = dalgis, mankštyti = mankštinti, eketys, aketys = eketė* ir pan.). Talmantas jau iš pat pradžių nurodė tokių variantų atrankos principus: „Rinkdamiesi [...] žodžius, žiūrėsime jau turimų įpratimų, platesnio vartojimo ir rašomosios kalbos tarmės“ (GK_1 1933, 9).

Vėliau, suprantama, tokių rekomendacijų vis mažėjo, nes normos buvo fiksuojamos (kodifikuojamos) žodynuose ir įsitvirtino viešojoje bk vartosenoje. Paminėtina nebent keletas pavienių šios rūšies rekomendacijų (*kraujuje* : *kraujyje*, J. Paulauskas, *MK* 1976 3, 35; *žvejas* : *žvejys*, K. Vosylytė, *MK* 1977 3, 46 ir pan.).

Morfologinis žodžių įforminimas darbe plačiau nenagrinėjamas, išskyrus vieną ypatingesnį atvejį – ilgųjų ir trumpųjų formų variantišką vartojimą, kuris svarstytas visą aptariamąjį laikotarpį.

2.1. *Trumposios ir ilgosios formos*

Vartosenoje gali varijuoti įvairių kalbos dalių – kaitomų ir nekaitomų – ilgosios ir trumposios formos: linksnių (*medy* : *medyje*), asmenų (*bėgam* : *bėgame*), bendraties (*eit* : *eiti*) ir kt.

Per visus rekomendacijų šaltinius išryškėja dvi priešingos šių variantų vertinimo kryptys: vienų kalbininkų pirmenybė teikiama trumposioms, kitų – ilgosioms formoms. Nė vieni nelaiko šių formų klaidomis, bet skirtingai mato jų funkcijas.

Balčikonio rekomendacijose trumposios : ilgosios formos minimos vos kelis kartus (grožinės literatūros kalbos recenzijose), ir aiškiai nustatyti jo požiūrį į šių formų vartojimą sunku. Iš Antano Vienuolio romano kalbos recenzijos matyti, kad Balčikonis trumpąsias formas laikė tarminėmis (Vienuolis kartais „iš savo tarmės parašo ir su trumpesnėmis galūnėmis“, nors „šių dienų“ rašyba reikalaujanti ilgųjų [*BR* I 224]), bet apskritai jų nesmerkė. Svarbiausia, patarė tame pačiame tekste nemaišyti (*vaikam* : *vargšams* ir kt. [*BR* I 160]).

GK_1 dėl šių formų pareikšta skirtingų nuomonių, bet pati redakcija (Skardžius, Salys, Jonikas) laikėsi bendrų pažiūrų ir po nesutampančiais su jos nuomone straipsniais rašė prierašus.

Pranas Mašiotas trumpųjų : ilgųjų formų vartojimą siejo su dviskaita. Darydamas prielaidą, kad dviskaita bus panaikinta, jis teigė, jog neliks priežasties skirti ir formas *geriem žmonėm* : *geriems žmonėms*. Tada reikėtų vietoj ilgesnių vartoti lengvesnes trumpąsias formas, kaip kad „yra linkusi daryti gyvoji kalba“ (GK_1 1933, 23).

Panašiai ir Bronys Raila mėgino paremti trumpųjų formų vartojimą iš kalbos vartotojo pozicijų, motyvuodamas tuo, kad jas turinti gyvoji ir inteligentų kalba, jos atitinkančios kalbos raidos kryptį („reikėtų suprasti ir gal šį neišvengiamą kalbos formų kitėjimą palaikyti“) ir esančios skambesnės (*GK*$_1$ 1933, 43–44).

Įdomu, kad priešingai nuomonei atstovaujantys autoriai taip pat remiasi gyvąja kalba: šioji pažįstanti ir ilgąsias formas (A. Salys, *GK*$_1$ 1933, 24). Bet kitokie papildomi motyvai lemia ir kitokias išvadas: svarbesnė esanti 400 metų rašomosios kalbos tradicija, kurios nesą reikalo keisti (ten pat).

Ir Salys (*GK*$_1$ 1933, 45), ir Skardžius (*GK*$_1$ 1936, 146–147), ir Jonikas (*GK*$_1$ 1939, 53) nurodo, kad ilgosios formos laikytinos norma. Trumposios – nenorminės, bet ir nedraudžiamosios (leistinos) formos, vartotinos ten, kur turi specialią paskirtį (poetų, artistų kalboje skambumo sumetimais), taigi jų vartojimas aiškiai diferencijuojamas funkciškai-stilistiškai.

GK$_2$ apie šių formų vartojimą rašė tik Dambriūnas (1961 2, 19–20; 3–4, 34; 1962 1, 3; 1964 1, 15; 1967 3, 36). Greičiausiai perimdamas iš *GK*$_1$ Mašioto ir Railos pažiūras, jis taip pat linko labiau palaikyti trumpąsias formas, o tokį pasirinkimą motyvavo kalbos raidos polinkiais (kalbos raida vykstanti formų trumpėjimo linkme). Be to, sakydamas, kad trumposios formos esančios taisyklingos (taigi ir norminės), Dambriūnas rėmėsi dabartine vartosena: jos gana plačiai ir dažnai vartojamos, įprastesnės už ilgąsias. Kaip papildomi motyvai Dambriūno nurodyta praktiškumas, ekonomiškumas, skambumas bei patogumas (pavyzdžiui, laikraščių kalboje). Paskutinėje rekomendacijoje (*GK*$_2$ 1967 3, 36) į šių formų pasirinkimą žiūrima jau kiek švelniau: tai esąs skonio dalykas, vadinasi, nė vienai formai nebeteikiama pirmenybė.

KK į trumpąsias : ilgąsias formas žiūrima panašiai kaip ir *GK*$_1$ redakcijos. Kazys Ulvydas nurodo, kad trumpųjų formų, nors jos šnekamojoje kalbos ir dažnesnės, nederėtų pripažinti norminėmis, o tik toleruotinomis kai kurių funkcinių stilių (poezijos, šnekamosios kalbos) vartosenoje (*KK* 1966 11, 5–6; 1977 32, 7–8). Svarbiausias Ulvydo pateiktas motyvas – išlaikyti formų sistemiškumą. Mat ne visos

formos (pavyzdžiui, vietininko) gali būti trumpinamos: *tose nuganytose pievose* trumpesnė forma bk būtų neparanki (nes sutaptų su daugiskaitos vardininku). Be to, ir pačių trumpųjų formų esama įvairių (*pavėsy, pavėsyj* ir pan.), ir jas reikia diferencijuoti.

Kiti autoriai (taip pat ir *MK* leidinys) teikia trumpųjų : ilgųjų formų vartojimą aiškiai reguliuoti pagal funkcinius stilius: moksliniame, dalykiniame stiliuje vartoti ilgąsias formas (V. Labutis, *KK* 1973 25, 5); „moksliniam, juridiniam ir kanceliariniam stiliui labiau tinka ilgosios formos, o beletristikai, poezijai ir ypač šnekamajai kalbai – trumposios“, kurios apskritai nesantis joks netaisyklingumas (B. Savukynas, *MK* 1972 8, 33). Arnoldas Piročkinas Balio Sruogos *Dievų miško* recenzijoje trumpąsias formas (*mergom, mum, jiem*) vadina tarmiškumais, nenorminiais dalykais, tačiau turinčiais aiškų stilistinį krūvį, tad nesmerktinais romano kalboje (*MK* 1978 3, 22).

Vienõs formos – būtojo kartinio laiko moteriškosios giminės vienaskaitos vardininko – teikiama vartoti tik ilgąjį (*padirbėjusi*), o ne trumpąjį variantą (*padirbėjus*) ypatingais motyvais. Mat trumpoji forma sutampa su būtojo kartinio laiko padalyviu, ir tokios homoformos „kelia neaiškumų ir sudaro blogo stiliaus įspūdį“ (V. Alekna, *KK* 1976 31, 52). Kitoje rekomendacijoje taip pat siūloma šiuos variantus diferencijuoti stilistiškai: šnekamojoje kalboje leistinas trumpasis, o rašomojoje, ypač kanceliarinėje, vartotinas tik ilgasis variantas (V. Drotvinas, *KK* 1972 23, 5–6).

Taigi aptariamuoju laikotarpiu trumpųjų (a) : ilgųjų (b) formų vertinimas skiriasi (žr. 2 lentelę: suskliaustos raidės (a), (b) joje žymi autorių nurodytą stilistinį varianto diferencijavimą).

2 lentelė. *Trumpųjų* (a) *: ilgųjų* (b) *formų vertinimas*

BR	GK_1	GK_2	*KK*	*MK*
(a) ‖ b	b ‖ a	b ‖ a	(a)–b	(a) ׀ (b)
	(a) ‖ b	b ׀ a		(a)–b

Per visus rekomendacijų šaltinius išryškėja dvi skirtingos nuomonės, kurias lėmė nevienodos svarbos teikimas kalbos tradicijai (normų stabilumui) bei sistemiškumui ir kalbos raidos polinkiams. Galų

gale apsistota ties kompromisu: į kalbos raidą atsižvelgiama, šias formas stilistiškai diferencijuojant. Ilgoji forma laikoma neutraliuoju variantu, bk norma, o trumpoji leidžiama kai kuriems funkciniams stiliams (taigi, galima sakyti, realiosios normos požiūriu nustatomi inkliuzinės distribucijos variantų santykiai).

Vis dėlto iki galo taip ir neišaiškėja: ar trumpąsias formas laikyti norma (kaip mano, pavyzdžiui, B. Savukynas, *MK* 1972 8, 33), t. y. vertinti pirmuoju laipsniu (a) | (b), ar žiūrėti kaip į tarpinį (nenorminį, bet kartais toleruotiną) variantą (a)–b (A. Piročkinas, *MK* 1978 3, 22 ir kt.). Kitaip tariant, ne visai aiškiai nustatytas stiliaus normos santykis su neutraliąja bk norma.

2.2. *Samplaikinės ir vientisinės laipsnių formos*

Varijuoja kokybinių būdvardžių ir kai kurių dalyvių bei iš šių formų padarytų prieveiksmių aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnio raiška. Paprastai vartojamos norminės vientisinės (sintetinės) formos (*patikimesnis, patikimiausias, patikimiau, patikimiausia*), bet pasitaiko ir samplaikinių (analitinių) (*labiau, labiausiai patikimas, labiau, labiausiai patikima*). Be to, nevienodai reiškiamas ir vadinamasis atgalinis laipsniavimas (*mažiau gražus : ne toks gražus*).

Iš pasirinktų rekomendacijų šaltinių apie variantišką šių formų vartojimą kalbama tik dviejuose vėlesniuosiuose – *MK* (14 rekomendacijų) ir *KK* (5 rekomendacijos), – ir tai netiesiogiai rodo laipsniavimo sistemos pokyčius itin sustiprėjus ypač pastaraisiais dešimtmečiais.

KK iš pradžių samplaikinės formos įvertintos nelabai griežtai, neapibrėžtai: „trūksta kalbos formų lankstumo“ (*labiau sistemingai ir nuosekliai* taisoma *sistemingiau ir nuosekliau*, L. Kuodys, *KK* 1965 9, 15). Vėlesnėse rekomendacijose autorių požiūris aiškesnis ir konkretesnis. Valerija Vaitkevičiūtė mano, kad samplaikinės formos atsirado dėl kitų kalbų įtakos ir dėl to lietuvių kalbai nereikalingos (*KK* 1967 13, 20). Elena Grinaveckienė taiso *labiausiai operatyvus* = *operatyviausias* ir aiškina, kad būdvardžių aukščiausiasis laipsnis bk sudaromas ne analitiniu būdu, o taisyklinga,

gyva ir visiems suprantama būdvardžio forma su priesaga *-iausias* (*KK* 1990 58, 77–78), taigi remiasi taisyklingumo ir sistemiškumo kriterijais.

Išsamiausiai *KK* leidinyje samplaikinių ir vientisinių laipsnių formų variantišką vartojimą aptaria Jonas Klimavičius. Samplaikines formas jis vadina normos pažeidimu ir tokią nuomonę remia keletu motyvų. Vartojimo srities siaurumas (tarmėse samplaikinių formų – tik pavieniai atvejai, dabartinėje lietuvių kalboje taip pat vartojama nedažnai) leidžia spręsti apie tų formų naujumą, o jų atsiradimą skatinanti rusų kalbos įtaka. Menkas paplitimas, grynumo reikalavimo pažeidimas ir tai, kad lietuvių kalbos vientisinių laipsnių formų sistema darni, duoda autoriui pagrindą remtis tikslingumo principu ir teigti, kad vientisinių formų sistemą keisti nesą gyvo reikalo (*KK* 1969 17, 7–11).

Taigi *KK* pozicija aiški: samplaikinės formos taisomos kaip klaida (a=b). *MK* leidinyje į variantišką šių formų vartojimą žiūrima kiek kitaip: pateikiama įvairių nuomonių, nevengiama diskusijų.

Aldonos Paulauskienės ir Alekso Girdenio manymu, lietuvių kalboje samplaikinės formos galinčios potencialiai egzistuoti, jų pasitaiko ir tarmėse, tik, kitas dalykas, dėl svetimų įtakų jos labai plintančios. Dėl to esą reikalinga šiuos reiškinius geriau ištirti (*MK* 1972 8, 20–21; 29). Tokia nuomonė rodytų samplaikinių : vientisinių formų variantus vertinant antruoju laipsniu a ‖ b.

Klimavičius ir toliau laikosi savo pažiūrų: lietuvių kalbai samplaikinės formos esančios nebūdingos (jų nesą senuosiuose raštuose, tautosakoje), neįprastos, svetimos, o pavieniai tarmių faktai nepakankamai ištirti ir galintys būti tik periferiniai reiškiniai (*MK* 1972 8, 34–35; 1973 1, 27). *MK* yra ir keletas kitų autorių rekomendacijų, kuriose samplaikinės formos, kad ir be platesnių aiškinimų, griežtai taisomos (a=b): jos bk esančios neteiktinos (V. Michalauskas, *MK* 1975 4, 40), netaisyklingai pavartotos (A. Malakauskas, *MK* 1984 6, 16; I. Marčiulionytė, *MK* 1989 3, 37; Ž. Urbanavičiūtė, *MK* 1977 4, 10).

Dar keliose *MK* rekomendacijose laikomasi vidurio pozicijos: samplaikinės formos taisomos, bet su nuoroda „geriau“ (a–b): „Taisytinos ir ne visai tinkamos“ (T. Valiuvienė, A. Balašaitis, *MK* 1973 1,

36); „nereikėtų vartoti“ (R. Urniežiūtė, *MK* 1987 4, 42); įmantru (M. Lenkevičiūtė, *MK* 1979 3, 27); geriau nevartotina (P. Gailiūnas, *MK* 1971 8, 16; G. Naktinienė, *MK* 1985 2, 12). Šis vertinimo laipsnis, beje, pasirinktas ir abiejuose *KPP* leidimuose.

M a ž e s n i o y p a t y b ė s k i e k i o variantiška raiška taip pat vertinama nevienodai. Ryškios dvi skirtingos nuomonės. Klimavičius pripažįsta, kad vadinamasis atgalinis laipsniavimas esąs naujas reiškinys, atsiradęs veikiamas kitų kalbų, liaudies šnekamojoje kalboje nesusiformavęs į sistemą ir taisytas Jablonskio *(m a ž i a u t a l e n t i n g i = ne tokie talentingi).* Tačiau visus šiuos kontrmotyvus autorius atsveria vienu argumentu: samplaikinės formos šiuo atveju leidžiančios tiksliau diferencijuoti mintį, o jas keičiant vientisinėmis kai kada keistųsi ir semantiniai žodžių ryšiai. Tik šnekamojoje kalboje, kur ne visada būtinas minties tikslumas, galima verstis ir vientisinėmis formomis (*KK* 1969 17, 11–15). Vadinasi, ir čia lemia tikslingumo principas, o vertinimo laipsnį greičiausiai galima žymėti (a) || b (a – samplaikinės, b – vientisinės formos).

Paulauskienė formą *mažiau derlus* laiko nukrypimu nuo gramatikos normų, aiškina tai rusų kalbos įtaka ir griežtai taiso (a=b) (*MK* 1982 4, 19).

Kai skirtingos formos atlieka iš esmės tą pačią gramatinę funkciją ir dubliuoja vienos kitas, suprantama, stengiamasi vieno varianto atsisakyti, o ten, kur randama skirtingų reikšmės atspalvių, siūloma vartoti abu. Tačiau aptartos rekomendacijos rodo, kad palyginti naujas gramatikos reiškinys – samplaikinės laipsnių formos, vartojamos lygia greta su vientisinėmis (tiek didesniam, tiek mažesniam ypatybės kiekiui reikšti), vertinamos gana prieštaringai: a || b, a–b, a=b. Kalbininkų motyvai taip pat skiriasi, nes nevienodos jų išeities pozicijos: vienų ieškoma atramos tarmėse ir gramatinėje sistemoje, kitų labiau pabrėžiama svetima kilmė ir dubletų nereikalingumas. Tik visų sutariama, kad šių formų varijavimas dar nėra pakankamai ištirtas ir reikalauja tolesnės analizės.

2.3. *Skaičių formos*

Priklausomai nuo kaitomųjų kalbos dalių ypatybių skaičiaus kategorija gali būti savarankiška kaitybinė (ją turi didžioji dalis daiktavardžių: *langas – langai, mintis – mintys* ir pan.) arba nesavarankiška, rodanti priklausymą nuo daiktavardžio ar daiktavardiškai vartojamo įvardžio. Pastaroji būdinga būdvardžiams, kai kuriems įvardžiams, dalyviams, asmenuojamosioms veiksmažodžių formoms.

Skaičiaus – kaip savarankiškos kaitybinės kategorijos – formų variantų atsiranda pirmiausia dėl trinarės skaičiaus sistemos (t. y. dviskaitos) nykimo. Antra, variantiškai gali būti vartojama pavienių daiktavardžių ar jų semantinių grupių vienaskaitos ir daugiskaitos formos. Čia, beje, tinka aptarti ir su daugiskaitiniais daiktavardžiais nevienodai vartojamus pagrindinius bei dauginius skaitvardžius.

Kai skaičiaus formą lemia gramatiniai (derinamieji) ryšiai, taip pat keletu atvejų pasitaiko variantų (sintaksės lygmeniu imant, tai ryšiai tarp veiksnio ir tarinio, pažyminio ir pažymimojo žodžio), bet tokių rekomendacijų per visus tirtus šaltinius – vos viena kita.

2.3.1. Dviskaita ir daugiskaita

Trinarės skaičiaus kategorijos (vienaskaita – dviskaita – daugiskaita) virtimą dvinare (vienaskaita – daugiskaita) atspindi aptariamojo laikotarpio rekomendacijos, kuriose vienaip ar kitaip vertinamos vartosenoje pasitaikančios dviskaitos liekanos. Aiškinamasi, ar bk bėra reikalinga du daiktus ir jų veiksmus lygia greta reikšti linksniuojamųjų ir asmenuojamųjų žodžių dviskaitos ir daugiskaitos formomis (kai x reikšmė įsilieja į y reikšmę ir susiklosto inkliuzinės distribucijos santykiai). Pačių šios rūšies rekomendacijų negausu (14), po kelias iš kiekvieno šaltinio, tik iš GK_1 daugiau (5).

Balčikonis iki 1924 metų rašytose paskaitose (*BR* II 16–17) yra nurodęs lietuvių kalboje esant tris skaičius, bet pridėjęs pastabą, kad dviskaita iš gyvosios kalbos baigianti nykti, likęs tik kuris ne kuris linksnis; kai kurie rašytojai jos iš viso nebevartojantys. Vėliau Balči-

konio dėl dviskaitos vartojimo užsiminta tik keletą kartų. Kadangi į jos nykimą kalbininkas žiūrėjo kaip į natūralų vyksmą, jam, panašiai kaip ir Jablonskiui (plg. Piročkinas 1986, 112), kliuvo ne tiek pati dviskaita (ypač grožinėje literatūroje), kiek jos vartojimo nenuoseklumas. Dėl to ir Vinco Mykolaičio-Putino romano *Altorių šešėly* recenzijoje Balčikonis taiso skaičiaus formų nevienodumus: turinti būti arba vien dviskaita, arba daugiskaita – *j i e d u ėjo t y l ė d a m i (= tylėdamu; jie ėjo tylėdami)* ir pan. (*BR* I 145–146).

Atsakydamas į Edvardo Viskantos pastabas, kad tokie faktai netaisytini, nes esą iš gyvosios kalbos, Balčikonis, remdamasis sistemiškumo principu, aiškina savo požiūrį plačiau. Jeigu veiksniui reikšti vartojama asmeninių įvardžių (*mudu, judu...*) dviskaita, su ja turintis būti suderintas ir tarinio skaičius (*BR* I 156). Tačiau tokia vartosena labiau tinkanti tautosakai ar tarmine forma rašomai grožinei literatūrai, o ne bendrinei kalbai. Mat asmeninių įvardžių dviskaita ir tarmėse, Balčikonio manymu, besanti nedaug kur žinoma. Tad 1935 metais Balčikonis dviskaitos jau nebelaiko bk sistemos dalyku: (a)–b.

GK_1 dėl dviskaitos pareikšta įvairių nuomonių. Kaip ir vertinant varijuojančias trumpąsias : ilgąsias formas, čia išryškėjo du skirtingi požiūriai. Vieni labiau linko pasiduoti stichiškai kalbos raidai, kiti mėgino dviskaitos vartojimą griežčiau reglamentuoti.

Pirmiausia Pranas Mašiotas, taisomas redaktorių, teisinasi, kodėl vartojantis tik dviskaitos galininką, o vardininko formą – daugiskaitinę: taip sakantys zanavykai. Jo manymu, dviskaitą reikia arba „visai nudildyti“, arba toleruoti tik ten, kur ji vartojama pagal gyvąją kalbą (GK_1 1933, 23).

Dambrauskas taip pat prieštarauja griežtam Balčikonio reikalavimui vartoti arba formą *mudu buvova*, arba *mes buvome*, ir jų nemaišyti. Mišrios formos (*du arkliai, abu buvome),* pasak Dambrausko, vartojamos tarmėse ir kaip tik rodančios dviskaitos nykimą, todėl nelaikytinos kokia negerove ar klaida: nereikia elgtis priešingai gyvajai kalbai (GK_1 1935, 67). Broniui Railai šis klausimas iš viso neatrodo esąs aktualus: dviskaita nykstanti sparčiai ir pastebimai (GK_1 1933, 43), tad tas procesas paliktinas savieigai.

Kita GK_1 rekomendacijų grupė atspindi leidinio redakcijos nuomonę. Prieraše prie Mašioto straipsnio Antanas Salys stengiasi būti nuoseklus: „vartojant dviskaitą, reikėtų vartoti ją visiems linksniams“, o jei kam svetima, nereikia jos iš viso piršti. Taigi GK_1, kaip ir Balčikonis, į dviskaitą žiūri iš sistemiškumo pozicijų: ji turėtų sudaryti aiškią sistemą, o ne būti vartojama kaip buvusios sistemos liekanos, juo labiau kad, Salio teigimu, taip dviskaitą tebėra išlaikę vakarų žemaičiai; zanavykų patarlės irgi rodančios seniau čia buvus visus dviskaitos linksnius (GK_1 1933, 23–24).

Pagaliau Pranas Skardžius 1937 metais aiškiai suformuluoja leidinio požiūrį į dviskaitą. Kalbos istorija ir dabartinė vartosena rodančios, kad dviskaitos plačiajai visuomenei „jau nebegalime teikti normine (teiktinąja, bet ne draudžiamąja!) lytimi“ (GK_1 1937, 120). O rašytojai, jei norintys, galintys savo reikalams ją vartoti. Tad aiškėja pastangos šios formos vartojimą diferencijuoti stilistiškai: (a)–b.

Daugiau kaip po poros dešimtmečių Dambriūnas GK_2 nurodo, kad dviskaita nykstanti ir bk nebevartojama (a–b) (GK_2 1961 1, 4). Be to, vertina dviskaitos funkcionavimą kalbos vartotojo akimis: dviskaita kalbai nesanti reikalinga dėl to, kad apskritai kalbos formų perteklius tik kenkiąs kalbai ir apsunkinantis kalbos vartotojo atmintį: kas dviskaitą vartoja, tas „pasunkina skaičiaus formos vartojimą 30 nuošimčių, nes vietoj dviejų formų vartoja tris“ (GK_2 1961 2, 19).

KK ir *MK* leidiniuose apskritai apie dviskaitą beveik nekalbama, nebent užsimenama apie tolydų jos nykimą (K. Ulvydas, *KK* 1967 13, 9). O dėl atskirų jos formų liekanų – asmeninių įvardžių (*mudu, judu...*) – teisių bk net išsirutulioja diskusija.

Kai kurie autoriai siūlo asmeninių įvardžių dviskaitos formas laikyti norminėmis. Vytautas Sirtautas gina dar *Kalbotyroje* (1968 19, 157) pareikštą nuomonę, kad konkuruojančioms formoms *mudu* : *mes abu* bent laikinai reikėtų pripažinti lygias teises, o ne laikyti vieną normine, kitą – tik gretutine forma (*MK* 1972 8, 30). Aleksas Girdenis, remdamasis tikslingumo principu, formas *mudu*, *judu* taip pat teikia laikyti bk norma, tik ne trečiu įvardžių skaičiumi, o semantiniais atitinkamų daugiskaitinių įvardžių variantais (a | b), nes tos

dviskaitinės formos atliekančios „aiškią ir reikalingą funkciją“, neturinčios pilnaverčių pakaitų (*MK* 1970 2, 18–19).

Kitaip į asmeninių įvardžių dviskaitos formas žiūri Adelė Valeckienė. Ji nesutinka su Sirtauto požiūriu ir mano, jog šias formas grąžinti į bk kaip sistemines ir reikalauti, kad kalbant apie du asmenis būtų privaloma sakyti tik *mudu, judu*, esą netikslinga, nes apskritai „didesnė pusė Lietuvos“ dviskaitos formų nepažįstanti (*KK* 1969 17, 16–17). Taigi siaura vartojimo sritis čia lemia sprendimą formą laikyti ne normine, o tik gretutine, nebūtina (galima grožinės literatūros kūriniuose ir pan.): (a)–b.

Taip pat griežtokai dviskaitines įvardžių formas vertina Dalia Gargasaitė. Ji pripažįsta, kad bk dar esą vartojama *mudu, judu, juodu...*, pasitaiko tų formų grožinėje literatūroje, bet dėl lietuvių kalbos linksniavimo paprastėjimo dviskaita niveliuojasi ir bk nesanti teiktina: (a)–b (*MK* 1976 5, 55–56).

Matyti, kad į nykstantį reiškinį aptariamuoju laikotarpiu žiūrima nevienodai, svyruoja varijuojančių dviskaitos : daugiskaitos formų vertinimo laipsnis. Tačiau kuo toliau, tuo labiau apie dviskaitą imama kalbėti ne apskritai kaip apie skaičiaus kategorijos narį (nes sutariama, kad tai jau ne bk norma), o apie vieną kitą jos liekaną, pavienius žodžius. Dėl šių liekanų vertinimo daugiausia ir nesutariama. Tie autoriai, kurie remiasi sistemiškumo kriterijumi, mato dviskaitines asmeninių įvardžių formas kaip užsilikusią dviskaitos sistemos dalį ir, suprantama, nelaiko jų bk norma. Kitiems autoriams svarbiau atrodo išlaikyti šių dviskaitinių formų teikiamus papildomus reikšmės atspalvius, todėl siūloma tas formas laikyti norminiais semantiniais (ne gramatiniais) bk variantais. Kitaip tariant, tai, kas gramatinėje sistemoje būtų išimtis, perkeliama į leksikos sritį ir gauna semantinį įprasminimą.

2.3.2. Vienaskaita ir daugiskaita

Dėl įvairių priežasčių tiek pavienių daiktavardžių, tiek ištisų jų semantinių grupių vienaskaitos ir daugiskaitos formos kartais vartojamos variantiškai. Tai pirmiausia susiję su žodžių leksine reikšme

(kuri kartais gali išryškėti tik žodžių junginyje), todėl kiekvienas ryškesnis atvejis aptartinas atskirai.

2.3.2.1. *Dienų, švenčių pavadinimų skaičiaus formų variantai*

Variantų pasitaiko reiškiant tam tikrai žmonių, darbuotojų grupei skirtų dienų, švenčių pavadinimus (vienaskaita [a^x] : daugiskaita [b^x]). Iš keturių rekomendacijų viena priklauso Balčikoniui, kitos trys – *MK* leidiniui.

Balčikonis, plačiau nemotyvuodamas ir remdamasis, kaip matyti, savo kalbos jausmu, teigia: „Man rodos, turėtumėm sakyti ir 'móterų diena'", ne *moters* (*BR* I 197), tad variantai vertinami trečiuoju laipsniu: a–b.

MK taip pat laikomasi nuomonės, kad tokiais atvejais geriau (a–b) vartoti daugiskaitą (V. Būda, *MK* 1972 1, 12). Motyvuojama tuo, kad daugiskaita čia vartojama nuo seno, tradiciškai, o naujų švenčių pavadinimai taip pat prie jų analogiškai priderinami: *vardynos, palydos* (red. past., *MK* 1978 4, 67), tad sudaro mikrosistemą.

Dar plačiau šis požiūris grindžiamas polemizuojant su Pranu Kniūkšta, kurio manymu (jo straipsnis: *Tarybinis mokytojas* 1981 09 25), teiktina vienaskaita *mokytojo diena* (b–a), nes tokiam vartojimui nesą galima prikišti nei logikos trūkumo, nei kitų kalbų įtakos. *MK* (Alekso Girdenio, Jono Paulausko, Aldono Pupkio) nuomone, vienaskaita čia atsiradusi kaip tik dėl kitų kalbų įtakos, mat profesinės šventės esančios sąjunginės, atėjusios per rusų kalbą ir jų pavadinimai išversti tokia forma, kokia buvo rusiškai vartojami (*MK* 1983 2, 37–38).

Taigi nesutariama dėl reiškinio kilmės, tačiau šiuo atveju variantų vertinimo laipsnį *MK* lemia ne grynumo kriterijus pats savaime, o tai, kad vienaskaitos vartojimas čia nurodomas kaip prieštaraujantis „dabartinei mūsų liaudies kalbos vartosenai ir šnekamosios bendrinės kalbos duomenims"; pateikiama analogiškų pavadinimų: *melagių diena, piemenų šventė* ir kt. (*MK*, ten pat).

Vadinasi, daugiskaita remiama ir vartojimo tradicija, ir sistemiškumo kriterijumi. Be to, *MK* pažymima daugiskaitą esant neutralio-

jo stiliaus ženklą, o vienaskaitą labiau tinkant vaizdingai kalbai, tad ir stilistinės diferenciacijos požiūriu švenčių pavadinimams kaip geresnė teikiama daugiskaita: a–b.

2.3.2.2. *Spalio mėnesio formos variantai*

Dėl variantų *spalių* (a) : *spalio* (b) *mėnuo* vartojimo pavadinti dešimtajam metų mėnesiui kurį laiką gerokai svyruota. Skirtingi šių variantų vertinimo laipsniai gerai matyti iš GK_1 rekomendacijų, tačiau per šio leidinio ėjimo laikotarpį galutinai apsistota ties viena forma.

Jau 1930 metais Skardžius, aptardamas mėnesių pavadinimus lietuvių kalboje (Skardžius 1930, 108), be kitų, davė variantus *s p a l i ų* : *s p a l i o mėnuo* (a | b). Tais pačiais metais 2-ame *Kalbos* sąsiuvinyje, remdamasis senųjų raštų, tarmių duomenimis, jis padarė išvadą, kad nors esanti daugiau įsigalėjusi forma *s p a l i ų mėnuo* ir ją reikėtų daugiau vartoti, bet nepeiktina ir vienaskaita: b || a (*Kalba* 1930, 1 [2], 82). Mat nei vieno, nei kito varianto negalima laikyti klaida, nes tai esą „lygiareikšmiai žmonių kalbos dariniai".

Vis dėlto toks varijavimas bk pasirodė nereikalingas, ir GK_1 mėginta rinktis vieną katrą formą. Salys iš pradžių buvo už kilmininko daugiskaitą (b–a): *s p a l i ų mėnuo* ir tokį pasirinkimą motyvavo būtinumu palaikyti normų stabilumą. Mat nors senesnė ir tarmėse tebesanti gyva vienaskaita *spalio*, rašomojoje kalboje, pasak Salio, pasigautà „dėl logiškumo" vartoti daugiskaita, ir atkeisti vienaskaita nebesą verta (GK_1 1933, 61). Tačiau įdomu, kad ir paties Salio (GK_1 1933, 42), ir vėliau M. Stonio (GK_1 1936, 38) nurodoma vartoti tik vienaskaitą, sakant vardininką *spalis* be žodžio *mėnuo*. Šitaip atsirado geroka painiava: *spalis*, bet *s p a l i ų mėnuo*. Pagaliau Skardžius, remdamasis sistemiškumo kriterijumi, pasiūlė ir kilmininko vartoti vienaskaitą *s p a l i o mėnuo*: a=b (GK_1 1938, 11), kuri derėtų prie kitų mėnesių pavadinimų formų (plg. *sausio, liepos* ir kt. mėnesiai).

Taigi po nemažų svyravimų iš dviejų variantų (kurių reikšmės x ir y labai suartėjusios), gyvojoje kalboje vartojamų lygia greta, bk

pasirinktas tinkantis prie visų tos pačios rūšies pavadinimų mikrosistemos: a | b → b ‖ a → b–a → a=b.

2.3.2.3. *Medžiagų pavadinimų skaičiaus formų variantai*

Įvairių medžiagų (uolienų, metalų, mineralų ir pan.) pavadinimų dažnai variantiškai pavartojama ir vienaskaita, ir daugiskaita. Tokias medžiagas reiškiantys žodžiais šiaip gali turėti abu skaičius, tik paprastai tie skaičiai būna kiekvienas skirtingos reikšmės. Tai jau ne paprastas kaitymas skaičiais (kaip kad *stalas – stalai*), kai norima pasakyti esant vieną daiktą ir daugiau negu vieną. Medžiagų pavadinimai priklauso prie neskaičiuojamų daiktų pavadinimų, taigi juos reiškiantys daiktavardžiai nekaitomi skaičiais; skirtumas tarp vienaskaitos ir daugiskaitos formų yra kitokio pobūdžio ir gali būti ne visada aiškiai juntamas. Dėl to suprantamas ir tokių variantų atsiradimas.

GK_1 Salio plačiau aptarti junginiai *po žeme* : *po žemėmis* ir *privežti žemės* : *žemių*. Pripažįstama, kad griežto skirtumo, katrą formą – vienaskaitos ar daugiskaitos – vartoti, nesą. Mat tarmėse sakoma abejaip; tarp variantų esama nebent nedidelio reikšmės atspalvio: „jeigu iškasta, supilta ar šiaip palaida vežama“, tai dažniausiai vartojama daugiskaita. *Po žeme* sakoma paprastai turint galvoje apskritai visą žemę, o *po žemėmis* – kokią supiltą krūvą. Nurodoma, kad daugiskaitą *žemės* galima suprasti analogiškai kaip ir formas *grūdai*, *pelenai* (GK_1 1939, 26).

Kiek aiškesnis žodžio *anglis* vienaskaitos ir daugiskaitos formų *anglis* : *anglys* vartojimas – pagal skirtingas reikšmes, taigi tos formos nelaikytinos variantais (realiosios normos požiūriu), nes susijusios kontrastinės distribucijos santykiais. Vienaskaitai teikiama cheminio elemento, daugiskaitai – kuro reikšmė (J. Vidmantas, *KK* 1965 8, 35). Siūloma atsižvelgti į terminijos polinkius (E. Vodzinskas, *MK* 1972 7, 16–17), tačiau atskirų medžiagų rūšių terminologijoje įprasta vartoti nevienodai – vienur vienaskaitą, kitur – daugiskaitą. Pavyzdžiui, uolienų bei mineralų teikiama vienaskaita (*molis, smėlis, žvirgždas*, E. Vodzinskas, *MK* 1971 8, 5–8), kitų medžiagų nurodoma

būdingesnė daugiskaita (*f o s f a t ų* , ne *f o s f a t o ištekliai* ir kt., A. Piročkinas, *KK* 1989 57, 34).

Kai kur nepagrįstas medžiagų pavadinimų vienaskaitos vartojimas aiškinamas kitų kalbų įtaka, pavyzdžiui: E. Vodzinskas, *MK* 1971 8, 5–8; J. Klimavičius, *MK* 1983 2, 13: *į požeminės kanalizacijos tinklus pakliūna v i e l o s (=vielų), įvairių ritelių, klijų.*

Taigi šios rūšies daiktavardžių skaičiaus formos pasirenkamos ir vertinamos pagal tų daiktavardžių semantinius požymius.

2.3.2.4. *Augalų ir gyvūnų pavadinimai*

Jų vienaskaitos : daugiskaitos formos pasirinkimas daug aiškesnis ir apibrėžtesnis, konkrečiau motyvuojamas. Mat šios rūšies daiktavardžiais pavadinami daiktai gali būti skaičiuojami (taigi patys daiktavardžiai – kaitomi skaičiais), tad ryškesnis ir skirtumas tarp skaičiaus formų.

KK ir *MK* rekomendacijose tokių pavadinimų vienaskaitos : daugiskaitos formų vartojimą siūloma reglamentuoti pagal funkcinius stilius. Mokslinėje kalboje augalų ir gyvūnų rūšis dažnai pasakoma vienaskaita, o kalbant apie jų visumą, ypač neutralioje kalboje, reikia daugiskaitos.

Vartosenoje kaip tik vietoj neutraliosios kalbos daugiskaitos (b) pasitaiko variantiškai vartojant vienaskaitą (a), ir tokių variantų santykiai rekomendacijose vertinami trečiuoju arba ketvirtuoju laipsniu: (a)–b, (a)=b. Taisymai *parduodamas k a r p i s (=parduodami karpiai)* (J. Vidmantas, *KK* 1965 8, 35); *u n g u r i o (= ungurių) sugavimo užduotis* (V. Grinaveckis, *KK* 1975 28, 76); *pavasarį neršia lydekos, [...], l y n a s (=lynai)* (J. Klimavičius, *MK* 1974 4, 55) ir pan. motyvuojami netinkamu mokslinio stiliaus normų perkėlimu į populiarųjį stilių. Taip pat nurodoma, kad pasakymuose *dobilų ir s e r a d ė l ė s mišinys, sėti l u b i n ą , k u k u r ū z ą* vienaskaitos „nepateisina nei logika, nei lietuvių kalbos dėsniai“ (A. Balašaitis, *MK* 1974 5, 26).

Gali kilti klausimas, kodėl šiuo atveju stiliaus normų nepaisymas vertinamas taip griežtai (palyginkime kad ir trumpųjų : ilgųjų formų [žr. šios dalies 2.1 skirsnį] stilistinį diferencijavimą ir vertinimą

pirmuoju bei antruoju laipsniu – daug švelnesnį). Tai paaiškinti galima keliomis priežastimis. Pirmiausia nevienodi pačių funkcinių stilių santykiai: grožinės literatūros, šnekamosios kalbos stiliai (kuriems leistinos trumposios formos) daug artimesni neutraliajai kalbai negu mokslinis stilius, kuriam būdingos griežtos terminijos vartojimo normos. Antra, skirtinga varijuojančių gramatikos reiškinių prigimtis: ir trumposios, ir ilgosios formos – mūsų pačių kalbos savastis, o neutraliojoje kalboje vartojama vienaskaita aiškinama rusų kalbos įtaka (A. Vilutytė, *KK* 1968 15, 40).

2.3.2.5. *Skaičiuojamų daiktų skaičiaus formų variantai*

Įvairius skaičiuojamus daiktus reiškiančių daiktavardžių šiaip aiškiai skirtingos vienaskaitos ir daugiskaitos formos (realiõsios normos požiūriu sudarančios kontrastinės distribucijos santykius) vartosenoje kartais painiojamos: vienaskaitai suteikiama daugiskaitos reikšmė. Todėl šios rūšies taisymai (a=b) ir motyvuojami būtinumu skirti, kur kalbama apie vieną skaičiuojamą daiktą, o kur apie jų visumą: *kuria filmus j a u n a j a m ž i ū r o v u i (= jauniesiems žiūrovams), gausu veiksmo, į v y k i o (= įvykių)* (B. Balčienė, *MK* 1979 3, 17). Kartais šiam reikalui imama analogija. Kaip vietoj daugiskaitos vardininko *plytos* nesakoma *plyta,* taip ir *briketas* tegali reikšti atskirą briketą, o jų visumai žymėti reikia daugiskaitos *briketai* (J. Vidmantas, *KK* 1965 8, 35).

Laisviau siūloma rinktis vienaskaitą ar daugiskaitą (a | b), kai daiktavardis (reiškiantis tam tikrą įstaigą, mokymo vietą ir pan.) turi kelis pažyminius: *baigę specialią vidurinę m o k y k l ą (| mokyklas), jie grįžta į k o l ū k į (| kolūkius).* Tačiau jei esama reikšmės skirtumo, vienaskaita ir daugiskaita nepainiotinos: *rusų kalbos ir literatūros k a t e d r a ≠ katedros* (J. Pikčilingis, *KK* 1963 4, 25–26).

2.3.2.6. *Abstrakčios reikšmės daiktavardžių skaičiaus formų variantai*

Abstrakčios reikšmės (t. y. iš esmės neskaičiuojamų, turinčių vienaskaitos formą) daiktavardžių daugiskaita laikoma klaida (a=b): *piktnaudžiavimai (=piktnaudžiavimas), vandens nutekėjimai (=nutekėjimas)* (J. Klimavičius, *MK* 1983 2, 13); *draugų temperamentai (=temperamentas), kelia pasipiktinimus (=pasipiktinimą)* (J. Pikčilingis, *KK* 1963 4, 25–27); ligų pavadinimai: *mastitai (= mastitas), uždegimai (=uždegimas)* ir pan. (A. Balašaitis, *MK* 1984 6, 22–23). Tokie taisymai paprastai motyvuojami trumpai: abstrakčios reikšmės daiktavardžiams daugiskaita nebūdinga (K. Ulvydas, *KK* 1972 23, 25); „nevartokime to, ko kalboje nėra“ (J. Pikčilingis, *KK* 1963 4, 26–27) ir pan., t. y. atsižvelgiama į daiktavardžių leksinius-gramatinius požymius.

Kas kita, jei abstraktieji daiktavardžiai sukonkretėja; tada pasidaro galima jais pavadinamus daiktus skaičiuoti, taigi ir vartoti daugiskaitos formą, o leksinės réikšmės išsiskiria ($a^x \neq b^y$): *pajėgumas* ir *pajėgumai* kaip *patogumas* ir *patogumai* (N. Sližienė, *KK* 1967 13, 61–63).

Kadangi vienaskaitos : daugiskaitos pasirinkimas dažniausiai motyvuojamas žodžių leksinės reikšmės skirtumais, šios rūšies rekomendacijose paprastai nevengiama konkretaus aiškinimo, įvairūs atvejai aptariami kiekvienas atskirai, duodama analogijų.

2.4. *Pagrindinės ir dauginės formos*

Nuo daiktavardžio gramatinių ypatybių, t. y. nuo to, ar jis daugiskaitinis, ar ne, priklauso su tuo daiktavardžiu vartojamų skaitvardžių rūšis. Dėl to šiame skyriuje paranku aptarti variantišką pagrindinių ir dauginių skaitvardžių vartojimą, kuriam aiškinti skirta palyginti daug – 33 rekomendacijos.

2.4.1. Pagrindinės ir dauginės formos su daiktavardžiu *metai*

Daugiausia rekomendacijų, kuriose kalbama apie variantišką pagrindinių ir dauginių skaitvardžių vartojimą su žodžiu *metai.* Dažniausiai remiamasi taisyklingumo kriterijumi ir nurodoma pati taisyklė, kuriai vartosenoje nusižengiama: „su daugiskaitiniais daiktavardžiais vartojami tik dauginiai skaitvardžiai“ (T. Valiuvienė, A. Balašaitis, *MK* 1973 1, 36; V. Grabauskas, *MK* 1970 7, 18; J. Klimavičius, *MK* 1983 2, 13; K. Župerka, *KK* 1988 55, 34; M. Stonys, GK_1 1936, 87–89; V. Čižiūnas, GK_2 1960 4, 65–66 ir daug kitų). Keliskart pažymima dauginių skaitvardžių vartojimo tradicija, einanti nuo Jablonskio laikų (M. Stonys, GK_1 1936, 87–89; K. Vosylytė, *KK* 1966 11, 37–40).

Iliustruojant norminį dauginių skaitvardžių vartojimą, vienąkart remiamasi grožinės literatūros, tarmių pavyzdžiais (K. Vosylytė, *KK* 1966 11, 37–40), tačiau apskritai tarmių duomenys naudojami ir kitam tikslui – siekiant sušvelninti daugelio teikiamą ketvirtąjį vertinimo laipsnį (a=b), kai pagrindiniai skaitvardžiai su žodžiu *metai* laikomi aiškia klaida. Motyvuojant tuo, kad tarmėse *metai* kai kur vartojami ne kaip daugiskaitinis daiktavardis (*metas*), siūloma griežtai nesmerkti ir pasakymo *per k e t u r i u s metus* (J. L., GK_1 1934, 122), šio tipo klaidų nelaikyti didelėmis (S. Keinys, *KK* 1977 32, 34–35); taigi vertinama trečiuoju laipsniu: a–b.

2.4.2. Skaitvardžio *vienas, -a* formos su daugiskaitiniais daiktavardžiais

Vartosenoje neretai pasitaiko su daugiskaitiniais daiktavardžiais variantiškai vartojant skaitvardžio *vienas, -a* formas *vieni* : *vieneri,* tačiau į šio skaitvardžio variantus žiūrima kiek kitaip nei į kitų skaitvardžių.

Dar 1936 metais GK_1 M. Stonys nurodė esant du variantus ir, atrodo, nė vieno nebuvo linkęs taisyti, tik spėjo formos *vieni* atsiradimo priežastis: šis skaitvardis esąs „sudarytas nusižiūrėjus į būd-

vardį *geri* ir labai mėgstamas, galbūt todėl, kad lengviau tarti“ (GK_1 1936, 87–88).

Vėlesnėse rekomendacijose (trijose iš *KK* ir vienoje iš *MK*) abu variantai *vieneri* (a) : *vieni* (b) lyginami įvairiais požiūriais: kilmės, paplitimo, vartojimo tradicijos ir pan. Forma *vieneri* nurodoma vėliau atsiradusi (dėl analogijos su kitų dauginių skaitvardžių formomis), mažiau paplitusi, be to, jos nevartoję Kazimieras Jaunius, Jonas Jablonskis; forma *vieni*, atvirkščiai, tarmėse, šnekamojoje kalboje dažniausiai vartojama, turi senas tradicijas.

Kelių autorių šie variantai vertinami ir jų funkcionavimo kalboje požiūriu. Skaitvardžio forma *vieni* be reikalo esanti gujama iš kalbos; ji niekam kitam – kaip su daugiskaitiniais daiktavardžiais – ir netinkanti[33], tad jei jos atsisakome, „faktiškai ją iš viso išbraukiame iš kalbos“ (P. Kniūkšta, *KK* 1980 38, 32). Kalbos logika leidžianti šią formą vartoti, nes antraip „nesuprantamas būtų to žodžio daugiskaitos buvimas“ (S. Keinys, *KK* 1977 32, 30).

Kadangi forma *vieneri* – aiškus mūsų pačių kalbos analoginis darinys, variantų *vieneri* : *vieni* vertinimo laipsnis negriežtas. Vienur tie variantai laikomi lygiavertėmis ir netaisytinomis formomis: a | b (S. Keinys, *KK* 1977 32, 30–31; K. Vosylytė, *KK* 1966 11, 39), kitur, nors abi formos pripažįstamos kaip leistinos bk, bet teiktinesne siūloma laikyti *vieni*: a ‖ b (K. Vosylytė, *MK* 1979 5, 22–23).

Šių formų konkuravimo atveju, galima sakyti, ryškiausiai susikerta du vertės motyvai: vartojimo tradicija ir griežtas sistemiškumas. Rekomendacijų autoriai aiškiai linkę labiau palaikyti pirmąjį.

2.4.3. Pagrindinės kitų skaitvardžių formos su daugiskaitiniais daiktavardžiais

Kitų skaitvardžių (išskyrus *vienas*) vartojimas su daugiskaitiniais daiktavardžiais (išskyrus *metai*) griežtai reglamentuojamas: norma pripažįstami tik dauginiai skaitvardžiai. Dėl to priešingi atvejai ver-

[33] Čia, matyt, neturėta galvoje būdvardiško ar įvardiško formos *vieni* vartojimo (plg. *Vaikai namie liko v i e n i).*

tinami kaip klaidos (a=b), ir dažniausiai remiamasi taisyklingumo kriterijumi, nurodoma esant taisymų tradicijos: *d v i sutiktuvės* (V. Michalauskas, *MK* 1975 4, 40); *p e n k i a s kepenis, š e š i o s rungtynės* (J. Klimavičius, *MK* 1973 8, 26; 1979 5, 32).

2.4.4. Dauginės formos su skaičiais kaitomais daiktavardžiais

Daug rečiau pasitaiko priešingų atvejų, vadinamųjų „persistengimo klaidų“, kai dauginiai skaitvardžiai pavartojami ne su daugiskaitiniais, o su skaičiais kaitomais daiktavardžiais. Tokie taisymai taip pat motyvuojami taisyklingumo reikalavimais: *š e š e r i ų (=šešių) dienų* (R. Venckutė, *MK* 1974 4, 10); *per š e š e r i u s (=šešis) dešimtmečius; d v e j a s (=dvi) pergales* (S. Keinys, *KK* 1977 32, 34).

Keliose rekomendacijose ypač pabrėžiamas pagrindinių ir dauginių skaitvardžių reikšmės skirtumas. Dauginiai skaitvardžiai nurodomi esantys ne kiekinių skaitvardžių atmaina ar formalūs variantai, o skaitvardžiai, turintys aiškų semantinį lauką (S. Keinys, *KK* 1977 32, 31–33). Dėl to su daugiskaitiniais daiktavardžiais vartoti pagrindinius skaitvardžius nepateisinama ir funkciškai (distinktyvumo prasme), mat antraip ilgainiui būtų prarastas skirtumas tarp pasakymų *d u batai* ir *d v e j i batai* ir pan. (red. past., *MK* 1975 4, 9).

Pažymėtina ir tai, kad vertinant šios rūšies variantus beveik visai nesiremiama tarmių duomenimis, net atvirkščiai, nurodoma liaudies šnekamojoje kalboje čia nesant visai tvirtos normos ir griežtos sistemos, kuri susidarė ir toliau palaikytina bendrinėje kalboje (red. past., *MK* 1975 4, 9).

2.5. *Įvardžiuotinės ir neįvardžiuotinės formos*

Būdvardžių ir būdvardiškai vartojamų kalbos dalių (kai kurių įvardžių, skaitvardžių, dalyvių) neįvardžiuotinės (a) : įvardžiuotinės (b) formos vartosenoje gali būti painiojamos vienos su kitomis.

2.5.1. Neįvardžiuotinės formos vietoj įvardžiuotinių

Dviejuose trečdaliuose rekomendacijų aiškinamasi atvejai, kai reikėtų įvardžiuotinių formų, o pavartotos neįvardžiuotinės.

Dar 1933 metais GK_1 Bronys Raila pažymėjo, kad įvardžiuotinės formos jau „dylančios“ (GK_1 1933, 44), tačiau redakcijos prieraše Antanas Salys buvo kategoriškas: „Su šabloniška įvardžiuotinių būdvardžių galūnių kandžiojimu nieku būdu negalime sutikti. *Juoda varna* ir *juodoji varna* (=tokia rūšis) du visiškai skirtingu dalyku“ (GK_1 1933, 45).

Ir vėliau, kalbant apie įvardžiuotines formas, nuolat pabrėžiama specifinė jų reikšmė ir atliekamos funkcijos. Norminė vartosena iliustruojama tarmių, tautosakos, grožinės literatūros pavyzdžiais (J. Kruopas, GK_1 1935, 131–132; A. Valeckienė, *KK* 1961 1, 12–16). Kadangi neįvardžiuotinių : įvardžiuotinių formų pasirinkimas vartosenoje priklauso nuo konteksto, dažnoje rekomendacijoje konkrečiai aiškinama, kokią reikšmę įgyja pasakymas vartojant vieną ar kitą iš šių formų (*trumpų* : *trumpųjų bangų siųstuvas*, P. Jonikas, GK_1 1940, 10–11; *gyvenamas* : *gyvenamasis namas*, V. Būda, *KK* 1981 41, 79) ir kt. Neapsieinama čia ir be analogijų. Petras Jonikas *trumposioms bangoms* paremti pateikia panašių įvardžiuotinių būdvardžių, kuriais reiškiama nuolatinė ypatybė: *Žaliasis kalnas, ilgoji miestelio gatvė*, o Vytautas Būda *gyvenamo* : *gyvenamojo namo* formų skirtumus atskleidžia pagal analogiją su žodžių junginiais *aukšta* : *aukštoji mokykla.*

Pabrėžiama ir terminologinė įvardžiuotinių formų vartojimo paskirtis (T. Valiuvienė, *MK* 1979 3, 13; A. Paulauskienė, *MK* 1982 4, 19; A. Malakauskas, *MK* 1984 6, 16).

Teikiant įvardžiuotines (b) formas vietoj neįvardžiuotinių (a), motyvai neretai formuluojami ir glausčiau: a forma nurodoma kaip klaida, netaisyklingumas, o b – įprasta, norminė, bk gramatikos reikalaujama. Šios rūšies variantai vertinami ne visai vienodai: dalis trečiuoju laipsniu a–b (T. Valiuvienė, *MK* 1979 3, 13; V. Grinaveckis, *KK* 1975 28, 76), dalis – ketvirtuoju laipsniu a=b (J. Klimavičius, *MK* 1973 8, 26; V. Būda, *MK* 1981 2, 13 ir kt.).

2.5.2. Įvardžiuotinės formos vietoj neįvardžiuotinių

Trečdalyje rekomendacijų, atvirkščiai, vietoj įvardžiuotinių formų siūloma vartoti neįvardžiuotines, ir tokie variantai vertinami trečiuoju (b–a) arba – rečiau – ketvirtuoju laipsniu (b=a): *galiojančiuosius (=galiojančius) įstatymus* (V. Labutis, *KK* 1966 11, 29); *jaudinantieji (=jaudinantys) susitikimai* (A. Valeckienė, *KK* 1968 14, 24) ir kt.

Tokie taisymai dažniausiai motyvuojami tuo, kad įvardžiuotinėms formoms vienu ar kitu atveju suteikiamos nebūdingos funkcijos, jos esančios vartojamos „be reikalo“ (A. Malakauskas, *MK* 1984 6, 16; J. Šukys, *MK* 1978 5, 44); „ne vietoj“ (V. Michalauskas, *MK* 1975 4, 40); ten, kur „visai jų nereikia“ (T. Valiuvienė, A. Balašaitis, *MK* 1973 1, 36); „nėra jokio reikalo“ (A. P., *MK* 1972 5, 17); „nereikėtų“ (A. Pupkis, *MK* 1985 2, 8); „neturėtų būti įvardžiuotinis“ (A. Piročkinas, *KK* 1989 57, 34).

2.5.3. Įvardžiuotinės ir neįvardžiuotinės formos kreipiniuose

Kaip atskiras atvejis aptartinas variantiškas neįvardžiuotinių (a) : įvardžiuotinių (b) formų vartojimas ir jo motyvavimas kreipiniuose. Per aptariamąjį laikotarpį į šiuos variantus žiūrėta ne visai vienodai.

GK_1 Sofija Čiurlionienė nurodė, kad „įvardžiuotinės lyties kreipinys, pav., *gerbiamasis*, *mielasis*, reiškia daugiau pagarbos, negu *gerbiamas*, *mielas*“ (GK_1 1933, 5), – taigi vertino tik kalbos etiketo požiūriu ir įvardžiuotinėms formos teikė papildomą funkcinį atspalvį a ‖ b.

Jonikas tvirčiau teigė, kad kreipimasis *malonūs klausytojai* „nėra mums įprastas“, paprastai čia esančios vartojamos įvardžiuotinės formos (a–b), ir rėmėsi analogiška latvių kalbos vartosena (GK_1 1940, 10).

GK_2 Leonardas Dambriūnas nesutiko su tokia Joniko nuomone (kurios, beje, pastarasis autorius laikėsi nuosekliai ir tolesniuose savo darbuose). Dambriūno teigimu, nors seniau ir buvusi tradicija krei-

piantis vartoti įvardžiuotines formas, dabar ji jau esanti pasenusi, ir paprastoji kreipinio forma *mielas bičiuli* laikytina taisyklinga: a | b (GK_2 1958 1, 5). Tik jei kreipinyje nesą daiktavardžio ar įvardžio, įvardžiuotinė forma būtina: *didžiai gerbiamas pone,* bet *didžiai gerbiamasis* (GK_2 1962 3, 44).

KK šios rūšies rekomendacijų nepasitaikė, o *MK*, kaip ir GK_1, kreipiniuose teikiama vartoti įvardžiuotines formas (a–b). Svarbiausias motyvas – siekimas palaikyti nuo Jablonskio susiklosčiusią vartojimo tradiciją: „Jablonskio čia esame mokyti vartoti įvardžiuotines formas“ (A. Pupkis, *MK* 1985 2, 8; taip pat A. Piročkinas, *MK* 1974 6, 16; R. Miliūnaitė, *MK* 1988 1, 39).

Apskritai painiojamų neįvardžiuotinių : įvardžiuotinių formų ypač daug taisoma *KK* ir *MK* leidiniuose, o GK_1 ir GK_2 daugiau rašyta tik apie tų formų vartojimą kreipiniuose. Visose šios rūšies rekomendacijose taisymai motyvuojami reikalingumu atriboti skirtingas aptariamųjų formų funkcijas. Polinkį dažniau klaidingai vartoti paprastąsias formas vietoj įvardžiuotinių, o ne atvirkščiai, greičiausiai galima paaiškinti tuo, kad pirmųjų funkcija yra universalesnė, todėl jos neretai stumia specialią paskirtį turinčias įvardžiuotines formas.

2.6. *Giminės formos*

2.6.1. Variantiškas bevardės giminės ir kitų formų vartojimas

Įvairiose sintaksinėse pozicijose būdvardžių (ir kitų būdvardiškos reikšmės žodžių) bevardė giminė, arba kitaip vadinamos negiminės formos[34], varijuoja su kai kuriomis vyriškosios giminės formomis, taip pat su būdvardiniais prieveiksmiais ir vartosenoje sudaro gana sudėtingus kryžminės, kartais inkliuzinės distribucijos santykius.

[34] Dėl terminų žr. Paulauskienė, Tarvydaitė 1986, 124–127.

2.6.1.1. *Bevardė giminė ir būdvardiniai prieveiksmiai*

Keliose rekomendacijose aptariami variantai bevardė giminė (a) : būdvardinis prieveiksmis (b) (*maža* : *mažai* ir pan.). Dambrauskas (Dambriūnas) pažymi, kad šiaip tos formos skiriasi pagal reikšmę ir funkciją sakinyje, bet kartais tas skirtumas išnyksta̧s. O griežtos taisyklės, kur vartoti viena, kur kita – nesą; „tuo būdu kalba ir pasirodo esanti gyva“ (*kal͂ba maža : mažai*) (GK_1 1935, 83–84). GK_2 Dambriūnas taip pat nurodo tas formas konkuruojant, bet kartu pažymi, kad „dažnesni jau prieveiksmiai“ (*būtų gera : gerai*) (GK_2 1962 1, 3): a ‖ b.

Tačiau iš tiesų toks apibendrinimas netinka visiems atvejams. Tarinio pozicijoje paprastai vartojamos kaip tik bevardės giminės formos (*Čia nejauku*), o prieveiksmiai – aplinkybėms reikšti (*Pasijuto nejaukiai*), taigi šios formos nėra variantai ir sudaro papildomosios distribucijos santykius (visõs šių formų sistemos mastu): kur vartojama viena, ten negali būti kita. Tik kai kurių žodžių bevardės giminės formos tokiais atvejais konkuruoja su būdvardiniais prieveiksmiais (*čia gera | gerai; Visko per maža | per mažai*), t. y. varijuoja, galima sakyti, laisvosios distribucijos principu.

Funkcinius bevardės giminės formų ir atitinkamų prieveiksmių skirtumus mėginta parodyti ir vienoje *MK* rekomendacijoje, bet paimtas kaip tik toks pavyzdys, kur pati realioji norma skirtumo nedaro: nagrinėjant pasakymus *gerai, kai lyja* ir *bus gera, kai jis nusiaus batus*, prieveiksmiu nurodoma reiškiant būsenos ypatybę, o būdvardžio bevardės giminės forma – pačią būseną (J. Žukauskaitė, *MK* 1973 5, 41).

2.6.1.2. *Bevardė giminė ir įvardis* tas

Įvardžio *tas, ta* variantiškas vyriškosios giminės formų (a) ir jo bevardės giminės formos[35] (b) vartojimas (*tas* : *tai*) nemažai priklauso nuo tų formų funkcijos sakinyje, tačiau vieno ar kito varianto pasi-

[35] Pastaroji dar kitaip vadinama *absoliutiniu demonstratyvu* (žr. Rosinas 1988, 72).

rinkimas motyvuojamas ir kitaip – remiantis reikšmių skirtumu, vartojimo dažnumu ir pan.

Dambriūnas, aptardamas Balčikonio kalbos ypatybes, pažymėjo, kad šias formas jis vartojęs įvairiai, bet kaitomąsias kiek dažniau: *t a s buvo taip juokinga; t ą sunku žinoti* (GK_2 1965 2, 20). Zelmos Dumašiūtės teigimu, tarmėse, tautosakoje neretai vietoj formos *tai* vartojama *tas*, o pagal pastarąją formą – ir galininkas *(t ą išgirdęs)*, tačiau bk tokiais atvejais dažnesnė esanti bevardė giminė (*KK* 1967 13, 34–37).

Vitas Labutis šių formų variantišką vartojimą pažymi kaip normos nestabilumą ir nurodo taisyklę, kuria reikėtų vadovautis: „Kai veiksmo turinys yra neapibrėžtas, nekonkretus, labiau tinka vartoti *tai*, o kai konkretus, – *to*“ *(nepamirškime t a i : t o)* (*MK* 1976 4, 6). Vis dėlto toks siūlymas atrodo gerokai subjektyvus ir ne visiems atvejams pritaikomas. Teresė Valiuvienė ir Antanas Balašaitis formos pasirinkimą mėgina grįsti ne semantiškai, o gramatiškai. Junginyje *kova su t a i* siūlo geriau vartoti įnagininką *tuo,* kurio reikalaująs prielinksnis *su* (*MK* 1973 1, 37).

Šios kelios rekomendacijos neatspindi visos šių varijuojančių formų sistemos (plg. Paulauskienė, Tarvydaitė 1986, 127): skirtingose pozicijose (vardininko, kilmininko, naudininko...) tarp formų *tas* ir *tai* realiosios normos požiūriu susiklostę nevienodi distribuciniai santykiai; vienur varijuojama laisvosios distribucijos principu (*t a s : t a i gražu),* kitur, pavyzdžiui, naudininko pozicijoje, distribucija nulinė (∅ : *t a m netinku*) ir pan.

2.6.1.3. *Bevardė ir vyriškoji giminė*

Įvairiai svarstoma ir dėl būdvardžių bei dalyvių bevardės giminės formų (a) : vyriškosios giminės formų (b) variantiško vartojimo.

Dambriūnas iš formų *nieko n u o s t a b u* : *nieko n u o s t a b a u s* , kurios vis dar tebekonkuruojančios, kaip senesnę, archajiškesnę nurodo pirmąją, o antroji šiandien jau įprasta, vis labiau įsigalinti (a || b) (GK_2 1962 1, 3; 1962 2, 29; 1965 2, 20). 1966 metais kilmininkas jau nurodomas ne tik kaip įprastesnis, bet ir kaip geriau vartotinas vie-

toj bevardės giminės (a–b), ypač su žodžiais *nieko, viso, daug* (GK_2 1966 2, 28–29). Ten pat Dambriūnas mėgina funkciškai paaiškinti, kodėl labiau plintančios ir tikslingesnės čia kilmininko, o ne bevardės giminės formos. Mat bevardės giminės būdvardžiai nekaitomi, ir „būna tam tikro nepatogumo, kai tenka juos vartoti šalia kitų daiktavardžių ar įvardžių linksnių, nes tokie būdvardžiai nesiderina su daiktavardžiu“.

Dumašiūtė, remdamasi tarmių, grožinės literatūros pavyzdžiais, taip pat nurodo, kad bevardė giminė nykstanti pasakymuose su kiekio reikšmės žodžiais ar nežymimaisiais bei klausiamaisiais įvardžiais: jos vietoj dažnesnis vyriškosios giminės kilmininkas: *daug įdomaus, nieko ypatingo* ir pan. (*KK* 1967 13, 35). Kartu nurodoma atvejų, kur bevardės giminės formos palaikytinos: b ‖ a (*judėdama nuo paprasta į sudėtinga* ir kt.). Aldonos Paulauskienės nuomone, kilmininkas palengva plintantis, ir vien negimininėmis formomis ne visada galima išsiversti, reikėtų griebtis ilgesnio – aprašomojo – būdo; dėl to leistinos vartoti abi formos: a | b (*MK* 1972 8, 19–20).

Kitaip vertinamas vyriškosios giminės įnagininkas: jis „mažiau remiamas vidinių kalbos dėsnių“ ir taisomas b=a (*remiantis išdėstytu; laikyti tikslingu*) – bevardės giminės forma arba aprašomuoju būdu (*remiantis tuo, kas išdėstyta; laikyti tiksliną*) (A. Paulauskienė, *MK* 1972 8, 20; P. Kniūkšta, *KK* 1988 55, 22). Šiuo atveju realiõsios normos požiūriu bevardės giminės formos ir vyriškosios giminės įnagininko variantai iš viso nesudaro distribucinių santykių – toks įnagininkas svetimas mūsų kalbos sistemai, tad suprantamas ir vertinimo griežtumas.

Ir iš nedidelio pluošto rekomendacijų matyti, kad variantiškas bevardės giminės formų vartojimas su kitomis formomis – būdvardiniais prieveiksmiais, vyriškosios giminės formomis – ypač sudėtingas. Jam reglamentuoti nepakanka kelių aiškių taisyklių, tad autoriai remiasi įvairiais motyvais: ir reikšmės skirtumais, ir vartojimo dažnumu bei tradicija, polinkiais, ir sintaksinėmis funkcijomis.

2.6.2. Giminės derinimas

Daiktavardis ir dalis įvardžių turi savarankišką giminės kategoriją, o kitos kaitomosios kalbos dalys gimine derinamos su daiktavardžiu ar įvardžiu. Sintaksiškai tai reiškiama ryšiais tarp derinamojo pažyminio ir pažymimojo žodžio, taip pat tarp veiksnio ir vardinės tarinio dalies.

2.6.2.1. *Vyriškosios ir moteriškosios giminės daiktavardžiai*

Variantiškai pavartojamas vyriškosios (a) : moteriškosios (b) giminės pažyminys (dažniausiai reiškiantis profesijos ar pareigų pavadinimą) su pažymimuoju žodžiu, turinčiu moteriškosios giminės formą: *p i r m i n i n k a s Jankauskienė, a t s a k i n g a s – Žilienė* ir pan.

Keturiose *KK* ir *MK* rekomendacijose tokie atvejai taisomi griežtai: a=b. Remiamasi taisyklingumo kriterijumi, t. y. nurodoma, kad „nusižengta ir gramatinio žodžių derinimo taisyklėms“ (G. Naktinienė, *MK* 1985 2, 14); lietuvių kalboje įprasta profesiją žyminčius daiktavardžius vartoti atitinkamai suderintus su pažymimuoju žodžiu (G. Daugėla, *MK* 1973 5, 13; K. Župerka, *KK* 1988 55, 34).

Į veiksnio ir sudurtinio tarinio vyriškosios ir moteriškosios giminės derinimą (kuris yra kiek kitokio tipo nei tarp pažyminio ir pažymimojo žodžio – koordinacinis) žiūrima kiek švelniau (a–b): *biblioteka turi būti [...] d r a u g a s (–draugė)* (Ž. Urbanavičiūtė, *MK* 1977 4, 11).

2.6.2.2. *Vyriškosios ir moteriškosios giminės dalyviai*

Ir sudurtinio tarinio, ir pažyminio pozicijoje varijuoja vyriškosios giminės formą atitinkantis (istoriškai tai bevardės giminės forma) veikiamųjų dalyvių būtojo kartinio laiko vardininkas (a) ir moteriškosios giminės tų pačių dalyvių formos (b) (*u ž g e s ę : u ž g e s u s i o s akys)* (plg. Zinkevičius 1982, 145). Jonikas nurodė, kad čia bevardę giminę vartojantys daugiausia rytiečiai (pavyzdžiui, Antanas Baranauskas), o bk tai būtų nukrypimas nuo normos, taigi vertino

kaip tarmybę ir jos vartoseną aiškiai diferencijavo stilistiškai: leistina tik „individualinėje poezijos kalboje“ (a)–b (*GK*$_1$ 1938, 24). Kitų autorių tokia vartosena taip pat laikoma tarmine: a–b (R. Venckutė, *MK* 1974 4, 11), nepageidautina mokslo populiarinamojoje literatūroje: (a)–b (N. Sisaitė, *MK* 1981 2, 21).

Neveikiamųjų dalyvių bevardės giminės formos vietoj vyriškosios ar moteriškosios giminės sudurtinio tarinio pozicijoje taip pat laikomos neteiktinomis: a–b (*kaulo lūžimas r a n d a m a* : *r a n d a m a s*). Skardžius nurodo tai irgi esant rytietybę, daugelio kitų lietuvių – vakariečių aukštaičių ir žemaičių – nemėgstamą, be to, Jablonskio nevartotą. Tad vertinimo laipsnį šiuo atveju lemia siaura vartojimo sritis (*GK*$_1$ 1936, 14–15).

2.7. *Laikų ir nuosakų formos*

Vartosenoje funkcionuoja vienas kitas laiko ar nuosakos darybinis variantas; daugiau painiojamos laikų ir nuosakų reikšmės, funkcijos, pasitaiko laikų derinimo klaidų.

2.7.1. Formų daryba

Iš varijuojančių geidžiamosios nuosakos formų *tedirbie, terašai* : *tedirba, terašo* pirmąsias Dambriūnas, remdamasis dabartine vartosena („faktiškai šiandien bendrinėje kalboje niekas nesako“), laiko nebevartotinomis ir į gramatikas nebetrauktinomis (*GK*$_2$ 1967 3, 42). Tai suprantama, nes formalieji variantai (dubletai) ir realiosios normos, ir vartosenos požiūriu susiję laisvosios distribucijos santykiais, t. y. neturintys jokių reikšminių ar funkcinių skirtumų, kalbai nereikalingi.

Panašiai žiūrima ir į variantiškai sudaromą sudurtinį laiką su neveikiamuoju būtojo laiko dalyviu (*t a p o muštas* [a] : *b u v o muštas* [b]). Kelių rekomendacijų autoriai a formas nurodo vartojant „ne įprastiniu būdu“ (J. Būtėnas, *GK*$_1$ 1937, 102), bk neteiktinas (V. Grinaveckis, *KK* 1961 1, 46–47), neleistinas (K. Ulvydas, *KK* 1972 23,

29), taigi visų vertinama vienodai: a=b. Motyvuojama tuo, kad sena tokių taisymų tradicija, remiamasi Jablonskio ir kitų kalbininkų nuomone, įžvelgiama a variantą atsiradus Rytprūsių raštų kalboje dėl vokiečių kalbos įtakos (K. Ulvydas, *KK* 1972 23, 29). Taisymų tradicija nusveria ir dabartinės vartosenos duomenis (nurodoma, kad a forma pavartojama šnekamojoje kalboje, studentų rašto darbuose, retkarčiais spaudoje) (V. Grinaveckis, *KK* 1961 1, 47).

2.7.2. Formų vartojimas

Variantų atsiranda netinkamai vartojant vientisinius laikus, taip pat laikų ir nuosakų vientisines : sudurtines formas. Atskirai minėtinas variantiškas tiesioginės : netiesioginės nuosakos funkcionavimas vartosenoje.

2.7.2.1. *Vientisinių laikų vartojimo variantai*

Kalbant apie vientisinių laikų vartojimą, būtina pažymėti, kad vieno laiko (ar nuosakos) vartojimas kito reikšme dažnai esti gera stilistinė priemonė kalbai pagyvinti (žr. Pikčilingis 1971, 183–184; Jakaitienė ir kt. 1976, 159–167). Tačiau kartais painioti laikus nepageidautina, ir tokie taisymai greičiausiai laikytini stilistiniais (a ‖ b), nes pažeidžiamos stiliaus normos (stilingumo arba funkcinių stilių reikalavimai). Pasakymuose *Papirosą k i š d a v o į dantis ir t r a u k ė dūmą [...]; L a i k y d a v o s i režimo ir v y k d ė [...] įpareigojimus* nevienoda laikų vartosena vadinama netinkama (A. Žirgulys, *KK* 1963 4, 18) tiek grožinės literatūros, tiek oficialiajam stiliui, netikslia (V. Drotvinas, *KK* 1972 23, 5).

2.7.2.2. *Vientisinių ir sudurtinių laikų ir nuosakų formų vartojimo variantai*

Vientisinių (a) : sudurtinių (b) laikų ir nuosakų formų vartojimas priklauso nuo konteksto, todėl beveik visose šios rūšies rekomenda-

cijose aiškinama konkreti sakiniu reiškiama situacija ir nurodoma, kada kokia forma tinka vartoti. Dažniausiai vartosenoje varijuoja 1) vientisinės : sudurtinės atliktinės būtojo kartinio laiko formos, 2) vientisinės : sudurtinės tariamosios nuosakos formos (plačiau žr. Kniūkšta 1981, 41–46).

Porą kartų vientisinės formos, pavartotos vietoj sudurtinių, taisytos GK_2 (a–b). Paaiškinama, kodėl geriau vartoti sudurtinę formą vietoj vientisinės sakinyje *Kennedy sugalvojo [...] : buvo sugalvojęs*: „Minimasis Kennedžio sugalvojimas, kaip matyti iš vėlesnio dėstymo, buvo palaidotas“ (V. Rastenis, GK_2 1966 3–4, 55). Kitur, kad ir ne visai tiksliai, formuluojama pati taisyklė: kalbant apie praeitį (tiksliau būtų – apie praeities veiksmą, kurio rezultatai aktualūs kalbamuoju momentu), reikia vartoti sudurtines formas, derinti gretimų sakinių laikus (A. G-tis, GK_2 1967 3, 39–40).

Panašiai elgiamasi ir *KK* bei *MK* rekomendacijose. Nurodoma taisyklė, kaip vartoti vientisines ar sudurtines formas: jei kalbama apie tariamus veiksmus, kurie galėjo vykti praeityje, tai ir pagrindiniame, ir šalutiniame sakinyje vartojamos sudurtinės formos (P. Gailiūnas, *KK* 1962 3, 3–10). Aiškinama konkreti situacija ir norimi išreikšti minties atspalviai (N. Sližienė, *KK* 1965 9, 44–50; E. Grinaveckienė, *KK* 1968 15, 35–36). Nesuderintų laikais sakinių atsiradimas siejamas su kalbos jausmo stoka (V. Būda, *MK* 1973 4, 31–32).

Kaip papildomas motyvas tam tikrose situacijose rinktis ne vientisines, o sudurtines laikų ir nuosakų formas, nurodoma kalbos stilingumo reikalavimai ir funkcinis stilistinis formų vartojimo tikslingumas. Atsisakant sudurtinių formų, skurdinama kalba (A. Paulauskienė, *MK* 1974 1, 8), nes sudurtinės formos padedančios perteikti minties atspalvius, pagyvinančios stilių (P. Kniūkšta, *KK* 1981 41, 44–46). Sudurtinės laikų ir nuosakų formos semantiškai esančios talpesnės, todėl palaikytinos; nors jos stumiamos (ne dėl vidinių kalbos raidos dėsningumų) iš kalbos, bet savo pagrindinių reikšmių ir funkcijų dar niekam nėra perleidusios (P. Kniūkšta, ten pat).

Kartais, vartojant sudurtines formas, gali atsirasti kitokių (tariamų) stilistinių nesklandumų: ne vieną kalbos vartotoją baidantis daž-

nas jungties *būti* kartojimas, tačiau šiuo atveju taisyklingumas turintis imti viršų (V. Būda, *MK* 1975 4, 60; J. Šukys, *MK* 1985 3, 21–22).

2.7.2.3. *Tiesioginės ir netiesioginės nuosakos formų vartojimo variantai*

Iš keturių *MK* rekomendacijų matyti ne visai vienodas autorių požiūris į variantiškai vartojamas tiesioginės (a) : netiesioginės (b) nuosakos formas.

Bronius Kalinauskas, remdamasis dabartine vartosena, teigia, kad netiesioginė nuosaka, nors seniau plačiai vartota (atpasakojant tiesioginę kalbą ir pasakojant apie girdėtus iš kitų dalykus, kurių tikrumu lyg ir abejojama), dabar jau esanti praeities faktas. Tiesioginė nuosaka „jau įgijusi normos teises“, todėl sakoma: *Jis sakė, kad rytoj važiuos* (o ne: *važiuosiąs*) (*MK* 1970 5, 44): b ‖ a.

Kiti autoriai netiesioginę nuosaką linkę palaikyti: jos stumti iš vartosenos – sąmoningai ar nesąmoningai – nereikėtų (V. Būda, *MK* 1975 4, 59–60), nors ir tarmės, ir ypač kitos kalbos neskatina jos funkcionavimo.

Netiesioginės nuosakos reikalingumas parodomas grožinės literatūros pavyzdžiais, motyvuojamas jos turimu ypatingu ir kalbai svarbiu reikšmės atspalviu: „labai patogu turėti specialią gramatinę modalumo formą, t. y. vietoj asmenuojamųjų veiksmažodžių vartoti tiesioginės nuosakos atitinkamų laikų dalyvius“, taigi netiesioginę nuosaką (A. Paulauskienė, *MK* 1988 1, 45–46); tos formos parankios moksliniame stiliuje: „palengvina atskirti autoriaus mintis nuo kitų“ (J. Palionis, *MK* 1970 5, 66): a ‖ (b).

Taigi, nors pripažįstama, kad netiesioginė nuosaka priklauso „ir vakarykštės, ir šios dienos normai“ (A. Paulauskienė, *MK* 1988 1, 45–46), dėl funkcinių ypatumų siūloma jos nepamiršti.

Kai gramatinių formų reikšmės ir funkcijos artimos, o skiriasi tik vienokiais ar kitokiais atspalviais, ne visada lengva nustatyti, kur kuri forma vartotina. Vartosenoje tarp tokių formų dažnai besiklostantys inkliuzinės distribucijos santykiai veikia šia linkme ir realiąją normą. Dėl to vientisinių ir sudurtinių laiko bei nuosakos formų

painiojimas – „tai ne klaida, krintanti iš karto į akis“ (A. Paulauskienė, *MK* 1974 1, 8). Vienos ar kitos formos (taip pat tiesioginės : netiesioginės nuosakos) pasirinkimas motyvuojamas atsižvelgiant į viso sakinio ar dar platesnį kontekstą. Tai suprantama, nes pãčios laiko ar nuosakos kategorijos rodo veiksmo ir tikrovės santykius, kurie atsiskleidžia konkrečioje situacijoje.

2.7.3. Laikų derinimas

Tarp sakinyje reiškiamų pagrindinio ir šalutinio veiksmo galimi dvejopi laiko santykiai: arba tie veiksmai vyksta vienu metu (lygiagrečiai), arba vienas paskui kitą. Toji veiksmų eiga arba lygiagretumas reiškiami tam tikromis priemonėmis, tačiau vartosenoje pasitaiko jas supainioti, ir sakinio laikai pasidaro nebesuderinti.

2.7.3.1. *Lygiagrečiai vykstančių veiksmų raiškos variantai*

Kai pagrindinis ir šalutinis sakinio veiksmas vyksta vienu metu, šalutiniam veiksmui reikšti netinka būtojo kartinio laiko veikiamasis dalyvis: *Mirė žmogus, į kapą nusinešęs [...]; Jaunimo grupė apmėtė akmenimis ambasadą, išdaužiusi 16 langų* ir pan. Tokiais atvejais parodoma, kad netinkamai reiškiant šalutinį veiksmą, gali būti iškreipiama mintis: *apmėtė [...] išdaužiusi* – „reiškia, jog jaunimo grupė pirmiau išdaužė 16 langų, o paskui apmėtė ambasadą akmenimis“. Veiksmų vienalaikiškumui žymėti siūlomas pusdalyvis (jei tai šalutinis veiksmas: *mirė žmogus, nusinešdamas [...]*) (S. Keinys, *KK* 1977 33, 45–46) arba asmenuojamoji veiksmažodžio forma (*apmėtė akmenimis ir išdaužė*) (V. Aliulis, *KK* 1969 17, 75).

Kitose šios rūšies rekomendacijose (tik iš *KK* ir *MK*) taip pat aiškinamasi veiksmų laiko tarpusavio santykiai sakinyje, o taisymai grindžiami taisyklingumo, logiškumo ir aiškumo reikalavimais. Pasakymai su lygiagretų veiksmą reiškiančiu būtojo kartinio laiko dalyviu „visiškai svetimi lietuvių kalbai“, atsiradę iš aklo vertimo, netaisyklingi ir sudaryti ne pagal lietuvių kalbos dėsnius; jie prieštarauja ne

tik kalbos, bet ir elementariajai logikai, kraipo mintį (V. Būda, *MK* 1983 3, 44–45; 1988 1, 18; taip pat S. Keinys, *KK* 1977 33, 45–46). Taigi vertinama ketvirtuoju laipsniu: a=b.

2.7.3.2. *Ne vienu metu vykstančių veiksmų raiškos variantai*

Panašiai aiškinamas ir netinkamas raiškos priemonių (dažniausiai – pusdalyvio) parinkimas nevienalaikiams veiksmams reikšti. Daugiausia tokių rekomendacijų – Balčikonio. Nurodoma taisyklė, kad tarinio veiksmas ir pusdalyviu reiškiamas veiksmas negalintys priderėti vienas nuo kito, turintys eiti lygiagrečiai ar vienas po kito, o kur mintis kita – taisoma: *p a g e r b ė [...] atminimą, p a s t a t y d a m i [...] paminklą (=ir pastatė paminklą)* (*BR* I 280). Aiškindamas tokius sakinius, Balčikonis rėmėsi ir gyvosios kalbos analogijomis (*BR* I 310–311).

Viena šios rūšies rekomendacija pateikta ir *MK*. Taisant sakinį *S k a i t y d a m i sakinius, p a s a k y k i t e [...] (=Perskaitykite sakinius ir pasakykite)*, taip pat remiamasi taisykle (iš KPP_1), kad pusdalyvis netinka reikšti ne kartu su tarinio veiksmu vykstančiam veiksmui (J. Pribušauskaitė, *MK* 1983 4, 4).

2.7.3.3. *Variantiška požymio, reiškiamo įvairių laikų dalyviais, raiška*

Svyruojama renkantis abiejų rūšių dalyvių, einančių pažyminiu, laiką. Kai tarinio veiksmas reiškiamas būtuoju kartiniu arba būtuoju dažniniu laiku, ir pažyminio linkstama sakyti būtąjį kartinį dalyvio laiką, tačiau rekomendacijose būdingesnis nurodomas esamasis laikas (*mostelėjo ranka į vyriškį, s t o v i n i a v u s į : s t o v i n i u o j a n t į netoliese*): a–b. Remiantis Jablonskio, rašytojų klasikų vartosenos pavyzdžiais, aiškinamas tokių variantų reikšmės skirtumas; pateikiama ir stilistinių motyvų: vietoj esamojo laiko dalyvio pavartojus būtojo kartinio laiko formą, „atsiranda painiavos ir dviprasmiškumų“ (A. Žirgulys, *KK* 1963 4, 22–23).

Kaip nelogiškas dėl neveikiamosios rūšies būtojo laiko dalyvio nurodomas pasakymas *išsivirti sriubos, užd a r y t o s kiaušiniu ir grietine* (J. Pikčilingis, *MK* 1973 8, 4). Visose rekomendacijose, motyvuojant vienokį ar kitokį laikų ir nuosakų pasirinkimą, remiamasi tiek taisyklingumu, tiek iš konkrečios sakinio situacijos aiškinimo kylančiais aiškumo, logiškumo reikalavimais.

2.8. *Eigos ir įvykio veikslas*

Veikslo kategorijos opozicinių narių raiška gali būti keleriopa (žr. Paulauskienė, Tarvydaitė 1986, 141). Dažniausiai įvykio veikslą nuo eigos veikslo formaliai atskiria priešdėlis. Tačiau dėl įvairių priežasčių (neutralizacijos, kitų kalbų įtakos, veiksmažodžių semantikos ir kt.) pasitaiko ir vartosenos, ir normos svyravimų: eigos veikslo veiksmažodžiams pridedamas priešdėlis, o įvykio veikslas reiškiamas, atvirkščiai, nepriešdėliniais veiksmažodžiais (žr. Jablonskis 1957, 295).

Kokiais motyvais remiantis teikiama vartoti priešdėlinį veiksmažodį (reikšti įvykio veikslui), o kada jis taisomas? Daugiausia yra tokių rekomendacijų, kuriose svarstoma, ar visada įvykio veikslo veiksmažodžiui, kuris ir be priešdėlio dėl savo semantikos yra įvykio veikslo, reikalingas priešdėlis.

Aldona Paulauskienė pažymi, kad veikslo kategorijos centras – eigos ir įvykio veikslo opozicija, reiškiama tos pačios šaknies priešdėliniais ir nepriešdėliniais veiksmažodžiais, bet esama ir periferijos. Polinkis vartoti nepriešdėlinius įvykio veikslo veiksmažodžius dar papildomai su priešdėliu *(rado → surado, baigė → užbaigė)* sutampąs su vidine kalbos tendencija morfologizuoti veikslų reikšmes ir dėl to nesmerktinas (a | b), nebūtinai sietinas su rusų kalbos įtaka (A. Paulauskienė, *MK* 1981 1, 51–53). Kitų autorių anksčiau teiktose rekomendacijose čia siūloma priešdėlių be reikalo geriau nevartoti (a–b), jei jie nekeičiantys minties, be to, remiamasi Jablonskio taisymų tradicija (J. Paulauskas, *KK* 1962 2, 16–19; J. Pikčilingis, *KK* 1962 2, 19–20).

Kilus diskusijai dėl variantų *išvertė* : *vertė (knygą)*, t. y. suabejojus, ar tinka įvykio veikslą reikšti nepriešdėliniu veiksmažodžiu

vertė, remiantis tarmių, tautosakos, grožinės literatūros, taip pat kitų kalbų – čekų, lenkų, rusų – analogiškais pavyzdžiais parodoma, kad čia veiksmažodžio pasirinkimas laisvas (a | b), nes nekinta pasakymo turinys (A. Paulauskienė, *KK* 1971 21, 50–51). Vytauto Būdos nuomonė šiuo klausimu kiek griežtesnė. Laikydamas gerėlesniu (a || b) variantą *vertė,* savo nuomonę jis grindžia gyvojoje kalboje esančiu reikšmės atspalviu (nepriešdėlinė forma tokiu atveju rodanti ypatingą viso veiksmo santykį su pasakytu veikėju) ir transformacija: vartojama forma *vertimas,* o ne *išvertimas* (*MK* 1975 4, 51–52).

Kitas dalykas, kai priešdėlio buvimas arba nebuvimas aiškiai keičia pasakymo mintį. Tada taisymai daug griežtesni: *organizavo (=suorganizavo) seminarą tema [...]; nepaliaujamai įdiegia (=diegia) naujoves* ir pan. Nurodoma tokią vartoseną esant nebūdingą lietuvių kalbai, atsiradusią dėl rusų kalbos įtakos (K. Ulvydas, *KK* 1972 23, 19), netaisyklingą (J. Pikčilingis, *KK* 1962 2, 19–20), nevykusią ir neteiktiną bk (J. Paulauskas, *KK* 1962 2, 17), iškreipiančią mintį (J. Žiugžda, GK_1 1940, 56–57; V. Būda, *KK* 1962 3, 39–40; 1981 41, 79).

Taigi svarstant, kurį veiksmažodį vartoti – priešdėlinį ar nepriešdėlinį – svarbiausias kriterijus yra ne formalusis (eigos veikslui reikšti – nepriešdėlinis veiksmažodis, įvykio veikslui – priešdėlinis veiksmažodis), o semantinis.

Dar Jablonskio buvo nurodyta, kad po veiksmo pradžios ar pabaigos veiksmažodžių vartotini tik eigos veikslo veiksmažodžiai (plg. Piročkinas 1986, 101). Jurgis Talmantas, remdamasis ta taisykle, teikia vartoti ne *baigia paplūsti*, o *baigia plūsti* (GK_1 1933, 152). Vėliau Pranas Skardžius atkreipia dėmesį, kad kartais „mūsų kalbos palinkimais“ pateisinama ir priešdėlinė forma, mat be priešdėlio veiksmažodis galįs būti iš viso nevartojamas arba turėti kitą reikšmę (*pradeda darinėti ≠ pradeda užd arinėti*) (GK_1 1936, 51–53).

Taip pat Paulauskienė, remdamasi daugiausia grožinės literatūros pavyzdžiais, plačiau aiškina Jablonskio taisyklę: po veiksmo pradžios ar pabaigos veiksmažodžių galinčios būti vartojamos ir priešdėlinės veiksmažodžių formos *(baigia rasą nusimesti),* bet priešdėlis dažnai čia esąs ne įvykio veikslo rodiklis, o morfologinė

konkrečios vykstančio veiksmo krypties išraiška (*KK* 1963 5, 20–22). Taigi ir šiuo atveju formalusis kriterijus veikslų raiškai pasirodo esąs nepakankamas.

2.9. *Nesangrąžinės ir sangrąžinės formos*

Kadangi konkrečiosios sangrąžos dalelytės reikšmės palyginti įvairios (žr. Jakaitienė ir kt. 1976, 124–130), atskirai aptartinas pavienių veiksmažodžių (ar jų semantinių grupių) paprastųjų ir sangrąžinių formų variantiškas vartojimas (dar žr. Jakulienė 1967, 185–200).

2.9.1. Sangrąžinės ir nesangrąžinės formos veiksmui, nukreiptam į veikėją, reikšti

Sangrąžinės formos gali būti vartojamos veiksmui, nukreiptam į patį veikėją, reikšti, dėl to atsiranda opozicija tarp paprastųjų ir sangrąžinių formų: *prausti – praustis,* kitaip tariant, tos formos realiosios normos požiūriu susijusios kontrastinės distribucijos santykiais. Tokio reikšmės skirtumo būtinumu ir grindžiamos kelios rekomendacijos.

Juozas Vaišnys GK_2 siūlo griežčiau atriboti formas *melsti* ir *melstis.* Poterių kalboje turinti būti vartojama paprastoji forma *m e l s k i už mus*, nes to reikalaujanti viso pasakymo prasmė („Juk mes prašome Mariją arba šventuosius, kad jie melstų už mus Dievą, kad ko nors mums išprašytų, o ne kad tik šiaip sau kalbėtų maldas ar šiaip patys tik melstųsi.“). Pateikiama ir vokiečių kalbos, kur taip pat tos formos skiriamos, analogija: *bitte* (o ne *bete*) *für uns* (GK_2 1959 4, 58).

Keliose kitose rekomendacijose taip pat nurodoma, kad vietoj sangrąžinės pavartota paprastoji veiksmažodžio forma galinti iškreipti sakinio mintį, nes lietuvių kalboje ją nebūdinga vartoti į veikėją nukreiptam veiksmui reikšti. Dėl to taisoma: *užsidėjo akinius ir p r i r i š o (=prisirišo) prie juosmens tinkliuką* (E. Grinaveckienė, *KK* 1968 15, 36); *azoto jonas gali p r i j u n g t i (=prisijungti) papildomą protoną* (N. Sližienė, *MK* 1983 4, 9).

Kartais skiriamoji nesangrąžinių ir sangrąžinių formų reikšmė nėra labai ryški ir gali net visai išnykti. Skardžius aptaria variantus *s a k o* : *s a k o s i žinąs*; jam nesangrąžinė forma čia atrodo ne visai vykusi, mat „mūsų kalboje jau nuo senovės yra linkstama vartoti sangrąžinę tarinio jungtį“ (GK_1 1938, 80). Taigi čia remiamasi ne reikšmių skirtumu, o vartojimo tradicija.

Kitu atveju, kai veiksmažodis gana siauros semantikos, iš variantiškai vartojamų sangrąžinės ir paprastosios formos renkamasi viena, o kita atmetama kaip kalbai iš viso nereikalinga, nes tarp jų nesama aiškaus reikšmės skirtumo. Tai formos *stažuoti* : *stažuotis.* Norminamuosiuose žodynuose (*Dabartinės lietuvių kalbos žodyne*, *Tarptautinių žodžių žodyne*) nurodoma tik forma *stažuoti*, tačiau vartosenoje esąs labiau paplitęs variantas *stažuotis*, ir Elena Valiulytė pateikia argumentų, kad priimtinesnė kaip tik pastaroji forma (*KK* 1985 49, 63). Autorė remiasi analogija su artimos reikšmės veiksmažodžiais *mokytis*, *tobulintis*, dėl kurių vartosenoje greičiausiai stichiškai ir įsigalėjusi forma *stažuotis.* Be to, šio veiksmažodžio veiksmas yra ne objektinis, o subjektinis, taigi sangrąžinė forma tinkanti geriau: a–b.

2.9.2. Sangrąžinės ir nesangrąžinės formos su sangrąžiniu įvardžiu

Dar kelios sangrąžinių formų funkcijos – rodyti, kad subjektas: 1) veikia objektą sau, savo naudai (*d i r b a s i ką nors sau*), 2) ką nors su savimi vedasi, nešasi, vežasi. Šiais atvejais vartosenoje pasitaiko, kad visos sangrąžos funkcijos suteikiamos sangrąžiniam įvardžiui, o veiksmažodį linkstama vartoti nesangrąžinį. Tokia vartosena rekomendacijose vadinama nevykusia, o sangrąžinis įvardis laikomas nereikalingu, ir teikiamas sangrąžinis veiksmažodis: *pritaikyta i š s a u g o t i s a v e (=išsisaugoti)* (V. Būda, *MK* 1973 1, 19); *s a v e p a r o d ė (=pasirodė) kaip kvalifikuotas inžinierius* (Z. Zinkevičius, *KK* 1968 14, 27–28); *s u n a i k i n a patys s a v e (=susinaikina)* (B. Balčienė, *MK* 1979 3, 17).

Kai greta pavartojama ir sangrąžinė forma, ir sangrąžinis įvardis, tokie atvejai taip pat taisomi, motyvuojant be reikalo dubliuojama reikšme, t. y. gramatinės reikšmės pertekliumi: *užsirekomendavo save (=užsirekomendavo)* (Z. Zinkevičius, *KK* 1968 14, 27–28).

Albertas Rosinas plačiai aptaria modelį sangrąžinis veiksmažodis + sangrąžinio įvardžio įnagininkas su prielinksniu *su* (*išsivežti, pasiimti su savim*). Remiantis tarmių, senųjų raštų duomenimis, nustatoma keletas šio modelio tipų. *Neštis su savim* galėję atsirasti pagal *turėti, imti su savim* (o šis modelis savo ruožtu galėjęs būti bendras su slavų arba pasiskolintas per senuosius raštus). Daroma išvada, kad bk tiktų vartoti sangrąžines formas *neštis, vežtis* be sangrąžinio įvardžio (b), nes tai remiančios ir vartojimo tradicijos, ir didelis paplitimas. Formą *pasiimti su savim* (a) siūloma diferencijuoti stilistiškai, „humoristiniam ar satyriniam stiliui pagyvinti“: (a)–b (*MK* 1974 1, 20–23). Taigi esant gramatinės raiškos pertekliui, remiamasi ekonomiškumo kriterijumi (jį sustiprina spėjamas grynumo pažeidimas) ir atsisakoma dubletinių formų.

2.9.3. Sangrąžinės ir nesangrąžinės formos savaiminiam veiksmui reikšti

Didžiausias pluoštas rekomendacijų (iš visų šaltinių), kuriose aptariamas sangrąžinių veiksmažodžio formų vartojimas savaiminiam veiksmui reikšti.

Balčikonis, šiaip jau atsargiai žiūrėdavęs į kalbos naujoves, buvo gana palankus vartosenos polinkiui reikšti savaiminį veiksmą sangrąžiniais veiksmažodžiais. Pripažindamas, kad tokių veiksmažodžių kaip *miegasi, einasi, girdisi, rodosi* ir pan. – mūsų kalboje tik pradeda rastis, neragino jų vengti dėl tariamos slavų kalbų įtakos; tai galėję atsirasti savaime pačioje mūsų kalboje (*BR* II 139).

GK_1 porą šios rūšies rekomendacijų yra pateikęs Skardžius. Jis iš esmės laikėsi tokio paties požiūrio kaip ir Balčikonis: sangrąžinės formos *man nesimiega* ir pan. greičiausiai atsiradusios be svetimos įtakos, yra „savarankiškas mūsų pačių kalbos reiškinys“; jas vartojantys ir latviai (GK_1 1940, 87–88). Vienas iš svarbiausių Skardžiaus

motyvų, kodėl tokių formų nedera atsisakyti, – distinktyvumas. Aptardamas pasakymus *aš nemiegu* : *man nesimiega*, *aš nenoriu miego* : *man nesinori miego*, jis nurodo esant aiškų reikšmės skirtumą tarp posakių su nesangrąžiniais ir sangrąžiniais veiksmažodžiais (taip esą griežtai skiriama visoje Lietuvoje). Pirmaisiais posakiais „nusakome aktyvų sakytojo teigimą, norą, pasiryžimą, o antraisiais, priešingai, pažymime jo pasyvumą“ (GK_1 1935, 57–58); vienu atveju veiksmas daugiau gaunąs viršų prieš veikėją, o kitu – priešingai, veikėjas savo valion imąs veiksmą (GK_1 1940, 87–88). Daroma išvada, kad skirtingoms dvasios būsenoms žymėti „turime vartoti skirtingas reiškiamąsias lytis“ (ten pat). Taigi formos *aš nemiegu : man nesimiega* laikomos net ne variantais, o greičiausiai artimos reikšmės sinonimais.

Kiek kitokios GK_2 Dambriūno rekomendacijos. Jis nurodo, kad vietoj savaiminių veiksmažodžių *darosi, girdisi, matosi, norisi* ir pan. tą pačią reikšme gali būti vartojama neveikiamoji rūšis, bendratis, o kai kada ir nesangrąžinis veiksmažodis, taigi šias formas laiko variantiškomis (*radijo stotis girdisi* : *girdima* : *girdėti; man nesinorėjo* : *aš nenorėjau* ir pan.). Tačiau Dambriūnas pripažįsta, kad savaiminių veiksmažodžių esą nedaug, bet gali daugėti – ne tik dėl analoginės darybos, bet ir skolinimo būdu, ir ne visada esą aišku, ar tokie veiksmažodžiai vartotini (*siūlosi išvada, jaučiasi atgijimas, sprendžiasi likimas*). Aiškesnių išvadų autorius nepadaro, tik matyti, kad į savaiminės reikšmės sangrąžinius veiksmažodžius siūloma žiūrėti diferencijuotai (GK_2 1967 2, 17–20).

MK iš pradžių pataisytas pasakymas *paveikslas, spektaklis žiūrisi (=gerai žiūrimas, lengva žiūrėti*), motyvuojant konstrukcijos nelietuviškumu (A. Pupkis, *MK* 1969 12, 9), o 1972 metais šių formų vartojimas svarstytas plačiau (8-ame numeryje spausdinama ištisa diskusija).

Paulauskienės nuomone (*MK* 1972 8, 21–22), sangrąžiniai veiksmažodžiai plintantys dėl svetimų įtakų, bet savaiminiam veiksmui reikšti ta kalbos potencija išsirutuliojusi į normą, ir niekas sistemiškai savaiminių sangrąžinių formų netaisąs (nors Būgai visur atrodžiusi esanti kitų kalbų įtaka). Autorė tarmių, grožinės literatūros

pavyzdžiais parodo, kad savaiminiam veiksmui reikšti be aiškesnių motyvų vartojami nesangrąžinių ir sangrąžinių formų dubletai (*kinta* : *keičiasi),* o kai kurių veiksmažodžių sangrąžinės formos net linkusios nugalėti bendratį (*girdėti* : *girdisi).* Tačiau skiriama grupė veiksmažodžių, kurių sangrąžinės formos – pasyvo reikšme – bk laikomos klaida, nors tarmėse ir vartojamos (*nenusimato, atsidaro paroda* ir pan.).

Aleksas Girdenis palaiko formas *girdisi, matosi, norisi* ir pateikia nemažai tokį požiūrį paremiančių motyvų. Viena, nepažeidžiamas grynumo reikalavimas, nes tokių pasakymų svetimumas nesąs įrodytas; be to, ne visi nauji reiškiniai atsirandantys dėl kitų kalbų įtakos, – jos čia atliekančios tik katalizatoriaus vaidmenį. Antra, tarmėse paprastųjų ir sangrąžinių formų vartosena įvairuojanti, o sangrąžinių formų daryba daug reguliaresnė, ir bk renkamasi reguliariausias tipas. Trečia, savaiminiai veiksmažodžiai palaikytini funkciniais stilistiniais sumetimais. Mat sangrąžinės formos esančios neutralesnės, ir bk kaip tik orientuojasi į neutralesnius variantus, o paprastieji veiksmažodžiai esantys ekspresyvesni. Be to, savaiminius veiksmažodžius „labai tikslinga įteisinti“, nes patogu (ypač kai kuriems funkciniams stiliams) turėti tokių formulių, kur vengiama kalbėti pirmuoju asmeniu (*MK* 1972 8, 28–29). Tokia išplėstinė rekomendacija rodo, kad gramatikos reiškinys vertinamas įvairiapusiškai: ir grynumo, ir sistemiškumo, ir funkcinio stilistinio tikslingumo požiūriu.

Bronys Savukynas mėgina pateisinti ir pasakymą *atsidaro paroda* – pagal analogiją su *prasideda paroda, prasideda turgus.* Be to, jo nuomone, tą pasakymą galima gretinti ir su tokiu (*atsivėrė klojimo durys*), kur sangrąžinė forma reiškianti savaiminį veiksmą. Atsižvelgiama ir į stilistinę diferenciaciją: „mokskliniam stiliui gal geriau tiktų sulogintas pasakymas *paroda atidaroma (buvo atidaryta)*, o laikraštiniam reportažiniam – *paroda atsidaro*“ (*MK* 1972 8, 33).

Vis dėlto autoriaus daroma analogija (*atsivėrė durys → atsidaro paroda*) kelia abejonių: ar tinkamai parinkti analogijos dėmenys, ar jie lygintini semantiškai ir gramatiškai? Pažymėtina jau vien

tai, kad junginiai *atverti (atidaryti) duris* ir *atidaryti parodą* nusako ne tokios pat kokybės situaciją (plg. Jakulienė 1968, 211–214): antrajame junginyje veiksmažodis įgauna gerokai abstraktesnę reikšmę. Be to, vykstant savaiminiam veiksmui, aktyvaus veikėjo dažniausiai nebūna (durys atsidarė pačios, savaime), o abstraktesnio lygmens reiškinys – pati paroda – savaime atsidaryti negali. Vadinasi, savaiminio sangrąžinio veiksmažodžio vartojimas priklauso ir nuo esančio šalia daiktavardžio semantikos. Čia galima pasiremti ir Vito Labučio mintimi (tiesa, taikyta kiek kitokiam atvejui – variantams *namai m a t o s i* : *m a t y t i*), kad į panašius reiškinius reikia žiūrėti kontekstiškai: vienas analogiškas atvejis gali kito neremti; vienas gali būti vartojamas vienam reikalui, kitas – kitam (*MK* 1972 8, 52).

Toliau *MK* nuosekliai ir griežtai taisomi pasyvinės reikšmės sangrąžiniai veiksmažodžiai: *ženklas plius n e s i r a š o , pajamos s k i r s t o s i , knyga lengvai s k a i t o s i , smūgis j a u s i s ilgai* ir pan. Visų autorių motyvai panašūs. Nurodoma, kad savaiminiam veiksmui reikšti lietuvių kalba turinti kitų priemonių, o sangrąžinės formos čia vartojamos netaisyklingai (A. Paulauskienė, *MK* 1974 2, 37; taip pat R. Skaisgirienė, *MK* 1975 2, 6; V. Būda, *MK* 1975 4, 50; 1983 2, 9; A. Malakauskas, *MK* 1984 6, 17). Aiškinama, kad dėl svetimų kalbų įtakų sangrąžinės formos netinkamai vartojamos reikšti veiksmui, kuris krypsta ne į veikėją, o į kitą objektą (A. Kučinskaitė, *MK* 1976 3, 20; V. Michalauskas, *MK* 1974 4, 23): *atsidengti, įsirašyti* galinčios tik gyvos būtybės; *montuojasi* galėtų reikšti nebent „montuoja pats save“ arba „sau“, dėl to netinka sakyti *sija m o n t u o j a s i* (G. Savičiūtė, *MK* 1983 2, 25).

Regina Venckutė, taisydama pasakymą *smūgis j a u s i s* (=*bus jaučiamas) ilgai*, remiasi kontrastine veiksmažodžio *norisi* analogija. Mat *norisi* – beasmenis veiksmažodis, dėl to gali būti sakoma *man n o r i s i miego,* o *jaustis* – nėra beasmenis (*aš gerai jaučiuosi*, ne: *man gerai j a u č i a s i*), todėl ir nevartotinas pasyvine reikšme (*MK* 1984 4, 14).

Taigi *MK*, kad ir nelabai ryškiai, bet apčiuopiamos kelios savaiminių sangrąžinių veiksmažodžių grupės: 1) *norisi, matosi, girdisi*, 2) *žiūrisi* (spektaklis), *klausosi* (kūrinys), *statosi* (namas) ir pan., kurios vertinamos skirtingai: vienus veiksmažodžius leidžiama vartoti, ki-

ti – griežtai taisomi. Iš jų skiriamųjų bruožų, kurie leistų spręsti, kada vartojama taisyklingai, kada – ne, nurodoma pasyvinė reikšmė, kurios sangrąžiniai veiksmažodžiai, jei yra asmeniniai, negali turėti (*jaučiasi*), o jei beasmeniai – kaip tik turi (*norisi, matosi*).

Kaip į šiuos veiksmažodžius tuo pat metu žiūrėta *KK* leidinyje? Pasakymuose *spektaklis ž i ū r i s i , p a r s i d u o d a namas* ir pan. kaip neturinčios neveikiamosios rūšies reikšmės ir atsiradusios dėl svetimų kalbų įtakos sangrąžinės formos griežtai taisomos: a=b (S. Kėzytė, *KK* 1968 14, 38–39; A. Valeckienė, *KK* 1971 21, 51–52). Forma *nesijautė* nurodoma kaip netiksliai pavartota, kalbant apie gyvą būtybę, asmenį, ir taisoma neveikiamosios rūšies forma: *nebuvo jaučiama* (a–b) (V. Drotvinas, *KK* 1972 23, 7).

Formos *matosi, girdisi* vertinamos kiek kitaip nei *MK*: tokia vartosena esanti būdinga rytų aukštaičiams, o bk teiktinesnė bendratis (*matosi – matyti*) (A. Valeckienė, *KK* 1971 21, 52).

Plačiausiai sangrąžinius veiksmažodžius *KK* nagrinėja Stasė Krinickaitė (*KK* 1983 45, 53–57). Autorė pažymi, kad sangrąžiniai veiksmažodžiai, būdami labai produktyvūs, be to, skatinami analogijos su rusų kalba, vartosenoje plinta, bet toli gražu ne visi mūsų kalbai priimtini. Ar sangrąžinis veiksmažodis teiktinas vartoti, siūloma spręsti iš to, ar veiksmas susijęs su vidine subjekto būsena. Dėl to sangrąžinės formos pasakymuose *namas s t a t o s i , bulvienė v e r d a s i su pienu* ir pan. teikiama keisti neveikiamaisiais dalyviais arba junginiais su bendratimi (a=b).

Formos *matosi, girdisi, jaučiasi* vertinamos ne taip griežtai, bet vietoj jų nurodoma teiktinesnė, įprastesnė bendratis (*matyti, girdėti, justi*): a–b. Toks vertinimas pirmiausia motyvuojamas tuo, kad sangrąžines formas greičiausiai palaikanti svetimų kalbų įtaka, o šalia esama priimtinesnių variantų. Dėl to esą negalima daryti analogijos su modeliu *man n o r i s i , n e s i m i e g a , n e s i s e k a* , nes čia sangrąžinės formos esančios vienintelės galimos ir „dėsningai atitinka savo funkciją, neišstumdamos kokių nors sinonimiškų nesangrąžinių formų“ (ten pat).

Apžvelgus visas rekomendacijas dėl savaiminių sangrąžinių veiksmažodžių vartojimo, matyti, kad paprastai skiriamos dvi trys jų gru-

pės, nevienodas ir jų vertinimo laipsnis: 1) galima drąsiai vartoti, yra bk norma (*norisi*); 2) ne visiškai teiktina, gerėliau (a ‖ b) ar geriau (a–b) nevartotinos formos (*matosi, girdisi*) vietoj įprastesnės bendraties ar neveikiamosios rūšies dalyvio; 3) yra klaida ir bk iš viso neteiktina (a=b) vartoti (*žiūrisi, statosi [namas]* ir kt.). Daugiausia nesutariama dėl antrosios grupės veiksmažodžių vertinimo: kartais vienų autorių jie skiriami prie pirmosios grupės, kitų – prie trečiosios. Vertinama daugiausia grynumo, gramatinių ypatybių (ar beasmenis veiksmažodis, ar ne) ir funkcinio stilistinio tikslingumo (ar nestumia kitų, įprastesnių formų, ar gali tikti kokiam funkciniam stiliui) požiūriu.

2.10. *Veikiamoji ir neveikiamoji rūšis*

Rūšies kategorija skiria dalyvius į dvi grupes: jei dalyvis reiškia ypatybę, kylančią iš to paties veikėjo, jis yra veikiamosios rūšies (*laukiantis*), jei dalyviu reiškiamą ypatybę daiktas gauna iš kito veikėjo, toks dalyvis yra neveikiamosios rūšies (*laukiamas*) (žr. Paulauskienė, Tarvydaitė 1986, 156–157).

Pasitaiko, kad dėl šios kategorijos opozicinių narių neutralizacijos ne visada aišku, kurį dalyvį vartoti: jų gramatinės reikšmės suartėja. Kartais tos reikšmės painiojamos, todėl šios grupės rekomendacijose ir mėginama nustatyti, kuo remiantis teikti vartoti vienos ar kitos rūšies dalyvį.

2.10.1. Veikiamosios rūšies būtojo kartinio ir neveikiamosios rūšies būtojo laiko dalyviai

Vartosenoje neretai pasitaiko painiojant neveikiamosios rūšies būtojo laiko (a) ir veikiamosios rūšies būtojo kartinio laiko (b) dalyvius – *padidintas* : *padidėjęs.* Rekomendacijose (tik iš *MK* ir *KK*) stengiamasi aiškiai parodyti šių formų reikšmės skirtumus, nagrinėjami konkretūs pavyzdžiai. Nurodoma taisyklė, pagal kurią reikėtų rinktis vieną ar kitą formą: „kai yra aiškus ar lengvai numanomas veikėjas,

veiksmo rezultatą galima nusakyti neveikiamuoju būtojo kartinio laiko dalyviu“; „kai veiksmas vyksta savaime ar to veiksmo veikėjas sunkiai suvokiamas, reikia vartoti veikiamųjų dalyvių formas“ (A. Kučinskaitė, *MK* 1969 9, 2–3; 1976 3, 17).

Jei tos taisyklės nepaisoma ir dažniausiai vietoj b pavartojama a, tokia vartosena vertinama kaip netaisyklinga (a=b): *padidintas (=padidėjęs) kraujospūdis; sulėtinta (=sulėtėjusi) reakcija* ir pan. (A. Paulauskienė, *MK* 1971 4, 10; J. Klimavičius, *MK* 1973 8, 26; V. Michalauskas, *MK* 1975 4, 41).

Pateikiama ir kitų motyvų: klaidingą rūšies formų vartojimą skatinanti rusų kalba, nes joje dalyvinės formos turinčios kitokias reikšmes ir funkcijas (A. Paulauskienė, *KK* 1968 15, 42–44; N. Sližienė, *KK* 1987 52, 52–54). Be to, ne vietoj pavartota vienos ar kitos rūšies forma galinti klaidinti ir būti netinkamai suprasta, o tai ypač nepageidautina mokslo kalboje (V. Michalauskas, *MK* 1974 4, 21).

2.10.2. Veikiamosios ir neveikiamosios rūšies esamojo laiko dalyviai

Sudėtingesnė esamojo laiko veikiamųjų ir neveikiamųjų dalyvių vartosena. Per šešetą dešimtmečių keitėsi ir pačių formų vartojimo polinkiai, ir kalbininkų požiūris į kai kurias tų formų funkcijas.

GK$_1$ Prano Skardžiaus ir Antano Salio rašytose rekomendacijose nurodoma abi formas esant geras, tik vartojamas skirtingam reikalui: „reikšdami būdingas, nuolat turimas savybes arba paskirtį, paprastai vartojame neveikiamųjų dalyvių lytis“ (A. Salys, *GK*$_1$ 1939, 27); tokie esantys mūsų kalbos palinkimai (P. Skardžius, *GK*$_1$ 1938, 73). Veikiamųjų ir neveikiamųjų dalyvių reikšmės skirtumai aiškinami gretinant konkrečius pavyzdžius (*deginančios* : *deginamosios medžiagos; sprogstanti* : *sprogstama medžiaga* ir pan.). Mat šių formų vartosenoje randama gana aiškių dėsningumų, ir neretai remiamasi analogijomis: pagal *nedegamas stogas, nedūžtamas indas* sakytina ir *paleistas kaip netinkamas* (ne: *netinkantis*); pagal *rašomasis stalas, prausiamas vanduo* – ir *raminamas laiškas* (P. Skardžius, *GK*$_1$ 1937, 99; 1938, 79).

KK ir *MK* rekomendacijose ne kartą pabrėžiama, kad kai kada neveikiamieji dalyviai laikomi nelogiškais ir jų esą vengiama. Tačiau ir tarmių, ir grožinės literatūros pavyzdžiai, taip pat Jablonskio nuomonė ir apskritai vartojimo tradicija rodantys, kad daugeliu atvejų neveikiamieji dalyviai lietuvių kalbai būdingesni, o veikiamieji imami vartoti dėl svetimų kalbų įtakos (A. Paulauskienė, *MK* 1982 4, 19; R. Venckutė, *MK* 1984 4, 14; 1986 5, 23; V. Ambrazas, *KK* 1964 7, 32–34).

Neveikiamuosius dalyvius remianti ne tik vartojimo tradicija. Dėl dalyvių rūšies skirtumų nepaisymo gali atsirasti netikslumų, neaiškumo (V. Ambrazas, *KK* 1964 7, 32–34). Tai ypač svarbu terminologijai, mat terminų darybai kartais reikalingi abiejų rūšių dalyviai. Nors didžiajai terminų daliai sudaryti vartojamos neveikiamosios rūšies formos (*įspėjamieji, draudžiamieji kelio ženklai* – pagal analogiją su *kuliamąja mašina, valgomuoju šaukštu*, P. Kniūkšta, *KK* 1982 42, 45), bet kartais prireikia „netradicinio logiškumo“ (J. Klimavičius, *MK* 1972 8, 35–37). Kadangi kartais būtina griežtai atskirti funkcijas, atsiranda priešprieša: *varantysis* ir *varomasis velenas*, tad terminologijos reikmėmis pateisinamas ir veikiamosios rūšies dalyvių vartojimas.

Gali būti ir priešingai, t. y. abi formos pavartojamos sinonimiškai (*spiegiantis* | *spiegiamas balsas*); jų reikšmės labai suartėja, kai šalia dalyvio esantis daiktavardis rodo dalyvio veiksmo ar būsenos subjektą, nenusakydamas kokios nors priemonės (V. Ambrazas, *KK* 1964 7, 34–35). Tačiau ir tokių formų bendrieji vartojimo polinkiai, kaip matyti iš tarmių, grožinės literatūros, kiek skiriasi: esamojo laiko neveikiamosios rūšies dalyviai daugiau žymi pastovesnes ypatybes, o veikiamosios rūšies – tokias ypatybes, kurios susijusios su sakinyje nurodytu metu vykstančiu veiksmu (ten pat).

Iš rekomendacijų matyti, kad veikiamosios ar neveikiamosios dalyvio formos pasirinkimą lemia ir vartojimo tradicija, ir terminologijos poreikiai, ir pačių junginių semantika, tad vertinant šių formų varijavimą vartosenoje ir stengiamasi atsižvelgti į šiuos dalykus.

2.11. *Vienų kalbos dalių perėjimas į kitas*

Kiek dažniau iš šio tipo reiškinių aptariamas veikiamosios rūšies dalyvių daiktavardėjimas ir jų konkurencija su daiktavardžiais (*dirbantieji* : *darbininkai*).

Dviejose rekomendacijose toks dalyvių daiktavardėjimas vertinamas neigiamai ir taisoma atitinkamais daiktavardžiais arba žodžių junginiais. Remiamasi ir taisymų tradicija, ir vartosenoje funkcionuojančiais, seniai įsitvirtinusiais pakaitais. Nurodoma lietuvių kalboje nesant ryškaus veikiamųjų dalyvių polinkio daiktavardėti; jį skatinantys svetimų kalbų pavyzdžiai, bet lietuvių kalbos morfologinė sandara ir vartojimo tradicija šio reiškinio neremiančios (A. Paulauskienė, *MK* 1980 4, 27–28; R. Venckutė, *MK* 1986 5, 23). Iš šių motyvų ir iš taisymų (*b u d i n t y s i s = budėtojas; d i r b a n t y s i s = darbininkas, tarnautojas, darbuotojas*) galima spręsti, kad vertinama ketvirtuoju laipsniu (a=b).

Kai kurių šios rūšies daiktavardėjančių dalyvių vartojimą vis dėlto mėginta pateisinti, remiantis funkciniu stilistiniu tikslingumu. Aleksas Girdenis teigia, kad tokie dalyviai kaip *sekretoriaujantis, pirmininkaujantis* virstantys stereotipais ir kanceliarinės kalbos požiūriu esą tikslingesni (tikslesni) už kitus siūlomus pakaitus. Mat dalyvinė forma „taikliai pabrėžia pareigų laikinumą ir reikalingą daugeliu atvejų skirtumą tarp pastovaus organizacijos pirmininko bei sekretoriaus ir laikino, tik tam kartui išrinkto“ (*MK* 1970 2, 17–18).

Jeigu tokios formos galėtų funkcionuoti tik griežtai apibrėžtoje srityje, šiuo atveju, kaip kad siūlo autorius, galbūt jas būtų galima ir pateisinti, t. y. leisti vartoti stiliškai diferencijuotai. Bet toks kanceliarinio stiliaus uždarumas vargu ar praktiškai įmanomas, ir aptariamosios dalyvių formos šiaip ar taip skverbtųsi į kitas bk sritis. O tada jau kiltų klausimas, kas tikslingiau: ar aukoti kanceliarinio stiliaus tikslumą, ar įsileisti į mūsų kalbą reiškinį, kuris svetimas jos polinkiams.

2.12. *Apibendrinamosios pastabos*

Kas bendra visoms aptartoms rekomendacijoms, kuriose vertinamas žodžių formų vartojimas? Pirmiausia reikėtų ieškoti, kuo panašūs visi vertinamieji variantai.

Pagal tikrąjį (t. y. sisteminį, ne įgyjamą vartosenoje) semantinį funkcinį panašumą galima būtų skirti dvejopus variantus: 1) formos, arba formaliuosius, 2) funkcinius.

F o r m a l i e j i gramatikos variantai (dubletai) – tokie gramatikos vienetai, kurie skiriasi tik pagal formą, o reikšmės sutampa. Paprastai absoliučių dubletų gramatikoje vengiama, todėl stengiamasi pasirinkti tinkamesnį, o kitas iš viso atmetamas kaip kalbai nereikalingas. Kuo remiantis tai nustatoma?

Iš apžvelgtų rekomendacijų matyti, kad, vertinant formaliuosius variantus, pirmiausia atsižvelgiama į grynumą: ar forma sudaryta, remiantis mūsų pačių kalbos dėsniais, ar kitų kalbų pavyzdžiu. Tarkim, nekyla abejonių dėl trumpųjų : ilgųjų formų savumo, geidžiamosios nuosakos formų *tedirbie* : *tedirba* ir pan., o iš sudurtinio laiko formų *t a p o primuštas* : *b u v o primuštas* pirmoji laikoma svetimybe. Nesutariama dėl analitinių laipsnių formų kilmės, todėl nevienodai vertinami ir variantai *labiau laimingas* : *laimingesnis*.

Dažniausiai vienas iš formaliųjų variantų būna pagrindinis, dėl jo vertės nesiginčijama, o antrasis, kaip minėta, arba visai atmetamas, arba siūlomas vartoti tam tikroje srityje, pavyzdžiui, kokiame nors funkciniame stiliuje (trumposios formos – šnekamojoje kalboje, grožinėje literatūroje; analitinės mažesnio ypatybės kiekio laipsnių formos – mokslo kalboje ir pan.).

Daug gausesnė f u n k c i n i ų variantų grupė, sudėtingesni jų tarpusavio santykiai. Į šiuos variantus galima žvelgti gramatinių opozicijų[36] (plačiau žr. Булыгина 1968, 175–231) principu. Kiekvienas

[36] Gramatines opozicijas nebūtinai turi sudaryti tik gramatinių kategorijų opoziciniai nariai (pavyzdžiui, eigos ir įvykio veikslo formos, vyriškosios ir moteriškosios giminės, vienaskaitos ir daugiskaitos formos ir pan.). Opoziciškais gali būti laikomi ir kiti gramatikos vienetai, tenkinantys dvi sąlygas: abu turi priklausyti 1) tai pačiai paradigminei (distribucinei) klasei; 2) skirtingiems invariantams (t. y. turi būti skirtingi gramatikos vienetai, turėti skiriamąjį [diferencinį] požymį). Darbe opozicinėmis laikomos neįvardžiuotinės ir įvardžiuotinės formos, pagrindinių ir dauginių skaitvardžių formos ir kt.

iš opozicijos (dažniausiai dvinarės) narių turi savo reikšmę ir funkcijas. Vienas iš jų esti pagrindinis (neutralusis), jo vartojimo sritis platesnė, o tekste vartojamas dažniau (plg. Girdenis 1981, 111), taigi universalesnis. Kito nario – žymėtojo – funkcijos paprastai siauresnės, specifiškesnės.

Dėl įvairių priežasčių šių opozicinių narių reikšmės gali suartėti ir net sutapti (neutralizuotis) – tiek natūraliai, veikiant pačios kalbos dėsniams, tiek dirbtinai, painiojant tas reikšmes vartosenoje. Dėl to skirtinos dvi neutralizacijos rūšys – tikroji ir dirbtinė; riba tarp jų ne visada esti aiški (kaip ir tarp normos–klaidos).

Tikrosios neutralizacijos būdu atsiradę variantai normos požiūriu dažniausiai vertinami teigiamai, t. y. abu laikomi vartotinais (*veja* : *vejasi kiškį; spiegiantis* : *spiegiamas balsas*); vienas iš jų gali būti pagal kilmę tarminis, bet pernelyg griežtai nesmerkiamas (*išvirtę* : *išvirtusios pušys*), tik diferencijuojamas stilistiškai.

Dirbtinės neutralizacijos būdu atsiradę variantai dažniausiai normos požiūriu esti labai nelygiaverčiai. Universalusis (nežymėtasis) opozicijos narys paprastai perima dalį funkcijų iš žymėtojo nario ir pastarąjį apskritai stumia iš vartosenos. Dėl to tokiems atvejams skirtose rekomendacijose vienas iš motyvų ir būna – neleisti universaliajam nariui siaurinti kitų, būdingesnių, įprastesnių raiškos priemonių vartojimo (*šeši metai = šešeri metai; pirmininkas Žukienė = pirmininkė Žukienė* ir pan.).

Kadangi imamos painioti šiaip jau skirtingos réikšmės ir funkcijos, rekomendacijose remiamasi taisyklingumo ir aiškumo kriterijais: netaisyklinga tai, kas vartojama ne pagal savo funkciją, o tai savo ruožtu mintį daro neaiškią, netikslią (pavyzdžiui, vietoj sudurtinių laiko ir nuosakos formų vartojant vientisines).

Atvirkščias procesas, kai nežymėtasis opozicijos narys atiduoda dalį funkcijų žymėtajam, palyginti retas (*šešerios savaitės; vyrai, einantieji per gatvę, atsisuko*). Tokie atvejai paprastai vadinami „persistengimo klaidomis“.

Vertinant funkcinius variantus, ypač svarbus grynumo kriterijus. Jis tiesiogiai siejamas su taisyklingumu ir padeda nustatyti, ar

variantų atsiradę dėl tikrosios, ar dėl dirbtinės neutralizacijos (*parsiduoda karpiai* : *parduodami karpiai*), o tai lemia ir tų variantų vertinimo laipsnį.

Stilistinei diferenciacijai labiau pasiduoda, suprantama, ne neutralusis, o žymėtasis opozicijos narys. Pastarajam kai kuriais atvejais linkstama suteikti specifines funkcijas (pavyzdžiui, vienaskaitai, įvardžiuotinėms ir neveikiamosios rūšies formoms terminijoje).

Vertinant abiejų rūšių – ir formaliuosius, ir funkcinius variantus, remiamasi ir papildomais motyvais – ekonomiškumu, skambumu, tačiau jie taikomi tik pavieniais, specifiškesniais atvejais (plačiau apie juos žr. IV dalyje, 3.1 ir tolesni skirsniai).

Jeigu panagrinėsime žodžių formų variantų distribucinius santykius – ir realiosios normos požiūriu, ir išryškėjančius vartosenoje, – pamatysime dalinį jų nesutapimą. Nemaža dalis vartosenos variantų susiejami laisvosios distribucijos santykiais, t. y. gali būti vartojami kaip dubletai tame pačiame kontekste be reikšmės skirtumo (neįvardžiuotinės ir įvardžiuotinės formos, vienaskaitos ir daugiskaitos formos profesinių švenčių pavadinimams reikšti, iš dalies veikiamosios ir neveikiamosios rūšies formos ir kt.). Realiosios normos požiūriu šios formos yra ne variantai, o kalbos vienetai, dažniausiai susiję kontrastinės distribucijos santykiais: toje pačioje pozicijoje jie atlieka reikšmės skiriamąją funkciją (*aukšta* ≠ *aukštoji mokykla; pagreitėjusi* ≠ *pagreitinta reakcija* ir pan.). Tokiais atvejais distribucinių santykių pasikeitimas vartosenoje (kontrastinė → laisvoji distribucija) paprastai normos požiūriu vertinamas neigiamai.

Laisvosios distribucijos santykiais vartosenoje susiję ir formalieji variantai (dalis analitinių : sintetinių formų, įvairūs lygiagretūs formų dariniai ir kt.). Kadangi jie apskritai neturi reikšmės skirtumo, kodifikuojant dažniausiai vieno kurio atsisakoma.

Kai kurie vartosenos variantai (vienaskaitos : daugiskaitos formos, eigos : įvykio veikslo, iš dalies nesangrąžinės : sangrąžinės formos) gali būti siejami laisvosios distribucijos santykiais, o realiosios normos požiūriu (visõs gramatinės kategorijos mastu) sudaro gana sudėtingus papildomosios ar kryžminės distribucijos santykius, kuriuos

neretai lemia semantiniai žodžių ypatumai (pavyzdžiui, *anglis* : *anglys*, *viela* : *vielos* ir pan.).

Esama variantų, kurie vartosenoje (dažnai ir realiosios normos požiūriu) susiję inkliuzinės distribucijos santykiais, t. y. vienas narys gali būti vartojamas tik dalyje kitam nariui būdingų pozicijų, o atvirkštinio atitikimo nėra (daugiskaita : dviskaita, tiesioginė : netiesioginė nuosaka ir pan.). Tokių formų norminimo uždavinys – kaip tik apibrėžti siauriau vartojamo nario sritį ir dažnai neleisti universalesniam nariui užgožti antrąjį, kurio turimas specifinis reikšmės atspalvis neretai įgauna stilistinės diferenciacijos pobūdį (dviskaita gali būti toleruojama grožinėje literatūroje, šnekamojoje bk, netiesioginės nuosakos formos nurodomos esančios parankios mokslo kalboje).

Matyti, kad distribucinių santykių – egzistuojančių realiosios normos požiūriu ir susidarančių vartosenoje – nesutapimas (t. y. kontrastinės, papildomosios, rečiau kryžminės distribucijos santykių virtimas laisvosios distribucijos santykiais) rekomendacijose paprastai vertinamas neigiamai, skirtingai negu tos pačios rūšies distribuciniai santykiai (pavyzdžiui, inkliuziniai).

3. Žodžių junginiai ir konstrukcijos

3.1. *Daikto raiška*

Gramatiškai suprantamo daikto pavadinimas ar įvardijimas sintaksiškai dažniausiai yra veiksmo subjektas ar objektas, taigi galima kalbėti apie daikto raišką pagal funkcijas sakinyje. Abstraktesniu lygiu – pagal daikto (ar daiktų) visumos ir jų dalies reikšmę – veikėjo ir objekto raišką galima aptarti kartu.

3.1.1. Daikto visumos ir jo dalies raiška

Dažnai ten, kur reikia nusakyti daikto dalį ir vartoti dalies kilmininką, pasakomas vardininkas ar galininkas, kurie reiškia daikto ar daik-

tų visumą, apibrėžtą kiekį. Atvirkštinė vartosena – kilmininkas ten, kur reikia vardininko ar galininko, daug retesnė. Pagal rekomendacijų skaičių (50 iš visų šaltinių) galima teigti, kad greta vietininko taisymų – tai vienas iš dažniausiai varijuojančių ir rekomendacijose vis daugiau aptariamų gramatikos reiškinių: *BR* – 1, GK_1 – 2, GK_2 – 4, *KK* – 13, *MK* – 30 rekomendacijų.

Balčikonis, remdamasis analogija (*padarė didelį džiaugsmą*), taiso pasakymą *padarė neišdildomo įspūdžio* (=*neišdildomą įspūdį*, *BR* I 146). Panašiai ir Skardžius parodo nevykusį kilmininko vartojimą pasakyme *kyla burbuliukų* (=*burbuliukai*) pagal analogiją *eina putos*, *kyla debesys*, o ne *eina putų*, *kyla debesų* (GK_1 1936, 14).

Motyvuodamas „mūsų kalbos palinkimais“, t. y. kilmininko funkcija reikšti objekto dalį, Skardžius neremia variantų *turiu garbės pranešti*, *reikšti užuojautos* ir teikia galininką *turiu garbę pranešti, reikšti užuojautą* (GK_1 1936, 17). Tokį pasirinkimą daug lemia šių (ir panašių) daiktavardžių semantika, nes pasakymai su galininku – kalbos etiketo požiūriu – yra, anot Skardžiaus, stipresni, reikšmingesni, o su kilmininku – blankesni.

Kai daiktavardžiai reiškia abstrakčias sąvokas (*laimė, garbė, įtaka, reikšmė...*), jų dalies ir visumos raišką vartosenoje nurodo svyruojant ir Leonardas Dambriūnas (GK_2 1962 2, 22): *auklėjimas turi didelės reikšmės* : *didelę reikšmę*. Tačiau jis šiuos variantus vertina ir vertinimą motyvuoja kitaip, nei buvo iki tol įprasta. Turėdamas galvoje jau minėtą Skardžiaus rekomendaciją, Dambriūnas pažymi, kad GK_1 teikiant tokiuose pasakymuose galininką, motyvai būdavę „daugiau moraliniai nei kalbiniai“, ir pats linksta palaikyti kilmininką net ten, kur galį, anot jo, atrodyti net nelogiška: *padarė didelio įspūdžio* (GK_2 1964 1, 4–5). Dambriūnas samprotauja: „didelis įspūdis, atrodo, negalėtų būti dalinis, bet, kaip žinoma, kalba turi savo logiką“ (ten pat). Lietuvoje tokiais atvejais vartojamą galininką jis aiškina intelektualizacijos polinkiais ir galima rusų kalbos įtaka. Aptardamas Balčikonio vartoseną, Dambriūnas nurodo jį tinkamai vartojant dalies kilmininką pasakymuose *su tavimi nemalonu turėti reikalo; turiu priežasties būti nuliūdęs*, bet nepateisina

galininko net su būdvardiniu pažyminiu *turėjo didesnę priežastį bijoti* (GK_2 1965 2, 21).

Kokiais argumentais Dambriūnas remia abstrakčiųjų daiktavardžių kilmininką? Dalies kilmininkas ir galininkas turintys reikšmės skirtumų: pirmasis rodąs „kalbėtojo-rašytojo atsargumą, santūrumą, vengimą perdėjimo“, todėl nesą vienodi pasakymai *turėjo neigiamą įtaką* ir *turėjo neigiamos įtakos* (čia galį būti ir „daugiau ar mažiau ir teigiamos įtakos“) (GK_2 1964 1, 5–6). Tokie svarstymai rodo, kad Dambriūno išeities taškas ne ką skiriasi nuo Skardžiaus: abu pažymi esant tarp tų variantų reikšmės skirtumų, tik jų vertę ir paskirtį supranta nevienodai.

GK_2 abejonių nekelia nebent V. Rastenio rekomendacija, remiama konkrečiu aiškinimu: sakinyje *Jis daugel progų yra skaitęs įvairiomis temomis paskaitas* turįs būti dalies kilmininkas, mat „ir daugeliu progų niekas negalėjo perskaityti visas paskaitas“ (GK_2 1966 3–4, 59).

Kur kas plačiau variantiška daikto dalies ir visumos vartosena svarstoma *KK* ir *MK* rekomendacijose, kurių gausumas rodo šį reiškinį vartosenoje vis plintant. Jau 1966 metais Aleksandras Žirgulys yra nurodęs, kad dalies kilmininko vartojimas – „gana sunkiai apčiuopiami, daugiau sveiku kalbos jausmu, ne kuriomis griežtomis taisyklėmis nustatomi atvejai“ (*KK* 1966 10, 9).

1974 metais panašiai samprotauja ir Arnoldas Piročkinas: „iki šios dienos mes neturime aiškios taisyklės, kada sakytinas dalies kilmininkas, nes gerai nežinome, kas lemia jo vartojimą“, o Jablonskio apibrėžimas darąsis nebepakankamas (*MK* 1974 6, 15). Be kalbos jausmo, nesą kokio aiškesnio kriterijaus; iki tol buvę laikomasi daugiausia loginio dalies ir visumos skyrimo, o reikėtų ieškoti gramatinio pagrindo.

Iš tikrųjų pirmosiose šios rūšies *KK* ir *MK* rekomendacijose tiesiai sakoma laikantis Jablonskio taisymų tradicijos (A. Žirgulys, *KK* 1966 10, 9; V. Ambrazas, *KK* 1971 21, 33–35; A. Pupkis, *MK* 1973 1, 14). Daugiausia tokių rekomendacijų, kuriose nurodoma pati bendriausia taisyklė (galininku ar vardininku reiškiama visuma, o dalies kilmininku – daikto dalis arba neapibrėžtas kiekis). Nusižengimai šiai taisyklei laikomi klaidomis ir griežtai taisomi: a=b (A. Paulauskienė,

MK 1969 7, 6; V. Drotvinas, *KK* 1972 23, 4–5; V. Būda, *KK* 1978 35, 15; 1981 41, 79; J. Šukys, *MK* 1978 5, 42–43; N. Sisaitė, *MK* 1981 2, 19; B. Stundžia, *MK* 1986 5, 27 ir kt.), taigi remiamasi taisyklingumo kriterijumi.

Neretai norminė dalies kilmininko vartosena aiškinama konkrečiais pavyzdžiais, t. y. beñdra pateikiama per ãtskira: medikų kalboje sakytina tik *paimti k r a u j o* (ne: *k r a u j ą*), „nes ne visas kraujas imamas, o tik nedidelė jo dalis“ (A. P., *MK* 1969 9, 22); „ligoniui galima suleisti visus *vaistus* (kai žinom tikslų jų kiekį) ir *vaistų* (kai tiksli dozė nėra žinoma ir mes turime galvoje neapibrėžtą tų vaistų kiekį)“ (ten pat); pasakyme *javuose pasitaiko įvairios e r k ė s* vartotinas kilmininkas, jei erkių kiekis neapibrėžtas (J. Pikčilingis, *MK* 1974 5, 21); aiškinamas skirtumas tarp pasakymų *prašom k a v ą* : *prašom k a v o s* (R. Šepetytė, *KK* 1981 41, 46–48) ir kt.

Nepaliekama nuošaly ankstesniuose rekomendacijų šaltiniuose svarstyta abstrakčiųjų daiktavardžių su pažyminiais kilmininko : galininko vartosena. Trijose *MK* rekomendacijose dalies kilmininkas (*darė didelės į t a k o s*; *turi pamokomosios p r a s m ė s*) laikomas klaida (V. Michalauskas, *MK* 1975 4, 41; V. Labutis, *MK* 1976 4, 8–10; J. Pribušauskaitė, *MK* 1983 4, 6), bet platesnių motyvų nepateikiama.

Pluošte rekomendacijų, vertinant variantišką daikto dalies ar neapibrėžto kiekio ir visumos raišką, pateikiamas b ū d i n g u m o motyvas. Dalies (neapibrėžto kiekio, nežymybės) kilmininkas nurodomas kaip būdingas, specifiškas lietuvių kalbai (J. Šukys, *KK* 1971 21, 20; R. Venckutė, *MK* 1977 4, 18 ir kt.), tam atskleisti duodama grožinės literatūros kalbos pavyzdžių (N. Sližienė, *KK* 1961 1, 33), o vardininko ar galininko vartojimas daliai žymėti laikomas svetimu (A. Paulauskienė, *MK* 1971 4, 5 ir kt.). Taigi būdingumas čia dažniausiai suprantamas kaip reiškinio savumas, lietuviškumas, t. y. g r y n u m a s: „pasigaunama galininko ir ten, kur gimtosios kalbos dėsniai reikalauja kilmininko“ (V. Ambrazas, *KK* 1971 21, 33–34); „lietuvių kalbai taip būdingą dalies kilmininką dažnokai stelbiame iš kitų pasigriebtu visumos galininku“ (J. Klimavičius, *MK* 1973 1, 27). Kaip matyti, grynumo pažeidimas vertinamas ir f u n k c i n i u požiūriu – ne tik laužomi mūsų kalbos dėsniai, bet ir siaurinamos

savų raiškos priemonių funkcijos (dar plg.: „Pamiršdami dalies kilmininką, skriaudžiame savo kalbą, tuštiname jos raiškos priemonių aruodus“ [V. Ambrazas, *KK* 1971 21, 35]; „vadinamąjį dalies kilmininką skriaudžia galininkas ir vardininkas“ [J. Klimavičius, *MK* 1980 5, 26]).

Ieškant ne loginio (dalies ir visumos skyrimo), o gramatinio pagrindo, kuriuo remiantis būtų galima aiškiau apibrėžti dalies kilmininko vartojimą, mėginama atsitraukti nuo konkrečios situacijos bei konteksto ir sustojama ties nevienodu galininkinių veiksmažodžių galininkiškumu: kai kurie veiksmažodžiai (*turėti, gauti...*) valdo galininką tik tada, kai iš daiktavardžio aišku, kad kalbama apie vienetą (*turi peilį*), o kitais atvejais valdo dalies kilmininką (*turi proto, vilties*) (A. Piročkinas, *MK* 1974 6, 16). Pats principas ieškoti gramatinio pagrindo įsidėmėtinas, bet vis dėlto nepraleistina pro akis ir junginių semantika (juk galima pasakyti ir *turi protą, viltį*).

Vitas Labutis eina kitu keliu: pažymėdamas skirtumo tarp neapibrėžto daiktų kiekio ir visumos subtilumą, jis nurodo kalbininkų uždavinį – „kiek galint išsamiau aprašyti kalbos situacijas“, kuriose gali pasitaikyti dalies kilmininkas (*MK* 1976 4, 8–10).

Taigi iš pluošto rekomendacijų dėl variantiško vardininko (galininko) : dalies kilmininko vartojimo matyti iš pradžių labiau remiantis intuicija, kalbos jausmu, formuluojamos paprastos taisyklės. Vėliau pradedama ieškoti tikslesnių, apibrėžtesnių motyvų, o galų gale ima aiškėti, kad visoms situacijoms taisyklių aklai taikyti negalima, ir mėginama gilintis į konkrečius gramatinius-semantinius modelius.

3.1.2. Daikto kaip veiksmo subjekto raiška

Aktyvus veiksmo subjektas sintaksiškai paprastai esti veiksnys, o pasyvus – papildinys, tad kartais gali būti laikomas ir veiksmo objektu. Kadangi ne visada įmanoma nubrėžti aiškią ribą tarp veiksmo atlikėjo (būsenos patyrėjo) ir objekto, į kurį nukreiptas veiksmas, vienokios ar kitokios raiškos pasirinkimas neretai priklauso nuo konkre-

čios situacijos, o kartais ir nuo to, ar veikėjas – gyva būtybė, ar ne. Pagrindiniai linksniai, kuriais reiškiamas veiksmo objektas, yra vardininkas, kilmininkas, naudininkas, o vartosenoje pasitaiko ir kitokių, ne visada norminių raiškos būdų.

3.1.2.1. *Vardininkas ir naudininkas*

Vardininko (a) : naudininko (b) pasirinkimą paprastai lemia sakinio rūšis – asmeninis ar beasmenis yra sakinys, ir tokiu atveju šiuodu linksniai nelaikytini variantais, nes kiekvienas turi apibrėžtą vartojimo sritį (*j i s nori* : *j a m norisi*; dėl šių formų vartojimo dar žr. šios dalies 2.9.3 skirsnį). Klausimas nebent gali būti keliamas plačiau: kurį sakinio modelį – asmeninio ar beasmenio – pasirinkti.

Vienu retu atveju naudininkas taisomas vardininku kaip netiksliai pavartotas (*jam s t o k o j a [= jis stokoja] žinių)*, nes veiksmažodis *stokoti* palaikytas asmeniniu (V. Michalauskas, *MK* 1974 4, 23), nors iš tiesų jis gali būti vartojamas ir kaip beasmenis, taigi tiek su naudininku, tiek su vardininku.

Gana retas ir toks atvejis, kai vardininkas ir naudininkas variantiškai pavartojami kartu su neveikiamosios rūšies veiksmažodžių formomis. Petras Jonikas iš variantų *j i e yra p r a n e š a m i* : *j i e m s yra p r a n e š a m a* , kuriuos nurodo abu esant lietuviškus, teiktinesniu laiko antrąjį kaip tikslesnį ir aiškesnį : a ‖ b (GK_1 1939, 99). Leonardo Dambriūno nuomonė nesiskiria; vertindamas panašius variantus (*j i s n e b u v o l e i s t a s dalyvauti* : *j a m n e b u v o l e i s t a dalyvauti*), kaip įprastesnį nurodo pasakymą su naudininku. Pirmasis, jo nuomone (nors, beje, panašių sakinių teigiama esant Jablonskio gramatikoje), vartojamas JAV lietuvių spaudoje, galįs būti ir anglų kalbos poveikio rezultatas (GK_2 1966 2, 29–30).

3.1.2.2. *Įnagininkas ir kilmininkas*

Įnagininkas (a) : kilmininkas (b) neretai varijuoja junginiuose su neveikiamosios rūšies veiksmažodžių formomis (*d ė m ė m i s* : *d ė m i ų išmuštas veidas).* Kai kurių šios rūšies junginių reikšmė aiškiai liepia

vartoti vieną kurį linksnį pagal veiksmo atlikėjo (kilmininkas) ir veiksmo priemonės (įnagininkas) skirtumą, bet yra tarpinių atvejų, kur daiktas gali būti suvokiamas ir kaip veiksmo atlikėjas ar būsenos patyrėjas, ir kaip veiksmo priemonė.

Dambriūnas nurodo, kad veikėjas supainiojamas su veikėjo įnagiu ypač tada, kai tas veikėjas nėra gyva būtybė ar asmuo (*sniego* : *sniegu padengti kalnai*). Tokiu atveju, pasak Dambriūno, linksnio pasirinkimas priklauso nuo to, ką įsivaizduoja kalbėtojas (GK_2 1964 3, 3). Aptardamas Balčikonio kalbos ypatumus, Dambriūnas pažymi joje konkuruojant įnagininką ir kilmininką prie neveikiamųjų būtojo laiko dalyvių: *žinios nudžiugintas, sujaudintas nelaimės*, bet: *sugriaudintas žodžiais, nustebintas gražumu* (GK_2 1965 2, 21). Pats Balčikonis net yra taisęs kilmininką panašios rūšies junginyje: *apgaubti kažko nesuprantamo, mistiško (=kažkuo nesuprantamu, mistišku)* (*BR* I 146). Antanas Balašaitis taip pat, remdamasis analogija, teikia įnagininką: *dugnas nusėtas pečiakojais, minkštakūniais* (ne: *pečiakojų, minkštakūnių*) pagal *dangus nusėtas žvaigždėmis* (*KK* 1969 16, 88). Tokio vartosenos ir taisymų įvairavimo, matyt, atsiranda kaip tik dėl nevienodo veikėjo–veiksmo priemonės supratimo.

Antra vertus, kai kada veikėjas, kad ir negyvas, vis dėlto yra aiškus, ir būtina vartoti ne įnagininką, o kilmininką. Dambriūnas, remdamasis logiškumo motyvu, nelinkęs pateisinti pasakymo *keliai apsemti vandeniu*, mat „išeina, kad ne vanduo apsėmė, o kas kitas, vandenį panaudojęs kaip įrankį“ (GK_2 1964 3, 3–4): a–b. Dar griežčiau Dambriūno vertinami pasakymai su gyvas būtybes reiškiančių daiktavardžių ar juos pavaduojančių įvardžių įnagininkais: *miestas apgyvendintas katalikais, sužavėtas gamtos grožiu* ir pan. Tai esančios grynos rusybės ir visai nevartotinos (a=b) (ten pat).

Panašiai šios rūšies įnagininko : kilmininko variantai vertinami ir vėlesniuose rekomendacijų šaltiniuose. Veikėjo įnagininkas su neveikiamaisiais dalyviais laikomas klaida, svetimu lietuvių kalbai reiškiniu, pažymima Jablonskio taisymų tradicija (J. Šukys, *KK* 1970 19, 20–21; A. Paulauskienė, *MK* 1971 4, 7; P. Kniūkšta, *KK* 1985 48, 22; G. Savičiūtė, *MK* 1983 2, 25 ir kt.) ir griežtai taisoma (a=b): *nor-*

mos studijuojamos visais darbuotojais; žiūrovais perpildyti rūmai ir pan.

Sudėtingesniais atvejais konkrečiai aiškinamasi, ar turimas galvoje veikėjas, ar veiksmo priemonė (*šaligatviai išvažinėjami automašinomis*, R. Venckutė, *MK* 1974 4, 12; *išraižyta slėniais, apsemta vandenimis*, J. Klimavičius, *MK* 1980 5, 25–26). Duodama ir analogijų – pagal *lietaus perlytas, mano padarytas* teikiama *padengtas ląstelių* (ne: *ląstelėmis*), *sužavėtas šukuosenų* (ne: *šukuosenomis*) (A. Paulauskienė, *MK* 1971 4, 7; 1972 8, 24–25).

Nurodoma tarp įnagininko ir kilmininko galint būti subtilių reikšmės skirtumų; tada vartotini abu – pasirinktinai pagal norimą reikšmės atspalvį. Pavyzdžiui, aiškinama, kad pasakyme *lūšnelė nuo pasaulio atskirta eglių* : *eglėmis* įnagininkas labiau tinkąs norint pabrėžti, kad jas sodinęs žmogus, o kilmininkas – kai eglės savaime išaugusios (J. Šukys, *KK* 1970 19, 21).

Taigi įnagininko : kilmininko varijavimas su neveikiamosios rūšies veiksmažodžių formomis vertinamas įvairiai, atsižvelgiant į konkrečių junginių reikšmę – nuo griežto šių linksnių funkcijų atskyrimo iki sinonimų su skirtingais reikšmės atspalviais (a=b, a–b, a | b).

3.1.2.3. *Naudininkas ir* su + *įnagininkas*

Vartosenoje pasitaiko varijuojant naudininką (b) : prielinksnio *su* ir įnagininko konstrukciją (a) su veiksmažodžiais *atsitikti, darytis, būti* (*kas jam* : *su juo atsitiko*).

Poroje rekomendacijų šie variantai vertinami skirtingai. Aleksandras Žirgulys prielinksnio konstrukciją taiso be platesnių aiškinimų: *kas būtų atsitikę su užpuolikais (= užpuolikams)* (*KK* 1966 10, 12). Nijolė Sližienė ją pateisina motyvuodama dviem dalykais: vartojimo paplitimu (gyvojoje kalboje, žymiausių rašytojų raštuose) ir skirtingomis tų variantų reikšmėmis bei funkcijomis. Naudininkas esąs vartojamas, kai įvykiai liečia gyvos būtybės interesus, veikia jų būseną (*kas man darosi; šienui nieko neatsitiks*), o *su* konstrukcija su įnagininku tinkanti, kai svarbu, kas dedasi asme-

niui ar daiktui, kaip jis įvykių veikiamas, stebint iš šalies (*kas atsitiko su sena lempa; kas bus su mano laidotuvėmis*, *KK* 1988 54, 36–38).

Taigi abiejų variantų pateisinimą lemia skirtinga jų reikšmė, ir kartais tuodu reiškiniai jau laikytini net ne variantais, o greičiau sinonimais.

3.1.2.4. *Naudininkas ir kilmininkas (galininkas)*

Asmeniniuose sakiniuose, kur aktyvusis veikėjas paprastai reiškiamas vardininku, to veikėjo veiksmas gali būti nukreiptas į kitą gyvą būtybę, kuri – nelygu situacija – kartais laikoma objektu, kartais – būsenos patyrėja. Kaip tik nuo vienokio ar kitokio požiūrio ir priklauso, ar renkamasi naudininkas (tokiu atveju siejamas su būsenos patyrėjo reikšme), ar kita – tiesioginio objekto raiškos priemonė, paprastai kilmininkas arba galininkas. Pavyzdžiui, Žirgulys aiškina variantų *griebė jam* : *jį už kojos* reikšmės skirtumus ir yra linkęs labiau palaikyti naudininką, kai svarbu pabrėžti ne veikiamą objektą (tada būtų galininkas), o jo dalį (griebė ne jį patį, o jam už kojos) (*KK* 1966 10, 10).

Panašiai vertinamas ir naudininko varijavimas su kilmininku – *paspaudė jam* : *jo ranką*. Žirgulio manymu, čia labiau derantis naudos naudininkas nei savybės kilmininkas (*KK* 1966 10, 10). Išsamiai šios rūšies variantus nagrinėja Laimutis Laužikas (*MK* 1987 2, 19–23). Aiškinama, kad šių linksnių reikšmės kartais labai suartėjančios, o variantų vartojimo sritis ir santykiai su kalbos norma nesantys tiksliai ir vienodai nusakyti, nors reikšmės skirtumą čia esąs radęs jau Jablonskis. Pažymima, kad kilmininkas parodo daikto savybę, o vartojant naudininką išryškėja juo pasakomo daikto būsena. Tačiau daroma išvada, kad kokių griežtesnių rekomendacijų čia nereikią, „žmonės, atrodo, patys neblogai jaučia posesinių kilmininko ir naudininko skirtumus“ (ten pat). Tokia rekomendacijos autoriaus pozicija gana tipiška: kai atrodo neįmanoma griežtai nustatyti variantų vartojimo skirtumus, o tik bendruosius polinkius, lieka apeliuoti į kalbos jausmą, nes pagrindinių vertinimo kri-

terijų požiūriu tie variantai laikomi lygiaverčiais (abu savi, taisyklingi ir pan.).

3.1.2.5. *Vietininkas ir kilmininkas, naudininkas*

Minėtinas ir vietininko (a) varijavimas su kilmininku (b) arba naudininku (c) gyvai būtybei reikšti. 8-iose *KK* ir *MK* rekomendacijose toks vietininkas sutartinai taisomas: a=b, c (*j a m e = jam atsirado baimės; ugdo m o k i n i u o s e = mokinių nepakantumą blogiui*). Taisymo motyvai visų autorių panašūs – vietininkas čia mums neįprastas, nebūdingas, svetimas (A. Žirgulys, *KK* 1966 10, 14; K. Ulvydas, *KK* 1974 26, 13; K. Župerka, *KK* 1988 55, 35; J. Šukys, *MK* 1975 1, 22; 1978 5, 44; A. Vidžiūnas, *MK* 1986 3, 11 ir kt.).

Iš apžvelgtų variantiškų daikto kaip veiksmo atlikėjo (ir būsenos patyrėjo) raiškos atvejų matyti, kad, vertinant tokius variantus, daugiausia žiūrima reikšmės atspalvių (jei variantai kitais atžvilgiais lygiaverčiai), o svetimi raiškos būdai atmetami be išlygų.

3.1.3. Daikto kaip veiksmo objekto raiška

Pagal objektinių junginių reikšmę, t. y. pagal tai, „kaip konkrečiai daiktą reiškianti žodžio forma santykiauja su veiksmą ar reiškinį pasakančiu žodžiu“ (Labutis 1976, 73–74), galime skirti kelias objektų grupes: a) tiesioginis objektas, b) adresatas, į kurį nukreiptas veiksmas, c) veiksmo priemonė (dėl klasifikacijos žr. Labutis, ten pat). Pažymėtina, kad toks skyrimas gana sąlygiškas, ypač jei kalbama apie v a r i a n t i š k ą objekto raišką. Mat vienas variantas gali turėti labai ryškią tiesioginio objekto reikšmę, o vietoj jo teikiamas pakaitas – tarpinę reikšmę tarp veiksmo objekto ir veiksmo aplinkybės ir pan. Be to, ne visada lengva rasti ribą tarp tų trijų grupių (kartais objektas gali būti aiškinamas ir kaip tiesioginis, ir kaip reiškiantis veiksmo adresatą, plg. Drukteinis 1988, 13–14). Vis dėlto objekto raišką apžvelgti orientuojantis į tokias reikšmes paranku, nes geriau matyti tos raiškos varijavimo ypatumai.

3.1.3.1. *Tiesioginio objekto raiška*

Iš pradžių aptariami du bendresni variantiški tiesioginio objekto raiškos atvejai, nepriklausantys nuo konkretaus veiksmažodžio semantikos, o paskui šios rūšies rekomendacijos apžvelgiamos pagal leksikalizuotus atvejus.

3.1.3.1.1. Vardininkas ir galininkas

Per visus rekomendacijų šaltinius 10-yje rekomendacijų aptariamas variantiškas objekto vardininko (a) : galininko (b) vartojimas (sintaksiškai tai gali būti papildinys arba šalutinio papildinio sakinio jungiamasis žodis, paprastai santykinis įvardis).

Skirtingi autoriai šiuos variantus vertina nevienodai, nors visi sutaria, kad objekto vardininkas laikytinas tarmybe.

1933 metais Jurgis Talmantas nurodė objekto vardininką ir galininką konkuruojant, o kuris įsigalėsiąs bk, „sunku pasakyti“; žemaičiams labiau įprastas esąs galininkas, o rytų aukštaičiams – vardininkas (GK_1 1933, 40), taigi vertinimo laipsnis a | b. Po poros metų Skardžius, vertindamas šiuos variantus (*reikia arklys : arklį pirkti*) kalbos istorijos ir dabartinės vartosenos požiūriu, norminiu pripažino galininką: a–b. Vardininkas, nors ir senesnis, dabar nebesąs gajus, plačiai vartojamas tik rytiečių (bet ir šie padalyvinėse žodžių grupėse, kur seniau buvęs vardininkas, jau dažniau pasakantys galininką: *statant namą, reik turėti...*) (GK_1 1935, 92). Taigi svarbiausi vertinimo motyvai, kai reiškinys savas, – jo paplitimas ir santykis su kalbos raidos polinkiais.

Balčikonis, radęs (1952 metais) vertime pasakymą *nežinojo, kas atsakyti*, nurodė, kad tai nesanti kokia klaida, o tik rytiečių kalbos ypatybė, bet ji nepageidautina tokiame tekste, kurio kalba ne tarmiška: (a) ‖ b (*BR* I 210).

Pusė šios rūšies rekomendacijų (5) priklauso Dambriūnui. Objekto vardininką jis taip pat laiko tarminiu, bet „išėjusiu iš mados“ dėl siauro paplitimo (GK_2 1962 2, 22), bk jau neįprastu (GK_2 1964 1, 2; 1967 3, 44): a=b. Be to, pažymi, kad Balčikonio kalboje esą „galima

pastebėti kaskart aiškesnį polinkį atsisakyti tarminės [...] vartosenos bendrinėj kalboj įprastinės vartosenos naudai“ (GK_2 1965 2, 21).

Išimtį Dambriūnas daro tik seniesiems raštams, kur objekto vardininko nesą reikalo keisti, tačiau jo vartojimas dabartinėje kalboje „būtų ėjimas prieš srovę“ (GK_2 1964 1, 2). Savo požiūrį į objekto vardininką Dambriūnas remia kalbos polinkiais: „[...] kalba siekia didesnio aiškumo, tikslumo, griežtesnio gramatinių kategorijų apibrėžtumo“, o vardininkas esąs veikėjo linksnis, tad objektui reikšti galininko įsigalėjimas esąs suprantamas ir logiškas (ten pat).

KK ir *MK* rekomendacijose iš esmės nieko naujo nepridedama: pažymima objekto vardininką esant tarminį, o bk įprastą galininką, kaip kad teikęs Jablonskis (J. Palionis, *KK* 1961 1, 47–48; A. Drukteinis, *MK* 1982 2, 37–38).

Apskritai į objekto vardininko : galininko varijavimą (laisvosios distribucijos principu) visuose rekomendacijų šaltiniuose žiūrima labai pakančiai; objekto vardininkas suprantamas kaip aiškiai nykstantis tarminis reiškinys, todėl (panašiai kaip dviskaita ar siekinys) nelaikomas bk norma, tačiau nevadinamas ir klaida, leidžiamas vartoti kai kuriems stiliams: (a)–b.

3.1.3.1.2. Galininkas ir kilmininkas su neiginiu

20-yje rekomendacijų (GK_2 – 3, *KK* – 4, *MK* – 13) kalbama apie variantišką objekto galininko (a) : kilmininko (b) vartojimą su neiginiu. Iš esmės tai yra formos variantai, atliekantys vieną ir tą pačią funkciją, o jų pasirinkimą paprastai lemia gramatinė (formalioji) sakinio sandara: bk objekto galininkas neiginį turinčiame sakinyje virsta objekto kilmininku (*mato priežastį – nemato priežasties*). Taigi tarp šių variantų realiosios normos požiūriu yra pakankamai dėsningi papildomosios distribucijos santykiai, išskyrus keletą išimtinių atvejų.

Dambriūnas šių formų vartojimą aptaria gana smulkiai. Įvairių autorių ir kalbos vartojimo sričių (Jablonskio, Balčikonio, Donelaičio, tautosakos ir kt.[37]) pavyzdžiais jis parodo, kad ne visada griež-

[37] Beje, Dambriūno teigimu, gyvoji kalba šiuo požiūriu nesanti kaip reikiant ištirta.

tai laikomasi taisyklės prie neigiamojo veiksmažodžio papildinį vartoti kilmininko linksnio; pastarasis kartais konkuruojantis su galininku: *Negirk p r a d ž i ą , girk pabaigą; nespėjo v i s k ą : v i s k o pamatyti; nenorėjo išduoti lazdelės p a s l a p t į* ir pan. (GK_2 1962 2, 21–22; 1964 1, 7).

Tokio varijavimo priežastys nurodomas kelios: svarstoma, kad tarp šių linksnių galį būti ir natūralaus reikšmės skirtumo, ir svetimõs įtakos. Galininką kartais pateisinantis neigimo pobūdis, sakinio konstrukcija ir papildinio vieta sakinyje. Kaip tik sakinio ypatybes, daugiausia lemiančias galininko ar kilmininko pasirinkimą, Dambriūnas ir nagrinėja išsamiausiai: čia pasirodo besąs pastabus sintaksininkas (GK_2 1964 1, 7–8). Tačiau svarstymų išvada gerokai neapibrėžta: su neiginiu esą galimi abu linksniai, ir priklausomai nuo situacijos toks varijavimas vertinamas a–b, a || b, a | b; nesama kokios griežtos taisyklės, ir dėl to „tenka vadovautis individualiu kalbos jausmu“ (ten pat, 8).

KK ir *MK* rekomendacijose tais atvejais, kai yra tik vienas neigiamasis tranzityvinis veiksmažodis su linksniu, griežtai reikalaujama vartoti kilmininką, o galininkas laikomas klaida (a=b), nes „prasilenkiama su lietuvių kalbos sintakse“ (E. Grinaveckienė, J. Statkevičienė, *MK* 1975 2, 9), tai esanti „žodžių valdymo klaida“ (R. Venckutė, *MK* 1974 4, 11): *dėl to š i r d į (=širdies) neskauda; nepamirš draugų ž o d ž i u s (=žodžių); nesuvaldė k a m u o l į (=kamuolio)* ir pan. Taisyklingumo kriterijumi remiamasi ir daugelyje kitų rekomendacijų (N. Sližienė, *KK* 1961 1, 34; A. Žirgulys, *KK* 1966 10, 11; V. Rimša, *MK* 1972 5, 17; R. Skaisgirienė, *MK* 1975 2, 5; G. Naktinienė, *MK* 1985 2, 13 ir kt.). Keletą kartų taisomas (Dambriūno toleruotas) dvigubojo valdymo galininkas – su neigiamuoju veiksmažodžiu ir teigiamąja bendratimi (a=b): *neišmoktų maukti d e g t i n ę (=degtinės)* (V. Alekna, *KK* 1976 31, 52); *neleido nušviesti p r o b l e m a s (=problemų)* (E. Grinaveckienė, J. Statkevičienė, *MK* 1975 2, 9). Bk norminis kilmininkas remiamas tuo, kad daugelis tarmių, išskyrus kai kurias vakarų aukštaičių šnektas, vartojančios kaip tik šį linksnį (R. Venckutė, *MK* 1980 4, 19).

Kitos rekomendacijos išsamesnės, svarstomi, panašiai kaip ir Dambriūno, įvairūs išimtiniai dalykai. Dalis autorių dvigubojo val-

dymo atveju (neigiamasis veiksmažodis + teigiamojo tranzityvinio veiksmažodžio bendratis + objekto linksnis: *neliepia skaityti k n y g ą* : *k n y g o s*) nėra linkę galininko laikyti didele klaida ir vertina a ‖ b arba a–b (V. Labutis, *MK* 1976 4, 5–6), siūlo tai palikti „spręsti pačiai kalbos vartosenai“ (V. Ambrazas, *MK* 1976 4, 30). Panaši ir Elenos Oginskienės nuomonė: nors kilmininkas čia teiktinesnis, bet toleruotinas ir galininkas: a ‖ b (*KK* 1979 36, 24–31).

Jonas Balkevičius labiau sukonkretina vieno ar kito linksnio pasirinkimo galimybę atsižvelgdamas į tai, koks semantinis ryšys sieja objektą ir asmenuojamąjį neigiamąjį veiksmažodį: jei glaudus, – teiktinas kilmininkas (*nenoriu [gerti] p i e n o*), jei to tiesioginio ryšio nėra, nepeiktinas ir galininkas (*neketinu parnešti k n y g ą*) (*MK* 1976 4, 32).

Kalbant apie šių linksnių varijavimą vartosenoje, tokio varijavimo priežastys aptariamos dažniau ir išsamiau nei kitų gramatikos reiškinių. Pažymimas neabejotinas tarmių poveikis bk vartosenai (R. Venckutė, *MK* 1974 4, 11; A. Paulauskienė, *MK* 1981 3, 49), tačiau suprantama, kad šių variantų atsiradimo vien tarmių ar kitų kalbų įtaka paaiškinti neužtenka. Svarbus nevienodas neiginio poveikis objektui (atstumas tarp neigiamojo veiksmažodžio ir objekto linksnio, žodžių tvarka, sakinio intonacija, semantinės junginio ypatybės, stilingumo reikalavimai) (V. Labutis, *MK* 1976 4, 6; E. Oginskienė, *KK* 1979 36, 24–31 ir kt.). Taigi matyti, kad linkstama vertinti ne abstraktaus modelio variacijas, o su konkretesniais dalykais – semantiniais ir gramatiniais sakinio bruožais, su kontekstu susijusius tiesioginio veiksmo objekto raiškos variantus.

3.1.3.1.3. Leksikalizuoti objekto raiškos atvejai

Dviem aptartaisiais variantiškos objekto raiškos atvejais (objekto vardininkas : galininkas ir neiginys su galininku : kilmininku) linksnio pasirinkimas vis dėlto labiau sietinas su viso sakinio ypatumais, ir to rinkimosi situacijos yra palyginti universalios, tinkančios daugeliui veiksmažodžių nepriklausomai nuo jų ypatybių. Kitos grupės rekomendacijose dėl variantiškos objekto raiškos esama daug kon-

kretesnių motyvavimo sąsajų su objektinį junginį sudarančių žodžių leksiniais ir gramatiniais požymiais.

Iš pirmo žvilgsnio tokios rekomendacijos atrodo labai individualizuotos (tarsi būtų iš leksikos srities, kur svarbu ne abstraktus modelis, o konkretus žodis), tačiau galima rasti ir nemažai bendrų bruožų.

Iš 158 rekomendacijų, kuriose aptariamas konkrečių žodžių (veiksmažodžių, rečiau daiktavardžių, būdvardžių) valdymas, didesnėje dalyje tenkinamasi glaustais vertinamaisiais teiginiais: vienas ar kitas žodis valdo kokį linksnį, dėl to klaidinga jį vartoti su kitu linksniu (a=b). Taigi vertinama pagal taisyklingumo kriterijų: *pakenkti k ą = kam* (V. Būda, *MK* 1980 1, 20; N. Sližienė, *KK* 1987 52, 52); *skirti dėmesį į k ą = kam* (V. Drotvinas, *KK* 1972 23, 6–7); *atsparus p r i e š k ą = kam* (A. Kučinskaitė, *KK* 1963 4, 46; *MK* 1969 9, 4); *bręsti k u o = ką*, pvz., *subrendo kūną ir dvasią* (K. Ulvydas, *KK* 1963 4, 6) ir kt.

Kartais bk leidžiama palikti kelis variantus, jei jie yra taisyklingi, pagrįsti gyvosios kalbos duomenimis (a|b): *susitikti k ą | s u k u o* (A. Salys, *GK*$_1$ 1934, 25–26); *linguoti (mosuoti,...) k u o | k ą* (E. Valiulytė, *KK* 1987 52, 31–41) ir pan.

Ir pirmosios, ir antrosios grupės variantai vartosenoje tarpusavy susiję l a i s v o s i o s distribucijos santykiais, t. y. juos kaitaliojant tame pačiame kontekste, junginio reikšmė nesikeičia. Todėl sprendimą, ar vartoti bk tuos variantus kelis, ar palikti vieną kurį, iš esmės lemia jų t a i s y k l i n g u m a s (kuris savo ruožtu kartais parodomas gyvosios kalbos, tautosakos, grožinės literatūros pavyzdžiais). Be to, keliskart taisyklingumas siejamas su g r y n u m u: klaidinga vartoti veiksmažodžius *ieškoti, išvengti* su galininku, *piktintis, stebėtis* su prielinksniu *iš* ir kilmininku, nes tai greičiausiai esanti vokiečių kalbos įtaka (A. Drukteinis, *MK* 1982 2, 37); neteiktina *įsimylėti į k ą (=ką)* dėl rusų kalbos įtakos (A. Paulauskienė, *KK* 1968 14, 32) ir pan.

Kitose rekomendacijose nurodoma žodį galint valdyti kelis linksnius ir aiškinama (dažniausiai pagal konkrečią sakinio situaciją), kur kuris linksnis vartotinas, o taisoma tada, kai dėl kokių nors priežasčių šių junginių reikšmės ir funkcijos supainiojamos *(siekti k ą : k o* [L. Dambriūnas, *GK*$_2$ 1964 1, 11–12]; *žiūrėti k ą : k o* [N. Sližienė, *MK* 1973 2, 15; V. Labutis, *MK* 1976 4, 7–8; V. Ambrazas, *MK* 1976 4, 30–

31 ir kt.]; *prilygti ką* : *kam* : *prie ko* : *kuo* [A. Salys, GK_1 1933, 11; P. Skardžius, GK_2 1960 3, 59; S. Kėzytė, *KK* 1963 5, 42–43]) ir pan.

Tarp tokių variantų normaliai esti kontrastinės distribucijos santykiai, t. y. vartojami tame pačiame kontekste, jie turėtų atlikti reikšmės skiriamąją funkciją. Kai vartosenoje šie junginiai painiojami, svarbiausias jų vertinimo motyvas – bk susiklosčiusios žodžių valdymo sistemos leksinis ir gramatinis atitikimas. Kaip papildomas kartais nurodomas aiškumo motyvas, apskritai būdingas rekomendacijoms, kuriose vertinami kontrastinės distribucijos santykiais susiję kalbos vienetai. Su veiksmažodžiu *skiepyti* nevartotinas prielinksnis *prieš*, jei norima reikšti apsaugos priemonę nuo ligos, antraip gali būti iškreipta mintis: *skiepyti šunį prieš pasiutligę* gali reikšti laiko santykius (S. Stonkus, *MK* 1985 5, 17). Pasakymas *plytas apvalyti nuo kalkių* esąs ne tik netaisyklingas, bet ir nelogiškas, painiojami tikrieji daiktų santykiai (V. Alekna, *KK* 1976 31, 52).

Sistemos atitikimą ar neatitikimą padeda nustatyti analogijos; tiesioginio objekto raiškos rekomendacijose jų ypač daug – iš 158 rekomendacijų – 30-yje (t. y. apie 19%)[38]. Analogijų valdantysis žodis gali būti imamas tas pats, o valdomasis parenkamas toks, kad dėl jo tikimo nekiltų jokių abejonių, t. y. žiūrima įprastumo: *įpulti į nuodėmę* teiktina taip pat kaip ir *įpulti į klaną* (A. Salys, GK_1 1933, 12); *prieiti išvadą* vartotina pagal *prieiti mišką* (P. Skardžius, GK_1 1936, 69) ir kt. Dažniau analogijai valdantysis žodis imamas kitas nei vertinamojo junginio, tačiau iš tos pačiõs ar panašios semantinės grupės: *godus ko* teikiama vartoti pagal panašios reikšmės būdvardžius *pilnas, sklidinas*, taip pat reikalaujančius kilmininko (A. Valeckienė, *KK* 1964 6, 13); *identiškas* kaip ir *tolygus* vartotinas su naudininku (A. Paulauskienė, *MK* 1969 12, 14); *mokytis* tinka su prielinksniu *pas* pagal junginį *tarnauti pas ką* (E. Valiulytė, *KK* 1969 16, 25–26).

Pagal valdančiųjų žodžių dažnumą aptariamąsias 158 rekomendacijas sąlygiškai galima skirti į dvi grupes. Daugiau kaip pusę sudaro tokios rekomendacijos, kur tas pats valdantysis žodis ir jo va-

[38] Analogijos taikomos apie 10% iš visų tirtų rekomendacijų.

riantiški junginiai vertinami po 1–3, rečiau 4 kartus. Kita dalis rekomendacijų susigrupavusios pagal valdantįjį žodį po 5–14, taigi pačių žodžių čia nedaug, apie 10. Jose aptariami variantai ne visada autorių vertinami vienodai, skiriasi ir vertinimo motyvai, o pačios rekomendacijos paprastai išsamesnės, platesnės nei pirmõsios grupės. Taigi apie kokių žodžių variantišką valdymą kalbama dažniausiai? (Pateikiama abėcėliškai.)

atitikti *kam* (a) : *ką* (b). Šie variantai vertinami 8-iose rekomendacijose, vertinimo laipsnis visur toks pat: a=b. Motyvuojama taip pat panašiai – pasakoma bk norma vartoti tą veiksmažodį su galininku, o ne su naudininku, taigi remiamasi taisyklingumo kriterijumi (J. Šukys, *MK* 1977 3, 30; E. Jakaitienė, *MK* 1982 6, 7; G. Savičiūtė, *MK* 1983 2, 27; R. Miliūnaitė, *MK* 1988 3, 18). Norminiam vartojimui pagrįsti mėgstama imti liaudies kalbos analogiją – priežodį *atitiko kirvis kotą* (S. Barzdukas, GK_2 1964 2, 12; 1967 4, 61; A. Paulauskienė, *MK* 1971 4, 6; V. Būda, *MK* 1988 1, 20).

atstovauti *ką* (a) : *kam* (b). Nuosekliai taisoma a=b net 14 rekomendacijų: GK_1 – 1, *KK* – 3, *MK* – 10, ir tai rodo šiuos variantus vartosenoje vis labiau konkuruojant. Dažniausiai taisymai motyvuojami nepriimtinu bk normos laužymu, taigi remiamasi taisyklingumo kriterijumi (V. Vaitkevičiūtė, *KK* 1967 13, 20; R. Venckutė, *MK* 1974 4, 11; V. Michalauskas, *MK* 1975 4, 41; J. Šukys, *MK* 1978 5, 43 ir kt.). Minima Jablonskio taisymų tradicija ir prisimenama dar jo teikta analogija su veiksmažodžiu *tarnauti*, taip pat nevaldančiu galininko (P. Skardžius, GK_1 1938, 42; V. Vaitkevičiūtė, *KK* 1963 4, 34–35; J. Klimavičius, *KK* 1970 18, 26–27). Tai, kad veiksmažodį *atstovauti* būtina vartoti su naudininku, dar aiškiau parodoma imant visą panašių veiksmažodžių valdymo sistemą – naujesnių išvestinių veiksmažodžių (*bernauti, vergauti, teisėjauti*) polinkį reikalauti naudininko (J. Klimavičius, *MK* 1973 1, 27), vadinasi, remiamasi sistemiškumo kriterijumi.

dauginti, dalyti *kuo* (a) : *iš ko* (b). Šie variantai aptariami 5-iose rekomendacijose (daugiausia iš ankstesniųjų šaltinių). Kadangi pažymima abu variantus esant taisyklingus, pažįstamus gyvojoje kalboje, juos vertinant ieškoma papildomų, gana specifiškų kriteri-

jų. Mat veiksmažodžių *dauginti, dalyti* junginiai vartojami kaip matematikos terminai ir turi atitikti tam tikrus reikalavimus. Pirmenybė teikiama b variantui – prielinksnio *iš* konstrukcijai – kaip patogesniam ir aiškesniam (J. Lazauskas, GK_1 1937, 17; K. Miecevičius, GK_1 1937, 19): a–b. Be to, redakcijos prieraše nurodoma, kad b variantą labiau palaikęs Jablonskis (ten pat); jis sekęs gyvosios kalbos pavyzdžiais (pagal *dalyti iš akies* vartotina ir *dalyti iš keturių*) (P. Rumšas, *KK* 1975 29, 10).

prieiti *ko* (a) : *ką* (b) : *prie ko* (c). Veiksmažodis *prieiti* sudaro tokius variantiškus junginius dažniausiai su daiktavardžiais *išvada, nuomonė*, tačiau nė vienas iš 7-ių rekomendacijų autorių a varianto (kilmininko) šiuose junginiuose nepalaiko. Jo nepriimtinumą mėgstama parodyti analogijomis, kuriose su veiksmažodžiu *prieiti* ir į jį panašiais duodami abejonių nekeliantys junginiai: *priėjo prie bado, prie muštynių, prie ašarų* (J. Balčikonis, *BR* I 293, 318, 369): a=c; *prilipo liepto galą, priėjau miško kraštą, prijojau gražią pilį* (P. Skardžius, GK_1 1936, 69): a–b; *prieis liepto galą, priėjo mažą trobelę* (P. Jonikas, GK_2 1958 2, 37): a=b. Keliose *MK* rekomendacijose a variantas taip pat laikomas klaida, o pakaitais teikiami b ir c variantai (V. Michalauskas, *MK* 1975 4, 41; J. Šukys, *MK* 1978 5, 43): a=b, c.

pripildyti (prisotinti...) *kuo* (a) : *ko* (b). 5-ių rekomendacijų autoriai įnagininką laiko klaida ir taiso vadinamuoju pilnio kilmininku: a=b (A. Žirgulys, *KK* 1966 10, 12–13; S. Keinys, *KK* 1977 33, 46; R. Venckutė, *MK* 1980 4, 19; A. Rosinas, *MK* 1988 1, 24; A. Pribušauskaitė, *MK* 1982 4, 33), tačiau nė vienas plačiau nemotyvuoja.

tikėti *ko* (a) : *į ką* (b) : *kam* (c) : *kuo* (d) : *ką* (e). Šių variantų vertė svarstoma 10-yje rekomendacijų. Dažniausia žiūrima kilmės ir į tai atsižvelgiant daromos išvados, tik, kitas dalykas, ne visų autorių ta kilmė vienodai aiškinama.

Salys variantą *tikėti į ką* laiko vertiniu iš lenkų kalbos, dėl to nevartotinu, nors ir pasitaikančiu senuosiuose raštuose (GK_1 1936, 159). Su tuo sutinka ir Skardžius: bažnytinėje kalboje vartojamą mums svetimą junginį *tikėti į ką* esą galima pašalinti „be jokios žalos Bažnyčios minčiai“ (GK_2 1960 1, 6–7).

Kitokia Dambriūno nuomonė. Jis, remdamasis Balčikonio, nuosekliai vartojusio šį junginį, autoritetu, teigia, kad *tikėti į ką* svetimumas nesąs tvirtai įrodytas, tai galįs būti „natūralios kalbos evoliucijos padaras, nes mūsų kalboje esama polinkio neprielinksninius posakius keisti prielinksniniais“ (GK_2 1965 3–4, 33–38). Be to, pateikiama ir kitokių motyvų minimojo junginio tikimui pagrįsti: duodama analogija su panašaus valdymo veiksmažodžiais: *įsižiūrėti ką, į ką; pavirsti kuo, į ką;* vadinasi, ir *tikėti ką, kuo, į ką*. Dar vienas Dambriūno rekomendacijoms būdingas motyvas – vartojimo patogumas: prielinksnio konstrukcija esanti patogesnė transformuoti (*tikėjimas į Dievą*), o junginio su galininku transformavimas (*Dievo tikėjimas*) keltų dviprasmybę. Taigi, neatmesdamas iki galo kitų variantų, Dambriūnas bažnytinei kalbai teikia kitų kalbininkų peikiamą prielinksnio konstrukciją.

Ir Salys, ir Skardžius nurodo gyvojoje kalboje esant naudininką (*tikėti kam*), tačiau, Skardžiaus nuomone, jis veikiausiai esąs patekęs per bažnyčią ar iš raštų, taigi kaip ir abejotinos vertės (GK_1 1938, 79–80): c–d, e. Zofija Babickienė naudininką šiame junginyje laiko savu, ne vertiniu, todėl įmanomu vartoti (*KK* 1990 59, 56–60).

Mažiausiai abejonių kyla dėl galininko (*tikėti ką*) ir įnagininko (*tikėti kuo*). Abu jie nurodomi būdingi seniesiems raštams ir gyvajai kalbai, be to, galininkas esąs remiamas latvių kalbos, tačiau kiek skiriasi pagal vartojimo sritį: galininkas tinkąs bažnytinei kalbai, įnagininkas – kitomis reikšmėmis (A. Salys, GK_1 1936, 159; P. Skardžius, GK_1 1938, 79–80).

Taigi vertinant variantišką veiksmažodžio *tikėti* vartojimą su linksniais, svarbiausias – grynumo motyvas, ir nuo jo labiausiai priklauso, ar variantas teikiamas vartoti bk.

turtingas, -a *kuo* (a) : *ko* (b). Iš 10-ies *KK* ir *MK* rekomendacijų matyti dvi skirtingos nuomonės dėl šių variantų vertinimo.

Adelė Valeckienė nurodo bk normos ir dabartinės vartosenos neatitikimą (kalbininkų šis būdvardis teikiamas vartoti su kilmininku, o vartosenoje dažnesnis esąs įnagininkas) ir siūlo vartoti abu linksnius: a | b. Įnagininkui paremti teikiama analogijų: būdvardis *sotus* panašiai galintis valdyti tuodu linksnius (*sotus pelno : saule ir*

vėju sotus), ir apskritai lietuvių kalboje esama būdvardžių polinkio valdyti ne kilmininką, o įnagininką (*ginkluotas ietimi*, *panašus būdu*, *šlubas viena koja*). Taigi įnagininką linkstama laikyti ne svetimu, o atitinkančiu mūsų kalbos sistemą (*KK* 1964 6, 13–15).

MK 1970 metais dėl šių variantų diskutuojama plačiau. Jonas Palionis nurodo, kad būdvardžiui *turtingas* nėra būdingi junginiai su daiktavardžiais, o jei jis ir valdo, tai kilmininką. Įnagininkas esąs vartojamas daugiausia rytiečių ir „veikiausiai atsirado dėl slavų kalbų įtakos“ (*MK* 1970 5, 65), taigi bk neteiktinas: a–b. Savukynas ir Pupkis neigiamą įnagininko vertinimą paremia dar vienu motyvu – nereikią griauti normų stabilumo ir įnagininką, skatinamą kitų kalbų analogijos, imti laikyti norma (*MK* 1970 5, 68, 83; *MK* 1972 8, 31–32): a=b. Valeckienė laikosi savo nuomonės, kad sunku įrodyti *turtingas* + įnagininkas nelietuviškumą, tad jis esąs leistinas bk kaip gretutinė forma (*MK* 1970 5, 70): a ‖ b.

Vėliau *MK* laikomasi nuomonės, kad įnagininkas su *turtingas* nevartotinas: a=b (B. Balčienė, *MK* 1973 1, 47; J. Klimavičius, *MK* 1978 5, 67), o kilmininkas kartais leistinas, bet apskritai pagal analogiją su panašios darybos būdvardžiais (*laimingas, smėlingas, druskingas*), nereikalaujančiais jokio linksnio, geriau vartotinas vienas (A. Paulauskienė, *MK* 1971 4, 6).

Kaip matyti, nevienodą varijuojančių linksnių vertinimą (a | b, a ‖ b, a=b) lemia skirtingas a varianto kilmės aiškinimas: manant, kad įnagininkas su šiuo būdvardžiu galįs būti savos kalbos reiškinys, vertinama I arba II laipsniu, o autoriai, įžvelgiantys kitų kalbų įtaką, vertina jį III arba IV laipsniu, turėdami galvoje ir tai, kad mūsų kalboje įprastas tokias pat funkcijas atliekantis kilmininkas.

Apžvelgtose dažnesnių variantiškai vartojamų objektinės reikšmės linksnių su valdančiaisiais žodžiais rekomendacijose aiškiai orientuojamasi į kalbos sistemiškumo ir taisyklingumo atitikimą (kartais tai siejama ir su variantų kilme, t. y. vertinama grynumo požiūriu). Dėl to nevengiama analogijų ir remiamasi norminimo tradicija bei žymesniųjų kalbininkų autoritetu. Skirtingai nei aptariant abstraktesnio lygmens reiškinius (pavyzdžiui, neiginio vartojimą su galininku ir kilmininku), platesnis sakinio kontekstas, si-

tuacija vertinimui didesnės reikšmės dažniausiai neturi, tam pakanka žodžių junginio.

3.1.3.2. *Veiksmo adresato raiška*

Sintaksiškai veiksmo adresatas – tam tikra tiesioginio objekto atmaina, bet reikšmės požiūriu ši variantų grupė gana aiškiai išsiskiria iš kitų junginių, reiškiančių daikto ir į jį nukreipto veiksmo santykius (pavyzdžiui, skiriama: *prašyti ką* – adresatas, *prašyti ko* – objektas).

Junginius su adresato reikšmės žodžiais sudaro tam tikros semantinės grupės veiksmažodžiai: *klausti, kreiptis, prašyti* ir pan. Iš 20-ies rekomendacijų 11-oje aptariamas variantiškas linksnių ir prielinksnių vartojimas su veiksmažodžiais *klausti, prašyti,* 5-iose – su *kreiptis,* dar kelių veiksmažodžių – po 1 rekomendaciją.

klausti (prašyti) *pas ką* (a) : *ką* (b). *KK* ir *MK* rekomendacijose a variantas griežtai taisomas (a=b), o motyvuojama daugiausia tuo, kad jis esąs netaisyklingas (B. Kalinauskas, *MK* 1969 6, 7; 1971 3, 12; V. Būda, *MK* 1972 1, 16; J. Klimavičius, *MK* 1979 5, 32 ir kt.), ir tai siejama su jo nelietuviškumu, svetimumu (A. Kučinskaitė, *MK* 1974 8, 15–16; A. Markuckienė, *MK* 1978 5, 19–20).

klausti (prašyti) *ko* (a) : *ką* (b). Tai kitokios rūšies variantai. Formaliai jie abu taisyklingi, tik skiriasi reikšmės, tad rekomendacijų autoriai ir mėgina apibrėžti tų reikšmių skirtumus. Iš variantų *prašau direktoriaus* : *direktorių* Skardžius teikia geriau vartoti galininką (a–b), nes taip „lengviau galime atskirti prašomąjį asmenį nuo prašomojo daikto ir tuo būdu išvengti dviprasmybės“ (GK_1 1935, 173). Salys nurodo, kad bk griežtai skiriama pasakymai *ligonis prašo kunigo* (t. y. kad jį parvežtų) ir *prašo kunigą* („jį patį ką padaryti“), o remiasi gyvąja rytiečių vartosena (GK_1 1937, 134). Viktoras Alekna taip pat taiso kilmininką *paklausiau jos (=ją) (MK* 1974 4, 29). Vadinasi, vertinant tuos variantus, susijusius kontrastinės distribucijos santykiais, atsižvelgiama į jų atliekamas funkcijas.

kreiptis *pas ką* (a) : *į ką* (b). *KK* ir *MK* rekomendacijose a variantas, kaip ir su veiksmažodžiais *klausti, prašyti,* laikomas netai-

syklingu (A. Paulauskienė, *MK* 1969 7, 6; A. Balašaitis, *MK* 1980 1, 11), nevartotinu (V. Būda, *MK* 1972 1, 16), sintaksės svetimybe (P. Kniūkšta, *KK* 1978 34, 24) ir taisomas: a=b.

Keletu kitų atvejų variantai vertinami įvairiai, bet daugiausia žiūrima jų kilmės. Iš variantų *užrikti kạ* : *ant ko* pirmasis laikomas atsiradęs dėl vokiečių kalbos įtakos, tad bk neteiktinas: a=b (A. Drukteinis, *MK* 1982 2, 37); taisomas junginys *reikalauti kạ (= iš ko)* kaip nereikalinga modernybė (L. Dambriūnas, GK_2 1962 2, 28); iš variantų *atimti (pavogti) nuo ko* : *iš ko* bk įprastas nurodomas antrasis – aukštaitiškas, o pirmasis vertinamas kaip tarmybė (žemaitiškas) (A. Salys, GK_1 1933, 13) ir pan.

Apžvelgtos rekomendacijos dėl variantiškos veiksmo adresato raiškos rodo, kad daugiausia žiūrima tradicinių (taigi ir taisyklingų) raiškos būdų, o svetimi atmetami kaip nepriimtini bk.

3.1.3.3. *Veiksmo priemonės raiška*

Aptariami du būdingiausi variantiški veiksmo priemonės raiškos atvejai: įvairuojanti įnagininko ir prielinksnio *su* konstrukcijos su įnagininku vartosena, taip pat polinksnio *pagalba* variantiška vartosena su kitomis raiškos priemonėmis.

3.1.3.3.1. Įnagininkas ir prielinksnis *su* + įnagininkas

9-iose rekomendacijose aptariama variantiška įnagininko (a) : įnagininko su prielinksniu *su* (b) vartosena veiksmo priemonei reikšti.

Pranas Mašiotas tarp šių variantų mato reikšmės skirtumą. Aiškindamas pasakymus *važiuoti arkliais* : *su arkliais*, jis pagal analogiją *važiuoti autobusu* pataria įnagininką vartoti veiksmo priemonės reikšme, o prielinksninę konstrukciją – pagal kitą analogiją – draugės reikšme: „*su arkliais, su kiaulėmis* [...] važiuoja, bet į prekymečius, [...] parduoti“ (GK_1 1934, 23).

JAV lietuvių spaudoje buvo kilęs ginčas dėl pasakymo *su kūju per galvą davė*. Vieno autoriaus tai palaikyta klaida, aiškinant, kad galima tik *su broliu mašina važiuoti*, taigi prielinksnio *su* ir įna-

gininko konstrukcijai, kaip ir Mašioto, teikta tik veiksmo draugės reikšmė. Skardžius, atsiliepdamas į tokius svarstymus, šių variantų vartoseną aptarė išsamiai. Gyvosios kalbos, tautosakos, senųjų raštų pavyzdžiais jis parodė, kad abu variantai tinkami veiksmo priemonei reikšti (*su adata siuvo* : *peiliu drožia* ir pan.), o pats variantiškumas paaiškinamas kalbos polinkiu prielinksnėti (senesnis esąs vienas linksnis priemonei reikšti [GK_2 1960 3, 48–50]): a | b.

Panašiai šių variantų vartosena aiškinama ir vėliau, tik priemonei reikšti kai kurių autorių labiau linkstama palaikyti senąjį priemonės įnagininką, kad nekiltų dviprasmybių tarp priemonės ir draugės reikšmės junginių (B. Kalinauskas, *KK* 1965 9, 35–37; J. Klimavičius, *MK* 1983 1, 40): b ‖ a; kitų nurodoma, kad abu variantai bk turintys lygias teises: a | b (red. prier., *MK* 1983 1, 40).

3.1.3.3.2. *(Kieno) pagalba* ir įnagininkas

13-oje rekomendacijų vertinami variantai *(kieno) pagalba* (a) : įnagininkas ar kitokios raiškos priemonės (b) veiksmo priemonei reikšti (*gaudė žuvį [su] tinklų pagalba* : *tinklais*). Daugelis autorių pabrėžia a variantą esant netaisyklingą, nes jam suteikiamos nebūdingos funkcijos, kurios mūsų kalboje, skirtingai nei rusų, paprastai reiškiamos kitokiomis priemonėmis (B. Kalinauskas, *MK* 1969 6, 7; A. Balašaitis, *KK* 1977 33, 23; V. Grinaveckis, *KK* 1961 1, 45–46; A. Paulauskienė, *MK* 1969 12, 14–15 ir kt.): a=b.

Toks a varianto funkcijų nebūdingumas parodomas neigiamosiomis analogijomis: nesakoma *kirvio pagalba nukirtau pušį* (V. Grinaveckis, *KK* 1961 1, 45–46), vartojama ne *šaukšto pagalba*, o *šaukštu upės neišsemsi* (J. Kundrotas, *MK* 1988 1, 26) ir pan.

Įdomu, kad greičiausiai dėl ypač plintančios varianto *(kieno) pagalba* vartosenos dalis autorių jį laiko parazitiniu žodžiu (A. Ružė, *MK* 1983 2, 17) ir net aptaria kaip stiliaus klaidą (J. Šukys, *MK* 1977 3, 26), vertina ne griežtai, o tik kaip be reikalo vartojamą (V. Šegždienė, *MK* 1986 3, 7). Tačiau ir vienokiam, ir kitokiam vertinimui reikšmės turi tarp tų variantų esantys laisvosios distribucijos santykiai vartosenoje: iš dviejų tą pačią funkciją – be jokių reikšmės at-

spalvių – atliekančių formų renkamasi sava, taisyklinga, be nuogąstavimų kokį atspalvį prarasti.

3.2. *Daikto požymio raiška*

Daikto požymio raiška palyginti įvairi, sintaksiškai iš esmės ji sutampa su pažyminio – derinamojo ir nederinamojo – raiška.

3.2.1. Vardininkas ir kilmininkas

Vienas iš dažnesnių variantiškos daikto požymio raiškos atvejų – vardininko bei kitų raiškos priemonių (a) : kilmininko (b) varijavimas; jis gana plačiai aptariamas 10-yje rekomendacijų beveik visuose šaltiniuose.

Trys GK_1 rekomendacijos rodo, kad į šių variantų vertę žiūrėta ne visai vienodai. Jurgis Talmantas, nors ir pažymi, kad vardininkas iš mūsų raštų kalbos baigiantis stumti vardo kilmininką (dažniau sakoma ne *„Kęstučio“ garlaivis*, o *garlaivis „Kęstutis“*), bet pastarasis mums esąs įprastas (duodama analogijų: *Šatrijos kalnas, Kauno miestas*). Vardininkas (*gimnazija „Aušra“* ir pan.) esąs visai svetimas mūsų kalbai: a=b (GK_1 1934, 118).

Gerokai švelniau tokį vardininką vertina Skardžius. Jis pripažįsta, kad vadinamasis apibrėžties kilmininkas pavadinimuose esąs „daug geriau“, bet pažymi, kad turbūt nebebus galima išvengti ir vardininko, nes gyvojoje kalboje sakoma abejaip (žemaičių *tėvo nabaštikas* : *tėvas nabaštikas, ruoplio beržas* : *ruoplis beržas*) (GK_1 1937, 114–115). Taigi bk tie variantai Skardžiaus laikomi konkuruojančiais: a ‖ b.

Salio nuomonė panaši į Talmanto: iš variantų *dirbu bendrovėje „Rangа“* : *„Rangos“ bendrovėje* pagal mūsų kalbos dvasią siūloma vartoti antrąjį: a=b (GK_1 1938, 138).

Dviejose GK_2 rekomendacijose Dambriūnas į vardo kilmininką (vartojamą, tiesa, ne pavadinimuose, bet taip pat reiškiantį daikto požymį) žiūri kaip į pasenusį, „išeinantį iš mados“ reiškinį, nors kadaise ir

vartotą Jablonskio (*šv. Jono giesmė, Kauno važiavimas, miesto tarnavimas*). Dabartinė vartosena, pasak Dambriūno, esanti kitokia: kilmininką pakeičiąs kitas linksnis ar linksnis su prielinksniu (*giesmė apie šv. Joną, važiavimas į Kauną, tarnavimas mieste*) (GK_2 1962 2, 21); tokią bk raidą rodantys ir Balčikonio kalbos tyrimai: iš pradžių jo vartota *Kopenhagos atvažiavimo sukaktuvės*, o vėliau – *į Kopenhagą atvažiavimo sukaktuvės* (GK_2 1965 2, 21). Kilmininko traukimąsi Dambriūnas aiškina ne tik objektyviais kalbos raidos dėsniais, bet ir siekimu vengti dviprasmiškumo, nes pasakymai su juo ne visada esti aiškūs (plg. *našlaitės pasaka* galinti būti „našlaitės sukurta pasaka“ ir „pasaka apie našlaitę“) (GK_2 1962 2, 21). Taigi pirmenybė teikiama kitoms raiškoms priemonėms: b–a, b ‖ a.

KK ir *MK* rekomendacijose, aptariant variantišką vardininko ir kilmininko vartojimą pavadinimuose, jau ne taip kategoriškai, kaip kad GK_1, siūloma rinktis vieną kurią formą, nes pripažįstama, kad vartoti vardininką skatinantys vartotojų poreikiai. Valeckienė nurodo, kad kilmininku esą labiau įprasta reikšti organizacijų, įmonių, teatrų, meno bei sporto kolektyvų pavadinimus, o dailės kūrinių, knygų, filmų pavadinimuose tikslumo sumetimais „beveik ištisai“ esąs vartojamas vardininkas; šis įprastas ir tada, kai pavadinimą sudaro daugiau kaip du žodžiai (*KK* 1965 9, 32–33). Taigi šiuodu variantai imami skirti pagal tam tikras vartojimo sritis ir tarp jų mėginama nustatyti papildomosios distribucijos santykius.

Alvydas Butkus dar konkrečiau parodo, kur kilmininkas esąs net neįmanomas (*satyra „Viršininkai“*), kai kontekstas reikalauja nekeisti pavadinimo linksnio ir pan. Be to, autorius abejoja, ar vardininkas bus atklydęs iš svetur: jis galėjęs atsirasti iš analogijos, kai pavadinimai reiškiami nelinksniuojamais žodžiais (*apsakymas „Kliudžiau“*). Daroma išvada, kad reikėtų peikti ne patį vardo vardininką lietuvių kalboje, o jo parazitinį vartojimą vietoj nusakomojo kilmininko (*MK* 1976 5, 66). Toks motyvavimas, remiantis grynumo ir funkcinio tikslingumo kriteriais, leidžia aptariamuosius linksnius laikyti jau tik daliniais variantais: (a) | (b).

Išsamioje Prano Kniūkštos rekomendacijoje apžvelgiamas ankstesnis vardininko : kilmininko variantų vertinimas ir pažymima, kad

dėl bk raidos ypatumų ir kalbos vartotojų poreikių vardininkas imąs vis dažniau konkuruoti su senesniu kilmininku, tačiau jų vartojimas skiriąsis funkciškai ir stilistiškai (šnekamojoje kalboje, beletristikoje esąs dažnesnis kilmininkas, labiau atitinkantis gyvosios kalbos polinkius, o ten, kur reikia tikslumo, oficialumo, tinkanti ir dirbtinė forma – vardo vardininkas) (*KK* 1990 59, 34–43).

Vardininko : kilmininko variantiško vartojimo daikto požymiui reikšti vertinimai rodo, kad rekomendacijų autoriai, atsižvelgdami į įvairius kalbos raidos ypatumus, ilgainiui į šiuos variantus ima žiūrėti kaip į siejamus ne laisvosios, o dažniausiai papildomosios distribucijos santykiais. Todėl ir patys vertinimai labai pakinta: a=b, a ‖ b, b–a, (a) | (b).

3.2.2. Naudininkas ir kilmininkas

Kai pažymimuoju žodžiu reiškiama daikto paskirtis, kartais vartosenoje varijuoja naudininkas (a) : kilmininkas (b)[39]. Šiuo atveju jų reikšmės sutampa tik iš dalies: kilmininkas, be paskirties reikšmės, dar turi priklausymo reikšmę. Jam paprastai ir teikiama pirmenybė reiškiant daikto požymį, rūšį. Kaip tik pažymėdamas tokį reikšmės skirtumą, Skardžius teikia vartoti *suimtųjų namai* (ne: *namai suimtiesiems*) – pagal analogiją su *kunigų seminarija, karininkų sanatorija, bepročių namais* ir pan. (GK_1 1936, 16): a–b.

Vėlesnėse rekomendacijose taip pat einama panašia linkme – daikto ar reiškinio požymiui, jo rūšiai pagal paskirtį nusakyti geresniu laikomas kilmininkas: ne *išlaidos mokslui*, o *mokslo išlaidos* (J. Šukys, *MK* 1975 1, 22); ne *kontrolė emocijoms*, o *emocijų kontrolė* (K. Vosylytė, *MK* 1982 2, 27); ne *pintinėlė saldainiams*, o *saldainių pintinėlė* (A. Ružė, *MK* 1986 1, 16–17); ne *paminklas Maironiui*, o *Maironio paminklas* (J. Ragauskas, *KK* 1990 58, 77) ir pan.: a–b.

[39] Apskritai šios reikšmės variantų diapazonas dar platesnis: paskirtį gali žymėti ir priesagos *-inis* būdvardžiai (plg. *duonos : duoninis peilis),* tačiau jie darbe plačiau neaptariami, nes formaliai labiau skirtini žodžių darybos sričiai. Plačiau žr. Kniūkšta 1972, 31–35.

Ne vienoje rekomendacijoje pabrėžiama, kad naudininkas rūšiai reikšti ypač netinka sudėtiniuose terminuose: vietoj *lašai a k i m s* teikiama *a k i ų lašai* (P. Kniūkšta, *KK* 1972 23, 34); vietoj *dažai p l a u k a m s – p l a u k ų dažai* (A. Montvilienė, *MK* 1979 1, 11) ir kt.

Naudininkas taisomas kilmininku dažniausiai nelabai griežtai (a–b), o vieno kito autoriaus laikomas ne nedidele klaida, o tik mažiau pageidautinu nei kilmininkas (a ‖ b). Kuo grindžiamas šių vartosenos variantų reikšmės skirtumas? Dažniausiai nurodoma, kad aptartais atvejais kilmininkas mūsų kalbai „įprastesnis“ arba „įprastas“, „tradicinė, labiausiai paplitusi paskirties reiškimo forma“, paremtas gyvosios kalbos duomenimis, o naudininkas – „nereikalingas“, „nevartotinas“, taigi daugiausia orientuojamasi į vartojimo tradiciją.

Naudininkas pateisinamas tik vienu atveju: jis vartotinas – aiškia paskirties reikšme – tada, jeigu kìtos formos sukeltų dviprasmiškumą (*spektaklis m o k s l e i v i a m s* – ne tas pat kas *m o k s l e i v i ų spektaklis*) (P. Kniūkšta, *KK* 1972 23, 35), vadinasi, remiamasi funkciniu tikslingumu.

Keliose rekomendacijose vertinamas variantiškas naudininko (a) : kilmininko (b) vartojimas su daiktavardžiais *paklausa, poreikis, paraiška* ir pan. Griežti taisymai (a=b) remiami tuo, kad lietuvių kalboje tie žodžiai negalintys eiti su naudininku (A. Paulauskienė, *MK* 1971 4, 6), nebent naudininkas įmanomas adresato reikšme (*paraiška v i r š i n i n k u i*, bet ne *p a r o d a i*) (V. Būda, *MK* 1988 5, 28).

Remiantis sistemiškumo kriterijumi parodoma, kad pamatiniai šių daiktavardžių veiksmažodžiai valdo kilmininką (*reikėti ko → ko poreikis*), dėl to jų valdymą perimantys ir vediniai, sintaksiniai ryšiai nesikeičia (T. Valiuvienė, A. Balašaitis, *MK* 1973 1, 37; J. Kundrotas, *MK* 1974 6, 4; G. Savičiūtė, *MK* 1983 2, 27; V. Būda, *MK* 1988 5, 28).

3.2.3. Vietininkas ir kilmininkas

17-oje rekomendacijų vertinamas variantiškas vietininko (a) : kilmininko (b) vartojimas daikto požymiui reikšti.

Jau Skardžiaus GK_1 teigta, kad „pažymininis vietininkas mūsų kalboje ne labai mėgstamas“, o kilmininkas „mūsų kalbos pavyzdžiais

įmanomesnis“, ir taisyta: *kooperatyvo skyrius Žemalėje (=kooperatyvo Žemalės skyrius)* (GK_1 1938, 89): a–b.

Vėliau panašūs vietininko taisymai taip pat motyvuojami nebūdingu, netinkamu jo vartojimu daikto požymiui reikšti: *teisėjavimo metodika krepšinyje, išryškėja ypatumai polinkiuose* ir pan. (K. Vosylytė, *MK* 1982 2, 27; P. Kniūkšta, *KK* 1982 42, 43-45; 1988 55, 26; A. Paulauskienė, *MK* 1969 7, 6; V. Alekna, *MK* 1979 5, 34 ir kt.), o kilmininkas remiamas vartojimo tradicija ir kalbos dėsniais. Kelis kartus vietininkas vertinamas stilistiškai: „sunkina sakinį“ (V. Labutis, *KK* 1964 7, 51); „iškreipia mintį“ (V. Michalauskas, *MK* 1974 4, 24).

Šiai variantų grupei priskirtini ir abstrakčiųjų daiktavardžių vietininkai (*vaidmuo formavime, spragos auklėjime, pakitimai pajėgume* ir pan.), kurie *MK* ir *KK* taisomi motyvuojant dažniausiai tuo, kad šiais atvejais jie svetimi, ir esama būdingesnių raiškos priemonių, pirmiausia kilmininkas (V. Labutis, *KK* 1964 7, 49–50; V. Būda, *KK* 1978 35, 16; B. Stundžia, *MK* 1986 5, 26; R. Venckutė, *MK* 1980 4, 20–21): a–b, a=b.

Kiek kitaip į šios rūšies vietininko : kilmininko variantus žiūri Jonas Šukys. Nors pažymima, kad šiaip kilmininkas įprastesnis reikšti daikto požymiui, tačiau ir nusakomasis vietininkas, kad ir skatinamas kitų kalbų įtakos, nesąs visada klaida, o neretai – kilmininko sinonimas, kuris tik „padidina kalbinės raiškos išgales, padeda perteikti stilistinius niuansus“ (*MK* 1976 4, 10–14). Mat kilmininkas nusakąs ypatybę griežčiau, kategoriškiau, net suteikiąs rūšies požymio atspalvį, o jei to atspalvio nenorima suteikti, vartotinas nusakomasis vietininkas. Nurodoma ir keletas atvejų, kai tarp vietininko ir kilmininko – aiškūs kontrastinės distribucijos santykiai, t. y. vieno kitu be reikšmės skirtumo pakeisti neįmanoma (*judėjimas erdvėje ir laike* – ne tas pat, kas *erdvės ir laiko judėjimas*). Be to, kartais vietininkas esąs parankus, kai sakinyje ir taip daug nusakomųjų kilmininkų, vadinasi, žiūrima ir stilistinio tikslingumo.

Matyti, kad vietininko vartojimas daikto požymiui reikšti vertinamas labai nevienodai: nuo didelės klaidos (a=b) iki sinonimiško vartojimo kartu su kitomis raiškos priemonėmis (a | b). Vertinimo

laipsnį lemia daugelis dalykų, bet, apskritai tariant, daugiausia funkcinis stilistinis vietininko vartojimo tikslingumas, kai žiūrima, ar vietininkas konkrečiu atveju gali geriau atlikti vieną ar kitą funkciją nei variantiškos raiškos priemonės.

3.2.4. Įvairūs linksniai su prielinksniais ir kilmininkas

Vartosenoje su nusakomuoju kilmininku varijuoja įvairūs kiti linksniai su prielinksniais. Prielinksnis *apie* su galininku požymiui reikšti (*idėja apie gyvybės atsiradimą, atradimas apie bakterijas* ir pan.) dažniausiai laikomas netaisyklingu, netiksliai vartojamu, neteiktinu ir, atsižvelgiant į sakinio kontekstą, taisomas arba griežtai (a=b), arba kiek švelniau (a–b) (S. Barzdukas, GK_2 1965 3–4, 58; V. Būda, *MK* 1973 1, 19; *KK* 1976 31, 71; A. Rosinas, *MK* 1987 5, 23; J. Žukauskaitė, *MK* 1988 3, 15 ir kt.).

Prielinksnio *už* konstrukcija su galininku vietoj nusakomojo kilmininko (*rezultatai už 1980 metus*) taip pat taisoma kaip netaisyklinga ir lietuvių kalbai nereikalinga (A. Paulauskienė, *MK* 1969 7, 7; V. Būda, *KK* 1978 35, 15; A. Vilkys, *MK* 1985 5, 18), laikoma slavybe (P. Jonikas, GK_1 1938, 58): a=b.

Pasakymuose *choras prie kultūros namų, vaikų klubas prie namų valdybos* prielinksnis *prie* su kilmininku laikomas nereikalingu, nes nerodo priklausymo santykių: a–b (A. Vilutytė, *KK* 1974 27, 39), apskritai nurodomas esąs netaisyklingas: a=b (V. Grinaveckis, K. Kuzavinis, *MK* 1974 3, 8–9).

3.2.5. Kilmininkas ir neveikiamasis dalyvis

Keliose rekomendacijose vertinama variantiška kilmininko (a) : neveikiamosios rūšies dalyvio (b) vartosena daikto požymiui reikšti (*skalbimo : skalbiamoji mašina*). Skardžius, remdamasis analogijomis (*rašomasis popierius, sprendžiamasis balsas*) iš variantų *kaltinimo : kaltinamasis aktas* teikia geriau vartoti dalyvį: a–b (GK_1 1936, 98).

Savukynas aiškina gyvojoje kalboje atsiradus naują tendenciją, „kilusią iš bendrinės kalbos loginio tikslumo“, – vartoti kaip tik kilmininką: *šokių* (ne: *šokamoji*) *salė*, *skalbimo* (ne: *skalbiamoji*) *mašina*, *tekinimo* (ne: *tekinamosios*) *staklės* (*MK* 1972 8, 32), taigi vertinama negriežtai: a || b. Tai, kad kilmininkas imąs stumti neveikiamuosius dalyvius, pažymi ir Kniūkšta, bet parodo pastaruosius esant natūralesnius ir patogesnius terminologiškai, ypač tada, kai dalyvį reikia patikslinti, papildyti: *linų minamoji mašina*, *metalo tekinamosios staklės* (*KK* 1972 23, 36–40). Neveikiamojo dalyvio terminologinis patogumas taip pat parodomas Vytauto Būdos rekomendacijoje: iš jo junginio su kilmininku gali išriedėti vienažodis terminas ir sudaiktavardėti (*kuliamoji*) (*MK* 1972 8, 38–41). Taigi tie autoriai, kurie palaiko neveikiamojo dalyvio formą vietoj kilmininko, remiasi ir kalbos tradicija, ir funkciniu tikslingumu, o teikiantys kilmininką – kalbos raidos polinkiais.

3.2.6. Padalyvis ir kitos raiškos priemonės

Nemažoje grupėje rekomendacijų (32) vertinama daikto ypatybę reiškiančio padalyvio vartosena (*konservavimas sūdant*, *priemonės atkuriant ūkį* ir pan.). Šio tipo junginių būta jau Balčikonio laikais, bet pastaraisiais keliais dešimtmečiais ypač pagausėjo, ir tai matyti iš vis daugėjančių šios rūšies rekomendacijų *KK* ir *MK*.

Balčikonis, remdamasis gyvąja kalba, pasakymus *dėl priemonių atstatant Vilnių*, *vaidmuo ginant Maskvą* ir pan. laikė klaidingais, negyvais, nes padalyviui esančios suteiktos jam nebūdingos funkcijos, o jis turįs rodyti veiksmo aplinkybę (*BR* I 281 ir kt.). Savo nuomonės Balčikonis nepakeitė ir tada, kai keli kalbininkai – Kazys Ulvydas ir Juozas Žiugžda – mėgino ginčyti tokių taisymų pagrįstumą (esą be reikalo siaurinamas padalyvio vartojimas, nukenčiąs minties aiškumas), atsižvelgdami į kalbos raidos ypatumus ir kalbos vartotojų poreikius (*BR* I 311–312).

Iš vėlesnių rekomendacijų matyti, kad nominatyvinės padalyvinės konstrukcijos vis labiau imamos palaikyti, ypač mokslo kalboje kaip sudėtiniai terminai (*tempimas paneriant*, *konservavimas sū-*

d a n t), vadinasi, jų vartosena diferencijuojama pagal funkcinius stilius. Padalyvis čia reiškia veiksmažodiniu daiktavardžiu nusakomo veiksmo atlikimo būdą arba laiką, ir tokios konstrukcijos vadinamos taisyklingomis (t. y. šiuo atveju – sistemiškomis), paremtomis analogiška padalyvių vartosena su veiksmažodžiais, tik, kitas dalykas, pamatiniai konstrukcijos dėmenų veiksmažodžiai turintys būti tos pačios rūšies – abu arba priežastiniai, arba savaiminiai (K. Gaivenis, *KK* 1963 4, 33–34).

Kitų autorių taip pat pripažįstama, kad panašių padalyvinių konstrukcijų plitimas – dėsningas reiškinys, susijęs su mokslinio ir publicistinio stiliaus raida, su kalbos intelektualizacijos procesu, nors liaudies kalbai jos nesančios įprastos (V. Ambrazas, *MK* 1970 5, 30). Svarbiausia, kad nurodoma kai kuriais atvejais, Balčikonio peiktais, padalyvius galint įgyti šalia aplinkybės papildomą pažyminio reikšmę (*Liaudis pasiekė laimėjimų k e l i a n t žemės ūkį*), nes „gyvenimas tiesiog verčia vartoti tokias padalyvines konstrukcijas, ypač apibendrinamuosiuose sakiniuose, kur veikėjas konkrečiai nepasakomas“ (B. Kalinauskas, *MK* 1970 5, 43).

Dar vienas motyvas, kuriuo teisinamas šių konstrukcijų vartojimas – tikslingumas: iš dviejų blogybių renkamasi mažesnė. Mat esama dalykų, kuriuos kitos kalbos (vokiečių, rusų, anglų, prancūzų) pasako veiksmažodiniais daiktavardžiais, o mūsų kalboje šių daiktavardžių vartosena daug siauresnė, su jais gautume gremėzdiškus, svetimus pasakymus. Dėl to reikalas verčiantis plėsti lietuvių kalbai būdingų priemonių – padalyvinių konstrukcijų vartojimą (V. Ambrazas, *MK* 1970 5, 30).

Antra vertus, pažymima, kad tokių konstrukcijų vartojimą ne vietoj, kur galima trumpiau ir aiškiau pasakyti kitais būdais, reikia riboti. Dėl to ypač dažnai daiktavardžius apibūdinantys padalyviai vertinami funkciškai ir stilistiškai: jie nereikalingi, nes kalbos nepuošiantys, darantys ją išpūstą, pretenzingą, sunkiau suprantamą (V. Ambrazas, *KK* 1968 15, 32–34); ne tik ardo tradicines sakinio formas, bet ir temdo mintį (V. Būda, *MK* 1982 2, 8); sakinius padaro gremėzdiškus (V. Junevičius, *MK* 1982 6, 34; A. Ružė, *MK* 1984 6, 4; J. Šukys, *MK* 1984 6, 10); teikia sakiniui trafaretiškumo, virsta sa-

votiškais štampais, labiau tinka kanceliariniam, moksliniam stiliui, o publicistikoje vartotini saikingai (B. Stundžia, *MK* 1986 5, 27–29) ir kt.: (a) ‖ b.

Vienu kitu atveju, kur ryški pažyminio funkcija, taisoma ir griežčiau (a–b): *trūkumų yra užsakant ir gaunant* (=*yra užsakymo ir gavimo trūkumų*) (J. Klimavičius, *MK* 1983 2, 14); *darbas kuriant kolūkius* (= *kolūkių kūrimo darbas*) (B. Kalinauskas, *MK* 1970 5, 78) ir kt.

Padalyvinių konstrukcijų, atliekančių pažyminio (su vienokios ar kitokios aplinkybės atspalviu) funkciją, vertinimo motyvų raida dėsninga. Iš pradžių, remiantis gyvąja kalba, jų vengta, o vėliau funkcinio tikslingumo sumetimais imta toleruoti ir vertinti dažniau ne taisyklingumo, o stilingumo matu.

Variantiškų raiškos priemonių daikto požymiui nusakyti esama ir daugiau. Šiame skyrelyje aptarti labiausiai paplitę atvejai – nusakomojo kilmininko (paprastai norminio) ir kitokių formų varijavimas. Daug mažiau rekomendacijų, kur norminiu laikomas įnagininkas (vienas ir su prielinksniu *su*) ir vertinami su juo konkuruojantys variantai: *batai ant platformos* : *su platforma* (K. Gaivenis, *KK* 1975 29, 23–24); *daina... žodžiams, žodžiais* : *pagal žodžius* (V. Ambrazas, *MK* 1973 2, 22) ir kt. Šios ir panašios rekomendacijos yra pavienės, aiškesnės vertinimo bei motyvavimo sistemos nesudaro, tad plačiau ir neaptariamos.

3.3. *Veiksmo (būsenos) raiška*

Iš 150-ies šios rūšies rekomendacijų daugiausia kalbama apie variantišką ne aktyvaus veiksmo, o pasyvios būsenos raišką. Pagal varijuojančių gramatinių formų ypatumus šias rekomendacijas galima skirti į kelias grupes: 1) variantiška tarinio vardininko : įnagininko bei dvejybinių linksnių vartosena (87 rekomendacijos); 2) variantiška vietininko ir kitų raiškos priemonių vartosena būsenai reikšti (45 rekomendacijos); 3) konstrukcijos *būti pas ką* ir kitų raiškos priemonių varijavimas turėjimo būsenai ir priklausymo santykiams reikšti (18 rekomendacijų).

3.3.1. Tarinio įnagininkas ir vardininkas

Variantiškai vartojamų tarinio įnagininko (a) : vardininko (b) vertinimą pirmiausia lemia tai, kokia kalbos dalimi (daiktavardžiu ar būdvardžiu) išreikšta vardinė tarinio dalis.

28-iose rekomendacijose aptariama variantiška *daiktavardžio* ir kitų daiktavardiškai vartojamų kalbos dalių įnagininko : vardininko vartosena.

Balčikonis aiškina, kad lietuvių kalba per daug nemėgstanti tarinio įnagininko, ir nurodo jo variantiško vartojimo su vardininku skirtumus – būsenos laikinumo ir nuolatinumo pagrindu (*Jis buvo daržininku* : *daržininkas*) (*BR* II 115–117).

Leonardas Dambriūnas nurodo, kad vardininko ar įnagininko pasirinkimą tokioje pozicijoje, be kita ko, daug lemiąs pats veiksmažodis, jo reikšmė, o veiksmažodžio *būti* – ir laikų formos (esamojo – vienaip, būtojo kartinio laiko – kitaip) (GK_2 1964 1, 2–4).

KK ir *MK* mėginama aiškiau apibrėžti situacijas, kuriose vartotinas vienas ar kitas šios rūšies variantas. Pažymima, kad vardinės tarinio dalies pozicijoje daiktavardis galintis būti vartojamas ir vardininko, ir įnagininko linksnio, o tai lemianti reikšmė, kurią yra nurodę Danielius Kleinas ir Jonas Jablonskis: vardininkas žymi įprastinį daikto būvį, o įnagininkas – nenuolatinę būseną (V. Sirtautas, *KK* 1966 11, 32–33).

Antanas Rasimavičius siūlo skirti šių linksnių vartojimą pagal asmens ar daikto nuolatinį (vardininkas) ar kintamą, pereinantį iš vieno į kitą (įnagininkas) būvį (*MK* 1971 6, 13–19). Laimutis Valeika, remdamasis generatyvine gramatika, teigia tarinio vardininką esant naujesnį, antrinį reiškinį, palyginti su įnagininku, o jo sinoniminės konstrukcijos su įnagininku rodančios tą procesą dar nepasibaigus (*MK* 1972 4, 31–34). Vis dėlto *MK* redakcija lieka prie tradiciškesnio požiūrio ir, remdama Rasimavičiaus nuomonę, teikia tarinio vardininko ir įnagininko skirtumo pamatu imti statišką veiksmo būvį ir jo perėjimą į kitą būvį. Tokiu atveju esąs pamatuotas ir tarinio įnagininko vartojimas su tapsmo veiksmažodžiais *tapti, virsti, pasidaryti* ir pan. (*MK* 1973 7, 41–42). Tokia taisykle vėliau remiamasi ir kitose

MK rekomendacijose (V. Būda, *MK* 1975 4, 58; V. Michalauskas, *MK* 1975 4, 41 ir kt.).

Kniūkšta laikosi senojo požiūrio (tęsdamas Kleino ir Jablonskio tradiciją), kad praktiškai patogiau esą žiūrėti, ar būsena įprastinė (tada vartotinas vardininkas), ar laikina (tada teiktinas įnagininkas) (*KK* 1983 45, 30–35).

Turint galvoje tokius tarinio įnagininko ir vardininko skirtumus, daugelyje rekomendacijų tiesiog ir nurodoma, kad įnagininkas netaisyklingai vartojamas būvio vardininko vietoj: *tai būtų nemažu indėliu (=nemažas indėlis)* (A. Paulauskienė, *MK* 1971 4, 6–7), esąs labai pavojinga klaida (J. Klimavičius, *MK* 1983 2, 13), netinkamas, nevartotinas (A. Pupkis, *MK* 1973 1, 15; A. Kučinskaitė, *MK* 1976 3, 14; R. Venckutė, *MK* 1980 4, 20; V. Grinaveckis, *KK* 1975 28, 76–77 ir kt.). Įnagininko klaidingumui parodyti duodama ir neigiamoji analogija: „niekas dar, rodos, nesako *esu darbininku, būk vyru, žmogumi*“ (J. Klimavičius, *MK* 1980 5, 25).

Vienu kitu atveju ne formuluojama abstrakti gramatikos taisyklė, o aiškinama, ką vartoti konkrečioje situacijoje. Pavyzdžiui, sakinį *Būdamas eruditu, yra skaitęs paskaitas* V. Rastenis komentuoja: „[...] menkas įvertinimas toks pasakymas, kad kas nors skaitė paskaitas tik „būdamas eruditu“, tai yra, lyg ir dėdamasis esąs eruditas“ (GK_2 1966 3–4, 59).

Taisant netaisyklingai vartojamą tarinio įnagininką, remiamasi ir grynumo kriterijumi. Dambriūnas veiksmažodžio *būti* vartojimą su daiktavardžio įnagininku laiko slavybe (*žmogus yra aplinkybių padariniu*) (GK_2 1964 1, 2–4; 1967 2, 23), Kniūkšta kaip labai nelietuvišką taiso įnagininką *pagrindu buvo kompleksas* (*KK* 1983 45, 30–35). Apskritai tarinio įnagininko plitimas aiškinamas slavų kalbų poveikiu, nes gyvojoje kalboje nesąs dažnas, daugiausia paplitęs kraštinėse tarmėse, kur didelis sąlytis su slavų kalbomis (B. Balčienė, *MK* 1972 5, 20–25).

Būdvardžių ir būdvardiškai vartojamų kalbos dalių tarinio įnagininko : vardininko varijavimas ir įnagininko vartojimas vietoj dvejybinių linksnių vertinamas 55-iose rekomendacijose. Didžiojoje jų dalyje įnagininkas vadinamas klaidingu, netaisyklingu, neįprastu

ir taisomas be išsamesnių paaiškinimų (J. Balčikonis, *BR* I 146; J. Šukys, *KK* 1971 21, 20; B. Kalinauskas, *MK* 1969 6, 6; P. Kniūkšta, *KK* 1985 48, 22; V. Būda, *MK* 1975 4, 58 ir kt.); kartais dar pasakoma taisyklė, kuriai nusižengta (J. Balkevičius, *MK* 1971 1, 5; J. Šukys, *MK* 1977 3, 30; B. Balčienė, *MK* 1979 3, 17–18 ir kt.), arba tiesiog nurodoma „dabartiniais mūsų kalbos palinkimais", „mūsų įpratimu" vartoti kitas raiškos priemones (P. Skardžius, GK_1 1936, 146; 1938, 108).

Būtinumas laikytis vartojimo bei taisymų tradicijų ypač pabrėžiamas, nurodant gyvosios kalbos pavyzdžių bei Jablonskio taisymų, kuriais sekama (A. G. G-tis, GK_2 1964 2, 2–3; A. Žirgulys, *KK* 1966 10, 11–12; V. Sirtautas, *KK* 1966 11, 33–35; B. Tolutienė, *KK* 1967 13, 48–50; V. Būda, *KK* 1976 31, 68). Pažymima, kad „beveik visos tarmės dvejybinius linksnius tebėra ko puikiausiai išlaikiusios" (A. Paulauskienė, *MK* 1972 8, 25), ir duodama liaudies kalbos analogijų. Pagal pasakymą *sakė mane š i o k į , sakė mane t o k į* teikiama vartoti ir *j a s tokias* (ne: *t o k i o m i s*) *padaryti galėjo* (S. Barzdukas, GK_2 1967 4, 61); pagal įprastus posakius *jaučiuosi (n e) s v e i k a s , (n e) l a i m i n g a s* turi būti ir *n e j a u n a s* (ne: *n e j a u n u) dar niekad nesijaučiau* (J. Šukys, *MK* 1988 3, 28).

Tiesa, pažymima, kad vienu kitu atveju dabartinės bk normos jau kiek skiriasi nuo Jablonskio teiktų: dabar jau nebetaisomas įnagininkas su veiksmažodžiais *laikyti, vadinti* (A. Rasimavičius, *MK* 1972 9, 23 – 24), nes „šiandien skamba archajiškai" (L. Dambriūnas, GK_2 1962 2, 21–22, 28–29).

Būdvardžių ir būdvardiškųjų kalbos dalių tarinio įnagininkas bei įnagininkas, vartojamas vietoj dvejybinių linksnių, aiškinamas galėjęs atsirasti dvejaip. Vieni autoriai jį vertina kaip svetimą, dėl kitų kalbų įtakos atsiradusį reiškinį (V. Sirtautas, *KK* 1966 11, 33–34), rodantį iš viso nelietuvišką mąstymą (P. Kniūkšta, *KK* 1983 45, 32–38). Kartais tokio įnagininko plitimas aiškinamas galima analogija su daiktavardžio įnagininku, ypač kai būdvardžio ir daiktavardžio reikšmės nedaug tesiskiria. Dambriūnas spėja galėjus būti tokią analogiją: *padaryk mane išminčium → išmintingu žmogum → išmintinguoju → išmintingu* (GK_2 1964 4, 9–11). Apskritai, skirtingai nei kiti autoriai, Dambriūnas analogijomis linksta kai kurių junginių būdvar-

džio įnagininką pateisinti, laikyti norma (*ragina jį būti t e i s i n g u*), nes toks įnagininkas bk esąs dažnesnis ir nebūtinai turįs atitikti tarminius pavyzdžius (GK_2 1964 3, 5–9).

Įnagininko varijavimas su vardininku ir dvejybinių linksnių pozicijose vertinamas, kaip matyti iš apžvelgtų rekomendacijų, remiantis daugiausia taisyklingumo kriterijumi, kuris šiuo atveju suprantamas kaip grynumo ir vartojimo tradicijų laikymasis, o vertinimo laipsnis paprastai pats griežčiausias: a=b.

3.3.2. Vietininkas ir kitos raiškos priemonės

Variantiškai vartojamas su kitomis raiškos priemonėmis vietininkas būsenai reikšti beveik sutartinai griežtai taisomas. Rekomendacijų motyvai taip pat labai panašūs.

Vietininkas nurodomas kaip klaidingas, netaisyklingai vartojamas, atliekantis ne savo funkcijas, t. y. netinkamas reikšti veikėjo būviui (V. Michalauskas, *MK* 1974 4, 23–24; J. Žukauskaitė, *MK* 1981 2, 5–6; J. Klimavičius, *MK* 1983 2, 13; J. Žemaitis, *MK* 1988 3, 12), bk netinkamas, nes negali būti pagrįstas lietuvių kalbos dėsniais (K. Ulvydas, *KK* 1974 26, 12) ir pan. Tokie vietininkai (*būti a r e š t e , a t s t u m e , b ū k l ė j e ...*) taisomi griežtai (a=b), tik vienu atveju vertinimas kiek švelnesnis: vietininkas *romanas d v i e j u o s e t o m u o s e* laikomas „ne visai tikusiu“ (a–b) (K. Ulvydas, *KK* 1981 41, 13–14).

Daugiausia tokių rekomendacijų, kur vietininkas būviui, būsenai reikšti vertinamas kaip netinkamas, remiantis grynumo kriterijumi. Ypač dažnai juo vadovavosi Skardžius: *kokiame s t o v y j e* – „labai nevykusiai iš slavų kalbos verstas vietininkas“ (GK_1 1936, 144); *nelaimė t a m e* – „gryna rusybė“ (GK_1 1936, 92); *jis gerame ū p e* – vartojama nelietuviškai (GK_1 1935, 141); *viskas t v a r k o j e* – „verstinis, inteligentų kalbos padaras“ (GK_1 1938, 73) ir kt.

KK ir *MK* formuluotės panašios: „išsiverstas iš rusų kalbos ir lietuvių kalbai netinka“ (be aut., *MK* 1969 5, 6); „nelietuviškai vartojamas“ (A. Pupkis, *MK* 1969 12, 11); „prastas vertinys iš kitų kalbų“ (K. Ulvydas, *KK* 1981 41, 13) ir pan. Be to, vietininko netikimas dažnai nusakomas žodžiu *nebūdingas*, o tai šiuo atveju laikytina ir ne-

taisyklingumo, ir negrynumo nuoroda: *paveikslas patenkinamame stovyje* lietuvių kalbai nebūdingas pasakymas (E. Grinaveckienė, *KK* 1968 15, 36; taip pat J. Žemaitis, *MK* 1970 4, 13; A. Valeckienė, *KK* 1970 18, 8–10 ir kt.); „lietuvių kalbai svetimas, nebūdingas, niekuo nepagrįstas ir nemotyvuotas“ (K. Ulvydas, *KK* 1974 26, 10–11).

Pabrėžiama ir taisymų tradicija: „ne kartą jau taisytas vietininkas“ (J. Žukauskaitė, *MK* 1981 2, 5–6); kalbininkų seniai taisomas vietininkas (K. Ulvydas, *KK* 1974 26, 10–11; taip pat A. Žirgulys, *KK* 1966 10, 13); remiamasi Jablonskio taisymais (be aut., GK_2 1961 2, 24).

Kad būvio vietininkas lietuvių kalbai svetimas, mėginama parodyti ir neigiamosiomis analogijomis. Skardžius pagal pasakymą *bernas išjojo (buvo) nakties*, o ne: *naktyje*, taiso ir *buvo atostogose (=atostogų)* (GK_1 1936, 55); Albertas Rosinas peikia pasakymą *medžiagos dujiniame būvyje*, nes „niekas vietoj *nosis yra kreiva* dar nevartoja *nosis yra kreivumo būvyje*“ (*MK* 1981 2, 11).

Dambriūnas analogijomis remiasi kitokiu tikslu – norėdamas bent iš dalies pateisinti kai kuriuos vietininkus, galėjusius, jo manymu, atsirasti ne tik dėl kitų kalbų įtakos, bet ir mūsų kalboje sekant panašiais pasakymais (*būti kūmuose, piršliuose* – kaip *Dievas trijuose asmenyse* ir pan.) (GK_2 1965 3–4, 47–48).

Yra rekomendacijų, kur būvio vietininkas kartais vertinamas griežtai, ne taisyklingumo, o greičiau stilingumo požiūriu, arba ir vienaip, ir kitaip. Vietininkai (*esmė yra rodikliuose* ir kt.) sakinį darantys nesklandų (A. Valeckienė, *KK* 1970 18, 8–10), neaiškų ir netaisyklingą (K. Ulvydas, *KK* 1974 26, 10–11); pasakymas *būti poveikyje* „perdėm dirbtinis, nenatūralus ir negyvas“, be vietininko aiškiau ir paprasčiau (K. Ulvydas, *KK* 1974 26, 11–12); vietininkas *būti pareigose* vartojamas be saiko, įkyriai, netiksliai (Z. Zinkevičius, *KK* 1968 14, 27; K. Župerka, *KK* 1988 55, 35).

Atskirą poskyrį sudaro abstrakčiųjų veiksmažodinių ir kitokių daiktavardžių vietininkas, rodantis veiksmo ar būsenos reiškimąsi kokioje nors srityje: *nusimano laivininkystėje, turi patirtį veršelių auginime, laimėjo bėgime* ir pan. Tokie vietininkai laikomi netaisyklingais (J. Šukys, *MK* 1978 5, 44; V. Būda, *KK* 1976 31, 71), o netaisyklingumas dažnai motyvuojamas atsižvelgiant į gra-

matinę formą (abstrakčiųjų daiktavardžių vietininkas veikimo sričiai neteiktinas, o konkrečiųjų – *dirbti prekyboje, kultūros komisijoje* ir pan. – ne klaida [V. Labutis, *KK* 1964 7, 49–50; E. Grinaveckienė, *KK* 1972 23, 74; G. Naktinienė, *MK* 1985 2, 13; A. Vidžiūnas, *MK* 1986 3, 11 ir kt.]).

Netaisyklingumas siejamas ir su tokios vietininko funkcijos nebūdingumu, svetimumu lietuvių kalbai (P. Skardžius, GK_1 1936, 92; V. Labutis, *KK* 1964 7, 50–51; J. Šukys, *MK* 1979 5, 19).

Visi autoriai, išskyrus Dambriūną, šios rūšies vietininkus taiso griežtai (a=b), o Dambriūnas ir abstraktesnių, ir sukonkretėjusių vyksmą reiškiančių daiktavardžių vietininkus linkęs laikyti analogiškais, taigi neklaidingais: kadangi tinka sakyti *kalbėjo susirinkime, dalyvavo lenktynėse*, todėl vargiai taisytina *laimėjo rekordą bėgime, nugalėjo plaukime, turi patirtį auklėjime* (GK_2 1965 3–4, 47–49), nors nurodo, kad GK_1 tokius vietininkus taisiusi. Be to, Dambriūnas, pripažindamas, kad čia galį būti ir svetimos įtakos, vis dėlto nurodo tuos vietininkus esant reikalingus, kaip turinčius tam tikrą minties atspalvį (ne tas pat esą *pasižymėjo trąšų išvežime* : *trąšas išvežant*) (ten pat). Dar vienas jo argumentas – gyvoji kalba vartojanti: *visur buvo sparta – audime ir verpime*, tad šios rūšies vietininkų Dambriūnas nelaiko klaida: a | b.

Kiti kalbininkai vis dėlto vietininko funkciją reikšti būseną, būvį ir veiklos sritį laiko periferine ir, remdamiesi taisyklingumu bei grynumu, ilga taisymų tradicija, jo bk netoleruoja, nebent viename kitame sustabarėjusiame pasakyme.

3.3.3. *Būti pas ką* ir kitos raiškos priemonės

Turėjimo būsena ir priklausymo santykiai neretai variantiškai reiškiami prielinksnio *pas* konstrukcija su galininku (a) ir kitomis raiškos priemonėmis (b).

Daugiausia rekomendacijų autoriai konstrukciją su prielinksniu *pas* priklausymo santykiams reikšti laiko netaisyklinga, nevartotina (a=b) (J. Balčikonis, *BR* I 146; B. Kalinauskas, *MK* 1969 6, 6; V. Būda, *MK* 1972 1, 16; P. Gailiūnas, *MK* 1973 5, 21 ir kt.): *kiek pas jį*

vyriškumo (=kiek jo vyriškumo, kiek jis turi vyriškumo, kas jo vyriškumas) ir pan.

Remiamasi taisymų, ypač Jablonskio, tradicija (J. Balčikonis, *BR* I 330; Z. Kuzmickis, *KK* 1969 18, 37–39; L. Dambrauskas, GK_2 1967 1, 10–12), taip pat gyvosios kalbos duomenimis: gyvoji kalba tokio *pas* vartojimo – priklausymo santykiams reikšti – nepažįstanti (J. Balčikonis, *BR* I 330; Z. Kuzmickis, *KK* 1969 18, 37–39).

Dažnai minima, kad netinkama *pas* vartosena atsiradusi dėl kitų kalbų įtakos[40], taigi vertinant remiamasi grynumo kriterijumi. Tokios konstrukcijos esančios lietuvių kalbai nebūdingos (V. Vaitkevičiūtė, *KK* 1967 13, 19); vartojamos nelietuviškai (P. Skardžius, GK_1 1935, 172); sudarytos pagal rusišką modelį (L. Dambriūnas, GK_2 1967 1, 11); verstinės (A. Kučinskaitė, *MK* 1969 2, 5; J. Šukys, *MK* 1972 3, 9; K. Župerka, *MK* 1985 5, 7).

Vis dėlto Dambriūnas, remdamasis analogijomis, dalį šios rūšies pasakymų mėgina pateisinti kaip galimą savos kalbos produktą, o ne pasiskolintą iš svetur raiškos priemonę: jei galįs būti vietininkas *Krėvės raštuose, namuose, kūryboje*, tai galinti būti ir analogiška *pas* konstrukcija: *pas Krėvę raštuose, namuose, kūryboje* (GK_2 1967 1, 10–12). O jei esą galima sakyti *pas Krėvę raštuose yra...*, tai tinka ir *pas Krėvę tokių palyginimų labai daug.* Matyti, kad remiamasi tik loginiais samprotavimais, transformacijomis, nepaisant junginių semantinių skirtumų.

Variantiška būsenos raiška vertinama pagal panašius kriterijus, nors formos požiūriu variantai gana skirtingi. Svarbiausia žiūrima taisyklingumo, kuris akivaizdžiai siejamas su grynumu, ir ypač pabrėžiama norminių raiškos priemonių vartojimo bei nenorminių variantų taisymo tradicija. Aiškumo, tikslumo motyvai šios grupės rekomendacijose gana reti, tik papildomi, o patys taisymai paprastai griežti (a=b), nes pakankamai aiški normos ir klaidos riba.

[40] Stasė Krinickaitė yra aiškiai nusakiusi šios reikšmės raiškos priemonių lietuvių ir rusų kalbose skirtumą: „nuosavybės ir priklausymo santykiai lietuvių kalba reiškiami veiksmažodžiu *turėti,* o rusų kalba – veiksmažodžiu *būti*“. Dėl skirtingų veiksmažodžių skiriasi ir pasakymų struktūra: *turėti* reikalauja nurodyti objektą galininko linksniu, o rusų kalboje tai ne turėjimo objektas, o esantis daiktas, kuris reiškiamas vardininko linksniu (žr. Krinickaitė 1984, 11, 12).

3.4. *Veiksmo (būsenos) aplinkybių raiška*

Pagal reikšmę aptartina variantiška šių aplinkybių raiška (žr. schemą 1.4 skirsnyje, p. 60): 1) laiko, 2) vietos, 3) būdo, 4) sąlygos, 5) priežasties, 6) tikslo, 7) kiekio. Kaip tam tikra veiksmo aplinkybė skirtinas ir pagrindinio veiksmo požymį nusakantis šalutinis veiksmas, todėl šiame skyrelyje aptariama ir variantiška jo raiška.

3.4.1. Veiksmo (būsenos) laikas

Įvairiems laiko aplinkybių atspalviams – veiksmo (būsenos) dažnumui, laiko tarpui, laiko ribai ir kt. – reikšti vartosenoje variantiškai vartojama įvairių taisyklingų ir netaisyklingų linksnių, prielinksnių ir polinksnių konstrukcijų.

3.4.1.1. *Prielinksniai* į *ir* per *su galininku, vietininkas*

Veiksmo dažnumui, pasikartojimui per laiko tarpą reikšti variantiškai vartojama prielinksnio *į* su galininku konstrukcija ir kitos raiškos priemonės, paprastai *per* su galininku.

Skardžius nurodo gyvojoje kalboje esant šia reikšme vartojamą *į*, bet plačiau paplitusios kitos konstrukcijos (GK_1 1938, 73). Kitose 9-iose *KK* ir *MK* rekomendacijose konstrukcija *į* su galininku veiksmo dažnumui reikšti laikoma netaisyklinga, nevartotina (B. Kalinauskas, *MK* 1969 6, 7; V. Būda, *MK* 1972 1, 16; K. Vosylytė, *MK* 1982 2, 27; A. Vilutytė, *KK* 1974 27, 38) ir taisoma griežtai: a=b. Pažymima taisymų tradicija nuo Jablonskio laikų (M. Razmukaitė, *KK* 1967 13, 31–32; V. Būda, *KK* 1976 31, 71). Be to, keliskart remiamasi grynumo kriterijumi ir nurodoma, kad ši konstrukcija mums nebūdinga, tai esąs sintaksės skolinys (K. Vosylytė, *MK* 1968 3, 2; 1977 3, 46 ir kt.).

Marija Razmukaitė, kaip ir Skardžius, nurodo *į* su galininku gyvojoje kalboje vartojant kaip gretutinę formą šalia *per* su galininku (ypač žemaičių ir aukštaičių vakariečių), bet pirmoji konstrukcija nesanti labai paplitusi, todėl neįsigalėjusi nė raštuose (*KK* 1967 13, 31–32).

Taigi tarp variantiškai vartojamų prielinksnių *į* ir *per* su galininku veiksmo dažnumui nusakyti – aiškūs laisvosios distribucijos santykiai: abu variantai atlieka tas pačias funkcijas, ir vieno iš jų atsisakoma kaip svetimo, netaisyklingo.

Panašia reikšme kartais vartojamas ir vietininkas, todėl variantų diapazonas dar platesnis: *kartą į metus* (a) : *per metus* (b) : *metuose* (c). Vietininkas vertinamas kitaip nei *į* su galininku (c ‖ b), nes vartojamas ir tarmėse, ir senuosiuose raštuose, nepeiktas Jablonskio, tik ne toks paplitęs kaip *per* konstrukcija (M. Razmukaitė, *KK* 1967 13, 33–34).

3.4.1.2. *Vietininkas ir kitos raiškos priemonės*

Laiko reikšmę turinčių daiktavardžių (*dienoje, savaitėje, birželyje, metuose...*) vietininkas gali būti vartojamas greta kitų raiškos priemonių veiksmo laiko trukmei nusakyti. Dambriūnas tokius vietininkus laiko įnagininko, galininko sinonimais: a | b | c (*šiame laikotarpyje* : *šiuo laikotarpiu*, *šį laikotarpį*), bet pažymi, kad vieno ar kito varianto vertė priklauso ne tik nuo žodžio leksinės reikšmės, bet ir nuo sakinio konteksto (GK_2 1965 3–4, 45–49). Albertas Ružė, remdamasis tarmių, grožinės literatūros pavyzdžiais, taip pat parodo, kad šios rūšies vietininką vertinti pagal griežtą sistemą neišeina, nes priklausomai nuo leksinės reikšmės, vartojimo tradicijų, vienų žodžių dažniau vartojamas vietininkas, kitų – galininkas ir kitos raiškos priemonės: pavyzdžiui, mėnesių pavadinimų vietininkas esąs dažnesnis ir įprastesnis nei metų laikų ar savaitės dienų pavadinimų (*KK* 1968 14, 9).

Visiškai kitaip žiūrima į kitokios semantinės grupės vietininkus (*laikotarpyje, bėgyje, eigoje, laike*), taip pat variantiškai (polinksniškai) vartojamus su kitomis raiškos priemonėmis veiksmo laiko trukmei ar dažnumui nusakyti. Daugelio rekomendacijų (jų – 26) autoriai tokius vietininkus taiso kaip nepateisinamus, nelietuviškus, pažeidžiančius gimtosios kalbos sistemą, nebūdingus, atėjusius per vertimus (P. Skardžius, GK_1 1935, 142, 173; J. Žiugžda, GK_1 1939, 136; A. Paulauskienė, *KK* 1968 14, 33–34; A. Malakauskas, *MK* 1984 6, 17; A. Vidžiūnas, *MK* 1986 3, 11; V. Grabauskas, *MK* 1986 5, 46; A. Pi-

ročkinas, *MK* 1988 3, 6 ir kt.): a=b. Pabrėžiama taisymų tradicija, einanti nuo Jablonskio ir Balčikonio (A. Piročkinas, MK 1988 3, 6 ir kt.). Kaip papildomi motyvai pateikiami stilingumo pažeidimas (gadina stilių, J. Šukys, *MK* 1972 5, 12; kartais yra dviprasmiški, A. Rosinas, *MK* 1975 4, 34) ir funkcinis netikslingumas, nes agresyviai stumiamos kitos raiškos priemonės (A. Rosinas, *MK* 1981 2, 11).

Dambriūnas ir šiuo atveju stovi nuošaly: mėgina tokius vietininkus pateisinti. Remdamasis tuo, kad *būvyje* ir *eigoje* vartoję Jablonskis ir Būga, jis su šiais vietininkais funkciškai sutapatina ir kitus (*bėgyje, laikotarpyje*): sintaksiniu atžvilgiu visi jie esą vienodi, „nevienodi čia tėra literatūriniai įvaizdžiai. Bet ar laikas, dienos ir savaitės turi „eiti“, ar jos gali ir „bėgti“, jau nebe kalbininkų darbas spręsti“ (GK_2 1965 3–4, 47–50). Be to, vietininkas *laikotarpyje* pateisinamas ir tuo, kad turi savitą reikšmės atspalvį: skirtingai esą suprantami pasakymai *savaitės laikotarpyje* ir *per savaitę*, tad funkciškai abu esą reikalingi (GK_2 1965 3–4, 48–50).

Vietininką *būvyje* (laikui reikšti) linkęs pateisinti ir Vytenis Grabauskas. Remdamasis gyvosios kalbos duomenimis, jis teigia, kad tai esąs „ne raštų pramanas“, o seniai pažįstamas reiškinys, pamatuotas liaudies kalbos dėsniais, vartotas Jablonskio ir Būgos. Šio vietininko tikimas bk, autoriaus manymu, gali būti grindžiamas jo specifine funkcija, ypač reikalinga mokslo kalbai – reikšti kokio proceso laiko ribas ir periodus (*MK* 1986 5, 47–48). Vis dėlto, nors ir pažymima, kad *būvyje* – specifiškas, izoliuotas mūsų kalbos faktas, neįeinantis į laiko vietininko sistemą, nors ir mėginama nubrėžti funkcines šio vietininko vartojimo ribas – taigi remiamasi funkciniu tikslingumu, bet lieka abejonių, ar vartosenoje tokias ribas įmanoma išlaikyti ir neskatinti nenorminių panašios rūšies vietininkų (*bėgyje, eigoje...*) funkcionavimo.

3.4.1.3. *Kilmininko konstrukcija su* metu *ir prielinksnis* per + *galininkas*

Veiksmo laiko trukmei reikšti variantiškai gali būti vartojama kilmininko konstrukcija su *metu* (a) ir *per* su galininku (b) (*pertraukos*

metu : *per pertrauką*). Konstrukcija su polinksniu *metu* laikoma negyva, atsiradusia dėl analogiškų rusų kalbos konstrukcijų įtakos, „nusižiūrėjus į kitas kalbas“, tačiau vertinama ne griežtai, o taisoma labiau stilistiškai (a–b, a || b), mat nesanti netaisyklinga, tik per daug plintanti ir stumianti kitas raiškos priemones, skurdinanti kalbą (V. Michalauskas, *MK* 1974 4, 24; A. Žirgulys, *KK* 1967 12, 10; J. Šukys, *KK* 1968 15, 44–45).

3.4.1.4. *Prielinksnis* ant + *kilmininkas ir kitos raiškos priemonės*

Nuosekliai taisoma prielinksnio *ant* su kilmininku konstrukcija laikui su tikslo atspalviu reikšti (*ateik ant pietų; ant galo...*). Daugiausia nurodoma tokią konstrukciją esant verstine slavybe (P. Skardžius, *GK*$_1$ 1937, 115); nelietuviška (M. Razmukaitė, *KK* 1967 13, 33); „jaučiamas vertimas iš anglų kalbos“ (*ateik ant laiko*) (A. Šimaitienė, *GK*$_2$ 1960 2, 26), todėl griežtai taisoma kitomis formomis (įnagininku, naudininku ir pan.): a=b.

3.4.1.5. *Galininkas ir naudininkas*

10-yje rekomendacijų aptariama variantiška vadinamųjų pobūvio galininko (a) ir laiko naudininko (b) vartosena. Antanas Salys šias dvi formas (*išvažiavo vieną dieną* : *vienai dienai*) laiko taisyklingomis (a | b), tik atėjusiomis iš skirtingų tarmių: galininkas esąs sakomas žemaičių ir panemuniečių, o naudininkas – kai kurių rytiečių (*GK*$_1$ 1933, 13). Skardžius, kad ir pripažindamas Jablonskį čia teikus vartoti tik galininką, vis dėlto, panašiai kaip ir Salys, nepeikia nė vienos formos, nes abi jas turinti gyvoji kalba, be to, tarp jų esama reikšmės skirtumo (tik aiškiau nenurodo, kokio) (*GK*$_1$ 1937, 114–115).

Balčikonio nuomonės būta kitokios. Greičiausiai sekdamas Jablonskiu, naudininką jis visur keitė pobūvio galininku: *išeina visai dienai (=visą dieną), liko vieniems metams (=vienus metus)*, o motyvavo tuo, kad taip esą kalboj vartojama (*BR* I 289–290): b=a.

Kelios Dambriūno rekomendacijos rodo, kad šis autorius pobūvio naudininką labai palaikė: vietoj Jablonskio teikto galininko tas naudininkas „šiandien [...] jau visuotinai įsigalėjęs“ (*GK*$_2$ 1962 2, 21). Išsamiai aiškinamos tokio įsigalėjimo priežastys ir parodoma naudininką esant funkciškai tikslingą. Galininkas turįs keletą laiko reikšmių, iš kurių dvi labai artimos – pobūvio ir ilgio tolio (šis reiškiantis tarinio veiksmo trukmės ilgumą), todėl, vartojant galininką, kartais esą neaišku, kuri jo reikšmė turima galvoje. Pavyzdžiui, Jablonskio sakinys *Važiuosim pas mamą valandėlę* galintis reikšti dvi skirtingas laiko aplinkybes: laiką, kurio metu kas veikia ar kas vyksta, ir laiką, kuris yra skirtas, numatytas praleisti. Dambriūnas samprotauja, kad esant dviem skirtingoms laiko aplinkybėms, turėjusios susidaryti ir dvi skirtingos formos joms reikšti, ir vietoj pobūvio galininko vartojamas naudininkas (*išvažiavo visai vasarai*) (*GK*$_2$ 1964 4, 11–12). Be to, galininkas, reiškiantis veiksmo ilgumą, anot Dambriūno, viename sakinyje su įvykio veikslo veiksmažodžiais „pjaunasi“ (galima sakyti *važiavo visą dieną*, bet ne *išvažiavo visą dieną*) (ten pat). Taigi stengiamasi atriboti galininko ir naudininko funkcijas.

Albertas Ružė pagal *Lietuvių kalbos atlaso* duomenis daro išvadą, kad laiko naudininkas vartojamas tarmėse, taip pat paplitęs senuosiuose raštuose, tad nesą pamato jo laikyti klaida, kai reiškiama iš veiksmo išplaukiančio rezultato trukmė (*KK* 1969 16, 8–14). Keliose kitose rekomendacijose naudininkas (*sustokime minutei, jūra ilgam laikui užšąla*) taisomas (b–a) be platesnės motyvacijos (J. Šukys, *MK* 1978 5, 43; A. Piročkinas, *KK* 1989 57, 34 ir kt.).

Tokį nevienodą laiko naudininko ir pobūvio galininko vertinimą lėmė skirtingas šių linksnių funkcijų supratimas. Vieni autoriai, tarp šių kalbos vienetų įžiūrėdami laisvosios distribucijos santykius, linksta rinktis vieną – galininką, o kiti mato šių linksnių reikšmės skirtumų ir nelaiko jų variantais.

3.4.1.6. *Kilmininkas ir kitos raiškos priemonės*

Prie variantiškos veiksmo laiko raiškos galima skirti ir datos nu-

s a k y m ą vyriškosios giminės kilmininku (kartais ir kitais linksniais) (a) ir moteriškosios giminės linksniais (b).

12-oje rekomendacijų a variantas (*k e l i n t o šiandien*) griežtai taisomas: a=b. Daugiausia tai motyvuojama nusižengimu taisyklingumui ir grynumui: svetima, įsipratinta greičiausiai iš miesto žargono forma, liaudies kalba jos nepažįstanti (M. Jurkynas, GK_1 1938, 22; V. Labutis, *KK* 1962 2, 47); tai esąs neapdairus, aklas kitų kalbų mėgdžiojimas (V. Ambrazas, *KK* 1969 17, 36); nepritampa prie lietuvių kalbos sistemos (A. Kučinskaitė, *MK* 1969 11, 5) ir kt. Iš pradžių netaisyklingumas aiškintas kaip giminės nederinimas (pagal rusų kalbos *denj*) (V. Būda, *MK* 1972 1, 14; P. Gailiūnas, *MK* 1973 5, 21; B. Stundžia, *MK* 1975 4, 11), o vėliau pastebėta, kad nederinamas ir linksnis – nusižiūrėjus ne į rusų kalbos žodį *denj*, o į bevardės giminės žodį *čislo* (J. Klimavičius, *MK* 1983 1, 42). Taigi iš dviejų tas pačias funkcijas atliekančių variantų teikiamas vienas – savas, įprastas, o kitas atmetamas kaip svetimas ir nereikalingas.

3.4.1.7. *Kiti variantiškos laiko raiškos atvejai*

Kaip gryni formos variantai, atliekantys tas pačias funkcijas, taigi susiję laisvosios distribucijos santykiais, vertinamos konstrukcijos *p r o t a m s ą* : *s u t a m s a; u ž k e l i ų d i e n ų* : *p o k e l i ų d i e n ų; k e l e t ą m e t ų a t g a l* : *p r i e š k e l e t ą m e t ų* ir kt. Tačiau vertinimo laipsnis tokiais atvejais dažniausiai priklauso nuo variantų kilmės ir paplitimo: jei variantai savi, tarmėse vartojami, tik kuris nors mažiau paplitęs (*pro tamsą*), klaida nelaikoma, bet pirmenybė bk teikiama dažnesniam variantui (*su tamsa*) (E. Valiulytė, *KK* 1963 5, 60–61). Jei variantas svetimas (*keletą metų atgal*), jis atmetamas be išlygų (P. Skardžius, GK_1 1936, 56).

3.4.2. Veiksmo (būsenos) vieta

Aptariamos rekomendacijos, kuriose mėginama atriboti vartosenoje netinkamai varijuojančias prielinksnio *ant* ir vietininko, prie-

linksnių *per* ir *pro* konstrukcijas ir kitas raiškos priemones veiksmo (būsenos) vietai reikšti.

3.4.2.1. Ant + *kilmininkas ir kitos raiškos priemonės*

10-yje rekomendacijų aptariamas variantiškas prielinksnio *ant* su kilmininku ir kitų raiškos priemonių, ypač vietininko, vartojimas veiksmo vietai reikšti.

Skardžius tarp variantų *gyvenu ant Žaliojo Kalno* : *Žaliajame Kalne* mato šiokį tokį reikšmės skirtumą ir vartoti teikia vietininką pagal analogiją su panašios reikšmės daiktavardžių junginiais (*Vytauto parke, Kęstučio gatvėje*). Mat *Žaliasis Kalnas* nėra siauras daiktas, o ištisos plokštumos, ant kurios gyvenama, pavadinimas (GK_1 1936, 98). Iš šios rekomendacijos gerai matyti, kad varianto vertės laipsnis priklauso nuo viso junginio, ypač daiktavardžio, semantikos, todėl aiškinamasi konkreti situacija. Panašiai formuluojamos ir kitos šios rūšies rekomendacijos.

Aptardamas perkeltine reikšme laiko aplinkybei su vietos reikšmės atspalviu reikšti vartojamus variantus *ant Naujųjų metų slenksčio* (a) : *Naujųjų metų slenkstyje* (b), Skardžius aiškina vietininką čia esant senovišką, anksčiau buvusį labiau paplitusį (*kalne rugiai, pančiai kaba kablyje*), bet ir dabar nesmerktiną: a | b (GK_2 1961 1, 11–12).

GK_2 ginčytasi dėl variantų *ant žemės* (a) : *žemėje* (b) vertės. 1959 metais Juozas Vaišnys pasiūlė pakeisti maldos tekstą: pasakyme *kaip danguje, taip ir ant žemės* vietoj prielinksnio vartoti vietininką *žemėje*. Jo motyvai keli: pirma, pasakymas su *ant* esanti „į mūsų kalbą įsibrovusi slavybė“, antra, vietininkas tinka kaip ir analogiški pasakymai *žmonės gyvena Europoje* (ne: *ant Europos*), *saloje* (ne: *ant salos*), nors kai kam atrodą, kad *žemėje* reiškia tik „žemės viduryje“ (GK_2 1959 4, 59). Taigi teikiama vartoti b, o ne a variantą: a=b[41].

[41] Vaišnys ten pat nurodo, kad šis klausimas ne kartą keltas ir anksčiau (1918 metais Vyskupų konferencijoje buvęs priimtas vietininkas, o 1924 metais, neva sekant lotynų kalba, poteriuose turinčia prielinksninę konstrukciją, vėl buvę atkeista *ant žemės*).

Skardžius į šį siūlymą atsiliepia išsamiu aiškinimu. Remdamasis gausiais tarmių, tautosakos, senųjų raštų, žymiųjų kalbininkų vartosenos pavyzdžiais, jis daro išvadą, kad mūsų kalboje nuo seno pažįstamas šios rūšies vietininkas, bet seniai ta pačia reikšme vartojama ir *ant* konstrukcija, kuri galinti būti arba pasiskolinta iš slavų, arba kai kuriais atvejais susidariusi savaime, norint aiškiau atskirti, kas yra daikto viduje, o kas – paviršiuje (*stalas – ant stalo, kalne – ant kalno*). Kadangi poterių tekste turima galvoje tik paviršius, vartotinas vietininkas pagal analogijas *pievoje, pasaulyje* ir pan.; be to, vietininkas geriau deras prie minėtojo pasakymo vietininko *danguje* (*GK*$_2$ 1960 1, 7–8): a–b. Šią nuomonę Skardžius patvirtina ir kitoje rekomendacijoje (*GK*$_2$ 1960 2, 36–37).

Dambriūnas nesutinka su teiginiu, kad *ant žemės* esanti slavybė, ir šią konstrukciją poterių tekste palaiko labiau negu vietininką: b–a. Jis paremia konstrukciją *ant žemės* teigdamas, kad mūsų kalboje apskritai esama polinkio prielinksnėti, taigi variantų vertę motyvuoja kalbos raidos polinkių atitikimu. Skirtingai negu Skardžius, kuris žodį *žemė* ėmė kaip atskirą atvejį (t. y. kaip leksinį vienetą), kur reikšmės požiūriu nėra svarbu atskirti išorę ir vidų, Dambriūnas tą žodį įtraukia į sistemą su kitais žodžiais, kurių vietininkas ir prielinksnio *ant* konstrukcija turi ryškesnį paviršiaus – vidaus reikšmės skirtumą, taigi motyvuoja abiejų formų vartojimą dviprasmiškumo vengimu (*GK*$_2$ 1960 2, 35–37; 1965 3–4, 45).

Vėliau vietininko ir *ant* su kilmininku vartojimas apibrėžiamas kiek aiškiau. Nustatoma tendencija vartoti prielinksnio konstrukciją, jei objektas (orientyras) yra trimatis, o vietininką ir *ant* su kilmininku pasirinktinai – jei dvimatis (t. y. plokštuma). Vadinasi, pastarąja reikšme a ir b variantai nurodomi kaip sinonimai – *krante* | *ant kranto*: a|b (E. Valiulytė, *KK* 1989 56, 40–43).

Apžvelgtose rekomendacijose, kad ir kaip būtų vertinamas vienas ar kitas variantas, žiūrima žodžio leksinės reikšmės, ir šiuo atveju ji yra svarbiausias vertės orientyras, nes kiti motyvai neleidžia rasti kokios bendresnės taisyklės.

3.4.2.2. Per *ir* pro + *galininkas*

Panašiai elgiamasi ir vertinant variantiškai vartojamas prielinksnių *per* (a) : *pro* (b) konstrukcijas su galininku veiksmo vietai (krypčiai) reikšti. Skardžius, aptardamas variantus *žiūrėti per : pro langą*, pažymi, kad ir tautosakoje, ir gyvojoje kalboje esą vartojama abejaip, bet posakis su prielinksniu *pro* mums esąs būdingesnis, jį labiau teikęs ir Kazimieras Būga, tad bk priimtinesnis: a–b (GK_1 1937, 117).

GK_2 trijose Stasio Barzduko rekomendacijose konstrukcijos su *per* vertinamos dar griežčiau: jos esančios tarminės, netaisyklingos ir bk nevartotinos: a=b; todėl taisomos *per (=pro) durų plyšius*, *per (=pro) langus neiššoks* ir pan. (GK_2 1964 2, 12; 1965 3–4, 57; 1967 4, 62).

Elena Valiulytė nurodo tarmėse vartojant abejaip, tačiau prielinksnio *per* reikšmė „kiaurai“ nuo Jablonskio taisymų bk normine nelaikytina: a–b (*KK* 1963 5, 58–59).

Alekso Girdenio nuomonė kitokia: tarmėse šios dvi formos neskiriamos (*per vartus* | *pro vartus*), tad ir bk nesą reikalo jų dirbtinai diferencijuoti (*MK* 1972 8, 27).

Jonas Kilius išsamiai aiškina šių prielinksnių vartojimo ypatumus. Dar Kuršaičio ir Jablonskio mėginta skirti *per* ir *pro* reikšmes šitaip: *per* žymintis judėjimą per užpildytą erdvę, *pro* – per tuščią tarpą. Panašiai vartojančios ir tarmės, ir literatūros klasikai (*girdi pro sienojus* : *peršovė per blauzdikaulį* ir pan.) (*MK* 1973 4, 27–31). Tačiau kai daiktas kiauraviduris (*langas, durys*), vartojami abu prielinksniai, nors Jablonskis teikęs tik *pro vartus, pro langą.* Tokį variantiškumą, rekomendacijos autoriaus nuomone, leidžiantis prielinksnių sistemos simetriškumas, tad abu prielinksniai nelaikytini klaida (a | b). Be to, pabrėžiama, kad vieno ar kito prielinksnio pasirinkimą daug lemiantis kontekstas; pagal tai, kokį reikšmės atspalvį norima paryškinti, vienas ar kitas prielinksnis gali būti vartojamas su tuo pačiu žodžiu: *klauso per sieną*, *lenda pro sieną* (*MK* 1973 5, 35–40), taigi kartais laikytini sinonimais.

Kiek kitokia – daikto judėjimo kokia nors vieta, kuri nusakoma daiktavardžio linksniu, – reikšme *per* ir *pro* variantiškas vartojimas vertinamas jau ne kaip sinonimiškas. Skirtingais prielinksniais

perteikiama skirtinga informacija: *per* reiškia judėjimą vietos viduriu, *pro* – „pro šalį“, todėl jei tos réikšmės painiojamos, taisoma: *P r o (=Per) Vilnių teka dvi upės* (V. Grabauskas, *MK* 1980 5, 45–48). Čia *per* ir *pro* susiję kontrastinės distribucijos santykiais, taigi nelaikomi sinonimais.

3.4.2.3. *Variantiška kitų prielinksninių konstrukcijų raiška*

Dėl kitų variantiškai vartojamų formų veiksmo vietai reikšti esama tik po keletą rekomendacijų. Iš jų matyti panašūs kaip ir kitų gramatikos reiškinių vertinimo motyvai. Jei variantai savi, vartojami tarmėse, bet vienas mažiau paplitęs, kitas bk paprastai neteikiamas ir norminiu nelaikomas (*pagal, palei k o : k ą* – tik galininkui pripažįstamos teisės bk, E. Valiulytė, *KK* 1964 7, 37–39): a=b. Jei variantai skiriasi kokiu reikšmės atspalviu, teikiami abu (*ieškoti p o k i š e n e s : k i š e n ė s e; vaikščioti p o p i e v ą : p i e v o j e*, A. Masaitis, *MK* 1974 3, 24–25; E. Valiulytė, *KK* 1981 41, 30–31): a | b. Jei vienas iš variantų laikomas svetimu ar bent numanoma jį atsiradus dėl kitų kalbų įtakos, bk vartoti neteikiamas (*p r i e uždarų durų : u ž uždarų d u r ų posėdžiauti* – pirmasis variantas laikomas svetimos kilmės posakiu: a=b; P. Kniūkšta, *KK* 1985 48, 23; *sėdėti u ž v a i r o* spėjama esant vertinį ir pagal analogijas [*sėdėti p r i e s t a k l i ų , p r i e k n y g ų]* taisoma *sėdėti p r i e v a i r o*: a–b; E. Valiulytė, *MK* 1976 5, 46–47; posakis *čia to nėra į š i t ą k n y g ą* laikomas anglybe ir taisomas vietininku *šitoje knygoje*: a=b; A. Bagdonas, GK_2 1960 2, 43; nurodoma iš rusų kalbos skverbiantis konstrukciją, sudarytą iš aukštesniojo laipsnio prieveiksmio su kilmininku, vietoj linksnio su prielinksniu *[įpiečiau N i u j o r k o : į p i e t u s nuo Niujorko]* ir taisoma griežtai: a=b; A. Piročkinas, *KK* 1989 57, 34 ir pan.).

3.4.2.4. *Vietininkas* mūsuose, jūsuose *ir variantiškos raiškos priemonės*

Keliose rekomendacijose vertinamas variantiškas formų *mūsuose, jūsuose* (a) vartojimas su prielinksninėmis konstrukcijomis *pas mus, pas*

jus (b). Jonas Šukys nurodo, kad vietininkai esantys didelė retenybė tarmėse, bet vartojami senuosiuose raštuose, taip pat latvių kalboje, taigi galintys egzistuoti, klaida nelaikytini, o vertintini labiau stilistiškai. Jie vartotini tik tam tikrais atvejais, norint pasakyti ką iškilminga, neįprasta, tinkami knyginiam stiliui, o neutraliojoje kalboje ribotini, nes stumia kitas raiškos priemones: (a) || b (J. Šukys, *MK* 1972 3, 8–10).

Panašiai *mūsuose, jūsuose* – kaip dirbtinai skambančias formas – vertina ir Regina Venckutė (*MK* 1974 4, 13): a || b. Letas Palmaitis, vertindamas šiuos vietininkus sistemiškumo atžvilgiu, teigia juos esant bk sistemoje priimtinus, taigi lygios vertės su prielinksninėmis konstrukcijomis *pas mus, pas jus*, o vengtinus nebent siekiant stilingumo, kad nebūtų vartojami parazitiškai ir nevirstų štampais: a | b (*MK* 1975 1, 57–59).

3.4.3. Veiksmo (būsenos) būdas

Aptariamos rekomendacijos, kuriose vertinama įvairuojanti įnagininko, prielinksnių *sulig, pagal, už*, vietininko ir kitų raiškos priemonių vartosena įvairiems būdo aplinkybių atspalviams reikšti.

3.4.3.1. *Įnagininkas ir prielinksnis* su + *įnagininkas*

Gana problemiškas atrodo variantiškai vartojamų įnagininko (a) ir įnagininko su prielinksniu *su* (b) vertinimas, kai būdo aplinkybę reiškiantis žodis dar turi pažyminių (*atliko d i d e l i u m a l o n u m u* : *s u d i d e l i u m a l o n u m u*).

Skardžius pasakymui *su mielu noru* pateikdamas analogiją *su dideliu džiaugsmu, su atvira širdimi*, siūlo geriau nevartoti to pasakymo be prielinksnio (*mielu noru*): a–b (GK_1 1936, 97).

Dambriūnas taip pat nuosekliai taiso panašias be prielinksnio vartojamas konstrukcijas (*švenčiama a t i t i n k a m u s u s i k a u p i m u, atliko d i d e l i u m a l o n u m u, priimamas d i d ž i a u s i u d ž i a u g s m u* ir pan.): a=b. Jis remiasi taisyklingumu, t. y. nurodo, kad įnagininkas čia reiškiantis ne veiksmo priemonę (*rašyti p i e š t u k u*), o

aplinkybę, ir bk normos reikalaujančios čia vartoti prielinksnį (*GK*$_2$ 1966 1, 7; 1967 4, 63; 1968 1–2, 6).

Kniūkšta šios rūšies įnagininkus vadina netipiškais, rėžiančiais ausį (*kokiomis n u o t a i k o m i s grįžo, kas n e n u m a l d o m u u o l u m u*) ir pažymi, kad ne visada paprasta pasakyti, kur netaisyklinga sintaksiškai, kur abejotina tik dėl stilingumo (*KK* 1978 34, 30), todėl vertinant orientuojamasi pagal konkrečią situaciją ir aiškesnių vertinimo kriterijų nepateikiama.

3.4.3.2. *Vietininkas ir kitos raiškos priemonės*

Ypač daug veiksmo būdo reikšme vartojama vietininkų (a) pagrečiui su kitomis raiškos priemonėmis (b). Griežtai taisomas vietininkas rengimuisi nusakyti (*vaikšto kailiniuose d r a b u ž i u o s e , pasirodė vienose k e l n ė s e* ir pan.), dažniausiai jo pakaitu teikiamas įnagininkas (*kailiniais drabužiais, vienomis kelnėmis*): a=b. Taisymai motyvuojami paprastai tuo, kad vietininko funkcija kitokia, taigi remiamasi taisyklingumo kriterijumi (P. Skardžius, *GK*$_1$ 1935, 152; V. Grinaveckis, *KK* 1975 28, 77). Nurodoma ir tai, kad toks vietininkas svetimas mūsų kalbai (P. Skardžius, *GK*$_1$ 1936, 55), netinkamai vartojamas pagal svetimų – slavų kalbų – pavyzdį (P. Jonikas, *GK*$_2$ 1958 2, 33). Pabrėžiama taisymų tradicija nuo Jablonskio laikų, o norminio įnagininko vartosena remiama gyvos žmonių kalbos pavyzdžiais (*Išėjo mergužėlė ž i b a n č i u v a i n i k u*) (L. Dambriūnas, *GK*$_2$ 1965 3–4, 43–44). Beje, priklausomai nuo sakinio konstrukcijos ir norminis vietininkas, ir taisyklingas įnagininkas gali eiti ne būdo aplinkybe, o pažyminiu, bet bendroji (universalesnė) reikšmė lieka ta pati – daikto arba veiksmo požymis.

Tą patį galima pasakyti ir apie kitus daikto reiškimosi būdui (ar daikto požymiui) reikšti vartojamus vietininkus. Beveik visi rekomendacijų autoriai laiko juos netaisyklingais (*rašė rašinį t e m o j e , parašyta anglų k a l b o j e , aptariama kultūringoje f o r m o j e* ir pan.): a=b. Beje, arčiau į mūsų dienas tokių taisymų vis daugėja (P. Skardžius, *GK*$_1$ 1939, 9; A. Rosinas, *KK* 1965 9, 39; K. Gaivenis, *KK* 1972 22, 53; be aut., *MK* 1969 6, 11; K. Vosylytė, *MK* 1982 2, 27). Dažnai

aiškinama, kad mūsų kalbai įprastesnės tokiais atvejais kitos raiškos priemonės (P. Skardžius, *GK*$_1$ 1936, 93; P. Jonikas, *GK*$_2$ 1958 2, 33–34), o vietininkas „lietuviui, nepaveiktam svetimos kalbos įtakos, kvepi kažkuo svetimu“, mūsų įsipratintas iš slavų ir germanų kalbų (P. Jonikas, *GK*$_2$ 1958 2, 33–34); nelietuviškai vartojamas (K. Ulvydas, *KK* 1974 26, 7–10); nebūdingas (R. Venckutė, *MK* 1977 4, 18; 1984 4, 12–13), taigi vertinama pagal grynumą.

Kaip šalutinis vertinimo motyvas, akivaizdžiai susijęs su taisyklingumo ir grynumo reikalavimais, neretai pateikiamas stilingumas. Vietininkas vadinamas įmantriu (J. Šukys, *KK* 1971 21, 20); kenkia kalbos aiškumui, virsta štampu (K. Ulvydas, *KK* 1963 4, 10–11); yra dviprasmiškas (A. Pupkis, *MK* 1973 2, 20; A. Piročkinas, *MK* 1988 3, 6) ir apskritai stumia iš kalbos gyvesnes raiškos priemones (K. Ulvydas, *KK* 1974 26, 7–8). Tiesa, vienu kitu atveju, ypač ankstesnėse rekomendacijose, stilistinis vertinimas yra pagrindinis motyvas, ir taisomas ne kaip kalbos klaida, o kaip parazitiškai, šabloniškai vartojama forma (*plotmėje* ir kt., K. Ulvydas, *KK* 1963 4, 10–11).

Dambriūnas vietininką taisė ne visais minėtais atvejais. Jis pripažino esant nevartotinus vietininkus pasakymuose *knyga išleista kietuose apdaruose*, *dainų rinktinė anglų kalboje* ir pan. (*GK*$_2$ 1965 3–4, 43–44), bet kitaip žiūrėjo į junginius su žodžiais *sąlygose, aplinkybėse* ir pan. Taikydamas dabartinės vartosenos kriterijų (taip esą vartojama JAV lietuvių spaudoje), be to, remdamasis analogijomis (pagal Jablonskio sakinį su vietininku *gyvenimo būklėse*), taigi sistemiškumo kriterijumi, pateisino vietininkus *padėtyje*, *būklėje, sąlygose* ir kitus (*GK*$_2$ 1965 3–4, 54).

Suprieveiksmėję vietininkai (*daugumoje, esmėje, pagrinde, principe, tikrumoje, pilnumoje, visumoje* ir pan.) vertinami neigiamai kaip atliekantys ne savo funkcijas, t. y. netaisyklingi (P. Skardžius, *GK*$_1$ 1936, 92; 1937, 78; K. Vosylytė, *MK* 1968 3, 1–2; A. Balašaitis, *KK* 1977 33, 24; A. Paulauskienė, *MK* 1971 4, 8; G. Savičiūtė, *MK* 1983 2, 26), o netaisyklingumas siejamas su kitų kalbų įtaka: kerėbliškos verstinės atnašos (be aut., *GK*$_1$ 1940, 45); lietuvių kalbai nebūdinga (N. Sližienė, *KK* 1969 16, 22–23); pasakyta pagal svetimų kalbų pavyzdžius (S. Barzdukas, *GK*$_2$ 1967 4, 62); nelietuviškai vartojama

(K. Ulvydas, *KK* 1974 26, 4–5; 1981 41, 12–13). Pažymima, kad tokie vietininkai mūsų kalbai nereikalingi, t. y. funkciškai netikslingi, nes vartojami kaip parazitiniai žodžiai ir stumia savas, įprastas raiškos priemones (be aut., GK_1 1940, 45; J. Pikčilingis, *MK* 1971 3, 8–9; V. Būda, *MK* 1972 1, 15; A. Balašaitis, *MK* 1973 5, 10–13; K. Ulvydas, *KK* 1981 41, 13).

Dambriūno rekomendacijose ir čia neretai nusveria logika grindžiami motyvai. Vertindamas prieveiksmiškai vartojamus vietininkus, jis pirmiausia žiūri, ar lietuvių kalboje esama lygiaverčių pakaitų. Dėl to pripažįsta, kad *visumoje, pilnumoje, daugumoje* – verstiniai ir netinkami vietininkai, nes „galima lygiai tą patį pasakyti savo sakinio konstrukcija“ (GK_2 1965 3–4, 49–50). Formą *esmėje* Dambriūnas laiko reikalinga, nes, jo manymu, teikiami pakaitai *iš esmės, esmiškai* kartais turi kiek kitokią reikšmę (GK_2 1965 3–4, 54; 1968 1–2, 4–5).

Apskritai imant, veiksmo būdui reikšti vartojami vietininkai vertinami daugmaž pagal tuos pačius kriterijus: svetima, netaisyklinga ir nestilinga, funkciškai netikslinga.

3.4.3.3. *Įnagininkas*, sulig + *įnagininkas*, pagal + *galininkas ir kitos raiškos priemonės*

Prie veiksmo būdą reiškiančių variantų priskirtini ir tokie, kurie reiškia veiksmo pagrindą (kai kuriais atvejais jų reikšmė labai suartėja su veiksmo priemonės reikšme). Varijuojančių formų įvairovė palyginti didelė, o pačių rekomendacijų nėra daug, tad galima kalbėti tik apie pavienius atvejus, kurie nesudaro kokios aiškesnės bendros motyvavimo sistemos.

Veiksmo pagrindas gali būti variantiškai reiškiamas įnagininku, prielinksnių *pagal, sulig* konstrukcijomis ir kitokiais būdais. Skardžius abu pasakymus *uždavinį spręsti planu* : *pagal planą* laiko vartotinais pagal analogiškus pavyzdžius (*darė šia sutartimi, jo paliepimu* ir *pagal sutartį, pagal paliepimą; senu papročiu* ir *pagal seną paprotį*, GK_1 1938, 42), taigi laiko sinonimais: a | b. Taip pat, tik su nedideliu reikšmės atspalviu esą var-

totini variantai *pagal programą* : *sulig programa* (P. Skardžius, GK_1 1939, 9); *laikrodis eina pagal radiją* : *sulig radiju* (P. Skardžius, GK_1 1939, 140–141), tik nurodoma, kad šių prielinksnių reikšmės kartais labai suartėjančios, ir renkantis „tenka vadovautis daugiau kalbiniu jausmu, ne kuriomis nustatytomis taisyklėmis“ (ten pat).

3.4.3.4. Už + *galininkas ir kitos raiškos priemonės*

Iš variantų *priimti už pagrindą* (a) : *pagrindu* (b) : *kaip pagrindą* (c) pirmasis taisomas (N. Sližienė, *KK* 1969 17, 20), motyvuojant grynumo pažeidimu: nei mūsų gyvojoje, nei žymesniųjų rašytojų kalboje nevartojamas, yra svetimos kilmės (J. Palionis, *KK* 1962 2, 46; K. Ulvydas, *KK* 1968 15, 13): a=b, c.

Taigi vertinant variantišką veiksmo būdo ir pagrindo raišką, daugiausia žiūrima, ar reiškinys nėra svetimas, o nuo to priklauso jo tikimas ar netikimas vartoti bk. Kitaip tariant, variantų vertinimo laipsnis tiesiogiai priklauso nuo jų kilmės.

3.4.4. Veiksmo (būsenos) sąlyga

Rekomendacijų, kuriose vertinama įvairuojanti vartosena veiksmo (būsenos) sąlygai reikšti, nėra daug.

3.4.4.1. Prie + *kilmininkas ir kitos raiškos priemonės*

7-iose rekomendacijose vertinama prielinksnio *prie* su kilmininku variantiška vartosena veiksmo (būsenos) sąlygai reikšti. Dažnos šio prielinksnio konstrukcijos (*prie geriausių norų, prie progos, prie sąlygų* ir pan.) vertinamos kaip netaisyklingos (J. Klimavičius, *MK* 1973 1, 27; P. Gailiūnas, *MK* 1973 5, 21–22; A. Paulauskienė, *MK* 1971 4, 10; B. Stundžia, *MK* 1975 4, 11). Minima Jablonskio ir Balčikonio taisymų tradicija (E. Valiulytė, *KK* 1968 14, 35–36) ir taisoma griežtai: a=b. Tų konstrukcijų pakaitai remiami liaudies kalbos, grožinės lite-

ratūros kalbos analogijomis (*geriausiais norais* – pagal *savo noru*, P. Skardžius, GK_1 1935, 172).

3.4.4.2. Esant + *naudininkas ir kitos raiškos priemonės*

Ne taip sutartinai vertinama konstrukcija *esant* + naudininkas ir jos vartojimas su kitomis raiškos priemonėmis veiksmo (būsenos) sąlygoms (su laiko aplinkybės atspalviu) nusakyti.

Pirmiausia nesutariama dėl šios konstrukcijos kilmės. Dalis rekomendacijų autorių nurodo, kad ji svetima liaudies šnekamajai kalbai, vietoj jos vartojami šalutiniai sakiniai ar laiko įnagininkas (ne: *esant šaltam orui*, o *kai oras šaltas*, *šaltu oru* ir pan.) (B. Kalinauskas, *MK* 1970 5, 43–44; A. Pupkis, *MK* 1973 1, 12). Tačiau pripažįstama, kad stilistiškai kai kuriose bk vartojimo srityse (knyginėje kalboje, moksliniame ir kanceliariniame stiliuje) ji yra tikslinga, be to, jau plačiai paplitusi (ten pat). Dėl to nė vieno autoriaus netaisoma griežtai; vienų siūloma vartoti labai siaurai, vengti ypač ten, kur nėra reiškiama pašalio aplinkybė, nes antraip iškreipiama mintis (*Esant socializmui*, *nėra išnaudojimo*, B. Kalinauskas, *MK* 1970 5, 43–44) : (a)–b.

Valeckienės nuomone, minimoji konstrukcija esanti sava, todėl galinti būti nepageidaujama tik stilistiškai tam tikruose kontekstuose; mokslinėje literatūroje nepeiktina: (a) | b (*MK* 1970 5, 70).

Kitose rekomendacijose taip pat vertinama daugiausia stilingumo ir stilistinės diferenciacijos požiūriu: „dažnusyk prarandame saiką“ (J. Pikčilingis, *MK* 1971 3, 8); „pernelyg plačiai vartojama“ (A. Paulauskienė, *MK* 1971 4, 11); laikraščių kalboje atrodo pernelyg kanceliariškai; negyvi pasakymai, ir nereikėtų jais piktnaudžiauti (A. Pupkis, *MK* 1973 1, 12; R. Venckutė, *MK* 1974 4, 15). Vytautas Būda nurodo, kad *esant* su naudininku iš kanceliarijos, laikraščių kalbos skverbiasi net į grožinę literatūrą (*KK* 1976 31, 72; *MK* 1980 1, 19).

Tai gana retas atvejis, kai gramatikos reiškinys, dėl kurio grynumo abejojama, vis dėlto vertinamas ne griežtai, o remiantis funkciniu tikslingumu, ir visų autorių vienaip ar kitaip siūlomas diferencijuoti stilistiškai.

3.4.5. Veiksmo (būsenos) priežastis

Aptariami keturi būdingiausi rekomendacijose vertinami įvairuojančios raiškos atvejai, kai reiškiama veiksmo (būsenos) priežastis.

3.4.5.1. *Vietininkas ir kitos raiškos priemonės*

Daugiausia šios rūšies rekomendacijų (23), kuriose vertinamas variantiškai su kitomis raiškos priemonėmis vartojamas priežasties vietininkas (*to pasėkoje, pasekmėje, išdavoje, rezultate, įtakoje, poveikyje, (są)ryšyje su* ir pan.).

GK_1 tokie vietininkai taisomi, bet nelabai griežtai: kìtos raiškos priemonės nurodomos esančios už juos lietuviškesnės, paprastesnės (L. Dambrauskas, GK_1 1936, 111), o priežasties vietininkas daraą sakinį nesklandų (J. Žiugžda, GK_1 1939, 136–137): a–b.

GK_2 taisymai sugriežtėja ir motyvuojami grynumo reikalavimais, taisymų tradicija (L. Dambriūnas, GK_2 1961 3–4, 41; 1962 3, 36; 1963 3–4, 14; 1965 3–4, 50). Nurodoma, kad vietininkas turi kitas funkcijas – pirmiausia reiškia vietą, o apie abstrakčius dalykus – *padarinį* ar *pasekmę* kalbėti kaip apie kokį indą ar vietą esą netinkama (V. Rastenis, GK_2 1966 3–4, 58).

KK ir *MK* dažniausiai remiasi grynumo kriterijumi (N. Miliauskaitė, *MK* 1970 1, 15; A. Žirgulys, KK 1966 10, 14; A. Paulauskienė, *KK* 1968 14, 34) ir, kaip paprastai, taisant nenorminį vietininką, nurodoma jo žala kalbos stilingumui ir grėsmė kitų raiškos priemonių funkcionavimui: apsunkinama kalba, stilius tampa negyvas, temdoma mintis ir pan. (A. Valeckienė, *KK* 1970 18, 10–11; K. Ulvydas, *KK* 1974 26, 6–9; 1981 41, 12; J. Šukys, *MK* 1977 3, 30; A. Rosinas, *MK* 1981 2, 10–11). Vertinimo laipsnis pats griežčiausias: a=b.

3.4.5.2. Dėka *ir kitos raiškos priemonės*

15-oje rekomendacijų aptariami prielinksniškai vartojamo žodžio *dėka* (su kilmininku arba naudininku) ir kitų raiškos priemonių (*dėl ko* ir kt.) santykiai.

Skardžius vertina prielinksniškai vartojamą *dėka* (*dėka aplinkybėms*, *dėka jo*) kaip naują, skolintą iš kitų kalbų reiškinį, kurio nei geresniuose raštuose, nei žmonių kalboje nebuvę, ir griežtai taiso: a=b (GK_2 1965 2, 31–32).

Kiti autoriai taip pat remiasi grynumo ir taisyklingumo kriterijais: svetimų kalbų pavyzdžiu polinksnis *dėka* netaisyklingai vartojamas kaip prielinksnis (A. Paulauskienė, *KK* 1968 14, 34; K. Ulvydas, *KK* 1972 23, 13–14; A. Kučinskaitė, *MK* 1982 2, 13; D. Tarvydaitė, *MK* 1985 2, 19; V. Būda, *MK* 1988 1, 19): a=b.

Vienoje kitoje rekomendacijoje ne visai teigiamai vertinamas ir polinksniu vartojamas *dėka*: jis tinkąs kalbant apie priklausymo santykius tarp žmonių, o kitais atvejais derančios kitos raiškos priemonės (T. Valiuvienė, A. Balašaitis, *MK* 1973 1, 40; V. Būda, *MK* 1980 1, 19). Kitų autorių jis laikomas stiliaus trūkumu, nurodomas kaip stumiantis iš vartosenos kitas raiškos priemones, taigi ribotinas stilistiškai (J. Šukys, *KK* 1968 15, 44–45; K. Župerka, *KK* 1988 55, 37): a || b.

3.4.5.3. Dėl + *kilmininkas ir kitos raiškos priemonės*

Kai variantai vienodai taisyklingi, savi, bet turi skirtingų reikšmės atspalvių, vertinami kaip sinonimai: a | b (*prapuoliau per brolį* : *dėl brolio; pykti už ką* : *dėl ko* ir pan.). Nurodoma, kad jų pasirinkimą galinčios lemti sakinio sintaksinės ypatybės, veiksmažodžio morfologinė sandara; vienas galintis būti būdingesnis šnekamajai ir grožinės literatūros kalbai, kitas – neutralus (E. Valiulytė, *KK* 1977 33, 55–60; 1978 35, 26–30), taigi tokių variantų vartoseną labiau reguliuoja stiliaus normos.

3.4.5.4. *Padalyvis ir kitos raiškos priemonės*

Variantiškai priežastis gali būti reiškiama padalyviu (a) : prielinksniu *dėl* su kilmininku (b) labai apibrėžtoje vartojimo srityje – užuojautose (*užjaučiu broliui mirus* : *dėl brolio mirties*).

Balčikonis padalyvį šioje vietoje vadina negyvu laikraščių paleistu šablonu, nes pats padalyvis su naudininku negalįs reikšti priežastinių ryšių su pagrindinio sakinio veiksmu, ir griežtai taiso: a=b (*BR* I 276).

Žaneta Urbanavičiūtė (*MK* 1969 7, 13) ir Regina Venckutė (*MK* 1974 4, 14–15) taip pat nurodo, kad priežastinį santykį geriau reikšti ne padalyviu, o prielinksniu *dėl* su kilmininku: a–b.

Kazimieras Župerka šį atvejį aiškina dar išsamiau, kadangi dėl jo taisymo pagrįstumo buvo kilę abejonių (todėl jis nebeįrašytas į *KPP* II leidimą). Konstrukcija su prielinksniu *dėl* esanti neabejotina, ja priežasties santykiai nusakomi tiksliau; padalyvis taip pat galintis reikšti priežastinius ryšius, tik jie ne taip aiškiai apibrėžti, paprastai susipynę su kitų aplinkybių reikšmėmis, vadinasi, pirmenybė teikiama prielinksninei konstrukcijai: a–b. Konkurencija tarp šių formų (a ‖ b) būtų tikslinga tada, jei kiekviena turėtų savų pranašumų (*MK* 1987 3, 18–21).

3.4.6. Veiksmo (būsenos) tikslas

Aptariamos rekomendacijos, kuriose vertinama įvairuojanti veiksmo (būsenos) tikslo, kartais susipynusio su paskirties reikšme, raiška. Visuose rekomendacijų šaltiniuose daugiausia svarstoma naudininko – vieno ir su bendratimi – vertė, keli autoriai mini nykstančią siekinio formą.

3.4.6.1. *Naudininkas, galininkas ir kitos raiškos priemonės*

Veiksmo tikslas ir jo siekimas glaudžiai susijęs su paskirtimi, ir dažnai tik nuo sintaksinių sakinio ypatumų priklauso, kaip žiūrėsime į vieną ar kitą gramatinę formą. Pavyzdžiui, su daiktavardžiu einantis naudininkas ir bendratis (*dalgis šienui pjauti*) rodo to daikto paskirtį, o sakinyje *Pirksiu dalgį šienui pjauti* paskirtis susijusi su veiksmo tikslu.

35-iose rekomendacijose aptariamas variantiškas galininko (ar kitų raiškos priemonių) (a) : naudininko su bendratimi (b) varijavi-

mas tikslui reikšti. Kadangi šios rūšies rekomendacijų esama visuose tiriamuose šaltiniuose, matyti, kaip kito šių variantų vertinimo laipsnis ir motyvai.

Skardžius 1937 metais iš dviejų variantų *leidimas vaistinei* : *vaistinę steigti* kaip taisyklingesnį nurodo pasakymą su naudininku, „nes čia [...] kaip tik yra tikslas nusakomas“ (GK_1 1937, 14).

Balčikonis, kaip rodo 10 jo rekomendacijų, turėjo tvirtą nuomonę ir nuosekliai teikė vartoti tikslo naudininką su bendratimi labai apibrėžtose situacijose. Nevengdamas smulkiai aiškinti kiekvieną konkretų atvejį, jis vis pabrėždavo, kad naudininku su bendratimi reiškiama priemonė tikslui pasiekti, o ten, kur šios reikšmės neįžvelgdavo, taisydavo: *disertacija filologijos mokslo kandidato laipsniui įgyti* (=*filologijos mokslo kandidato laipsnio disertacija*), nurodydamas, kad „disertacija nėra priemonė, kuri duoda tą laipsnį“ (*BR* I 223). Kontrastinėmis analogijomis parodoma, kas gali būti suprantama kaip veiksmo priemonė (*kirvis malkoms skaldyti*, *BR* I 223; *peilis duonai riekti* ir kt., *BR* I 227). Balčikonis, be abejo, remiasi gyvosios kalbos vartosena: „mūsų raštai kartais vartoja tikslo naudininką su bendratim ten, kur gyvoj kalboj man neteko jo girdėti“ (*BR* I 267). Tačiau jis pats pripažįsta, kad „gali kartais pasitaikyti žodžių, kurie vienam rodysis priemonė tikslui pasiekti, o kitam ne. Tada pagal kalbos jausmą gali būti dvejopas vartojimas“ (*jam nebuvo sąlygų mokslui eiti* ir *mokslą eiti*, *BR* I 268). Vadinasi, aiškinantis, ar tinka tikslo naudininkas su bendratimi, pirmiausia žiūrėta žodžio leksinės reikšmės ir konkrečios sakinio situacijos.

GK_2 iš pradžių be platesnio motyvavimo galininkas taisytas tikslo naudininku sakiniuose: *gamino skystį naikinti metalą* (=*metalui*) (L. Dambriūnas, GK_2 1959 2–3, 51); *sudaryti teismą spręsti bylas* (=*byloms*); *turėtų pakankamai laiko darbą* (=*darbui*) *atlikti* (V. Braziulis, GK_2 1962 4, 59). Iš vėlesnių Dambriūno aiškinimų, kodėl renkamasi ne galininkas, o naudininkas, matyti, kad daugiausia žiūrima konstrukcijos reikšmės (jei turima galvoje tikslas, kuriam kas daroma, vartotinas naudininkas, o jei esama tik pažyminio grupės – *svarsto galimybes baigti karą*, – reikia galininko) (GK_2 1962 3, 35–36).

Tiesa, Dambriūnas, panašiai kaip ir Balčikonis, nurodo, kad vieno ar kito linksnio pasirinkimas priklauso ir nuo to, ar žodis, kuris reiškia priemonę tikslui pasiekti, yra konkretusis daiktavardis (tada reikia naudininko), ar veiksmažodinis abstraktas (tada galimi, skirtingai nei teikta Balčikonio, abu variantai – *leidimas namą | namui statyti*, GK_2 1964 3, 4–5).

Taigi Dambriūnas naudininką teikia vartoti daug plačiau – visur, kur esama tikslo reikšmės, o galininkas dažniausiai laikomas „elementaria klaida“: a=b (*būdas surasti teisingus atsakymus = teisingiems atsakymams; duoda paramą išlaikyti laisvę = laisvei* ir kt.) (GK_2 1966 2, 23) arba „ne tiek baisiomis klaidomis“: a–b (*būdas aptarti žmogaus vertę – žmogaus vertei; sutelkė lėšas leisti Lietuvos istoriją – istorijai*) (GK_2 1967 2, 24).

Galininko atsiradimą tikslo reikšmės konstrukcijose Dambriūnas aiškina keliomis priežastimis, pirmiausia tuo, kad galininką „tokiais atvejais įtaigoja galiniuotinė (galininkinė) bendratis“ (*būdai aiškinti šv. Raštą; gamins sviedinius naikinti raketas* ir pan.) (GK_2 1964 3, 4–5). Be to, galininkas kartais pasirenkamas stilingumo sumetimais – kai greta susiduria du naudininkai (*ūkelis pasitarnauja tik šeimininkams savaitgaliams praleisti*) arba kad būtų išvengta dviprasmiškumo (*ta virvė reikalinga jums plakti)* (GK_2 1964 3, 5).

Variantiškas galininko : tikslo naudininko vartojimas plačiai aptariamas *KK* ir *MK* rekomendacijose. Vytautas Ambrazas nurodo, kad naudininko konstrukcija su bendratimi labai suaktyvėjusi, ir tai esąs dėsningas reiškinys, nes veiksmažodinių abstraktų vartosena ribota. Ten, kur kitos kalbos vartojančios prielinksnių konstrukcijas su veiksmažodiniais abstraktais, mums reikia vartoti tikslo naudininką (su bendratimi) priemonei bei paskirčiai nusakyti (*MK* 1970 5, 61).

Kiti autoriai taip pat aiškina, kad naudininkas su bendratimi pateisintinas daug plačiau, nei buvę vartota anksčiau: jis tinkantis su žodžiais, kurie reiškia ne tik įrankį tikslui pasiekti, bet ir tam tikros paskirties daiktus (*urna balsams skaičiuoti*, A. Paulauskienė, *MK* 1970 5, 49–53), taigi ir su abstraktesniais daiktų, galinčių būti prie-

monėmis, pavadinimais (*komisija ryšiams tirti*, P. Kniūkšta, *KK* 1972 23, 40). Vadinasi, išplečiamà Balčikonio priemonės samprata, ir naudininkas su bendratimi neteikiamas tik tada, kai priemonė labai abstrakti ir ja negalima pasiekti tikslo (*leidimas laikyti šautuvą*, ne *šautuvui*, R. Venckutė, *MK* 1974 4, 16; V. Michalauskas, *MK* 1974 4, 23; N. Sližienė, *KK* 1961 1, 31–33 ir kt.).

Kaip tik dėl to, kad vieno ar kito linksnio pasirinkimas susijęs su leksine žodžio reikšme, šios rūšies rekomendacijose dažnai aiškinamasi konkretūs atvejai – ar galima kokį dalyką laikyti priemone, ar ne (A. Pupkis, *MK* 1969 9, 22; N. Sližienė, *MK* 1983 4, 10 ir kt.).

Vytautas Būda, pripažindamas, kad vis dėlto ne visada aišku, ką laikyti priemone, siūlo remtis ne loginiu, o gramatiniu-semantiniu pagrindu, t. y. išryškinti semantinius bendraties ir pamatinio žodžio santykius gramatinėmis priemonėmis. Tam reikalui taikomos konstrukcijų transformacijos: tikslo naudininkas su bendratimi vartotinas tada, kai naudininką galima paversti veiksniu, o bendratį – tariniu (*dalgis šienui pjauti → dalgis šieną pjauna*, *MK* 1975 4, 58–59; *piemuo kiaulėms ganyti → piemuo gano kiaules*, *MK* 1976 4, 14–22; dėl to neteiktina *teisė kvartalams statyti*).

Aldona Paulauskienė nurodo, kad tokios transformacijos esąs ne griežtas gramatinis metodas, o greičiau loginis komentaras; be to, autorė parodo esant ryšį tarp logikos ir gramatikos: žodžių samplaikos *davė įsakymą, neturiu noro* ir jų atitikmenys *įsakė, nenoriu* turi tuos pačius gramatinius sintaksinius požymius – reikalauja tiesioginio objekto galininko (neiginys – kilmininko), o naudininkas su bendratimi visai netinkantis (*MK* 1976 4, 26–28). Ambrazas mano užtenkant paprastos taisyklės: tarp konstrukcijos ir žodžio, su kuriuo ji siejama, turintis būti tikslo ar paskirties santykis (*MK* 1976 4, 28–30; *KK* 1986 51, 71).

Iš principo visų autorių sutinkama, kad naudininkas su bendratimi vartotinas, kalbant apie asmenis ir daiktus, tinkančius tikslui pasiekti. Tačiau esama tarpinių atvejų, kai tikslo reikšmė turi paskirties atspalvį. Tada svyruojama, kokią raiškos formą pasirinkti, turint galvoje, kad grynoji paskirties reikšmė gali būti nusakoma kitokiomis raiškos priemonėmis (pavyzdžiui, galininku), o griežtai

atskirti tikslą ir paskirtį ne visada įmanoma, be to, skirtingai įsivaizduojami galininko : naudininko distribucijos santykiai. Dėl to ir šios grupės rekomendacijų motyvai įvairūs: ieškoma loginių-semantinių ir gramatinių kriterijų, aiškinamasi konkrečių konstrukcijų ypatumai. Skiriasi ir vertinimo laipsniai.

Tikslo (paskirties) naudininkas su bendratimi (arba viena bendratis) neretai vartojama variantiškai su veiksmažodinių daiktavardžių naudininku (*doleriai karių išlaikymui* [a] : *kariams išlaikyti* [b]). Tokie variantai 21-oje rekomendacijoje vertinami labai nevienodai – nuo aiškios sintaksės klaidos (a=b) iki stiliaus negerovės (a ‖ b).

Sintaksės klaida naudininkas laikomas dėl svetimos kilmės (*atidavė naudojimui = naudoti*, V. Būda, *KK* 1981 41, 79) arba šiaip nurodoma būtinai taisyti (*druskos reikalingos apykaitos pagerinimui = apykaitai pagerinti*, A. Pupkis, *MK* 1973 1, 13; taip pat A. Ružė, *MK* 1983 2, 18; 1984 6, 4).

Daugiausia rekomenduojama abstrakčiųjų veiksmažodinių daiktavardžių naudininko tikslui reikšti „geriau nevartoti“ (a–b): bendratis „skambėtų saviškiau, lietuviškiau“ (V. Rastenis, GK_2 1966 3–4, 56); naudininko junginiai su bendratimi įprastesni (be aut., *KK* 1965 9, 11); naudininkas vartojamas ne savo vietoj (*palikti saugojimui – saugoti*, P. Kniūkšta, *MK* 1979 1, 15; taip pat K. Eigminas, *MK* 1974 3, 16; J. Šukys, *MK* 1984 6, 10 ir kt.).

Į a variantą žiūrima ir kaip į netaisyklingumą, klaidą, kuri gadina stilių (negyva ir nesklandu, P. Kniūkšta, *KK* 1985 48, 23–24), ir kaip į stiliaus negerumą: „per daug vartojama“ (*laiptai įlipimui [=įlipti] į vandenį*, J. Šukys, *MK* 1977 3, 30); „sunkina stilių“ (G. Savičiūtė, *MK* 1983 2, 25); „kalbą daro tarsi medinę“ (E. Jakaitienė, *MK* 1982 6, 7); stumia kitas raiškos priemones (A. Rosinas, *MK* 1988 1, 24; J. Pikčilingis, *MK* 1982 4, 4).

11-oje rekomendacijų vertinamas su slinkties veiksmažodžiais vartojamų naudininko (a) : kilmininko (b) varijavimas tikslui reikšti (*išvažiavo atostogoms : atostogų*).

Balčikonis, nurodydamas, kad „po traukos veiksmažodžių (*eiti, važiuoti, joti*...) naudininkas nevartojamas“ (*BR* I 289), pagal gyvosios kalbos analogijas teikia vartoti kilmininką, bendratį ar kitas raiškos

priemones (*šaukdavo s u m a i , m i š p a r a m = sumos, mišparų* – pagal *šaukdavo p i e t ų , BR* I 146; *v a k a r i e n e i = vakarienės, vakarieniauti parsiradai*, *BR* I 289; *atvyko o f i c i a l i a m v i z i t u i = su oficialiu vizitu*[42], *BR* I 309).

Antra vertus, kilmininkas Balčikoniui atrodė ne visur tinkamas. Pagal gyvosios kalbos analogiją *eina į k u o p ą* jis teikė vartoti ir *susirinko į p o s ė d į* (ne: *p o s ė d ž i o*), nes siekinio kilmininkas reiškiąs patį siekiamą daiktą, o posėdis esąs tik priemonė siekti kokių nors tikslų (*BR* I 161).

Kitose rekomendacijose naudininkas su slinkties veiksmažodžiais taip pat griežtai taisomas: a=b. Stasys Barzdukas nurodo jį esant svetimą mūsų kalbai (GK_2 1964 2, 12); gyvojoje kalboje turima raiškesnių kalbos formų tikslui reikšti (P. Skardžius, GK_1 1938, 79; A. Pupkis, *MK* 1973 1, 15; J. Šukys, *MK* 1978 5, 43; E. Valiulytė, *KK* 1988 54, 30–35). Dambriūnas išsamiai aiškina tikslo naudininku ir siekinio kilmininku reiškiamų tikslo ir siekimo aplinkybių skirtumus: jie ne tik formalūs (tikslo aplinkybė vartojama tada, kai nurodyta ir priemonė tam tikslui pasiekti, o kai priemonės nėra, tik siekiamas tikslas, – tinka siekinio kilmininkas), bet ir priklauso nuo pačių žodžių leksinės reikšmės (GK_2 1964 2, 6–7).

Jei konstrukciją su slinkties veiksmažodžiu sudaro ne vienas linksnis, o su bendratimi, tas linksnis vartosenoje gali būti ne tik kilmininkas (b), bet ir galininkas (a) – *reikia eiti m ė š l ą : m ė š l o vežti*. Tokia variantiška vartosena aptariama 18-oje rekomendacijų.

Dalis autorių, remdamiesi vartojimo tradicija (tarmių, tautosakos, senųjų raštų, grožinės literatūros duomenimis), teikia vartoti kilmininką, o galininką taiso (a=b arba a–b): nors vakariečiai siekimo aplinkybei reikšti dažnai vartojantys vietoj kilmininko galininką, bet linksnių istorija ir vartosena kilmininką čia rodančios esant senesnį ir būdingesnį (P. Skardžius, GK_1 1935, 6; 1938, 80; N. Sližienė, *KK* 1961 1, 34; Z. Dumašiūtė, *KK* 1967 13, 24–25).

Trumpesnėse rekomendacijose nurodoma tik taisyklė, kad po slinkties veiksmažodžių vartotinas ne galininkas, o kilmininkas, ir taiso-

[42] Beje, Jonas Palionis čia teikia kilmininką (*atvyko v i z i t o*), o konstrukciją *su vizitu* laiko vertiniu, tinkamu nebent publicistiniam stiliui (*MK* 1970 5, 65).

ma motyvuojant taisyklingumo reikalavimais: *eina d u r i s* (=*durų*) *atidaryti; išvyks organizuoti m a r a t o n ą* (=*maratono*) ir pan. (A. Žirgulys, *KK* 1966 10, 11; B. Kalinauskas, *MK* 1969 6, 6; B. Balčienė, *MK* 1973 1, 47; 1979 3, 17; V. Būda, *MK* 1975 4, 59; *KK* 1976 31, 70; K. Vosylytė, *MK* 1979 5, 23 ir kt.).

Vitas Labutis vis dėlto pažymi, kad galininko po slinkties veiksmažodžių nereikėtų laikyti didele klaida (a–b), nes ne visada esą aišku, kada veiksmažodis turi slinkties reikšmę (*MK* 1976 4, 6–8).

3.4.6.2. (Su) tikslu + *bendratis ir kitos raiškos priemonės*

Tikslui reikšti kartais vartojamas pasakymas (*su*) *tikslu* + bendratis (*tikslu uždirbti pinigų*...). Trijose rekomendacijose jis laikomas klaida ir griežtai taisomas kitomis raiškos priemonėmis (a=b): nelietuviškas posakis (be aut., GK_2 1961 3–4, 42); bk nepriimtina (A. Balašaitis, *MK* 1973 5, 8–9); sintaksės klaida (A. Piročkinas, *MK* 1988 3, 6). Taigi remiamasi grynumo ir taisyklingumo kriterijais.

3.4.6.3. *Siekinys ir bendratis*

4-iose rekomendacijose kalbama apie variantišką siekinio (a) : bendraties (b) vartojimą tikslui reikšti, tačiau visos rekomendacijos iš ankstesnių šaltinių, tad jų negausa rodo ir siekinio nykimą, ir taisymų nebeaktualumą.

Balčikonis grožinės literatūros kalboje siekinio nelinkęs griežtai smerkti, bet reikalauja jį vartoti nuosekliai arba iš viso atsisakyti: taiso Antano Vienuolio *Puodžiūnkiemio* kalbą, kai siekinys kartais pasitaiko ten, kur iš viso jo neturėtų būti, t. y. ne po slinkties veiksmažodžių, arba nevartojamas ten, kur galėtų būti (*BR* I 224).

GK_1 siekinys norminiu nelaikomas, nes „daugumas lietuvių čia dabar sako bendratį“, bet paliekama laisvė rytiečių kilmės rašytojams: (a)–b (J. M. L., GK_1 1939, 106).

Dambriūnas taip pat nurodo siekinį nykstant kaip nereikalingą formą šalia bendraties ir bk nevartotiną: a–b (GK_2 1961 2, 19; 1967 3, 42).

Šios kelios rekomendacijos aiškiai rodo, kad dėl laisvosios distribucijos santykių tarp variantų ir vieno iš jų siauro paplitimo antrasis priverstas pasitraukti iš aktyviosios vartosenos, tačiau būdamas savas, o ne svetimos kilmės, vertinamas kaip archaizmas ir gali būti pateisinamas stiliaus sumetimais.

3.4.7. Veiksmo (būsenos) kiekybė

Aptariamas įvairių kiekio atspalvių – išskirties (priskirties), sumos, kiekio viršijimo – variantiškos raiškos vertinimas kalbos rekomendacijose.

3.4.7.1. *Vietininkas ir kitos raiškos priemonės*

4-iose rekomendacijose kaip svetimi ir netaisyklingi taisomi vietininkai *sumoje* ir *tame skaičiuje*, o pakaitais nurodomas kilmininkas, prielinksnio *iš* su kilmininku konstrukcija ir kitos raiškos priemonės (P. Skardžius, GK_1 1935, 142; K. Vosylytė, *MK* 1968 3, 1; P. Kniūkšta, *KK* 1988 55, 27).

3.4.7.2. Viso *ir* iš viso

Iš variantų *viso* (a) : *iš viso* (b) sumuojamiems dalykams reikšti 7-iose rekomendacijose pirmasis nurodomas kaip netaisyklingas ir nesistemiškas (mat lietuvių kalboje kilmininkas nelinkęs vienas prieveiksmėti), nederantis prie kitų prieveiksmių (*iš tolo, iš anksto...*): a=b (A. Ružė, *KK* 1963 5, 45–46; K. Vosylytė, *MK* 1968 3, 1; A. Balašaitis, *MK* 1973 5, 10; V. Būda, *MK* 1988 1, 20 ir kt.).

3.4.7.3. Virš + *kilmininkas ir kitos raiškos priemonės*

Viršijamam kiekiui reikšti varijuoja prielinksnis *virš* su kilmininku ir kitos raiškos priemonės (*per* su galininku, *daugiau kaip, daugiau negu*, *suvirš* ir kt.).

Pranas Skardžius, remdamasis „mūsų kalbos pavyzdžiais“, *virš* su kilmininku tokia reikšme griežtai taiso: a=b (*virš normos* [=*per normą*] *aš negaliu dirbti* ir pan., GK_1 1937, 79). Valiulytė pažymi Jablonskį taisius *virš* su skaitvardžių kilmininku, bet rytų aukštaičių šnektose tokia forma esanti vartojama (sinonimiškai su *suvirš*, *su viršum*), be to, raštuose dabar jau įsigalėję junginiai *virš plano*, *virš normos*... (ir jų dariniai *viršnormis*, *viršpelnis*), tad siūlo griežtai nebetaisyti: a–b (*KK* 1967 12, 18–19).

3.4.7.4. *Aukštesniojo laipsnio prieveiksmiai + kilmininkas ir kitos raiškos priemonės*

Panašiai kaip ir *virš* su kilmininku (viršijamam kiekiui reikšti) variantiškai su pasakymais *kaip (negu)*, *už* su galininku (b) vartojami aukštesniojo laipsnio prieveiksmiai su kilmininku (a) (*daugiau penkių*).

Skardžius, į šiuos variantus žvelgdamas istoriškai, aiškina, kad, slavų ir mūsų kalbos duomenimis, anksčiau prie aukštesniojo laipsnio formų galėjęs būti vartojamas vienas atskirties kilmininkas, bet dabar jis išlikęs tik kai kur prie aukštesniojo laipsnio prieveiksmių (*aukščiau kelių*, bet *geriau už mane*). Bk siūloma vieno atskirties kilmininko su aukštesniojo laipsnio formomis geriau nevartoti: a–b (GK_1 1936, 143–144).

MK ir *KK* a variantas taisomas griežtai (a=b), nurodomas kaip „netaisyklingių netaisyklingiausia konstrukcija“ (A. Piročkinas, *MK* 1978 3, 21; taip pat P. Gailiūnas, *MK* 1973 5, 21; J. Šukys, *MK* 1988 3, 28; V. Būda, *KK* 1976 31, 70), bet plačiau toks vertinimas nepagrindžiamas, taigi galima manyti, kad daugiausia sekama taisymų tradicija.

Keletu pavienių atvejų kiekybei reikšti variantiškai vartojamos raiškos priemonės vertinamos taisyklingumo ir grynumo požiūriu: „be reikalo pasiskolintas prielinksnis iškreipia sakinio prasmę“ (*kolona padidėjo iki 14 taksi [=14 taksi]*, G. Kirvaitis, *MK* 1984 6, 12–13); klaidingai vartojama *ant kiek (tiek)* (R. Skaisgirienė, *MK* 1975 2, 5); ne savo reikšme vartojama konstrukcija *turime lėšų už [...] rb.* (N. Sližienė, *MK* 1980 1, 30–31) ir pan., o netaisyklingumas ir svetima kilmė lemia vertinimo laipsnį: a=b.

3.4.8. Stiprinamosios veiksmo (būsenos) aplinkybės

5-iose *KK* ir *MK* rekomendacijose aptariama stiprinamųjų junginių (sudarytų su jungtuku *ir*), rodančių veiksmo, jo ypatybės kartojimąsi, variantiška vartosena su kitomis raiškos priemonėmis. Tai aiškūs formos variantai, vartosenoje susiję laisvosios distribucijos santykiais (*l a b a i i r l a b a i* : *l a b a i l a b a i*).

Skaitvardžių konstrukcijos su *ir* taisomos kaip svetimos („pažodžiui išversta iš rusų kalbos“), netaisyklingos („nėra paremta lietuvių kalbos dėsniais“) (J. Klimavičius, *KK* 1964 7, 51–53), remiamasi tarmių, tautosakos, senųjų raštų duomenimis, kurie rodantys mūsų kalbai būdingą neapibrėžtai dideliam kiekiui reikšti skaitvardžio įžymio kilmininką (*š i m t a i i r š i m t a i* = *šimtų šimtai*) (ten pat).

Leonas Kuodys taiso ne tik skaitvardinius kartotinius junginius, bet ir tokius, kurie sudaryti iš kartojamų prieveiksmių ir dalelyčių (*labai ir labai, vėl ir vėl, nuolat ir nuolat*), o tai motyvuoja grynumo pažeidimu (svetimi, nemūsiški pasakymai, *MK* 1972 8, 47; *KK* 1976 31, 50). Tos pačios nuomonės ir Teresė Valiuvienė su Antanu Balašaičiu (*MK* 1973 1, 42). Jų teigimu, mūsų kalbos stiprinamųjų junginių analizė rodanti, kad dažniausiai minčiai sustiprinti pasikartojančios formos vartojamos be jungtuko *ir* (*bėgte bėgo, priešų priešais, vienui vienas* ir pan.). O pasikartojimai *dar ir dar, nuolat ir nuolat* ir kt. „atsiradę mėgdžiojant svetimas išraiškos priemones“, todėl griežtai taisomi: a=b (ten pat).

Vis dėlto šios rūšies rekomendacijų palyginti nedaug, o stiprinamieji junginiai nėra pakankamai gerai ištirti (nevienodo lygio yra veiksmažodžių, skaitvardžių, prieveiksmių ir dalelyčių junginiai), kad visus juos būtų galima taisyti vienu pagrindu.

3.4.9. Senaisiais vietininkais reiškiamos veiksmo (būsenos) aplinkybės

Pagal reikšmę tai daugiausia vietos ir laiko aplinkybės, bet jų variantiškas reiškimas senaisiais vietininkais (iš esmės kalbama apie iliatyvą) bei kitomis raiškos priemonėmis ir panašus tokio varijavi-

mo vertinimas leidžia šios rūšies rekomendacijas aptarti kartu, nors nusižengiama bendrajam šio darbo skyriaus principui eiti nuo reikšmės prie formos.

GK_1 į iliatyvą žiūrėta gana atlaidžiai, jis laikytas brangiu kalbos turtu (A. Salys, GK_1 1933, 77–78), vietomis dar plačiai tarmėse vartojamu (rytiečių ir pietiečių aukštaičių), pažįstamu veik pusei visų lietuvių (P. Skardžius, GK_1 1937, 82; J. M. L., GK_1 1939, 106), todėl bk norma nors ir nepripažintas, bet apskritai, ypač grožinėje literatūroje, toleruotas: (a)–b.

Iš 10-ies rekomendacijų 4-ios priklauso Balčikoniui, 3 – GK_1 ir 3 – *KK*. Balčikonis, aptardamas kelių grožinės literatūros kūrinių kalbą, pažymi, kad tame pačiame tekste nemaišytini variantai *K a u n a n* : *į P a n e v ė ž į* ir pan., nuosekliai vartotinas arba vidaus einamasis vietininkas, arba kitos raiškos priemonės, nes nė viena tarmė tų formų nevartojanti greta (*BR* I 159–160, 224, 287, 330). Apskritai bk norma esantis galininkas su prielinksniu *į*, nes jos pagrindas – vakarinių lietuvių tarmė – teturinti išlaikiusi vidaus einamąjį vietininką tik suprieveiksmėjusių žodžių; iliatyvas galintis būti pateisintas tik rytiečio rašytojo kalboje (*BR* I 287), taigi a variantas laikomas tarmybe ir diferencijuojamas stilistiškai: (a)–b.

Keliose *KK* rekomendacijose iliatyvas laikomas archaizmu, neutralioje bk neteiktinu (*ateina du kartus d i e n o n = per dieną*, M. Razmukaitė, *KK* 1967 13, 32–33), bet toleruojamas pavieniais atvejais (A. Ružė, *KK* 1968 14, 6), ypač frazeologizmuose (*grūdas g r ū d a n* | *grūdas į g r ū d ą*, J. Lipskienė, *KK* 1984 47, 42–44): (a)–b.

3.5. *Šalutinio veiksmo (būsenos) raiška*

Šalutinis sakinio veiksmas, t. y. tam tikra pagrindinio veiksmo aplinkybė, gali būti reiškiamas, nelygu sakinio ypatumai, padalyviu, pusdalyviu arba dalyviu, dažnai kartu su jiems priklausančiais žodžiais.

Didžiąją dalį (60) šios rūšies rekomendacijų sudaro tokios, kuriose vertinamas variantiškas padalyvio (a) : pusdalyvio, dalyvio (b) vartojimas reikšti šalutiniam to paties veikėjo veiksmui. Dažniausiai formuluojama taisyklė, kad padalyvis nevartotinas to paties veikėjo ša-

lutiniam veiksmui reikšti, o tokiu būdu pavartotas laikomas netaisyklingu, netinkamu, vartojamu ne vietoj ir ne pagal savo kalbos palinkimus, nepateisinamu lietuvių kalbos dėsniais ir pan.: a=b (J. Kruopas, *GK*$_1$ 1936, 89; P. Skardžius, *GK*$_1$ 1936, 93; 1937, 99 ir daug kitų – iš *KK* ir *MK*).

Be to, konkrečiai aiškinamasi sakinio situacija: kiek esama veikėjų ir kokius veiksmus jie atlieka, o tada taikoma minėtoji taisyklė (be aut., *GK*$_2$ 1961 3–4, 42–43; J. Žukauskaitė, *MK* 1988 3, 16 ir kt.). Norminė padalyvio ir pusdalyvio vartosena remiama gyvosios kalbos pavyzdžiais (A. Salys, *GK*$_1$ 1933, 143–145; M. Jurkynas, *GK*$_1$ 1938, 20–21; V. Ambrazas, *KK* 1961 1, 16–20 ir kt.), nurodoma taisymų tradicija nuo Jablonskio laikų (L. Dambriūnas, *GK*$_2$ 1967 2, 22–23).

Kaip šalutinis motyvas gana dažnai pateikiamas stilingumo, aiškumo reikalavimas: padalyvį vartojant, sakinys darosi neaiškus (be aut., *GK*$_2$ 1961 3–4, 42–43); padalyviai, vartojami ne vietoj, supainioja mintį, todėl atsiranda logikos klaidų (S. Glebavičienė, *MK* 1982 4, 21–22); dėl ne vietoj vartojamų padalyvinių konstrukcijų „nukenčia visa sakinio mintis“ (V. Būda, *MK* 1972 1, 16–17) ir pan.

Pažymėtina, kad per visus šaltinius vertinimo laipsnis (a=b) nekito, tie patys liko ir motyvai, dėl to nuosekliai buvo formuojama skaitytojų nuomonė, tačiau netinkamas padalyvio vartojimas – viena iš atkakliausiai taisomų sintaksės klaidų – gajus iki šiol.

Vienu atveju, kai padalyvis suprieveiksmėja (atlieka būdo prieveiksmio funkcijas), jį leidžiama vartoti kiek kitaip, nei įprasta. Skardžius aiškina pasakymuose *prašau rašyti nežiūrint į knygą, prašau neatidėliojant imtis priemonių* vartojamus padalyvius esant taisyklingus, nes jie nėra tiesiogiai siejami su vardininku, o eina su papildinio galininku (*prašau jus rašyti*), taigi „tiesiogiai nepažymi veikėjo, bet tik nurodo jo veiksmo ypatybę“[43] (*GK*$_1$ 1940, 10).

Kitoje didelėje grupėje rekomendacijų aptariamas atvejis, kai tarinio veiksmo subjektas bei objektas ir padalyvis su linksniu kartoja tą pačią sąvoką.

[43] Pridurtina, kad dabartinėje vartosenoje esama ir daugiau suprieveiksmėjusių padalyvių, kurie gali eiti ir greta to paties veikėjo veiksmą reiškiančios formos (*nedelsiant grįžome namo; nepaisant pavojaus, likome savo vietose*); jų vertė svarstytina.

Balčikonis trijose rekomendacijose išsamiai aiškina konkrečius sakinius: *E i n a n t P u o d ž i ū n u i per kiemą, j o atšvaitas [...]; J a m b ė g a n t, padės j o draugai* ir pan. Su padalyviu pavartotą naudininką jis vadina „savarankišku naudininku“ ir laiko jį čia netaisyklingu, nes padalyvis apskritai reiškiantis laiko ar priežasties aplinkybę ir, eidamas su naudininku, neturintis būti kaip nors susietas priderėjimo santykiais su kitais sakinio žodžiais: a=b (*BR* I 227, 253).

GK_1 tokios konstrukcijos taip pat griežtai taisomos, be to, pabrėžiama, kad jos galinčios būti dviprasmiškai suprastos (J. Kruopas, GK_1 1936, 89), neaiškios. Skardžius, aiškindamas sakinio *n u m e t u s p o p i e r g a l į, š i s suliepsnodavo ir sudegdavo* klaidingumą, duoda ir kontrastinę analogiją, iš kurios matyti norminė padalyvio vartosena: *pastačius namus, tuojau bus galima įsikurti* (GK_1 1937, 167).

MK ir *KK* taisyklės formuojamos moksliškiau ir apibrėžčiau, tačiau vertinimo laipsnis dalyje rekomendacijų kiek švelnesnis: a–b. Pačios konstrukcijos taip pat diferencijuojamos, atsižvelgiant į sakinio sandarą, ypač į tai, su kokiu linksniu eina padalyvis. Vytautas Ambrazas aiškina, kad su sakinio veiksniu neturėtų sutapti išreikštas padalyvio veiksmo objektas, ypač kai jis eina galininko linksniu; kai padalyvio veiksmo atlikėjas padalyvinėje konstrukcijoje nepasakytas, sakinyje jis galintis būti reiškiamas įvairiais linksniais, ir tai paremiantys bk ir liaudies šnekamosios kalbos duomenys (*D a u ž a n t a k m e n i s, atskala pataikė m a n galvon, KK* 1961 1, 19–20).

Kitose *KK* ir *MK* rekomendacijose, vertinant tokią padalyvio vartoseną, remiamasi taisyklingumu ir stilingumo reikalavimais: padalyvis daro sakinį dviprasmį (*K i a u l ė m s e i n a n t į šėryklą, j o s patenka ant svarstyklių,* J. Pikčilingis, *KK* 1964 6, 24–26; *MK* 1971 3, 5); neatitinka lietuvių kalbos dėsnių, netaisyklinga (V. Grabauskas, *MK* 1976 3, 38; K. Ulvydas, *KK* 1981 41, 16; P. Kniūkšta, *KK* 1988 55, 24; A. Piročkinas, *MK* 1988 3, 5); daro sakinio mintį neaiškią (J. Žukauskaitė, *MK* 1981 2, 5) ir pan.

Problemiškesnis yra kai kurių konstrukcijų, kuriose padalyvis eina su naudininku, bet nekartoja sakinio objekto ir subjekto, vertinimas. Balčikonis ir tokiems sakiniams taiko teiginį, kad pagrindinis ir padalyviu reiškiamas sakinio veiksmas negalintys būti susaistyti prie-

žastiniais ryšiais, o turintys eiti lygiagrečiai. Dėl to taiso sakinius: *Laikui bėgant* (=*Su laiku, per laiką, ilgainiui*) *slavai išmoko tarti šią raidę* (*BR* I 330); *Partijai vadovaujant* (=*Partijos vadovaujami*) *mes žengiame į komunizmą* (*BR* I 261). Kad padalyviu reiškiamas veiksmas negali būti kito veiksmo padarinys, Balčikonis aiškina lygindamas du sakinius: *Sėjant linus užėjo lietus* ir *Sėjant linus pasitaisė jo reikalai* (*BR* I 338): padalyvio veiksmas turintis eiti lygiagrečiai su pagrindiniu veiksmu (I sak.), o ne būti susijęs priedermės ryšiais (II sak.).

Vėlesnėse rekomendacijose Balčikonio linijos šiuo atveju laikytasi tik iš dalies; nuosekliausiai Balčikoniui pritarė Vytautas Būda. 6-iose jo rekomendacijose taisomi padalyviai, kurių netaisyklingumas aiškinamas priežastinių ryšių buvimu (*veikiant aukštai temperatūrai, riebalai suskyla; plėvelė sudaryta panaudojant akrilatus* ir pan.) (*MK* 1973 1, 19; 1980 1, 20; 1982 2, 7–8; *KK* 1978 35, 17 ir kt.).

Kitose rekomendacijose pateikiama panašių taisymų, tik vertinimai ne visada griežti (a–b, a || b), neretai susiję su stilingumo reikalavimais: temdoma sakinio mintis, suardomas loginis veiksmų ryšys (A. Piročkinas, *MK* 1988 3, 5; A. Ružė, *MK* 1983 2, 19; 1984 6, 3 ir kt.). Dar 1970 metais Aldonas Pupkis pažymi, kad padalyviui bk suteikiama nauja reikšmė: „padalyvis įgauna priežastinį ryšį su sakinio veiksmu“. Tas priežastinis ryšys esąs naujas dalykas mūsų kalboje, ir įteisinti galima tik tas naujas konstrukcijas, be kurių nebeįmanoma išsiversti (*MK* 1970 5, 82).

Taigi dėl kalbos raidos ypatumų padalyvio vartosena vienu kitu atveju imama vertinti truputį kitaip nei anksčiau, pats taisyklingumas pradedamas suprasti ne visai vienodai, ir labiau atsižvelgiama į tai, ar tikslinga vartoti vieną ar kitą konstrukciją.

3.6. *Apibendrinamosios pastabos*

Žodžių junginių bei konstrukcijų (t. y. iš esmės sintaksės reiškinių) ir 2-ame skirsnyje aptartų žodžių formų variantų distribuciniai santykiai žymiai skiriasi kiekybiškai. Žodžių formų formaliųjų varian-

tų jei ir esama, jie dažniausiai sietini su formų darybos, žodžių gramatinio įforminimo dalykais, ir normintojų uždavinys (ypač bk kūrimosi ir funkcionavimo pradžioje) – atrinkti ir kodifikuoti vieną kurį variantą iš kelių, įmanomų realiosios normos požiūriu. Didžioji žodžių formų variantų dalis – funkciniai, realiosios normos požiūriu susiję kontrastinės, rečiau – papildomosios distribucijos santykiais. Kitaip tariant, labai maža tokių žodžių formų variantų, kurie funkcionuotų laisvosios distribucijos principu tik vartosenoje, o būtų funkciškai neįmanomi realiosios normos požiūriu. Tai rodo, kad svetimų (kilmės atžvilgiu) žodžių formų net vartosenoje aiškiai vengiama.

Žodžių junginių ir konstrukcijų variantai daugiausia *formaliejį*: vartosenoje susiję laisvosios distribucijos santykiais, o realiosios normos požiūriu iš viso jokių distribucinių santykių nesudaro, taigi iš esmės mūsų kalbai svetimi. Prie jų priskirtini įvairūs varijuojančio valdymo atvejai (*atstovauti ką* : *kam*; *atitikti kam* : *ką*; *tikėti į ką* : *ką* ir pan.), kai kurių prielinksnių vartosena (*pakvietė ant pietų* : *pietų*; *pas mane yra* : *aš turiu*), variantiškas vietininko ir kitų raiškos priemonių vartojimas (*sėdi kepurėse* : *su kepurėmis*; *ugdo vaikuose* : *vaikams gėrį*; *avarijos rezultate* : *dėl avarijos* ir pan.). Tokių variantų santykiai paprastai vertinami griežtai (a=b), o taisymai motyvuojami taisyklingumo ir grynumo reikalavimais.

Viena kita formaliųjų variantų pora sudaro distribucinius santykius ir realiosios normos požiūriu. Jeigu tokiu atveju distribucija laisvoji (objekto vardininkas : galininkas; siekinys : bendratis; kai kurie linksnių ir prielinksnių valdymo variantai – *dauginti [dalyti] kuo* : *iš ko*; *dirba planu* : *pagal planą*; nusakomasis kilmininkas : neveikiamasis dalyvis – *skalbimo* : *skalbiamoji mašina* ir pan.), kodifikuoti paprastai stengiamasi arba vieną kurį variantą, arba tuos variantus diferencijuoti stilistiškai (pavyzdžiui, tarmybė, archaizmas tinkami grožinei literatūrai, bet vengtini mokslo, kanceliarinėje kalboje).

Jeigu realiosios normos požiūriu distribuciniai variantų santykiai apibūdintini kaip papildomieji (objekto galininkas : kilmininkas su

neiginiu; vardo vardininkas : nusakomasis kilmininkas; pusdalyvis : padalyvis šalutiniam veiksmui reikšti) arba mišrūs (kryžminiai) (padalyvis : *dėl* konstrukcija priežasčiai reikšti; įnagininkas : *su* + įnagininkas veiksmo priemonei reikšti ir kt.), mėginama nusakyti situaciją, kontekstą, kuriame vienas ar kitas variantas vartotinas; neretai jų vartosena diferencijuojama ir stilistiškai. Vertinimo laipsniai – patys įvairiausi: nuo griežtai taisomos klaidos (*nerašyti laišką = laiško*) iki sinonimų (*rašyti pieštuku* | *su pieštuku*).

Funkcinių žodžių junginių bei konstrukcijų variantų, kuriuos realiosios normos požiūriu sieja kontrastinės distribucijos santykiai, nedaug (objekto vardininkas, galininkas : dalies kilmininkas; daiktavardžių tarinio įnagininkas : vardininkas; iš dalies įnagininkas : kilmininkas su neveikiamaisiais dalyviais ir kt.). Kadangi kiekvienas iš tokios rūšies variantų normaliai turi savo reikšmę ($a^x \neq b^y$), jų painiojimas vartosenoje dažniausiai vertinamas kaip didelės klaidos (a=b). Be to, aiškinamasi konkreti situacija, kurioje taisomasis variantas vartojamas tinkamai, ir neretai pažymima, kad a variantas, perimdamas b varianto funkcijas ($a^x \rightarrow a^y$), stumia pastarąjį iš vartosenos. Taigi vertinama ne tik taisyklingumo bei grynumo, bet ir funkcionavimo atžvilgiu.

4. Netiesioginiai sakinio komponentai

Prie gramatiškai su sakiniu nesusijusių žodžių įprasta skirti įvairių rūšių įterpinius ir kreipinius. Be to, funkciškai prie jų pritaptų ir žodžiai, kuriais sveikinamasi, – juos tiktų vadinti sveikiniais.

4.1. *Kreipiniai*

Vartosenoje gana ryškiai varijuoja kreipinių raiška – vardininkas : šauksmininkas. Tačiau motyvuotų šios rūšies rekomendacijų labai nedaug – tik 6 per visus rekomendacijų šaltinius. Skirtini du atvejai: vardininkas (a) : šauksmininkas (b) 1) kreipinio pažyminiui, 2) pačiam kreipiniui reikšti.

Pirmuoju atveju Skardžius pagal senųjų raštų ir tarmių vartoseną bk labiau teikia (a–b) vartoti abu šauksmininkus – tiek kreipinio, tiek jo pažymimojo žodžio (ne *p o n a s viršininke*, o *p o n e viršininke*), nes, jo manymu, pažyminio vardininkas „yra veikiausiai atsiradęs įstaiginėje ir inteligentinėje kalboje“, vadinasi, svetimas (GK_1 1936, 95–96).

Keliose kitų autorių rekomendacijose į vardininką, vartojamą kreipinio pažyminiui reikšti, žiūrima ne visai vienodai. Dambriūnas, kaip ir Skardžius, nors nurodo esant tokį vartosenos faktą, bet, remdamasis Jablonskiu, labiau palaiko šauksmininką (a–b) (GK_2 1964 1, 1–2). Bronius Kalinauskas vardininką šioje pozicijoje jau nurodo kaip toleruotiną (a ‖ b) (*MK* 1970 5, 42).

Dėl paties kreipinio reiškimo šauksmininku, o ne vardininku, kalbininkų sutariama be išimčių (a=b). Iš kelių rekomendacijų matyti, kad šiuo atveju vartosena laikoma gerokai atitrūkusia nuo kodifikuotos normos: „Šiandien kreipinio šauksmininkas jau pradedamas vis dažniau keisti kreipinio vardininku“ (B. Kalinauskas, *MK* 1970 5, 42); šnekamojoje kalboje dažnai kreipiamasi vardininku (M. Razmukaitė, *KK* 1971 20, 21–22); „smarkiai nyksta šauksmininkas, kurio vietą užima vardininkas“ (B. Stundžia, *MK* 1975 4, 10).

Nors prisimenama Jablonskį aiškinus, kad vardininką esą galima vartoti šiurkščiai kreipiantis, bet apskritai vardininkas šioje pozicijoje laikomas aiškia klaida, o jo atsiradimas siejamas ne tik su kitų kalbų ar žargono poveikiu (T. Valiuvienė, A. Pupkis, *MK* 1978 5, 25), bet ir su linksnių mažėjimo tendencija (B. Kalinauskas, *MK* 1970 5, 42).

Kad ir pažymima kebli vartosenos padėtis, bet pačių rekomendacijų nedaug. Šį paradoksišką faktą galima paaiškinti nebent tuo, kad tiriamuose šaltiniuose rašyta daugiau apie rašomąją bk, o vardininko vartojimas kreipiantis – iš esmės šnekamosios kalbos klaida. Ir aptartose rekomendacijose turėta prieš akis daugiausia aktorių, studentų ir pan. šnekamoji kalba.

4.2. *Įterpiniai*

Kaip įterpiniai netinkamai vartojami žodžiai *prašom* (*prašau*) ir *reiškia,* tačiau vartosenoje atsirandantys jų variantai yra skirtingos pri-

gimties. Pirmasis žodis iš viso nelaikytinas įterpiniu, o antrąjį galima būtų apibūdinti kaip savotišką sintaksinį semantizmą – ne savo vietoj ir ne savo reikšme (vietoj *vadinasi* ir kt.) vartojamą žodį.

4.2.1. *Prašom (prašau)* vartojimas įterpiniu

Įterpiniu pavartojamą *prašom* (*prašau*) kalbos kultūros požiūriu galima aptarti keleriopai – pagal formos ypatumus ir pagal vietą sakinyje.

Dėl šio žodžio formų nemažai yra rašęs Balčikonis. Jo nuosekliai laikytasi nuomonės, kad forma *prašau* nevartotina, o vietoj jos sakytina tik *prašom, prašyčiau* – a=b, c (*BR* I 282). Tokį siūlymą Balčikonis motyvuoja paprastai: gyvoji kalba formos *prašau* nepažįstanti, lietuviams ji nežinoma, nebent galėtų būti pavartota kalbant piktai ar šiurkščiai (*BR* I 209). Kitur autorius nurodo *prašau* esant aklą vertimą iš kitų kalbų (*BR* I 228–229, 275–276), dažnai miestiečių pasigautą (*BR* I 313, 367). Taigi šiuo atveju Balčikonio motyvai įprasti: jei nėra gyvojoje kalboje, tai ir nevartotina, be to, svetima ir net nepriimtina mandagumo požiūriu.

Vėliau į formą *prašau* nebežiūrėta taip griežtai, vertinimo laipsnis pakito: a ‖ b; svarbesnė pasidarė apskritai šio žodžio vieta sakinyje. Formų skirtumai imti apibrėžti kalbos etiketo, vartojimo situacijos požiūriu: *prašom* esanti tradicinė, mandagesnė forma, o *prašau* – naujesnė, oficialesnė, kartais net įsakmesnė (A. Kučinskaitė, *MK* 1969 11, 2; *KK* 1967 12, 29–33; *MK* 1974 8, 17–18).

Žodžio *prašom* (*prašau*) vartojimo įterpiniu vertinimas iš pirmo žvilgsnio galėtų atrodyti nevienodas: vieni autoriai tokią vartoseną laiko taisyklinga, kiti – netaisyklinga. Tačiau šiuo atveju skirtingai suprantama tik pati taisyklingumo sąvoka, o dėl šio reiškinio vertinimo ginčų nekyla. Antanė Kučinskaitė pažymi, kad *prašom* (*prašau*), vartojami įterpiniais, esą taisyklingi (*perduokit, p r a š a u , pinigus*), t. y., reikėtų suprasti, – teoriškai negriauna kalbos sistemos. Tačiau drauge nurodoma, kad „sakinių ar pasakymų taisyklingumas – tai dar ne viskas“; pirmenybė čia teikiama kalbos tradicijai: tokie pasakymai lietuvių kalbai esą nebūdingi ir nepriimtini (*MK* 1969

11, 2). Įterpiniu vartojamas *prašau* „ardo įprastą žodžių tvarką, iš sakinio priekio „nulįsdamas“ į kitų žodžių užnugarį, temdydamas lietuviško mandagumo išraišką“ (A. Kučinskaitė, *MK* 1974 8, 17–18).

Kiti autoriai taip pat pabrėžia šio reiškinio svetimumą, nebūdingumą (M. Gervė, *KK* 1964 7, 53–54; G. Akelaitis, *MK* 1982 6, 24–25), netaisyklingumą (A. Valeckienė, *KK* 1971 21, 49–50), kuris šiuo atveju gali būti suprantamas ne kaip sistemos, o kaip kodifikuotos normos laužymas.

Tad motyvai, kuriais remiantis žodis *prašom* (*prašau*) neteikiamas vartoti įterpiniu, labai susiję tarpusavy, vienas kitą sąlygojantys: netaisyklinga, nes svetima; nebūdinga, neįprasta, nes neturi vartojimo tradicijų ir kartu neatitinka kalbos etiketo reikalavimų.

4.2.2. *Reiškia* vartojimas įterpiniu

Dėl žodžio *reiškia* vartojimo įterpiniu per aptariamąjį laikotarpį pareikšta kelios skirtingos nuomonės. Įdomiai šio įterpinio nepriimtinumą motyvuoja M. Račkauskas (GK_1 1933, 21–22). Vadindamas šį žodį „užkaištiniu“, mūsų dienų terminais tariant, – parazitiniu, autorius atskleidžia trejopą jo ypatumą: daroma žala pačiam kalbėtojui, klausytojui ir kalbai. Ta žala atskleidžiama smulkiau: gaištamas laikas, varginami kalbos padargai; norint suprasti mintį, reikia labiau sutelkti dėmesį, o pati kalba pasidaranti nevalyva, nešvari ir palaida, nes tas žodis ne tik esąs nereikalingas, bet ir neatitinkąs kalbos normų. Ši rekomendacija – gana retas atvejis, kai reiškinio vertė taip akivaizdžiai nustatoma ne tik grynumo, taisyklingumo, bet ir k o m u n i k a c i n i o t i k s l i n g u m o požiūriu, t. y. aiškinama, kaip reiškinio vartojimas atsiliepia patiems vartotojams – komunikacijos akto dalyviams.

Visai kitaip šis reiškinys vertinamas GK_2. Rekomendacijos autorius, greičiausiai Leonardas Dambriūnas, prieštaraudamas Jablonskio norminimo tradicijai, daro išvadą, kad didelio skirtumo tarp įterpinių *reiškia* ir *vadinasi* turbūt nesą, tad paliekama teisė vartoti abu variantus (GK_2 1968 1–2, 18). Savo teiginiui pagrįsti autorius remiasi kitų kalbų analogija ir transformacija: taisyklingas sakinys *Tai reiš-*

kia, kad tu nieko neišmanai galintis sutrumpėti į *Reiškia, kad tu nieko neišmanai*, o trumpinti – ne klaida. Be to, jei mūsų kalbos *reiškia* esą galima lyginti su rusų *značit*, tai ir *vadinas* ne ką kitoks – vokiečiai turį tos pačios reikšmės *das heisst.* Tačiau taip samprotaujant neatsižvelgiama į tai, kad transformuojant sakinį kinta *reiškia* funkcija: pirmuoju atveju tai pagrindinio sakinio beasmenė forma (priimtinas lietuvių kalbai veiksmažodžio *reikšti* III asmuo), o antruoju – įterpinys. Panašios kitų kalbų analogijos taip pat ne ką teįrodo, ir ši rekomendacija taip pat ir liko vienintelė teisinanti įterpinio *reiškia* priimtinumą.

MK ir *KK* rekomendacijose visuotinai sutariama, kad įterptinis *reiškia* „nesuderinamas su mūsų kalbos normomis“ (A. Kučinskaitė, *MK* 1969 11, 6), „savo prigimtimi jis netinka būti vartojamas apibendrinta reikšme“ (A. Kučinskaitė, *MK* 1974 8, 16–17) ir mūsų kalbai svetimas: „vertinys“ (V. Rimša, *MK* 1972 5, 16); veikiausiai nusižiūrėta iš rusų kalbos (K. Ulvydas, *KK* 1981 40, 3–4); ir forma, ir semantika – svetimų kalbų (G. Akelaitis, *MK* 1982 6, 24): a=b.

Vienoje kitoje rekomendacijoje šis reiškinys vertinamas ir stilingumo, funkcinio tikslingumo matu (jau minėtoji Račkausko rekomendacija; taip pat A. Kučinskaitė, *MK* 1974 8, 16–17; 1976 3, 19): toks žodis parazitas „temdo mintį, stingdo stilių“, teršia šnekamąją kalbą.

4.3. *Sveikiniai*

Iš sveikinimosi žodžių dažniausiai variantiškai vartojamos galininko ir vardininko formos *labą dieną* (a) : *laba diena* (b). Aptariamuoju laikotarpiu jos vertintos nevienodai.

Adomas Jakštas samprotauja, kad galininkas tinkąs ne visoms situacijoms (pavyzdžiui, kai blogas oras), o vardininko „prasmė [...] teisinga kiekvienu momentu“, be to, galininką jis laiko germanizmu. Tad galima spręsti, kad šioje rekomendacijoje variantų vertinimo laipsnis a–b (GK_1 1933, 2–3).

Antanas Salys čia pat rašo redakcijos prierašą, kuriame iš esmės sutinka su Jakšto nuomone, kad geresnis esąs vardininkas, o moty-

vuoja tai senesnėmis vardininko vartojimo tradicijomis, kurias rodantys senieji žodynai ir gyvoji žmonių kalba. Vėliau, recenzuodamas vieno vertimo kalbą, Salys ne tik pažymi, kad sveikinimosi galininkas esąs atsiradęs dėl vokiečių kalbos įtakos, bet ir priduria, kad lietuviams „turėtų būti ir nepadoru taip sveikintis“ (GK_1 1937, 135). Panašiõs nuomonės (a–b) buvo ir Skardžius: „mūsų kalbai čia yra būdingesnis vardininkas, ne galininkas“ (GK_1 1936, 56).

KK ir *MK* rekomendacijose galininkas jau nelaikomas germanizmu, tad kiek švelnesnis ir aptariamųjų variantų vertinimo laipsnis. Vienų autorių siūloma į vardininką žiūrėti kaip į teiktinesnį ir įprastesnį (a ‖ b), nors pažymima, kad šiaip abi formos esančios geros ir taisyklingos (A. Kučinskaitė, *KK* 1969 17, 23–24; *MK* 1969 11, 1). Kitų jos laikomos visiškais sinonimais (a | b), motyvuojant keliais dalykais: nors vardininkas tarmėse dažnesnis, bet pasitaiko ir galininko formų; jas abi vartojęs Būga; apskritai nereikia „uiti iš savo kalbos formų įvairumo“ (V. Sirtautas, *KK* 1965 8, 30). Abi formas vartoti (a | b) siūloma ir dėl normų stabilumo, nes daugelis tarmių ir bk vartotojų nevienodai saką: *labas rytas (vakaras)*, bet tiktai *labą dieną* (A. Girdenis, *MK* 1970 2, 18), vadinasi, kai kur variantus sieja papildomosios distribucijos santykiai, ir įsigalėjusių formų nesą reikalo taisyti.

Svarbiausias motyvas, lemiantis šių variantų vertinimo laipsnį, kaip matyti, yra grynumas. Kol manyta galininką esant svetimos kilmės, tol nenorėta jo įsileisti į bk. Vėliau radus tarmėse vartojant įvairiai – tiek vardininką, tiek galininką, pastarajam imta pripažinti daugiau ar mažiau teisių bk.

* * *

Variantiškai vartojami netiesioginiai sakinio komponentai, galima sakyti, yra formalieji: tą pačią funkciją vartosenoje atlieka daugiau ar mažiau skirtingos formos. Nors tokių variantų vertinimo laipsniai palyginti įvairūs, motyvuojama gana panašiai. Ypač atsižvelgiama ne į formalųjį taisyklingumą, o į vartojimo tradiciją ir įpročius, kurie apskritai svarbūs, kalbant apie reiškinius, susijusius su kalbos etiketu. Kitaip tariant, normos ir klaidos takoskyrą šiais

atvejais padeda nustatyti tradicinės ir naujai atsiradusios (dėl kitų kalbų įtakos) vartosenos priešprieša. Kitas dalykas, kad autorių ne visada sutariama dėl vieno ar kito reiškinio kilmės.

5. Sudėtiniai sakiniai

5.1. *Sujungiamieji sakiniai*

Variantų vartosenoje atsiranda sujungiant sakinius netinkamais jungtukais ar jungiamaisiais žodžiais, kurie apskritai negali atlikti sujungimo funkcijos.

5.1.1. *Gi* ir *o*

Kiek daugiau kaip trečdalyje šios grupės rekomendacijų aptariamas neteiktinas pabrėžiamosios dalelytės *gi* vartojimas sakiniams ar jų dalims sujungti vietoj jungtuko *o* – *gi* (a) : *o* (b).

Balčikonis tokią dalelytės *gi* vartoseną vadina netaisyklingumu, kurio mokyklų gramatikos pataria vengti (*BR* I 144), kitose rekomendacijose pateikia taisyklę, kad ši dalelytė priešingumui reikšti nesanti vartojama (*BR* I 156–157, 289, 308). Edvardo Viskantos mėginimą teisinti tokį *gi* vartojimą kitų kalbininkų pavyzdžiais Balčikonis atremia Jablonskio, kuris daug kartų yra taisęs tą klaidą, autoritetu (*BR* I 156–157).

Dambriūnas GK_2 pažymi, kad paties žodžio *gi* kalbininkai nepeikiantys, tik taisantys klaidingą jo vartojimą (GK_2 1959 2–3, 51), ir pats taiso sakinį *aš dirbu, g i jis tinginiauja* (GK_2 1965 3–4, 55; 1967 3, 42). Tačiau Dambriūnas pateisina *gi* vartojimą tokiame tekste: *Pukaverą pririšo, apstatė sargybomis. Totoriai g i ūžė [...] visą naktį* (GK_2 1965 3–4, 55), laikydamas *gi* pabrėžiamuoju žodeliu. Formaliai tai iš tikrųjų skirtingi sakiniai, bet intonaciškai ir prasmės atžvilgiu labai susiję, ir nesunkiai galima įžvelgti priešpriešą, ypač jei juos atskirsime ne tašku, o kableliu.

Panašius atvejus *KK* ir *MK* rekomendacijų autoriai linkę taisyti. Apskritai šiuose šaltiniuose, aiškinant norminį *gi* vartojimą, remiamasi gyvosios kalbos ir grožinės literatūros pavyzdžiais (J. Šukys, *KK* 1971 21, 20), nurodoma svetimų kalbų įtaka, kai ši dalelytė paverčiama jungtuku (V. Labutis, *KK* 1964 6, 28–33). Ypač pabrėžiama taisymų tradicija, einanti nuo Jablonskio ir Balčikonio (V. Alekna, *MK* 1971 6, 22–23; J. Šukys, *KK* 1971 21, 20; K. Ulvydas, *KK* 1972 23, 15 ir kt.).

Galima sakyti, pagrindinis visų šių rekomendacijų motyvas – taisyklingumas, kurį iš vienos pusės remia kelių vartojimo sričių (gyvosios kalbos ir grožinės literatūros) duomenys (turint galvoje norminį *gi* vartojimą), iš kitos pusės – taisymų tradicija ir grynumo paisymas (turint prieš akis *gi* vartojimą ne savo reikšme).

5.1.2. Jungtukas *o taip pat*

Pastarųjų dešimtmečių rekomendacijose (9 iš *MK* ir 2 iš *KK*) neteiktinu laikomas jungtukas *o taip pat*, variantiškai vartojamas vietoj jungtukų *taip pat, ir* (S. Keinys, *KK* 1977 33, 46; A. Kaulakienė, *KK* 1983 44, 72). Kai taisymai motyvuojami plačiau, nurodoma svetima jungtuko *o taip pat* kilmė (A. Pupkis, *MK* 1970 9, 10; 1973 1, 15–16; T. Valiuvienė, A. Balašaitis, *MK* 1973 1, 41; V. Būda, *MK* 1980 1, 20 ir kt.). Aiškinama, kad prie jungtuko *taip pat* esantis *o* funkciškai netaisyklingas – „neturi jokio semantinio krūvio“ (V. Alekna, *MK* 1975 5, 32).

5.1.3. Jungiamieji žodžiai *kai tuo tarpu (tuo tarpu kai)*

Keliose *MK* rekomendacijose nurodoma, kad bk nepriimtina sujungiamuosius sakinius jungti jungiamaisiais žodžiais *kai tuo tarpu (tuo tarpu kai)* vietoj jungtuko *o* arba jungiamųjų žodžių *o tuo tarpu*. Svarbiausias motyvas – grynumo reikalavimas, nes *kai tuo tarpu* laikoma atsiradus per vertimus (B. Kalinauskas, *MK* 1970 5, 45) ir nebūdinga mūsų kalbai (V. Alekna, *MK* 1974 4, 28), nebent vartotina laiko reikšme, o ne gretinimui.

5.1.4. Jungtukas *jei(gu)..., tai*

Trečdalyje rekomendacijų dėl sakinių sujungimo aptariama jungtuko *jei(gu)..., tai* vartosena, ypač konkurencija su jungtuku *o* gretinimui reikšti. Požiūrį į šiuos variantus iš dalies rodo labai nevienodas tokių rekomendacijų skaičius aptariamojo meto šaltiniuose: *BR* – 1, *KK* – 2, *MK* – 20.

Balčikonis taiso vieną sakinį, kuriame jungtuku *jei..., tai* gretinami keli dalykai, ir nurodo, kad *jei* pavartota ne vietoj: jį reikėtų visai išmesti ir, gyviau kalbant, vartoti jungtuką *o* vietoj *tai* (*BR* I 362), tad vertinimo laipsnį greičiausiai galima žymėti a=b.

MK 1970 metais spausdinama įvairių nuomonių dėl šios konstrukcijos vartojimo. Vytautas Ambrazas pripažįsta, kad bk sakiniai su *jei..., tai* vartojami plačiau nei liaudies kalboje, tačiau bk esą galima išplėsti liaudiškų kalbos priemonių vartojimo sritį, ir tai neprieštaraują lietuvių kalbos sintaksei (*MK* 1970 5, 30–31). Siūlymas įteisinti tokias konstrukcijas gretinimui reikšti motyvuojamas ir jų savumu (pateikiamas Žemaitės pavyzdys). Vertinimo laipsnis būtų (a) | b, t. y. a laikoma bk norma, tik diferencijuojama stilistiškai: vartotina daugiausia moksliniame ir publicistiniame stiliuje.

Bronius Kalinauskas tokio modelio sakinius nurodo kaip toleruotinus (a ‖ b), nors pripažįsta, kad jie „svetimi liaudies šnekamajai kalbai“ (*MK* 1970 5, 44–45).

MK redaktorius laikosi Balčikonio linijos ir siūlo šios konstrukcijos nevartoti gretinimui reikšti, motyvuodamas tai tiesioginiu rusų kalbos poveikiu. Be to, priimti svetimų kalbų sakinio modelius esą netikslinga, jei turima savos kalbos resursų (A. Pupkis, *MK* 1970 5, 83–84); tad a variantas laikomas ir netaisyklingu, ir nereikalingu (a=b).

Ir vėliau *MK* šis požiūris vyrauja: aiškinama, kad *jei(gu)..., tai* – aklai versta konstrukcija, kuri netinkanti gretinti veiksmams (V. Būda, *MK* 1972 1, 14; T. Valiuvienė, A. Balašaitis, *MK* 1973 1, 40–41 ir kt.); netaisyklinga ir taisytina (R. Venckutė, *MK* 1974 4, 16; J. Kundrotas, *MK* 1974 6, 5; V. Michalauskas, *MK* 1975 4, 43; K. Vosylytė, *MK* 1979 5, 24). Pabrėžiama tokių konstrukcijų taisymo tradicija: „se-

niai kalbininkų supeikta“ (N. Sisaitė, *MK* 1982 6, 22); „kalbininkai daugybę kartų taisė“ (Ž. Urbanavičiūtė, *MK* 1977 4, 11).

Kaip papildomas motyvas, taisant šią konstrukciją, nurodoma ir stilingumo reikalavimai, nes tokia vartosena niveliuojanti ir skurdinanti sakinio dėmenų jungimo ir stilistinės raiškos priemonių išteklius, kalba tampanti sausa ir kanceliariška (V. Būda, *MK* 1973 4, 34–35). Vienoje rekomendacijoje *jei(gu)..., tai* konstrukcija skiriama prie stiliaus negerovių (V. Grabauskas, *MK* 1973 3, 19).

Ambrazas laikosi anksčiau *MK* išdėstytos savo nuomonės (leisti bk vartoti konstrukciją *jei(gu)..., tai* gretinimui reikšti) ir kitose dviejose rekomendacijose grindžia ją plačiau (*KK* 1974 27, 18–19). Autoriaus manymu, ši konstrukcija nuo kitų kalbininkų siūlomo jos pakaito – jungtuko *o* – skiriasi ryškesne priešpriešos reikšme su tam tikru sąlygos atspalviu, taigi tikslinga ją kalboje turėti. Kaip papildomas motyvas pateikiama kitų kalbų analogija: sakiniai su laiko ir sąlygos jungtukais ir kitose kalbose esą vartojami gretinimui reikšti. Antra vertus, nurodoma tą konstrukciją esant būdingą intelektualinei (mokslo, publicistikos) kalbai, vadinasi, vartosena diferencijuojama stilistiškai: (a) | b. Toje pačioje rekomendacijoje pripažįstama, kad konstrukcija *jei(gu)..., tai* kartais pagal rusų kalbos pavyzdį imama vartoti ne vietoj (ten, kur nėra jokios priešpriešos, tik norima palyginti skaičius ar duomenis) ir stelbia kitas raiškos priemones.

Tačiau praktiškai sunku atskirti, kur dalykai lyginami, o kur priešinami; juk priešinimas – taip pat savotiškas lyginimas. Į Žemaitės sakinį, kurį autorius pateikia kaip sektiną pavyzdį, galima žiūrėti ir kaip į dalykų gretinimą, ir kaip į priešinimą: *J e i g u Kurtuvėnuose bloga, t a i Beržėnuose dešimt sykių blogiau*.

Iš aptartų rekomendacijų matyti, kad variantiškas konstrukcijos *jei(gu)..., tai* vartojimas šalia kitų raiškos priemonių gretinimui reikšti vertinamas labai nevienodai: (a) | b, a || b, a–b, a=b. Tokį nuomonių skirtumą pirmiausia lėmė skirtingos išeities pozicijos: nesutarimas, ar ši konstrukcija turinti atramą liaudies kalboje, t. y. ar nesanti svetima; be to, ar ji turinti kokių reikšmės atspalvių, skiriančių ją nuo kitų panašių raiškos priemonių. Jei manoma, kad toji konstrukcija tik išplečia liaudies kalbos priemonių vartojimą ir turi ypatingų reikš-

mės atspalvių, – teikiama vartoti bk stilistiškai diferencijuotai. Ir priešingai, jei laikoma ją esant svetimą ir tik dubliuojančią savas raiškos priemones, ji vadinama netaisyklinga, taip pat ydinga stilistiškai.

5.1.5. Kiti atvejai

Siūloma nevartoti jungtuko *tiek..., tiek ir* vietoj tokio pat jungtuko, tik be *ir*: *tiek..., tiek.* Pirmojo varianto neteiktinumas motyvuojamas svetima jo kilme, neįprastumu (taip nevartoję nei didieji kalbininkai, nei literatūros klasikai) ir netikslingumu (nieko nauja nepasakoma, tik dubliuojamos jungtuko *tiek..., tiek* funkcijos) (V. Būda, *MK* 1973 1, 19).

Kaip tarminis taisomas jungtukas *o* jungiamųjų žodžių sudėtyje: *n e t i k ..., o (=ne tik..., bet ir)* (L. Dambriūnas, GK_2 1960 2, 40).

Poroje rekomendacijų, remiantis gausiais gyvosios kalbos, senųjų raštų, grožinės literatūros, žymiųjų kalbininkų vartosenos pavyzdžiais, aptariami jungtukų *ir, bei* vartojimo panašumai ir skirtumai. Šie jungtukai vienokiame kontekste laikomi dubletais, o kitokiame gali skirtis reikšmės atspalviais ir funkcijomis (S. Barzdukas, GK_2 1963 2, 8–10), turėti specialią paskirtį sieti sąvokas glaudesniu ryšiu (D. Lukšys, *KK* 1963 5, 63).

Apskritai sudėtinių sujungiamųjų sakinių rekomendacijose daugiausia žiūrima jungtukų savumo, t. y. sujungiamieji jungtukai ir jungiamieji žodžiai pirmiausia vertinami – ir formos, ir reikšmės atžvilgiu, – remiantis grynumo motyvu. Jei forma (*o taip pat; tiek..., tiek ir*) ar funkcijos (*jei(gu)..., tai; gi; tuo tarpu kai*) nusižiūrėta iš kitų kalbų, tokia vartosena paprastai laikoma netaisyklinga, nebūdinga ir nepriimtina bk, be to, funkciškai netikslinga, kaip dubliuojanti savos raiškos priemones.

5.2. *Prijungiamieji sakiniai*

Daugiausia rekomendacijų, reglamentuojančių prijungiamųjų sakinių su šalutiniais tikslo, sąlygos, laiko ir nuolaidos dėmenimis vartojimą.

5.2.1. *Kad* + bendratis

Šalutiniams tikslo aplinkybės dėmenims prijungti vartojamas jungtukas *kad* su bendratimi aptariamas daugiau kaip trečdalyje minėtų rekomendacijų.

Visuose rekomendacijų šaltiniuose be išimties ši konstrukcija laikoma didele klaida ir taisoma konstrukcijomis su tariamąja nuosaka, tiesiog viena bendratimi arba *kad* su tariamosios nuosakos ir neveikiamojo dalyvio junginiu (a=b): *Susirinko, kad aptarti* (=*aptarti; kad aptartų*) *reikalus* (*reikalų; kad būtų aptarti reikalai*).

Balčikonis, laikydamas konstrukciją *kad* su bendratimi tikslo šalutiniuose sakiniuose netaisyklingumu, aiškina, kaip ji galėjusi atsirasti gyvojoje kalboje: *Parsivedė arklį, kad važiuoti į miestą.* Kadangi greta esąs pasakymas su viena bendratimi (*Parsivedė arklį važiuoti į miestą*), tad tos formos ir painiojamos (*BR* II 85).

Kiti autoriai *kad* su bendratimi konstrukcijos atsiradimą sieja su svetimų kalbų įtaka: tokia vartosena esanti slaviška, mūsų kalbos dvasiai svetima (A. Kalnius, GK_1 1936, 150; 1938, 64); rusiškos kilmės (L. Dambriūnas, GK_2 1962 3, 35; 1966 2, 23–24; S. Barzdukas, GK_2 1967 4, 61); svetima, lietuvių kalbai nebūdinga (E. Grinaveckienė, J. Statkevičienė, *MK* 1975 2, 9); vartojama ne pagal mūsų kalbos dėsnius (A. Markuckienė, *MK* 1978 5, 19) ir kt.

Neretoje rekomendacijoje primenama šios konstrukcijos taisymų tradicija nuo pat Jablonskio (L. Dambriūnas, GK_2 1963 3–4, 20–21; 1967 2, 21–22; V. Alekna, *KK* 1976 31, 53; *MK* 1975 5, 33 ir kt.).

Pluoštas šios grupės rekomendacijų rodo esant gana aiškią konstrukcijos *kad* su bendratimi ir jos pakaitų vartojimo srities priešpriešą. Klaidingai vartojant nurodoma kanceliarinėje, šnekamojoje kalboje, studentų rašto darbuose, o pakaitų ieškoma tarmėse, grožinėje literatūroje (A. Ružė, *MK* 1970 9, 5; 1983 2, 18–19).

Remdamiesi grynumo, taisymų tradicijos motyvais, rekomendacijų autoriai daro aiškią išvadą dėl aptariamosios konstrukcijos netaisyklingumo arba tiesiog, be platesnių paaiškinimų, laiko ją klaida: a=b (P. Skardžius, GK_1 1936, 92; V. Braziulis, GK_2 1962 4, 59; V. Būda, *KK* 1978 35, 16–17 ir kt.).

5.2.2. *Kad* + padalyvis

Tokio sutarimo nematyti panašios konstrukcijos – *kad* su padalyviu šalutiniame tikslo aplinkybės sakinyje – vartojimo rekomendacijose; o jų kiekviename šaltinyje po 2–4, tad galima palyginti nuomonių skirtumus.

Balčikonis, remdamasis Jablonskiu, nurodo taisyklę, kad tikslo šalutiniame sakinyje padalyvis po *kad* nevartojamas ir tetinka geidžiamuosiuose sakiniuose (*O, k a d čia mums n u s i p i r k u s arklį!*) (*BR* I 227, 386). Taisyklingumo motyvą nurodo ir P. Skardžius, taisydamas klaidingus sakinius su šia konstrukcija (GK_1 1935, 101, 172–173).

Visai priešingas vaizdas GK_2. Nors 1960 metais Dambriūnas į vienos aptariamos knygos sintaksės klaidų sąrašą įtraukia greta *kad* su bendratimi ir sakinį su *kad* ir padalyviu šalutiniame tikslo sakinyje (*K a d t u r ė j u s gerų kunigų, [...]*) (GK_2 1960 2, 40–41), bet po kiek laiko šį reiškinį ima vertinti kitaip[44].

Rašydamas apie netaisyklingą *kad* su bendratimi vartojimą tikslo šalutiniuose sakiniuose, Dambriūnas duoda kelis tos konstrukcijos pakaitus. Pirmiausia tai tariamoji nuosaka, bet ji, Dambriūno manymu, netinkanti beasmeniuose sakiniuose: *k a d i š g e l b ė t i mažesnius kraštus, [...] reikia jiems [...].* Tokiu atveju pakaitais teikiamos konstrukcijos *norint* su bendratimi ir *kad* su padalyviu ir priduriama, jog kalbininkai be reikalo tą padalyvį peikia (GK_2 1966 1, 6–7). Kitoje rekomendacijoje Dambriūnas tokią nuomonę argumentuoja plačiau.

Pateikiami keturi svarbiausi motyvai. Pirma, nesą tvirtos tokių konstrukcijų su padalyviu taisymų tradicijos, nes dar iki 1914 metų pats Jablonskis ją vartojęs, tik vėliau ėmęs taisyti, o juo pasekęs ir pats Dambriūnas, ir kiti GK_1 bendradarbiai. Vis dėlto, ar tikrai ši konstrukcija taisytina, anot Dambriūno, „pagrįsto atsakymo dar niekas nėra davęs“ (GK_2 1966 3–4, 44–48). Antra, tai nesanti nelietuviška konstrukcija, nes rusų kalba tokios iš viso neturinti. Trečia, pateikiama visuotinės vartosenos duomenų: *kad* su padalyviu esą vartoja-

[44] Vis dėlto teisinti šią konstrukciją Dambriūnas bus pradėjęs gerokai anksčiau. Kaip jis pats nurodo, savo sintaksės vadovėlyje (1946) *kad* su padalyviu jau buvo teikęs vartoti (GK_2 1966 3–4, 44–45), tad šioje rekomendacijoje prie klaidų turbūt bus priskyręs per savo apsirikimą.

ma mūsų gyvojoje kalboje, tautosakoje, kai kurių rašytojų raštuose. Ketvirta, visų rūšių (veiksnio, papildinio, būdo, sąlygos aplinkybių ir kt.) šalutinių sakinių sistemos požiūriu tikslo šalutiniuose sakiniuose taisomas padalyvis būtų vienintelė išimtis. Be to, kaip papildomas motyvas pakartojama mintis, kad beasmeniuose sakiniuose bendraties nesą kuo daugiau pakeisti – tik padalyviu.

Ar pagrįsti tokie motyvai? Iš karto reikėtų pažymėti, kad beasmeniuose sakiniuose ir bendratis, ir padalyvis nesunkiai pakeičiami veiksmažodžio *būti* tariamąja nuosaka su neveikiamuoju dalyviu arba kitomis raiškos priemonėmis: *Kad surasti (suradus) sprendimą, [...] (=Kad būtų surastas sprendimas; Norint surasti sprendimą, [...]).*

Remiantis ketvirtuoju – sistemiškumo – motyvu, būtų galima įrodyti ir bendraties tikimą tikslui reikšti, nes visų rūšių šalutiniuose Dambriūno pateiktuose sakiniuose padalyvį galima pakeisti bendratimi. Apskritai bendratis ir padalyvis turi bendrų funkcijų[45], o kadangi net jų taisymai šalutiniuose tikslo sakiniuose dažnai eina greta, kitų rūšių šalutinių sakinių vartosena čia nėra svarus argumentas.

Pažymėtina, kad ir kito GK_2 bendradarbio V. Rastenio rekomendacijoje laikomasi panašios į Dambriūno nuomonės. Komentuodamas sakinį *Kad nuraminus vokiečius, Kennedy sugalvojo [...]*, autorius šalutinį tikslo dėmenį su padalyviu (beje, kaip ir su tariamąja nuosaka *kad nuramintų*) vadina taisyklingu, bet „sunkiasvoriu“ ir teikia čia vartoti tikslo naudininką su bendratimi: *Vokiečiams nuraminti [...]* (GK_2 1966 3–4, 55). Taigi vertinama tik stilistiškai: a | b.

MK ir *KK* rekomendacijose beveik visur tęsiama ankstesnė *kad* su padalyviu tikslui reikšti taisymų tradicija. Tik vienur užsimenama, kad ta konstrukcija esanti „nelabai raiški“, t. y. vertinama stilingumo požiūriu (K. Ulvydas, *KK* 1964 7, 16), bet vėliau ir to paties autoriaus, ir kitų aiškiai vadinama nepriimtina ir netaisyklinga (K. Ulvydas, *KK* 1968 15, 14; J. Žukauskaitė, *KK* 1968 14, 22; A. Paulauskienė, *MK* 1971 4, 11; V. Michalauskas, *MK* 1974 4, 25; J. Šukys, *MK* 1984 6, 10 ir kt.). Keliskart pažymima ir taisymų tradicija – remia-

[45] Plg. Arnoldo Piročkino pastabą, kad padalyvis čia taisytinas dėl tokių pat priežasčių kaip ir bendratis (Piročkinas 1990_1, 100, 104).

masi Jablonskio nuomone (V. Ambrazas, *KK* 1968 15, 34–35; V. Vitkauskas, *MK* 1982 3, 37).

Pagrindiniai pateikiami motyvai – netaisyklingumas ir taisymų tradicija – patys savaime nėra pakankamai informatyvūs, tačiau išsamesnio pagrindimo tirtose rekomendacijose nesama. Vienoje kitoje net galima įžvelgti kad ir menką, bet vis dėlto abejonę, ne visai tvirtą nuomonę: „abejotino taisyklingumo konstrukcija“ (R. Venckutė, *MK* 1974 4, 14; minėtasis Kazio Ulvydo stilistinis vertinimas).

5.2.3. *Jei(gu)* + bendratis

Šalutiniams sąlygos sakiniams prijungti greta jungtuko *jei* variantiškai su kitomis raiškos priemonėmis neretai pavartojama bendratis: *Jeigu prisiminti praeitį, turėčiau daug ką pasakyti.* Vytautas Būda aiškina, kad tai net nesą tikri sąlygos sakiniai, o „vien savotiški įterpiniai, kurie reiškia pagrindinio dėmens minties išlygą“ (*MK* 1973 4, 33–34).

Nurodoma, kad ši konstrukcija svetima ir klaidinga (V. Būda, *MK* 1972 1, 14; E. Grinaveckienė, J. Statkevičienė, *MK* 1975 2, 9; I. Marčiulionytė, *MK* 1989 3, 37 ir kt.). Išsamesnėse rekomendacijose (ypač *KK*) tarmių, tautosakos, grožinės literatūros ir žymiųjų kalbininkų kalbos pavyzdžiais iliustruojama norminė šios konstrukcijos vartosena (A. Žirgulys, *KK* 1964 6, 19–22; N. Sližienė, *KK* 1968 14, 18–19; V. Būda, *MK* 1973 4, 33–34); parodoma, kada ji padeda išreikšti stipresnį, intensyvesnį veiksmą (*Jei parduot, tai parduot savam ponui*) (V. Sirtautas, *KK* 1965 9, 39–41).

Kitaip tariant, įprastiniai normų šaltiniai neremia *jei* su bendratimi šalutiniuose sąlygos sakiniuose, o grynumo reikalavimai dar labiau sustiprina neigiamą požiūrį į tokias šios konstrukcijos funkcijas. Kai reiškinys aiškiai svetimas ir netaisyklingas, suprantama, kad vertinimai griežti (a=b) ir stilistiškai nediferencijuojami.

Šalutinis sąlygos sakinys prie pagrindinio kartais gali būti prijungiamas žodeliu *sykį*, kuris vartojamas variantiškai su tas pačias funkcijas atliekančiu jungtuku *jei(gu)*: *Sykį jau karas, reikia jį matyt.* Trijose *KK* rekomendacijose, remiantis grynumo motyvu, tokia

sykį funkcija laikoma netinkama bk (a=b): nelietuviška žodžio *sykį* reikšmė daranti sakinį nenatūralų; nemūsiškai vartojama (J. Šukys, *KK* 1971 21, 20; P. Kniūkšta, *KK* 1976 31, 31; L. Kuodys, *KK* 1976 31, 50).

5.2.4. *Kuomet* šalutiniuose sakiniuose

Laiko aplinkybės šalutiniai sakiniai gali būti variantiškai prijungiami jungiamaisiais žodžiais *kuomet* (a) : *kada, kai* (b). Juozas Balčikonis (*BR* I 146) ir Juozas Žiugžda, matyt, sekdami Jablonskiu, jungiamąjį žodį *kuomet* laiko netaisyklingumu, netinkamu šalutiniams laiko aplinkybės sakiniams prijungti (GK_1 1939, 137): a=b.

6-iose *MK* rekomendacijose taip pat nesama išsamesnių šio taisymo aiškinimų. Remiantis Jablonskio raštų pavyzdžiais, parodoma norminė prieveiksmio *kuomet* vartosena (*MK* 1969 7, 14), o kaip šalutinio sakinio jungiamasis žodis taisoma: a=b (V. Būda, *MK* 1980 1, 20; 1988 1, 20; J. Klimavičius, *MK* 1983 2, 13; A. Malakauskas, *MK* 1984 6, 18).

Vienoje *MK* rekomendacijoje abejojama tokių taisymų pagrįstumu (V. Sirtautas, *MK* 1972 8, 31). Autoriaus nuomone, iki šiol tebesą taisoma siekiant palaikyti stabilias normas, tačiau klausiamuosiuose sakiniuose *kuomet* yra leidęs vartoti ir pats Jablonskis. Daroma analogija su kitais panašiais jungiamaisiais žodžiais (*kada, kodėl, kur* ir kt.), kurie tinka ir klausiamiesiems, ir teigiamiesiems sakiniams: pagal *Kada (kuomet) ateisi?* nesmerktina ir *Pasakyk, kada (kuomet) ateisi.* Taigi supriešinama norminimo tradicija ir sistemiškumas.

5.2.5. *Kol (iki)* su neiginiu ir be neiginio

Šalutiniai laiko aplinkybės sakiniai su jungtuku *kol* (*iki*) gali būti variantiškai vartojami su neiginiu (a) ir be neiginio (b). Prano Skardžiaus manymu, kartais a variantas taisomas be reikalo, neatsižvelgiant į reikšmę, nes čia (panašiai kaip ir šalutiniuose nuolaidos sakiniuose su neiginiu) esą galima įžiūrėti skirtingų reikšmės atspalvių;

aiškinami pasakymo *Mylėsiu, kol mane žemėmis (ne)užkas* skirtumai su teiginiu ir neiginiu (GK_1 1936, 40–41).

Julija Žukauskaitė *KK*, pripažindama, kad Jablonskis tokius šalutinius sakinius su neiginiu nuosekliai taisęs, vis dėlto, kaip ir Skardžius, nurodo juos skiriantis tam tikrais reikšmės atspalviais. Išnagrinėjusi keletą konkrečių pavyzdžių (*Vaikščiojo, iki sutemo* : *kol nesutemo* ir pan.), autorė daro išvadą, kad tada, kai norima nurodyti pagrindinio sakinio veiksmo ribą, bk norma laikytini teigiamieji šalutiniai sakiniai su jungtuku *kol.* Norint pabrėžti pagrindinio sakinio veiksmo trukmę, galintys būti vartojami ir neigiamieji šalutiniai sakiniai, jeigu tai neprieštarauja sakinio loginiam turiniui (*KK* 1962 3, 24–28).

Dar kartą šį reiškinį išsamiai aptaria Elena Oginskienė (*KK* 1987 52, 28–30). Ji taip pat teigia, kad neigiamieji šalutiniai sakiniai su *kol* galintys turėti reikšmės atspalvių ir mintį reikšti ekspresyviau.

Vadinasi, visi trys autoriai reikšmės tikslumui, minties išraiškingumui šiuo atveju teikia pirmenybę prieš Jablonskio norminimo tradiciją.

5.2.6. Šalutiniai nuolaidos sakiniai su *be-*

Šalutiniuose nuolaidos sakiniuose keletą kartų taisomas priešdėlis *be-* (*Kaip ten bebūtų = Kad ir kažkas ten būtų; Tegu kažkas ten būtų)* kaip netaisyklingumas (*BR* I 146) ir netinkamas tokiems sakiniams (V. Būda, *MK* 1980 1, 20): a=b.

5.2.7. Šalutiniai nuolaidos sakiniai su *tegu(l)*

Jonas Šukys su nuoroda „geriau“ (a–b) taiso ir šalutinį nuolaidos sakinį su jungtukais *tegu, tegul (Tegu [=Nors] tuomet jautei, kad [...])* (*MK* 1978 5, 45), nors Balčikonio toks variantas buvo teikiamas vartoti.

5.2.8. Šalutiniai nuolaidos sakiniai su neiginiu

Daug informatyvesnės tokios rekomendacijos, kuriose aptariamas nuolaidos reiškimas su neiginiu – *kaip ne keista* (a) : *kad ir*

kaip keista (b). Beveik visi autoriai pažymi a varianto netaisyklingumą, kurį lemia jo svetima kilmė: rusiška konstrukcija (L. Dambriūnas, GK_2 1967 2, 23), verstinis žodžių junginys vietoj kitų įprastinių (T. Valiuvienė, A. Balašaitis, *MK* 1973 1, 41).

Stasys Barzdukas parodo tokių konstrukcijų norminimo tradiciją nuo pat Jablonskio ir jų nelogiškumą atskleidžia konkrečiu pavyzdžiu – *jis (rūkas) išsiliejęs visur, kur nepažvelgtum*: „Iš tikrųjų: rūką matai visur ten, kur žvelgi“ (GK_2 1964 2, 12–13).

Skardžius panašius sakinius vertina ne taip griežtai. Jo manymu, kartais šie variantai turi skirtingą reikšmės atspalvį: *Kur tik šeimininkas (ne)pasižiūri, visur netvarka.* Su neiginiu esą norima pasakyti, kad ten, kur šeimininkas pats nepasižiūri, visur yra netvarka, viskas apleista; o be neiginio – toji netvarka jau esanti aiški iš anksto. Vis dėlto autorius priduria, kad b variantas (be neiginio) stiliškai gyvesnis ir, skirtingai negu rusų kalboje, mūsų bk apskritai teiktinesnis: (a)–b (GK_1 1936, 40–41).

5.2.9. Šalutiniai nuolaidos sakiniai su *vietoj to, kad*

Trijose *KK* ir *MK* rekomendacijose kalbama apie variantišką nuolaidos sakinių prijungimą *vietoj to, kad* (a) : *užuot* (b). Visur pažymima svetima a varianto kilmė: jis „atsiranda, pažodžiui verčiant rusiškas konstrukcijas“ (V. Ambrazas, *KK* 1968 14, 20–21); „svetima mūsų kalbai konstrukcija“ (A. Markuckienė, *MK* 1978 5, 19). Konstrukcijos netaisyklingumą dar padidina prie *kad* pridedama bendratis ar padalyvis tikslui reikšti. Taigi taisoma griežtai: a=b. Kartu šie variantai vertinami ir stiliškai: a nesantis sklandus ir gyvas, o pasakymai su *užuot* esą trumpesni ir daug gyvesni, be to, turintys nemažą vartojimo tradiciją rašytojų, kalbininkų raštuose (V. Ambrazas, *KK* 1968 14, 20–21).

5.2.10. *Jog* ir *kad*

Variantiškas prijungiamųjų jungtukų *jog* (a) : *kad* (b) vartojimas plačiau aptariamas trijose įvairių šaltinių rekomendacijose.

Salys, remdamasis senųjų raštų duomenimis, daro išvadą, kad kokio visai aiškaus skirtumo tarp šių jungtukų vartosenos nesą matyti; seniau *jog* buvęs labiau paplitęs, o dabar tinkąs ypač ten, „kur sakinyje daug *kad* susigrūda“ (GK_1 1938, 138), vadinasi, atlieka daugiau stilistinę funkciją: a | b.

Dambriūnas, taip pat pažymėdamas *jog* vartojimą stilingumo sumetimais, daro ir sintaksinių šio jungtuko vartosenos apribojimų (pavyzdžiui, po kai kurių veiksmažodžių – *raginti, įsakyti, reikalauti...* – geriau tinkantis *kad*): (a) || b (GK_2 1960 4, 75).

Žukauskaitė nurodo aiškiau, kur jungtukas *jog* negalintis pakeisti *kad*: prijungiant šalutinius tikslo, nuolaidos, sąlygos, iš dalies priežasties aplinkybės sakinius (pavyzdžiui, *Paskyrė dietą, j o g [=kad] nestorėtų*, *KK* 1968 14, 21).

Taigi tų jungtukų vartosena kai kada gali būti sinonimiška, kai kada kaip dalinių variantų – priklausomai nuo sakinio gramatinių ypatumų, vadinasi, ir distribuciniai santykiai gana sudėtingi: dažniausiai esti inkliuzinė distribucija, rečiau – papildomoji.

* * *

Aptariant ir prijungiamųjų, ir sujungiamųjų sakinių jungimo variantus, daugiausia turimas galvoje variantiškas jungtukų ir jungiamųjų žodžių vartojimas. Realiosios normos požiūriu jų distribuciniai santykiai (jei imsime kaip kontekstą visą sakinį) yra kelių tipų, o vienu kitu atveju iš viso neegzistuoja. Prie pastarųjų priskirtinos tokios jungiamųjų žodžių samplaikos, kurios laikomos atsiradusios dėl kitų kalbų įtakos ir mūsų kalbai apskritai nebūdingos (*vietoj to, kad; tiek..., tiek ir; o taip pat* ir pan.). Jos ir vertinamos kaip didelės klaidos, remiantis taisyklingumo ir grynumo motyvais. Tai, galima sakyti, formalieji vartosenos variantai.

Didesnę dalį sakinių jungimo variantų galima apibūdinti kaip funkcinius. Realiosios normos požiūriu jų distribuciniai santykiai neretai esti kontrastiniai. Kitaip tariant, vienam ar kitam žodžiui, žodžių junginiui vartosenoje suteikiamos jam nebūdingos funkcijos. Tokiais atvejais taisymai paprastai griežti, remiamasi taisyklingumo ir grynumo reikalavimais, be to, nurodoma norminė taisomų reiški-

nių vartosena (*gi = o; kai tuo tarpu = o tuo tarpu; sykį = jei(gu); jei(gu)..., tai = o* ir kt.).

Kitokio tipo yra variantiškas jungtukų *ir : bei, kad : jog* vartojimas. Šie variantai realiosios normos požiūriu sudaro palyginti sudėtingus inkliuzinės, rečiau – papildomosios distribucijos santykius, ir rekomendacijose mėginama apibrėžti įmanomus kiekvieno varianto vartojimo kontekstus. Vertinama dažniausiai stilistiškai – (a)|b, išskyrus tuos papildomosios distribucijos atvejus, kur variantai negali adekvačiai pakeisti vienas kito.

6. Žodžių tvarka sakinyje

Žodžių tvarka lietuvių kalboje, palyginti su kitų kalbų, yra laisva, tad gretybių esama nemažai. Kaip teigia Aleksandras Žirgulys, jos turinčios daugiau pagrindo nei žodžių darybos ar kaitybos srityje, ir kartais per griežtai norminant galintis būti suniveliuojamas kalbos įvairumas bei lankstumas (*KK* 1962 3, 10–14). Antra vertus, anot Vytauto Ambrazo, kiekvienas žodžių tvarkos keitimas daugiau ar mažiau keičia pasakymo prasmę, tad jei tos tvarkos nežiūrėsime, „net ir paprasčiausias mintis supainiosime ir padarysime sunkiai suprantamas, dviprasmiškas“ (*KK* 1965 9, 24).

Didžiojoje dalyje šios rūšies rekomendacijų aptariama pažyminio (paprastojo ir išskirtinio) bei šalutinio pažyminio sakinio vieta pažymimojo žodžio atžvilgiu.

6.1. *Paprastasis pažyminys ir pažymimasis žodis*

Viešuosiuose užrašuose, prekių etiketėse ir pan. pažyminys variantiškai vartojamas po pažymimojo žodžio (a) arba prieš jį (b): *dešra kepeninė (=kepeninė dešra), sultys vyšnių (=vyšnių sultys)* ir t. t. Vertinimo laipsnis visose rekomendacijose tas pats: a=b. Motyvuojama taip pat panašiai: a varianto žodžių tvarka lietuvių kalbai labai neįprasta (be aut., *MK* 1968 2, 2–3; J. Karaciejus, *MK* 1974 3, 21); netaisyklinga (J. Latvytė, *MK* 1974 3, 12); „pažeidžiama lietu-

vių kalbos sistema“ (N. Sližienė, *MK* 1979 1, 7); lietuvių kalbai nepriimtina (A. Montvilienė, *MK* 1979 1, 11); „lietuvių kalbai neteiktina“ (A. Vilkys, *MK* 1985 5, 19). Kartu neretai nurodoma ir taisyklė, kurios turėtų būti laikomasi: „derinamieji ir nederinamieji pažyminiai eina prieš pažymimąjį žodį“ (A. Ružė, *MK* 1986 1, 15; V. Labutis, *KK* 1962 2, 47).

Pažymima ir svetima a varianto žodžių tvarkos kilmė: „tokia žodžių tvarka (jos laikomasi rusų kalboje) mūsų kalbai nebūdinga“ (V. Grabauskas, *MK* 1969 4, 2–3); nelietuviška (P. Kniūkšta, *MK* 1979 1, 14).

Toliau aptartina keletas pavienių atvejų, kur žodžių tvarka – pažyminio ir pažymimojo žodžio vieta sakinyje – aiškinama ne tik kalbos dėsniais, bet ir remiantis kitais motyvais.

Skardžius, aptardamas p r i e d ė l i o vietą sakinyje, nurodo, kad esą galima jį vartoti ir prieš pažymimąjį žodį, ir po jo, bet „savybinį daikto požymį, virtusį jau bendriniu vardu, vis dėlto dažnai linkstam vartoti prieš pažymimąjį žodį“ (*Viešpats Dievas, karalius Vytautas* ir pan.), o po pažymimojo žodžio vartojamas priedėlis jau turi kiek kitokias funkcijas: jis gauna loginį kirtį ir pakartotinai pabrėžia ypatybę (*pamotė ragana, motinėlė sengalvėlė*). Dėl tokių skirtumų iš variantų *direktorius Petraitis* : *Petraitis direktorius* kaip įprastinis teikiamas vartoti pirmasis (GK_1 1935, 122). Taigi žodžių tvarką čia lemia tradicija ir kalbos polinkiai.

Iš variantų *karaliene angelų (taikos)* : *angelų (taikos) karaliene* Juozas Vaišnys nurodo litanijose esant įprastą pirmąjį variantą, bet siūlo, remdamasis kalbos dėsniais, vartoti antrąjį. Be to, pateikiamas ir papildomas, šiaip kitiems atvejams nebūdingas motyvas: „Tai palengvintų ir litanijų giedojimą, nes būtų daug lengviau reikiamoje vietoje išlaikyti žodžių kirtį“ (GK_2 1959 4, 58–59).

Aldona Paulauskienė nurodo matematikų kalbos žodžių tvarką daug kur nesutinkant su lietuvių kalbos žodžių tvarkos normomis, nes žodinę šių specialistų kalbą daug lemianti rašytinė: skaitoma tokia tvarka, kokia esti užrašyti įvairūs matematikos sąvokų simboliai (tg < α sakoma *tangentas kampo alfa,* o ne *alfa kampo tangentas).* Tačiau autorė, motyvuodama tuo, kad matematikos simbolių kal-

ba – tarptautinė, nesiūlo tos nenorminės tvarkos griežtai smerkti (*MK* 1974 2, 35–36). Tad viską lemia tikslingumas: normos gali būti nepaisoma išimtiniais specifiniais atvejais (t. y. kai kada matematikų profesinėje kalboje), tačiau kas kita, jei toji norminė žodžių tvarka būtų pritaikyta visiems atvejams (*geometrinė vieta taškų, formulė atstumo tarp dviejų taškų)* ar net perkelta į kasdieninę privačią matematikų šnekamąją kalbą (pagal *a t ž v i l g i u m ir n – a t ž v i l g i u m a n o).* Tikslingumo principas čia netenka galios, ir normos pažeidimai pasidaro nebepateisinami.

Nors retai, bet pasitaiko, kad nuo žodžių tvarkos priklauso tų žodžių atliekamos sintaksinės funkcijos, taigi ir viso sakinio prasmė. Tokiais atvejais variantiška žodžių tvarka nurodoma kaip nepageidautina, kad tos sintaksinės funkcijos nebūtų painiojamos.

Genrikas Zimanas nurodo, kad žodžių tvarka padėtų skirti veikėjo kilmininką (jį reikėtų vartoti prieš veiksmą reiškiantį daiktavardį: *mokytojų mokymas*, *valdininko įžeidimas*) ir veikiamojo dalyko (t. y. objekto) kilmininką (vartotiną po veiksmą reiškiančio daiktavardžio: *mokymas mokytojų*, *įžeidimas valdininko*). Tokio skirtumo būtinumą autorius motyvuoja remdamasis aiškumo kriterijumi. Nors gyvoji kalba leidžianti sakyti abejaip, bk galį būti sunku suprasti mintį, o painiava, ypač įstatymų kalboje, nepageidautina (GK_1 1933, 24–25). Redakcijos prieraše Salys sušvelnina griežtą Zimano reikalavimą: bk norma abiem atvejais esanti pirmiau vartoti kilmininką, o autoriaus nurodytą skirtumą galima esą daryti, kai dviprasmiškumas tikrai akivaizdus (ten pat, 25–26). Taigi ir šiuo atveju norminės tvarkos leidžiama nepaisyti tik tada, kai tas atrodo tikslinga.

Panašiai vertinami ir tokio tipo variantai kaip *maišas bulvių* : *bulvių maišas.* Žirgulys šiems žodžių junginiams teikia skirtingą reikšmę ir laiko juos nevartotinais vieno vietoj kito, taigi susijusiais kontrastinės distribucijos santykiais: junginyje *maišas bulvių* kilmininku esąs reiškiamas kiekis, o junginyje *bulvių maišas* – kilmininku išreikštas nederinamasis pažyminys (*KK* 1962 3, 10–13). Tačiau po dešimties metų Pranas Kniūkšta, nors ir pripažindamas, kad seikimąjį dalyką ir kiekio, saiko bei indo turinį lietuvių kalboje įprasta reikšti po daiktavardžio einančiu kilmininku (*stiklinė vandens, kilogramas cuk-*

raus), nurodo vartosenoje esant ir kitokį polinkį: postpozicinį kiekio turinio kilmininką imąs keisti prepozicinis kilmininkas. Tai nesą skatintina, bet netoleruoti taip pat nebegalima (*KK* 1972 23, 33).

Vienoje rekomendacijoje aptariamas įdomus atvejis, kai neįprastai tarp derinamojo pažyminio ir jo pažymimojo žodžio (kai jie paprastai sudaro papildinio grupę) įterpiamas tarinys: *šaltesnį mėgsta orą, akmeniniais tesitenkino kirvukais* ir pan. Tai Jablonskio redaguoti sakiniai, o jų žodžių tvarką, pasak Žirgulio, kalbininkas bus buvęs nusiklausęs iš gyvosios šnekamosios kalbos. Tokia vartosena turinti realų pagrindą, nes atitraukiant pažyminį nuo pažymimojo žodžio, labiau sutelkiamas dėmesys į pažyminiu reiškiamą ypatybę (*KK* 1962 3, 13–14). Dabartinėje vartosenoje tokią žodžių tvarką Žirgulys siūlo diferencijuoti stilistiškai: ji galinti praversti beletristikoje, ypač dialoguose.

6.2. *Derinamasis ir nederinamasis pažyminys*

Vartosena svyruoja, kai greta atsiduria keli skirtingos rūšies pažyminiai: derinamasis ir nederinamasis. Kuris vartotinas arčiau pažymimojo žodžio?

GK_1 Žiugžda aiškina, kad tokiu atveju arčiau pažymimojo žodžio turintis eiti glaudžiau su juo suaugęs pažyminys: *didieji universiteto rūmai, lietuvių bendrinė kalba* ir pan. (GK_1 1939, 139). Daug vėliau panašių motyvų pateikia ir kiti autoriai, siūlydami kaip teiktinesnį antrąjį variantą: *liaudies dvasinė kūryba* ir *dvasinė liaudies kūryba* (J. Kundrotas, *MK* 1974 6, 3; N. Sližienė, *MK* 1979 1, 7).

Šukys teigia, kad lietuvių šnekamojoje kalboje esąs tik polinkis sakyti pirma derinamąjį, paskui nederinamąjį pažyminį, tačiau jo nereikėtų aklai versti griežtu dėsniu, juo labiau, kai susidaro dviprasmybė: *įvairių klasių egzistavimo sąlygų* (neaišku, kas įvairios: *klasės* ar *sąlygos*) (*MK* 1975 1, 23).

Taigi labai aiškių motyvų čia nerandama: griežtų taisyklių nėra, o spręsti, kuris pažyminys glaudžiau suaugęs su pažymimuoju žodžiu – subjektyvu. Svarbiausia turbūt žiūrėti, kad nebūtų dviprasmybių, ypač jei pažyminiai sudėtingesni, išplėsti. Antai iš rusų kalbos ver-

čiant pasakymą *keturių kambarių su visais patogumais butas*, lieka neaišku, kieno tie patogumai – *kambarių* ar *buto* (Ž. Urbanavičiūtė, *KK* 1968 15, 39–40). Taigi bene pagrindinis čia – aiškumo motyvas.

6.3. *Išskirtinių pažyminių ir šalutinių pažyminio sakinių vieta pažymimojo žodžio atžvilgiu*

Iš variantų *minia žmonių, norėjusių pamatyti* : *žmonių, norėjusių pamatyti, minia [...]* Skardžiui atrodo įmanomas tik pirmasis variantas, nes žodžių junginys *minia žmonių* neskaidytinas (kaip kad *puodynė pieno*), o pažyminys nebūtinai visada turintis eiti prieš pažymimąjį žodį (*GK*$_1$ 1938, 23).

Žiugžda, vertindamas variantus *girdžiu malūno dundesį, kuris* : *girdžiu dundesį malūno, kuris stovėjo [...]*, taip pat pripažįsta, kad priklausomai nuo kalbos tikslo ar sakinių savitarpio santykių įprastinė žodžių tvarka (*malūno dundesį*) galinti būti pakeista (*dundesį malūno*), tad priimtinas antrasis variantas (*GK*$_1$ 1939, 138–139).

Vladas Grinaveckis pateikia taisyklę, kad šalutiniai sakiniai su santykiniu įvardžiu *kuris, -i* turintys eiti prie to žodžio, kurį aiškina, antraip „mintį galima suprasti klaidingai“ (*KK* 1961 1, 30–31). Būda tokią taisyklę paremia tik iš dalies, nes kai kurios išimtys iš jos ne tik paplitusios gyvojoje šnekamojoje kalboje, bet ir nenusižengiančios kalbos dvasiai ir esančios reikalingos stiliui paįvairinti, minčiai tiksliau pasakyti. Aptardamas minėtą reiškinį, taip pat nederinamojo pažyminio atskyrimą nuo pažymimojo žodžio, Būda kartu pažymi, jog tomis išimtimis nedera piktnaudžiauti, kad nenukentėtų minties aiškumas (V. Būda, *KK* 1967 13, 37; *MK* 1988 5, 29).

Kartais variantų atsiranda dėl to, kad prijungiamojo sakinio įvardis pasakomas ne šalutinio dėmens pradžioje: *miestas, vaduojant kurį [...].* Būda tokią žodžių tvarką laiko neįprasta, klaidinga, svetima lietuvių kalbos sistemai: santykinio įvardžio pozicija lietuvių kalboje esanti tvirta (šalutinio dėmens pradžioje): *miestas, kurį vaduojant [...]* (*MK* 1980 4, 35). Šukys sutinka su šiuo variantų vertinimu (a=b),

bet abejoja teiginiu, kad tokia žodžių tvarka esanti negirdėta, vien nusižiūrėta iš svetimų kalbų. Šitokios neįprastos žodžių tvarkos pasitaiką ir tarmėse, šnekamojoje kalboje, o bk neteiktina dėl kitos priežasties – tai esą retas, periferinis reiškinys (*MK* 1981 5, 23–24).

6.4. *Jungtukų ir jungiamųjų žodžių vieta sakinyje*

Dėl šių kalbos dalių vietos sakinyje lietuvių kalbos vartosenoje paprastai nekyla didesnių neaiškumų. Tačiau trijose GK_2 rekomendacijose Leonardas Dambriūnas aptaria vieną neįprastą atvejį, būdingą lietuvių išeivių kalbai. Jungtukai *tačiau*, *todėl* kartais pavartojami sakinio viduryje: *vyras su žmona t a č i a u nesipyks; tautos egzistencijos klausiman t o d ė l turime duoti atsakymą; jos išlikimo sargyboje t o d ė l būtina budėti* ir pan. Autorius vadina tokią vartoseną netaisyklinga, atsiradusia dėl anglų kalbos įtakos, nes lietuvių kalboje jungtukai esti sakinio pradžioje ar netoli jos (GK_2 1960 2, 40–41; 1960 4, 75; 1962 2, 27). Taigi remiamasi dviem tarpusavyje susijusiais motyvais – taisyklingumu ir grynumu.

6.5. *Kiti atvejai*

Kai aptariama variantiška žodžių tvarka, kai kurie atvejai nesudaro aiškesnės sistemos. Vienur, motyvuojant stilingumo reikalavimais (taisytina, nes miglota ir nesuprantama) teikiama kitokia žodžių tvarka nei buvę pavartota: *dėl paskirstymo gyventojams butų* (be aut., *KK* 1965 9, 12); *kelionės įspūdžiai po Čekoslovakiją; pasitarimas statybos klausimais Plėšinių krašte* (V. Ambrazas, *KK* 1965 9, 24–25). Kitur taisoma be aiškesnių motyvų: veiksmažodinius būdvardžius *vedinas*, *nešinas* teikiama vartoti po linksnio (*nešini inkilais* = *inkilais nešini*) (A. Kučinskaitė, *MK* 1978 5, 33).

Konstrukcijos, kai šalutiniai sakiniai pradedami ne jungtuku ar jungtuko funkcijas atliekančiu žodžiu, o prieš jungiamąjį žodį atkelta kita sakinio dalimi, siūlomos diferencijuoti stilistiškai (*prašo, naginių kad būtų; šventės kai užsibaigs* ir pan.), t. y. vartoti beletristiniame ar

iš dalies publicistiniame stiliuje (pavyzdžiui, ieškant geresnio skambesio). Tačiau mokslo kalboje tokia žodžių tvarka vengtina, o reikalų raštuose visai netoleruotina, nes ji atėjusi iš tarmių, gyvosios šnekamosios kalbos; esama jos net raštuose, kur palikta nepertvarkyta autentiška mūsų šnekamosios kalbos sintaksė (pasakose, dainose) (J. Šukys, *MK* 1981 5, 24).

* * *

Iš aptartų žodžių tvarkos rekomendacijų matyti, kad šio tipo sintaksės reiškiniai vertinami nevienodai; skiriasi ir vertinimo motyvai. Ten, kur normos griežtesnės (pažyminio ir pažymimojo žodžio vieta sakinyje), jų nepaisymas laikomas klaida, neretai remiantis ir grynumo motyvu. Tačiau net ir griežtesnėmis taisyklėmis daroma įvairių išimčių, remiantis tikslingumo principu (kurio konkreti raiška priklauso nuo situacijos: atsižvelgiama į sakinio ritmiką, loginius kirčius, stilistinę diferenciaciją ir kt.). Greta taisyklingumo nė kiek ne mažiau reikšmės teikiama aiškumui. Dažnai ten, kur žodžių tvarka neatitinka normų, atsiranda ir dviprasmybių (*kiaušiniai virti su sviestu, virti kiaušiniai su sviestu*, be aut., *MK* 1969 4, 2–3), temdoma mintis, sunkinamas stilius (V. Labutis, *KK* 1966 11, 30). Kai kada žodžių tvarka renkamasi atsižvelgiant į sakinio dalių reikšmės skirtumus (*maišas bulvių ≠ bulvių maišas* ir kt.). Dėl to galima sakyti, kad žodžių tvarkos pasirinkimą daugiausia lemia konkreti teksto situacija, konkretus funkcinis stilius, ir kiekvienąkart motyvai gali kiek skirtis.

7. Apibendrinamosios pastabos

7.1. *Formalieji ir funkciniai variantai*

Apžvelgus, kaip buvo norminami varijuojantys gramatikos reiškiniai, pirmiausia matyti dvejopas tų variantų pobūdis. Vieni vartosenoje funkcionuojantys gramatikos variantai laikytini formaliaisiais, kiti – funkciniais.

Formalieji variantai (a^x : b^x) realiosios normos požiūriu gali sudaryti laisvosios distribucijos santykius, t. y. gali dubliuoti vienas kito funkcijas be aiškesnio reikšmės skirtumo (*mirti badu* : *iš bado*). Tokiais atvejais kodifikuojant gali būti elgiamasi trejopai: 1) stengiamasi variantus diferencijuoti stilistiškai, jei vis dėlto randama koks skiriamasis požymis (pavyzdžiui, ilgosios : trumposios formos; dviskaita : daugiskaita; bendratis : siekinys ir pan.); 2) abu variantai paliekami bk kaip dubletai (pavyzdžiui, *labą dieną* : *laba diena*); 3) vienas iš variantų pašalinamas kaip nereikalingas (pavyzdžiui, *s p a l i ų mėnuo*).

Kita dalis formaliųjų variantų realiosios normos požiūriu iš viso nesudaro distribucinių santykių, t. y. mūsų kalbai svetimi, todėl paprastai kodifikuojami neigiamai (a=b): samplaikinės laipsnių formos, kai kurie sakinių jungimo būdai ir pan.

Tarpinį sluoksnį sudaro tokie (retai pasitaikantys) variantai, kuriuos kartais siūloma įteisinti kaip turinčius specifinį reikšmės atspalvį (samplaikinės laipsnių formos mažesniam ypatybės kiekiui reikšti; *esant* su naudininku ir pan.). Dėl jų vertės dažnai nesutariama, o kompromisas randamas, siūlant vartosenoje juos diferencijuoti stilistiškai.

Funkciniai variantai (a^x : b^y) realiosios normos požiūriu sudaro kelių rūšių distribucinius santykius. Jei tie santykiai kontrastiniai, t. y. jei realiosios normos požiūriu tame pačiame kontekste variantai atlieka reikšmės skiriamąją funkciją (pavyzdžiui, objekto vardininkas ar galininkas : dalies kilmininkas; iš dalies neįvardžiuotinės : įvardžiuotinės formos ir kt.), o vartosenoje jų funkcijos painiojamos ir vartojama laisvosios distribucijos principu, kodifikuojant stengiamasi paaiškinti tų funkcijų skirtumus ir vertinama dažniausiai griežtai: a=b, o pereinamaisiais atvejais – švelniau: a–b. Skirtingai nei vertinant formaliuosius variantus, daug dažnesnis aiškumo, logiškumo motyvas.

Be to, funkciniai variantai realiosios normos požiūriu gali sudaryti papildomosios, rečiau inkliuzinės distribucijos santykius. Tokiais atvejais kodifikuojant apibrėžiama kiekvieno varianto vartojimo sritis, situacija, o vertinama gali būti visų rūšių laipsniais (pavyzdžiui,

tiesioginė : netiesioginė nuosaka; vientisinės : sudurtinės laikų ir nuosakų formos; bevardės giminės formos : vyriškosios giminės formos; *kad : jog* ir pan.).

Funkcinių variantų egzistavimui vartosenoje būdinga tai, kad vienas variantas (paprastai universalesnis) perima iš kito funkcijas ir šį stumia iš vartosenos ($a^x : b^y \rightarrow a^{x, y}$), ir tokiais atvejais vertinama ne tik taisyklingumo, grynumo, bet ir funkcionavimo požiūriu (pavyzdžiui, vardininkas : šauksmininkas; pagrindiniai : dauginiai skaitvardžiai; tiesioginė : netiesioginė nuosaka ir pan.).

Apskritai galima daryti išvadą, kad variantų distribucinių santykių pasikeitimas, jei turėsime omeny realiąją normą ir vartoseną, lemia ir jų vertinimo laipsnio griežtumą.

Bent apytikriai, kiek leidžia rekomendacijų, apžvelgtų šioje darbo dalyje, apimtis, galima teigti, kad į vartoseną patenka žymiai daugiau svetimos kilmės sintaksinių formų, o morfologinė sistema tam atsparesnė ir vartosenoje daugiau veikiamà kokybiškai (iškreipiant esamų formų funkcijas), o ne kiekybiškai.

Neretai to paties modelio variantų distribuciniai santykiai skiriasi priklausomai nuo žodžių semantinių ypatumų (pavyzdžiui, įnagininkas : kilmininkas su neveikiamaisiais dalyviais veikėjui reikšti; vienaskaita : daugiskaita ir kt.). Vertinant tokius variantus, aiškinamasi konkreti situacija ir vertinimai apibendrinami ne visam modeliui, o dažniausiai apibrėžtai semantinei grupei.

Gana aiškiai matyti, kad vertinant tiesioginiam žmonių bendravimui reikalingų gramatikos reiškinių variantus (kreipinius, sveikinius, (ne)įvardžiuotines kreipimosi žodžių formas, vardininką : šauksmininką ir pan.), linkstama remtis ne tik taisyklingumo bei grynumo kriterijais, bet – nė kiek ne mažiau – ir kalbos etiketo reikalavimais bei vartojimo tradicija.

7.2. *Vertinimo laipsnių sistema*

Iš nagrinėtų rekomendacijų galima daryti išvadą, kad variantiškų gramatikos reiškinių santykiai vertinami pagal keturių laipsnių sis-

temą: a=b; a–b; a || b; a | b. Koks vertinimo laipsnis turimas galvoje, apytikriai galima spręsti iš žodinės rekomendacijų motyvų raiškos.

a=b. Šiuo laipsniu a variantas vertinamas kaip aiški klaida, bk nevartotinas reiškinys. Dėl tokių reiškinių vertės daugeliu atvejų sutaria visų rekomendacijų autoriai (*padidintas = padidėjęs kraujospūdis; direktorius = direktorė Žilienė; trumpų = trumpųjų bangų siųstuvas; dukart į dieną = per dieną* ir pan.).

Griežto taisymo motyvai dažniausiai panašūs. Remiamasi taisyklingumu, grynumu bei taisymų tradicija, o pakaitams atramos neretai ieškoma gyvojoje kalboje ir kituose normų šaltiniuose. Kaip papildomi motyvai gali būti pateikiami stilingumo (dažniausiai – aiškumo) reikalavimai, nes pabrėžiama, kad taisomasis variantas vartosenoje atlieka jam nebūdingą funkciją ir sakinį daro dviprasmišką, miglotą (*skiepyti prieš ką = nuo ko; yra eruditu = eruditas* ir pan.).

a–b. Patarimu „geriau nevartoti“ įvardijami kiek švelnesni taisymai. Iš aptartų rekomendacijų matyti, kad galimos bent dvi tokio vertinimo teikimo priežastys. Pirmiausia vertinimu a–b mėginama rasti kompromisą tais atvejais, kai dėl reiškinio vertės apskritai nesutariama, ir autorių nuomonės gana ryškiai skiriasi (vienų a=b, kitų a | b ir pan.). Tokiu keliu daugiausia einama *KK* ir *MK* rekomendacijose (pavyzdžiui, švenčių pavadinimų vienaskaita : daugiskaita; padalyvis : konstrukcija su *dėl* užuojautose; *kuomet* šalutiniuose laiko sakiniuose ir kt.).

Vertinimas a–b gali būti teikiamas ir tada, kai kalbos raidos polinkiai bei kalbos vartotojų poreikiai ima nebeatitikti iki tol buvusio tradiciškai priimto griežto (a=b) variantų vertinimo arba kai koks reiškinys nėra kaip reikiant ištirtas, normos ir klaidos riba ne visai aiški. Šitaip ilgainiui sušvelnintas (a=b → a–b, kai kada a || b) variantų *labą dieną* : *laba diena; virš* su kilmininku : *daugiau kaip (negu)* vartojimo viršijamam kiekiui reikšti ir dar vieno kito varianto vertinimas. Kai kuriais atvejais (atsižvelgiant į kontekstą, vidinę sakinio aplinką) ne visai griežtai taisomas objekto galininkas su neiginiu, paskirties naudininkas vietoj nusakomojo kilmininko; su daiktavardžiu *metai* siūloma griežtai nepeikti pagrindinių skaitvardžių formų.

a ‖ b. Kiek galima spręsti iš rekomendacijų formuluočių, b variantas, palyginti su a, laikomas gerėlesniu, bet toleruojamas ir a, t. y. nelaikomas klaida. Vienais atvejais a gali būti suprantamas kaip dalinė, periferinė norma, kitais – kaip reiškinys, beišeinantis, besitraukiantis už dabartinės normos ribų, bet tam tikrais atvejais leistinas vartoti.

Daugelis rekomendacijų autorių šiuo laipsniu vertina archaizmus, tarmybes (dviskaitą, siekinį, iliatyvą, objekto vardininką), taip pat ilgąsias : trumpąsias formas, tiesioginės : netiesioginės nuosakos formas ir kt. Ypač aiškiai matyti pastangos apibrėžti tokių variantų vartojimo sritį, t. y. jų vartojimą diferencijuoti stilistiškai. Minėtos archajiškosios ar tarminės formos teikiamos grožinei literatūrai, bet nepageidaujamos mokslo kalboje. Samplaikinės atgalinio laipsniavimo formos, konstrukcija *esant* su naudininku, *jei(gu)..., tai* gretinimui reikšti, daiktavardiška veikiamųjų dalyvių vartosena kaip tik siūloma kanceliarinei, mokslo kalbai.

Šios rūšies variantų, skirtingai nei vertinimų a=b ir a–b laipsniais, vertė motyvuojama dažniausiai remiantis ne grynumo ir taisyklingumo (kadangi autorių požiūriu tais atžvilgiais jie esti daugmaž lygiaverčiai), o kitokiais motyvais. Svarbu pasidaro atsižvelgti į funkcinį tikslingumą: kuris variantas gali geriau atlikti vienokias ar kitokias funkcijas – yra tikslesnis, ekonomiškesnis, patogesnis, skambesnis ir pan.

Be to, a ‖ b laipsniu vertinami tokie variantai, kurie abu laikomi norma, tik a dėl vienokių ar kitokių priežasčių stumia iš vartosenos b variantą ir tampa štampu (*mūsuose, jūsuose ‖ pas mus, pas jus; pertraukos metu ‖ per pertrauką* ir kt.).

a | b. Abu variantai laikomi norma ir leidžiami vartoti laisvai, jei neturi jokių reikšmės atspalvių (*užbaigė | baigė; žiūri per | pro langą; susitiko ką | su kuo*). Jei kokių atspalvių įžvelgiama (*namas atskirtas nuo kelio eglių : eglėmis; vaikščioti pievoje : po pievą*), tokių variantų vartosena paliekama reguliuoti stiliaus normoms, ir kalbama (realiosios normos požiūriu) nebe apie variantus, o apie sinonimus.

Visuose tirtuose rekomendacijų šaltiniuose, išskyrus nebent Juozo Balčikonio rekomendacijas, daugiau ar mažiau matyti polinkis

švelninti reiškinio vertinimo laipsnį, nors tai būtų sena ir aiški klaida. Nereti tokie kalbos klaidų vertinimai: „būtų geriau nevartoti“; „nereikėtų vartoti“; „geriau tiktų kitos raiškos priemonės“; „ne visai tiksliai vartojama“ ir pan. Pasitaiko, kad kalbos klaida apibūdinama tik kaip stilingumo trūkumas, o vertinimas kalbos normų požiūriu lieka miglotas.

Psichologiškai toks polinkis gali būti paaiškinamas: rekomendacijų autoriai nenori būti pernelyg kategoriški; kreipdamiesi į skaitytojus, ieško tariamai švelnesnių, mandagesnių formuluočių. Tačiau kartu toks vertinimo neapibrėžtumas gali būti viena iš priežasčių, dėl ko kalbininkų rekomendacijos ne visada paveikios – visuomenė jų nepriima taip, kaip autoriai būtų tikėjęsi.

7.3. *Kodifikacijos, realiosios normos ir vartosenos santykiai*

Turint prieš akis ketveriopai vertinamus vartosenoje funkcionuojančius variantus, galima sukonkretinti I darbo dalies teiginius apie kodifikacijos, realiosios normos ir vartosenos santykius (žr. p. 32–34).

Variantai, vertinami a | b laipsniu, sudaro realiosios normos branduolį ir paprastai yra teigiamai kodifikuoti (nepamirštinas ir toks atvejis, kai kodifikacija gali „atsilikti“ nuo realiosios normos). Iš variantų poros, vertinamos a=b laipsniu, a kodifikuotas neigiamai, t. y. laikomas realiosios normos branduolio priešingybe. Tarpiniai vertinimai a–b ir a || b aiškiai rodo egzistuojant realiosios normos ir klaidos tarpsluoksnį. Jame funkcionuoja ir dalinės (periferinės) normos, ir buvusios kodifikuotos bei būsimos (potencialiosios) normos.

Aiškiõs ribõs tarp visų keturių variantų tipų nubrėžti negalima tiek dėl to, kad pati realioji norma nėra visai stabili, tiek dėl to, kad tie patys variantai skirtingų autorių gali būti vertinami nevienodai. Ypač tai pasakytina apie nykstančius ir naujai atsirandančius gramatikos reiškinius. Neretai vienų autorių tokie reiškiniai gali būti laikomi klaida (a=b), o kitų – daline norma ir siūlomi diferencijuoti stilistiškai (*jei(gu)..., tai* gretinimui reikšti; samplaikinės laipsnių for-

mos mažesniam ypatybės kiekiui reikšti; daiktavardėjančios formos *pirmininkaujantis, sekretoriaujantis;* sangrąžinės formos *matosi, girdisi;* dviskaita ankstesniuose rekomendacijų šaltiniuose ir kt.).

Prisiminus teiginį, kad realioji norma egzistuoja įtampos lauke tarp kodifikacijos ir vartosenos poveikio (žr. p. 35), galima sakyti, kad apskritai rekomendacijų autoriai paprastai stengiasi per kodifikaciją stabilizuoti realiąją normą, apibrėžti jos ribas, tačiau vartosenoje funkcionuojantys nenorminiai variantai realiąją normą pastebimai skaldo ir silpnina, stumia net pačiam branduoliui priklausančius kodifikuotus variantus. Turint galvoje gramatikos reiškinius, šie procesai vyksta gana lėtai, palyginti su kitais kalbos lygmenimis, tačiau 60-ies metų gramatikos rekomendacijų apžvalga rodo juos esant akivaizdžius.

III. GRAMATIKOS REKOMENDACIJŲ MOTYVAI

Antrojoje darbo dalyje apžvelgus, kokie gramatikos reiškiniai ir kokiu būdu norminami pasirinktuose rekomendacijų šaltiniuose per 60 metų, kaip kito jų vertinimo laipsnis, panagrinėjus, kaip priklauso motyvų parinkimas nuo tų reiškinių ypatumų, trečiojoje darbo dalyje nuo konkrečių gramatikos dalykų stengiamasi kiek atsiriboti. Žiūrima, kaip įvairūs motyvai tarpusavyje sąveikauja, kaip gramatikos reiškinių vertinimas grindžiamas skirtingų autorių ir skirtingais laikotarpiais pagal rekomendacijų šaltinius.

1. Metodinės pastabos

1.1. *Motyvų deriniai ir sąsajos*

Jeigu kiekvienoje rekomendacijoje būtų remiamasi tik vienu kokiu motyvu, visus juos ištirti ir susisteminti būtų gana paprasta. Iš tiesų yra kitaip. Kaskart teikiamas vis kitoks motyvų derinys, sąlygojamas ir gramatikos reiškinio ypatumų (kilmės, vartosenos ir pan.), ir autoriaus pažiūrų bei tikslų. Kad būtų galima palyginti skirtingų leidinių ir autorių rekomendacijas, motyvų deriniai išskaidyti į dalis ir mėginta nustatyti, kam kokie motyvai būdingiausi.

Šitaip atsietai žvelgiant į rekomendacijų motyvus, yra pavojaus susidaryti ne išsamų, o tik pasklidą norminimo pagrindų vaizdą, dėl to, aptariant kiekvieną svarbesnį motyvą, stengtasi parodyti ir jo sąsajas su kitais motyvais.

1.2. *Motyvų analizė*

Rekomendacijų motyvai darbe tiriami kiekybiškai ir kokybiškai. Kiekybinė analizė[46] apčiuopiamesnė, iš jos galima bent iš dalies nustatyti normintojų požiūrį į vieną ar kitą motyvą, palyginti įvairius laikotarpius. Kokybinė analizė sudėtingesnė. Ja siekiama parodyti motyvų tarpusavio sąsajas, palyginti skirtingus motyvavimo būdus ir daugiau ar mažiau nustatyti autorių teorinių pažiūrų ir praktinio norminamojo darbo (ne)atitikimą, nors apskritai motyvų tyrimo aspektų galima būtų rasti kur kas daugiau.

Iš antrosios darbo dalies, nors ir netiesiogiai, išryškėja, kad visi motyvai, kuriais remiamasi gramatikos rekomendacijose, skirtini į dvi grupes. Tai motyvai, orientuoti 1) į kalbos savastį, 2) į kalbos vartotoją. Savo ruožtu kiekvienoje grupėje esama smulkesnių pogrupių, kurie bus aptarti vėliau.

Nors motyvai labai susiję vieni su kitais ir neretai sąlygoja vienas kito taikymą, trečiojoje darbo dalyje pasirinkta keletas ryškesnių kiekvienos grupės motyvų ir pagal juos mėginama palyginti skirtingų šaltinių rekomendacijas. Tie lyginamieji motyvai tai: 1) vartojimo sritis (gyvoji kalba, senieji raštai, grožinė literatūra), 2) grynumas, 3) Jono Jablonskio norminimo tradicija ir jo autoritetas, 4) funkcinė stilistinė variantų diferenciacija. Be to, kad geriau išryškėtų skirtingi įvairių autorių motyvavimo būdai, imtasi panagrinėti analogijų taikymo ypatumus. Motyvų lyginimo rezultatai apibendrinti baigiamajame šios darbo dalies skyriuje.

Kad geriau išryškėtų rekomendacijų motyvų sąsajos ir kad nebūtų kartojama antrosios darbo dalies medžiaga, šioje dalyje, kaip minėta, kiek galint ribojamasi nuo konkrečių gramatikos reiškinių. Jie, kur patogiau, pateikiami schemiškai: įvardijami kaip variantai a, b ar c. Pažymėtina, kad toje pačioje rekomendacijoje paprastai vertinamas tik vienas reiškinys, tačiau motyvai gali būti pagal alternatyvųjį principą pritaikyti ir kitiems to reiškinio variantams (pavyzdžiui, pakaitams). Tarkim, teigiama, kad forma a svetima mūsų kalbai, o vie-

[46] Visi kiekybiniai duomenys dėl galimo įvairaus rekomendacijų interpretavimo yra tik orientaciniai (dar žr. 47 išnašą).

toj jos vartotina b. Grynumo kriterijaus požiūriu a turės minuso, b – pliuso ženklą, taigi šiuo kriterijumi grindžiamas ir vieno, ir kito varianto vertinimas.

2. Juozo Balčikonio gramatikos rekomendacijų motyvai

2.1. *Gyvoji kalba*

Balčikoniui, kaip pažymi daugelis jo darbų tyrėjų, svarbiausias kalbos reiškinių vertinimo matas buvo gyvoji kalba, jos vartosena. Tai aiškiai rodo ir Balčikonio gramatikos rekomendacijų motyvavimas. Iš 63 tirtų rekomendacijų kiek daugiau kaip pusėje – 34-iose (t. y. 54%)[47] paties Balčikonio tiesiogiai ar netiesiogiai tarmės, gyvoji liaudies kalba nurodoma kaip fakto teigiamo arba neigiamo vertinimo pagrindas.

23-ose rekomendacijose gyvoji kalba vienokiu ar kitokiu požiūriu minima tiesiogiai. Dažniausia žodinė šio motyvo išraiška tokia:

„Nei viena tarmė [...] nevartoja“ (I 287);

„Tai patvirtina ir mano krašte (Ramygala) vartojamas žodis“ (I 161);

„savo augime tegirdėdavau sakant“ (I 386);

„gyvoj kalboj man neteko [...] girdėti“ (I 267);

„gyvojoj kalboj vartojamas“ (I 280);

„gyvajai liaudies kalbai [...] nepažįstami“ (I 253);

„gyvoji kalba panašių konstrukcijų nedaro“, „Su gyvąja kalba suaugusiam žmogui tas sakinys turėtų reikšti [...]“ (I 281);

„gyvoji kalba tokių konstrukcijų nepažįsta“ (I 311–312);

„vartojimo nepateisina gyvoji kalba“ (I 310–311);

„gyvojoj kalboje niekur negirdėjau“ (I 367);

[47] Rekomendacijų motyvų pateikimas kiekybine išraiška yra tik orientacinis, gerokai sąlygiškas ir rodo tik tai, kas aiškiai pasakyta pačiose rekomendacijose. Tikroji padėtis sunkiai nustatoma dėl to, kad ne kiekvienu atveju autorius aiškiai dėsto savo pažiūras ir ne visada išsamiai nurodo motyvus. Pavyzdžiui, Balčikonio rekomendacijų tik pusė rodo rėmimąsi gyvąja kalba, o iš tikrųjų šį motyvą, kad ir neminimą tiesiogiai, galima įžvelgti kone visose jo rekomendacijose.

„Gyvojoj kalboj [...] niekur nėra“ (I 313);

„Nei vienoj mūsų kalbos tarmėj lig šiolei negirdėjau“ (I 282);

„Kaime niekur neišgirsi tam reikalui vartojant [...]“ (I 275–276);

„gyvosios kalbos akyse ne geresnis [...]“ (I 367).

Pažymėtina, kad geras tarmių pažinimas leido Balčikoniui remtis savo paties patirtimi. Dėl to rekomendacijose nevengiama asmeniškumo („negirdėjau“, „savo augime tegirdėdavau“, „mano krašte vartojama“ ir pan.).

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad tik kelis kartus gramatikos reiškiniai gyvosios kalbos atžvilgiu apibūdinami teigiamai; daugiausia pabrėžiama, kad gyvojoje kalboje vertinamųjų faktų nėra, ir tai paprastai laikoma pakankamu pagrindu juos taisyti ir nevartoti bk.

Rėmimasis gyvąja kalba Balčikonio rekomendacijose dažnai išryškėja netiesiogiai – per a n a l o g i j a s . Pagal gramatikos reiškinių lyginimo turinį ir tikslą Balčikonio analogijų galima skirti kelias rūšis: teigiamąsias, neigiamąsias, kontrastines ir mišriąsias.

Teigiamosios analogijos daugiausia taikomos priimtinam reiškiniui, dažniausiai pakaitui, pagrįsti. Pavyzdžiams parenkami įprastiniai, nekeliantys jokių abejonių gyvosios kalbos faktai. Pats Balčikonis kartą pažymi: „Kad būtų aiškesnis čia dviejų svarstomų sakinių skirtumas, paimkime kokį panašų pasakymą iš kasdienės kalbos“ (I 311). Parenkant analogijas, žiūrima, kad lyginamųjų junginių žodžius sietų panašūs semantiniai ir gramatiniai ryšiai. Štai keletas tokių teigiamųjų analogijų pavyzdžių.

Taisant žodžių junginį *padarė n e i š d i l d o m o į s p ū d ž i o (=neišdildomą įspūdį)*, duodama palyginti: *padarė d i d e l į d ž i a u g s m ą* (I 146); *prieidavo i š v a d ą* taisoma *prie išvados*[48] ir nurodomos analogijos *priėjo p r i e b a d o , priėjo p r i e m u š t y n i ų* (I 293, 318); *šaukdavo s u m a i , m i š p a r a m* taisoma kilmininku *sumos, mišparų* ir palyginama su *šaukdavo pietų* (I 146).

Kelis kartus Balčikonis pataiso kitų autorių netinkamai parinktas analogijas. Pavyzdžiui, Edvardas Viskanta mėgina pateisinti kilmi-

[48] Pažymėtina, kad kai kurios Balčikonio, taip pat toliau šioje darbo dalyje aptariamos kitų autorių analogijos dabartinės gramatikos mokslo požiūriu nėra neabejotinos, bet šiuokart svarbu ne svarstyti jų pagrįstumą, o atskleisti patį taikymo metodą.

ninką junginyje *atėjau b a r o n i e n ė s atsisveikinti* pagal junginį *atėjo v a i k o parsivesti*. Balčikonis pažymi, kad minimąjį atvejį reikia lyginti su tokiais pasakymais kaip *s u m a m a* (ne: *m a m o s*) *pasibučiuoti, s u m u m i s pasigінčyti*, ir bus matyti, kad kilmininkas čia netinkąs (I 146, 156).

Kitu atveju Balčikonis nurodo, kad netinkamai remiamasi sakiniais *susirinko p i e t ų , važiuoja m a l k ų* , norint pateisinti pasakymą *susirinko p o s ė d ž i o* , nes pirmuosiuose reiškiamas norimas, siekiamas daiktas, o posėdis nesąs siekiamas, jame sprendžiama tai, ko siekiama. Dėl to pasirenkama kita analogija – toks gyvosios kalbos pasakymas, kuriame žodžiui *posėdis* sinonimiškas žodis *kuopa*: *eina į k u o p ą, varo į k u o p ą.* Iš to ir daroma išvada: „Vadinas, jei sakome 'susirinko *į kuopą*', tai turėtume sakyti ir 'susirinko *į posėdį*'" (I 161).

Neigiamosios analogijos taikomos reiškinio nepriimtinumui parodyti. Būdinga jų žodinė išraiška: „niekas nesako", „juk negalì sakyti", „vargiai kas pasakytų" ir pan. Pavyzdžiui, žodžių junginyje *pasitarimas k l a u s i m u i aptarti* netinkąs naudininkas su bendratimi: „Juk niekas nesako: 'Tėvas davė paliepimą arkliams išvesti', 'Piemuo negirdėjo raginimo kiaulėms išginti'" (I 268). Nevykusį pusdalyvio (kurio reiškiamas veiksmas su tarinio veiksmu turįs eiti lygiagrečiai, o ne priklausyti vienas nuo kito) vartojimą sakinyje *p a g e r b ė atminimą, p a s t a t y d a m i paminklą* Balčikonis aiškina ne tik gramatikos taisyklėmis, bet ir neigiamąja analogija: „Juk negali sakyti: *Jis medžiodamas valgo duoną* (jei medžioklė jo pragyvenimo šaltinis)" (I 280).

Kontrastinėmis analogijomis taip pat kaip ir neigiamosiomis norima parodyti reiškinio netikimą vartoti. Tačiau šiam tikslui greta netinkamo pasakymo teikiamas palyginti panašios struktūros, bet taisyklingas pavyzdys. Kontrastinėmis analogijomis Balčikonis dažniausiai rėmėsi aiškindamas priemonės naudininko vartojimą su bendratimi: *disertacija laipsniui įgyti* – ne tas pat, kas *kirvis malkoms skaldyti* (I 223); *reikalavimai padėčiai pagerinti* – ne tas pat, kas *peilis duonai riekti, ratai šienui vežti* ar *lazda šunims atsiginti* (I 227). Taip pat netinka sakyti *neturiu noro riešutams krimsti,* nes *noras* – ne priemonė, bet visai gerai bus *neturiu dantų riešutams krimsti* (I 227, 262–263,

267–269). Kontrastiniu sugretinimu parodomas ir netaisyklingas padalyvio vartojimas: galima sakyti *Sėjant linus užėjo lietus*, bet netiks – *Sėjant linus pasitaisė jo reikalai* (I 338). Taigi matyti, kad kontrastinė analogija labiausiai tinka tada, kai norima parodyti, kad viena ar kita gramatinė forma vartojama ne savo reikšme, atlieka ne savo funkciją.

Mišriosios analogijos dažniausiai yra įvairūs kitų analogijos rūšių deriniai: neigiamąja arba kontrastine analogija gali būti parodomas reiškinio klaidingumas, o teigiamąja – to reiškinio pakaito tikimas vartoti. Jau minėto sakinio *pagerbė atminimą, pastatydami paminklą* pusdalyvio klaidingumą Balčikonis atskleidžia kontrastinės ir neigiamosios analogijos deriniu: „Gali pasakyti 'Norėdamas pataisyti sveikatą, jis nuvažiavo į Birštoną'. Bet vargiai kas pasakytų: 'Jis pataisė savo sveikatą, nuvažiuodamas į Birštoną'“ (I 310–311).

Iš visų 17 analogijų trečdalį Balčikonis pateikė be išsamesnių komentarų, matyt, laikydamas šį motyvavimo būdą pakankamai svariu. Iš tikrųjų aiškinimas paprastais liaudies kalbos pavyzdžiais, siekimas beñdra parodyti per ãtskira visuomenei turėjo būti suprantamiau nei operavimas vien kalbotyros terminais.

Kad remiamasi liaudies kalba, galima spręsti ir iš tų rekomendacijų, kuriose gramatikos reiškinys apibūdinamas kaip „gyvas“ arba „negyvas“:

„kalbai labai atima gyvumą“ (I 228);
„vartoja [...] negyvą šabloną“ (I 276);
„sakinys visai negyvas“ (I 281);
„Gyviau kalbant, [...] reikėtų [...]“ (I 362);
„turime savo kalbos gyvą pasakymą“ (I 275–276).

Kartais tokius Balčikonio taisymų motyvus mėginama aiškinti kaip stilistinius (žr. Pikčilingis 1987, 24–28). Iš tiesų mūsų dienomis kalbos reiškinio vertinimas gyvumo–negyvumo požiūriu yra įgavęs daugiau raštų, knyginės, kanceliarinės ir paprastosios, neutraliosios kalbos priešpriešos reikšmę, taigi laikytinas stilistiniu. Tačiau Balčikoniui, kaip rodo jo vertinami pagal gyvumą–negyvumą gramatikos reiškiniai, tai dažniausiai nebuvo vien stiliaus (dabartiniu supratimu) dalykai.

Negyvumas Balčikonio neretai siejamas su kitu vertinimo motyvu – svetimumu. Tai ir vietininkas *t v a r k o j (=gerai)*, vadinamas kitų kalbų idiomų vertimu pažodžiui (I 228), ir miestiškas pasigautas verstinis žodis *prašau* vietoj *prašom* (I 313) ir pan. Negyva ir tai, kas (Balčikonio požiūriu) apskritai netaisyklinga (*jei(gu)..., tai* vartojimas nesant sąlygos šalutinio sakinio (I 362); klaidingas, „visai negyvas" sakinys su padalyviu *Dėl priemonių atstatant Vilnių* (I 281); negyvu laikraščių šablonu vadinamas užuojautose vartojamas padalyvis (I 276). Tik kartą kalbos negyvumu pavadinamas išties stilistiškai traktuojamas tarmių maišymas: vardininkas *kas* sakinyje *nežinojo, k a s atsakyti* nesąs klaida, bet daręs kalbą negyvą, nes vartojamas ne tarminiame tekste (I 210). Ir prieš tai nurodytų „negyvų" pavyzdžių dalį šiandien linkstama ne griežtai taisyti, o diferencijuoti stilistiškai. Balčikonio, atrodo, būta griežtesnio: jei nėra gyvojoje kalboje (t. y. „negyva"), vadinasi, nepriimtina ir iš viso neturi būti vartojama bk.

Nors gyvoji kalba Balčikoniui ir buvo svarbiausias visų reiškinių vertinimo matas, kelios jo rekomendacijos rodo, kad šiuo norminimo pagrindu pasikliauta ne aklai. Jau 1928 metais Balčikonis, turėdamas galvoje, tiesa, kirčiavimą, rašė: „remtis vien tuo, kas d a b a r yra tarmėse, ne visados galima; mes daug ką randame ten pagadinta" (I 95).

Netaisyklingumu vadindamas *kad* vartojimą su bendratimi šalutiniame tikslo sakinyje, Balčikonis pažymi tą faktą esant „ne tik mūsų žargone, bet ir gyvoj kalboj" (II 85). Kitu atveju pirmenybė vėl teikiama „mokyklų gramatikoms", kalbant apie asmeninių įvardžių dviskaitos (*mudu, judu...*) vartojimą su veiksmažodžių ar daiktavardžių daugiskaita: „nemenu, kad lieptų taip vartoti mokyklų gramatikos" (I 156). Balčikonio oponentas Viskanta paprieštaravęs: tokia vartosena esanti paremta gyvosios kalbos faktais. Tačiau Balčikonis čia daro skirtumą tarp gyvosios ir raštų kalbos: „Reikia sutikti [...], kad tie posakiai yra 'kalbos faktai', bet ir visi, sakysim, barbarizmai yra tokie faktai, tik ar galime raštų kalboj kiekvieną faktą be atodairos vartoti" (I 156); nykstanti asmeninių įvardžių dviskaita bk netinkanti.

2.2. *Grožinė literatūra ir senieji raštai*

Tiriamose rekomendacijose nerasta atvejų, kad Balčikonis būtų tiesiogiai rėmęsis grožinės literatūros ar senųjų raštų duomenimis gramatikos reiškinių vertinimui pagrįsti. Tačiau apskritai savo kalbos kultūros darbams, kaip pažymima jo *Rinktinių raštų* įvadiniame straipsnyje (Pupkis, Mažiulis 1978, 27), pavyzdžių Balčikonis „yra ėmęs ir iš rašytojų raštų, bet tik iš tų, kurių kalba liaudiška ir gyva“. Gerai pažindamas senuosius raštus, dažnai minėdavęs Mikalojų Daukšą, Joną Bretkūną, Konstantiną Sirvydą, Motiejų Valančių, Žemaitę.

2.3. *Jono Jablonskio autoritetas*

Pripažindamas Jablonskio autoritetą, Balčikonis jau 1918 metais rašė, jog nė vienas kalbininkas nesąs tiek padaręs, „kad mūsų raštų kalba būtų grynesnė, suprantamesnė ir artimesnė žmonių šnekamajai kalbai“, kiek Jablonskis (I 44), ir tęsė jo tradiciją kalbos norminamajame darbe remtis gyvąja kalba (Pupkis, Mažiulis 1978, 27).

5-iose Balčikonio rekomendacijose Jablonskiu remiamasi tiesiogiai: 3 kartus pažymima, kad ir Jablonskis taisęs paties Balčikonio taisomus atvejus, o 2 kartus nurodoma jo vartotų pavyzdžių. Šis motyvas pateikiamas šalia kitų ir dažniausiai siejamas su vartojimu gyvojoje kalboje bei taisyklingumu: gyvoji kalba nepažįstanti, Jablonskis taip pat taisęs (I 330, 386), „laikraščiuose rašęs per dešimtį kartų“ (I 156–157); ir gyvoji kalba, ir Jablonskis sveikinimuisi vartojantys kilmininką (*pasveikino N a u j ų j ų m e t ų*), o ne įnagininką su prielinksniu *su* (I 386).

Tiesa, Balčikonio nuomonė kartais nesutapdavo su Jablonskio (žr. Pupkis 1975, 16–17), vis dėlto atvirõs Jablonskio kritikos Balčikonio rekomendacijose nematyti; šių kalbininkų nuomonių skirtumus galima būtų atsekti tik nuosekliai palyginus jų nurodytą, kad ir netiesiogiai, įvairių reiškinių vertinimo pobūdį.

2.4. *Taisyklingumas*

Mokyklų gramatikose teikiamomis arba savo paties formuluojamomis, daugiausia iš gyvosios kalbos išvestomis taisyklėmis (žr. Kniūkšta 1987, 118) Balčikonis remiasi 41-oje rekomendacijoje, t. y. vertina gramatikos reiškinius pagal jų sutikimą su taisyklėmis. Kai kada tenkinamasi trumpu vertinamuoju žodžiu: „netaisyklinga“, „klaidinga“, „ne vietoj vartojama“, „mokyklų gramatikos pataria vengti“ ir pan. Kitur toks konstatuojamasis sakinys išplečiamas, sukonkretinamas: „Po traukos veiksmažodžių (eiti, važiuoti, joti...) naudininkas nevartojamas“ (I 289); „‘Gi’ yra pabrėžiamoji dalelė, o priešingumui reikšti nevartojama“ (I 308). Dar išsamesnėse rekomendacijose analizuojamas konkretus pavyzdys, aiškinama, kodėl nusižengiama taisyklei, duodama taisyklingo vartojimo pavyzdžių.

20-yje rekomendacijų taisyklingumas tiesiogiai siejamas su reiškinio vartojimu gyvojoje kalboje, tad tarp šių dviejų motyvų Balčikonio rekomendacijose ryšys ypač glaudus: „Tikslo naudininkas gyvojoj kalboj vartojamas prie žodžių, reiškiančių priemonę (įrankį) tam tikslui pasiekti [...]“ (I 280). Ir tose rekomendacijose, kur pateikiama tik taisyklė ir konkretaus pavyzdžio aiškinimas, rėmimasis gyvąja kalba, kad ir neįvardytas, bet neabejotinas. Be to, pažymėtina, kad formuluodamas taisykles Balčikonis nuosekliai laikėsi savo pažiūrų: metų metais nurodoma remiantis tais pačiais dėsniais, pateikiami ir aiškinami dažnai tie patys pavyzdžiai.

2.5. *Grynumas*

Kaip svetimi ir dėl to nepriimtini lietuvių kalbai gramatikos reiškiniai Balčikonio nurodomi 6-iose rekomendacijose, tačiau, kaip minėta, šis motyvas pateikiamas ne vienas, o paprastai siejamas su negyvumu (I 228–229, 275–276).

Kartais nurodomas svetimų reiškinių neįprastumas, nereikalingumas: „Reikia labai abejoti, ar tokie pasakymai būtų mūsų kalbai įprasti ir literatūrinei kalbai reikalingi“ (I 311).

Nors oponentai mėgino pateisinti vieną kitą naujesnį Balčikonio taisomą gramatikos reiškinį dėl to, kad per taisymą nukenčiantis minties tikslumas, pačiam Balčikoniui toks kontrmotyvas rodėsi tesantis tik tušti žodžiai (I 311). Panašiu atveju dėl kitų autorių teikiamų vartoti greta *prašom* ir formų *prašau*, *prašyčiau*, kurios atskleidžiančios „švelniausių reikšmės atspalvių“, Balčikonis atsako: „jei kalba turi savų priemonių kokiai minčiai ar jausmui reikšti, tai ji nereikalauja skolintis ką iš kitur“ (I 313). Taigi pirmiausia žiūrima į gyvąją kalbą, o naujesni reiškiniai vertinami labai atsargiai. Visos naujovės, pasak Balčikonio, turinčios būti „priderintos prie savo kalbos normų, kad būtų vengiama netaisyklingai sudarytų arba nereikalingų naujadarų, ypač neįprastų mums konstrukcijų, darančių raštų kalbą negyvą ir sunkiai suprantamą“ (I 315).

Įdomu tai, kad keliose rekomendacijose svetimi gramatikos reiškiniai asocijuojami su miestiečių (I 313), miesto žmonių (I 275–276) kalba, o kaip priešprieša nurodoma ne tik gyvoji, tautosakos, bet ir apskritai visa lietuvių kalba, „visos tautos“, „mūsų kalba“, „literatūrinė kalba“ ir pan.

Vienu atveju Balčikonis vis dėlto linksta naujesnio gramatikos reiškinio (sangrąžinių formų *einasi*, *miegasi* ir pan.) atsiradimą aiškinti savos kalbos dėsniais, o ne slavų kalbų įtaka: „panašus dalykas galėjo juk atsirasti ir savaime mūsų kalboj“ (II 139).

2.6. *Funkcinis stilistinis tikslingumas*

Kiek galima spręsti iš gramatikos rekomendacijų, Balčikoniui bk (paprastai vadinama rašomąja arba literatūrine kalba) atrodė gana vienalytė. Tiesa, kartais minima „spauda“, „raštai“ (t. y. tos sritys, kur turi būti vartojama bk), bet dažniausiai tik neigiamąja prasme. Kaip tik tose srityse pasitaiką kalbos netaisyklingumo, negyvumo apraiškų (I 253, 267–269, 386), ir tinkama atsvara čia tegalinti būti gyvoji kalba.

Stilių Balčikonis suprato daugiau stilingumo (t. y. bendrųjų stiliaus reikalavimų), o ne funkcinių stilių prasme. Ypatingų pastabų apie gramatikos reiškinių funkcinę diferenciaciją tirtose Balčikonio reko-

mendacijose nėra, išskyrus 10 rekomendacijų, kuriose vertinamas gramatinių tarmybių ir archaizmų vartojimas. Pačių tarminių formų Balčikonis nebuvo linkęs griežtai smerkti. Turėdamas prieš akis grožinės literatūros kūrinių, o kartą ir mokslinio darbo (disertacijos) kalbą, jis pažymėdavo, kad apskritai vartoti tarmybes „nebūtų nieko pikto“ (I 330). Tik pasitaikius progai vis nurodydavo, kad būtina elgtis nuosekliai, kad nėra gerai „tarmių maišymas – vartojimas tam pačiam reikalui nevienodų žodžio formų, nevienodų konstrukcijų“ (I 159).

Antai Balčikoniui atrodė nepriimtina, kad Antanas Vienuolis *Puodžiūnkiemyje* „kelia vieną kitą savo tarmės ypatybę, tik [...] ne visur griežtai išlaiko tos tarmės stilių“ (I 224), t. y. greta vartojama ir rytietiška tarminė įvardžiuotinė forma *aukštasai*, ir vakarų aukštaičių *senasis*, taip pat pakaitom ilgosios ir trumposios linksnių formos *visiem metam* : *jiems* ir pan. Kliūva ir nenuosekliai Vienuolio vartojamas siekinys: kartais net be reikalo ten, kur nėra slinkties („traukos“) veiksmažodžio (*nežinojo, kur teisybės i e š k o t ų*), o kartais ten, kur galėtų būti, nėra (*nuėjo pasižiūrėti*). Nepateisinamas Balčikoniui atrodo junginių *vainikais nešina, pirkiniais nešinas* vartojimas rytiečio rašytojo raštuose: „Žemaičio kalboj tokie pasakymai būtų visai savo vietoj, bet Vienuolio, duodančio savo raštui rytinį fasoną, tartum nesiderina“ (I 225). Panaši pastaba padaryta ir Juozui Baltušiui, pavartojusiam romane *vedinas šunim*: ta žemaitiška konstrukcija, kad ir taisyklinga, „nevisai derinasi prie aukštaitiškos kalbos stiliaus“ (I 290). Nuoseklumo reikalaujama vartojant dviskaitą grožiniuose kūriniuose: arba kaip tarmėse, arba visai atsisakyti, bet nevartoti maišytų formų (I 145–146, 156, 224, 287).

Toks siekimas laikytis vienos kurios tarmės formų, Balčikonio žodžiais, „tam tikros disciplinos“ (I 223), nebuvo vien paprastas nuoseklumas. Ir čia svarbiausias kalbininko motyvas – gyvoji kalba. Teigdamas, kad „nei viena tarmė tų dalykų (t. y. skirtingų tarminių formų. – *R. M.*) kartu nevartoja“ (I 287), abejoja, ar toks tarmių maišymas tiktų rašomajai kalbai. Kitur vėl pažymima, kad „tarmių maišymas daro kalbą negyvą“ (I 210).

2.7. *Kiti motyvai*

Kelis kartus Balčikonio nurodoma, kad vienas ar kitas reiškinys spaudoje ar šiaip „mūsų kalboje“, „mūsų raštuose“ plačiai vartojamas (pavyzdžiui, junginys *sveikinti su kuo*, I 386), bet vartojimo p a p l i t i m a s pats vienas nelaikomas pakankamu pagrindu pateisinti reiškinį, neturintį atspirties gyvojoje kalboje.

Keliose rekomendacijose gramatikos reiškinių vertinimas grindžiamas paties Balčikonio k a l b o s j a u s m u arba apeliuojama į kalbos vartotojų kalbos jausmą. Rašydamas apie žodžio *moteris* kirčiavimą, kalbininkas kartu pažymi: „Man rodos, turėtumėm sakyti ir ‘móterų diena’“ (I 197), tačiau daugiau niekuo tokio daugiskaitos teikimo vietoj vienaskaitos neaiškina. Kitu atveju, kalbant apie svetimų kalbų pavyzdžiu vartojamą įterpinį *prašau*, nurodoma: „Nepraradusiam gyvosios kalbos jausmo tas ‘prašau’ rodosi koks nemandagus įsakymas“ (I 228–229). Čia gyvosios kalbos jausmas siejamas ne tik su kalbos sistemos pajautimu, kaip kad ryšku vėlesnių laikų kalbininkų rekomendacijose, kiek apskritai su supratimu, kas sava, įprasta, dera lietuvių kalbos etiketui, o kas svetima. Rašydamas apie šios rūšies klaidas, Balčikonis vienu iš papildomų motyvų ir nurodo k a l b o s e t i k e t o reikalavimus, kurių nesilaikoma: nemandagu (I 228–229), „mandagioj kalboj ‘prašau’ lietuviams nežinomas“, tik šiurkščiai arba piktai sakant galima pavartoti (I 209) ir pan.

* * *

Apžvelgus Balčikonio gramatikos rekomendacijas, galima daryti išvadą, kad gramatikos reiškiniai vertinami pagal:

1) vartojimo sritį (daugiausia – pagal vartojimą gyvojoje kalboje, rečiau – visoje lietuvių kalboje);

2) pagal taisyklingumą (t. y. taisyklių, kurios dažniausiai išvedamos remiantis gyvąja kalba, atitikimą);

3) pagal kilmę (sãva ar svẽtima).

Kaip papildomi motyvai dažniau minimi Jablonskio autoritetas, kalbos etiketo reikalavimai.

Visi motyvai nėra griežtai atsiję vieni nuo kitų, o sudaro darnią sistemą, rodo Balčikonio norminamųjų pažiūrų nuoseklumą ir praktiškai patvirtina paties kalbininko teiginį: „Kas prieštarauja gyvos kalbos dvasiai, tas negali būti geras. Reikia saugotis visko, kas jai yra priešinga, nes tas viskas ją gadina“ (I 106).

Taigi Balčikonio rekomendacijose gramatikos reiškinių vertinimo ašis – gyvoji kalba. Į ją atsiremia visi kiti motyvai: kas gyva, tas ir sava, taisyklinga, tą vartojęs Jablonskis; ko gyvoji kalba nepažįsta, tas paprastai netaisyklinga, svetima, Jablonskio taisyta.

3. *Gimtosios kalbos* (1933–1941) gramatikos rekomendacijų motyvai

Iš GK_1 surinkta 181 gramatikos rekomendacija. Maždaug dviejuose trečdaliuose gramatikos reiškiniai apibūdinami remiantis esama jų vartosena ir daromos išvados dėl tikimo ar netikimo bk. Palyginti su Balčikoniu, šiame leidinyje vartosena apimama kiek plačiau: tai ne tik gyvoji, bet ir senųjų raštų, grožinės literatūros, taip pat besiformuojanti bendrinė kalba. Perprasti, koks GK_1 bendradarbių požiūris į įvairias vartojimo sritis ir jų svarbą bk norminimui, padeda pačiame leidinyje teikiami teoriniai samprotavimai (plačiau žr. Miliūnaitė 1991_1, 7–21).

3.1. *Gyvoji kalba*

Svarstant bk klausimus, nemažai vietos skiriama jos santykiams su gyvąja kalba. Tai suprantama, nes nuo šių santykių traktavimo didele dalimi priklauso bendrasis požiūris į kalbos norminimą.

Bk ir tarmės leidinyje suvokiami kaip savarankiški dariniai, bet jų ryšiai nuolat pabrėžiami. Tik skirtingi autoriai tuos ryšius supranta ne visai vienodai. Pačiame pirmajame GK_1 straipsnyje teigiama, kad „bendrinė mūsų kalba dabar dar tebesidaro iš liaudies kalbos“ (be aut., 1933, 1). Tų pačių 1933 metų 3-iame sąsiuvinyje Bronys Raila, dėstydamas savo, ne kalbininko, o literato požiūrį, eina toliau – pa-

brėžia bk savarankiškumą, atsijimą nuo tarmių: „jau išgyvenome tą laikotarpį, kai kone aklai reikėjo žiūrėti, kaip kalba liaudis [...]. Dabar jau kalbą, gerai ar blogai, kuria ir inteligentas; per literatūrą ji atitrūkusi nuo savo pirminio šaltinio – šnekamosios liaudinės kalbos – pati savy plėtojasi“ (1933, 45).

Tačiau po poros metų iš Antano Salio straipsnio matyti, kad redakcija ir toliau laikėsi savo linijos. Salio teigimu, bk pamatai padėti tik prieš 50 metų, ir dėl tokios nesenos tradicijos bk „tebėra nenutrūkusi nuo liaudinės kalbos“, gyvo savo šaltinio (1935, 8). Tokios pat nuomonės buvo ir tuometinis GK_1 redaktorius Leonardas Dambrauskas: bk „nuo tarmių nedaug tėra nutolusi, nes iš jų ji tebekuriama“ (1936, 34).

Antra vertus, natūrali bk raida reikalavo keisti tradiciškai susiklosčiusį požiūrį į bk ir tarmių santykius. Tokią situaciją 1934 metais aiškiai nusakė Pranas Skardžius, turėdamas galvoje Jablonskį: „Kad ir toliau eidami jo pramintais keliais, mes susiduriame su daugeliu naujų klausimų, kuriuos dabar turime spręsti giliau, plačiau ir visašališkiau“ (1934, 98).

Lygybės tarp gyvosios kalbos ir bk nedarė nei Jablonskis, nei GK_1 bendradarbiai. Tik Jablonskis „žmonių kalbą“ laikė svarbiausiu bk šaltiniu ir jos normų pagrindu, o GK_1 bendradarbiai, suvokdami kalbos kitimą, negalėjo nematyti, kad bk šiuose rėmuose nebeišsitenka. Čia kartais įžiūrimas gerokas GK_1 nutolimas nuo norminimo tradicijų ir posūkis į skirtingesnį nei Jablonskio kelią (žr. Palionis 1979, 277). Bet ar ne pats Jablonskis buvo įžvalgiai numatęs tolesnę bk raidą? Arnoldas Piročkinas yra pateikęs Jablonskio minčių, kad bk ateity galėsianti „augti saviškai“, remtis savo pačios vartosena (Piročkinas 1970, 8).

Panaši mintis keliama pirmajame GK_1 redakcijos žodyje: „liaudies kalba mums nėra absoliutinis kalbos kultūros mastas; iš jos, mūsų nuomone, kultūrinę kalbą galime tik išsiugdyti“ (1933, 2). Dar aiškiau apie tai kalba Petras Jonikas. GK_1 komentuojamame jo straipsnyje teigiama, kad „per didelis laikymasis senųjų tradicijų nėra bepateisinamas“ (1933, 30), ir nurodomos konkrečios priežastys. Inteligento, skirtingai nei kaimo žmogaus, dvasios pasaulis esąs abst-

raktesnis, platesnis, tad jo reiškiniams įvardyti reikia ir tokių kalbos priemonių, kurių nėra liaudies kalboje. Be to, ir kalbos taisymų liaudinis pagrindas esąs senstelėjęs ir per siauras (1933, 29). 1935 metais Aleksandras Žirgulys pasergsti, kad nereikia leistis į kraštutinumus, iš kurių vienas – „iš žmonių kalbos nėra ko mokytis“, antras – liaudies kalboje galima rasti viską, ko reikia bk. Liaudies kalba taip pat turinti abstraktumo, ir nebūtina visada kurti naujus darinius, dažnai galima remtis gyvosios kalbos ištekliais (1935, 33–37). Redakcijos prieraše su šia nuomone sutinkama.

Taigi GK_1 t e o r i š k a i neneigia bk ir tarmių ryšio, kaip kad mėgino daryti cituotasis Raila, bet kartu liaudies kalbą ima laikyti ne pačiu svarbiausiu bk šaltiniu, kaip buvo nustatyta Jablonskio ir propaguojama Balčikonio. O ką šiuo požiūriu rodo gramatikos reiškinių rekomendacijos?

Gyvoji kalba, jos vartosena minima kiek daugiau kaip trečdalyje GK_1 gramatikos rekomendacijų, bet ne visada tai nurodoma kaip pagrindinis vertinimo motyvas. Skirtinos kelios rekomendacijų, kuriose žvelgiama į gyvąją kalbą, grupės:

1) gyvoji kalba – svarbiausias gramatikos reiškinių vertinimo matas;

2) gyvoji kalba paremia teigiamą vertinimą (kai keli variantai – iš gyvosios kalbos), bet reikia papildomų motyvų;

3) renkamasi ne gyvojoje kalboje vartojamas, o kitas variantas.

Toliau kiekvienos grupės rekomendacijos aptariamos smulkiau.

3.1.1. Gyvoji kalba – svarbiausias vertinimo matas

Kelis kartus reiškinio vartojimo gyvojoje kalboje faktas pateikiamas kaip pakankamas motyvas, kad tas reiškinys būtų priimtinas vartoti ir bk (neįvardžiuotinių ir įvardžiuotinių būdvardžių funkcijų skyrimas, J. Kruopas, 1935, 131–132; formų *žemė* ir *žemės* skirtumo aiškinimas remiantis tarmėmis, A. Salys, 1939, 26; bk praktika remiasi „rytiečių gyvąja vartosena“[49], skiriant junginius *prašyti kunigo* : *ku-*

[49] Tarmių pavadinimai ne tik citatose, bet ir darbo tekste vartojami, kaip šaltiniuose nurodyta rekomendacijų autorių, nes verčiant juos į dabar priimtą klasifikaciją, kiltų painiava.

nigą, A. Salys, 1937, 134; veiksmažodžio formų vartojimo skirtumai aiškinami gyvosios kalbos pavyzdžiais, A. Salys, 1933, 143–145).

„Žmonių kalbos“ analogijų paremti bk vartotiniems reiškiniams pateikiama 9-iose šios grupės rekomendacijose. Visos šios analogijos teigiamosios: pagal žmonių posakį *Į klaną puolęs, sausas nekelsi* pateisinamas ir junginio *įpuolė į nuodėmę* vartojimas (A. Salys, 1933, 12); pagal posakį *bernai mergas kad veikia, tai jau veikia* nurodoma vartotina ir *vaistai širdį* (o ne: *į širdį*) *veikia* (A. Salys, 1937, 134) ir pan.

Kitose šios grupės rekomendacijose, tiek remiamose gyvąja kalba tiesiogiai, tiek per analogijas, žiūrima ir vartojimo būdo – paplitimo tarmėse. Platų paplitimą dažnai papildo kitas motyvas – sena vartojimo raštuose tradicija. Pavyzdžiui, vidaus einamąjį vietininką „dar pažįsta veik pusė visų lietuvių, nors vakariniai beturi išlaikę tik prieveiksmiuose“ (J. M. Laurinaitis, 1939, 106); vadinamasis pagrindo įnagininkas plačiai vartojamas „gyvojoje kalboje ir geresniuose senoviniuose raštuose“ (P. Skardžius, 1938, 79–80); „visi senieji žodyninkai ir gyvoji žmonių kalba sutartinai liudija“ seniau sveikinantis vartojus vardininką (A. Salys, 1933, 3); *sulig* vartojimą su įnagininku remia „dabartinis platus jo vartojimas“ tarmėse ir kilmė (P. Skardžius, 1935, 74) ir pan.

Gyvosios kalbos vartosenos motyvas gali būti papildomas kitais – savumo ir būdingumo motyvais: tarmėse vartojamas vidaus einamasis vietininkas – „mūsų pačių padaras“ (P. Skardžius, 1937, 82); tam tikros sangrąžinės formos atsiradusios savarankiškai, be svetimos įtakos ir remiamos tarmių duomenimis (P. Skardžius, 1935, 57–58); trumposios linksnių formos ne tik plačiai vartojamos tarmėse, bet ir atitinkančios kalbos raidos polinkius (B. Raila, 1933, 43–44).

Vienu atveju, remiantis tarmių vartosena, nurodoma, kad nereikėtų griežtai smerkti pagrindinių skaitvardžių vartojimo su daugiskaitiniais daiktavardžiais (*penki metai*), nors tai ir prieštarauja nustatytiems kalbos dėsniams (J. Labokas, 1934, 122). Tokiu būdu gyvosios kalbos faktas laikomas pakankamai svariu, galinčiu išplėsti bk normos ribas.

Trijose rekomendacijose reiškinio nebuvimas gyvojoje kalboje laikomas pateisinamu motyvu nevartoti jo ir bk:

„nesutinka su gyvąja kalba“, net yra jai priešinga (L. Dambrauskas, 1935, 67);

„liaudies kalba, rodos, [...] nepažįsta“ (M. Jurkynas, 1938, 22);

tarmių žmonėms nežinomi, „gyvajai žmonių kalbai svetimi“ pavyzdžiai (P. Skardžius, 1937, 156).

Pirmuoju atveju – tai vienintelis rekomendacijos motyvas, o kitais dviem – papildomas šalia kitų (svetimybė, vartojama miesto žargone; gramatikų ir įvairių kalbininkų nepalaikoma).

3.1.2. Įvairuojanti gyvosios kalbos vartosena

Daugiausia tokių rekomendacijų, kuriose nurodoma gyvojoje kalboje esant kelis variantus. Kokie motyvai paprastai lemia tokių variantų likimą bk? Čia galimi du tokio likimo atvejai – kai pasirenkamas tik vienas kuris variantas ir kai leidžiama (dažnai su kokiomis nors papildomomis sąlygomis) vartoti abu.

3.1.2.1. *Kelių variantų įteisinimas*

Kadangi absoliučių dubletų gramatikoje paprastai vengiama, o keli gyvojoje kalboje esantys formos variantai atrodo esą tinkami vartoti bk, stengiamasi orientuoti kalbos vartotojus, kur kuris variantas tinkamesnis. Tik būdinga, kad iškeliama viena sąlyga: abu variantai turi būti t a i s y k l i n g i , taigi pastarasis motyvas pasidaro viršesnis už vertinimo motyvavimą gyvosios kalbos vartosena: bk galima „abejaip sakyti“, nes „nei viena, nei kita nėra klaida“ (P. Skardžius, 1937, 115); „abu posakiu taisyklingu“ (A. Salys, 1933, 13); „abudu pasakymai taisyklingumo yra taisyklingi“ (P. Skardžius, 1937, 83).

Iš papildomų ypatybių, leidžiančių tiksliau apibrėžti tokių variantų vartojimą, gali būti nurodoma variantų p r i k l a u s y m a s s k i r t i n g o m s t a r m ė m s (pavyzdžiui, *išvažiavo v i e n ą d i e n ą* būdingiau esą sakyti žemaičiams ir panemuniečiams, o *v i e n a i d i e n a i* – kai kuriems rytiečiams, A. Salys, 1933, 13), ir pats bk vartoto-

jas galintis pasirinkti jam prieinamesnį. Kartais panašiu atveju nurodoma, kad dar esą sunku pasakyti, kas įsigalėsią bk (žemaičiams labiau įprasta vartoti galininką *ką reikia versti*, o rytų aukštaičiams – vardininką – *kas reikia versti*, J. Talmantas, 1933, 40).

Šios rūšies variantus gali atriboti ir funkciniai stilistiniai skirtumai (plačiau žr. 3. 9 skirsnyje).

3.1.2.2. *Vieno varianto pasirinkimas*

Kiek daugiau atvejų, kai iš kelių gyvojoje kalboje vartojamų variantiškų formų renkamasi viena. Motyvai nurodomi labai įvairūs, skirtingai susaistyti kiekvienoje rekomendacijoje. Išsiskiria keli dažnesni motyvai.

3.1.2.2.1. Grynumas

Jei kyla bent koks įtarimas, kad gyvosios kalbos faktas gali būti svetimos kilmės, renkamasi kitas variantas. Pavyzdžiui, Kazimieras Būga buvo linkęs manyti, kad *žiūrėti per langą* sakoma vietoj *pro langą* sekant rusų ir lenkų kalbos pavyzdžiais, todėl bk teikiamas tik *žiūrėti pro langą*, nes „mums būdingesnis posakis“ (P. Skardžius, 1937, 117); nors suvalkiečiai linkę vartoti galininką *panoro grįžti į Kauną atlikti kai kuriuos reikalus*, bk vartotinas siekinio kilmininkas *reikalų*, nes yra senovinis ir būdingesnis (P. Skardžius, 1935, 6; 1938, 80).

3.1.2.2.2. Bk normų stabilumas

Renkamasi tas variantas, kurį palaiko 400 metų rašomosios kalbos tradicija (A. Salys, 1933, 23–24), kuris jau įsigalėjęs, įprastas bk (A. Salys, 1933, 13).

3.1.2.2.3. Paplitimas

Bk teikiamas labiau paplitęs, plačiau žinomas ne tik dabartinėje

gyvojoje kalboje, bet ir senesniuose raštuose variantas, ir atmetamas neseniai pradėtas vartoti ir siaurai težinomas faktas (P. Skardžius, 1939, 141); nors vienas reiškinys ir senesnis, bet tik rytiečių plačiai vartojamas ir nebėra visai gajus, todėl vartotinas kitas variantas, kurį pažįsta vakariečiai aukštaičiai ir žemaičiai (P. Skardžius, 1935, 92); bk neteikiamas tik rytiečių vartojamas faktas, kurio daugelis kitų lietuvių nemėgstantys vartoti, be to, jo nevartojęs ir Jablonskis (P. Skardžius, 1936, 14–15).

Iš 3-ioje lentelėje susistemintų duomenų (a – kalbos reiškinys atmetamas, b – priimamas vartoti bk) matyti, kad priklausymas kokiai nors tarmei nėra esminis vertinimo požymis; dažniausiai lemia kiti motyvai.

3 lentelė. *Paplitimas tarmėse kaip vertinimo kriterijus* GK_1

Nr.	*a* (–)	*b* (+)	*Metrika*
1.	suvalkiečiai, ypač paprūsiniai	kiti lietuviai	1938, 80
2.	vakariečiai	kiti	1935, 6
3.	kiti	vietomis sako pietiniai vakariniai aukštaičiai, taip pat vakariečiai veliuoniškiai, žiemiečiai ir visi žemaičiai	1933, 23–24
4.	žemaičiai	aukštaičiai	1933, 13
5.	žemaičiai	kiti	1939, 141
6.	dzūkai	kiti	1939, 141
7.	rytiečiai	vakariečiai aukštaičiai ir žemaičiai	1935, 92
8.	rytiečiai	daugelis kitų lietuvių (vakariečių aukštaičių ir žemaičių)	1936, 14–15

3.1.2.2.4. Funkcinė stilistinė diferenciacija

Iš kelių variantiškų gyvosios kalbos formų pasirenkama ta, kuri gali geriau atlikti specifinius kokio nors funkcinio stiliaus reikalavimus (plačiau žr. p. 242).

3.1.2.2.5. Sistemiškumas

Vienu atveju teikiama forma, kuri, skirtingai nei jai variantiška, bk sudaro mikrosistemą su panašiomis formomis (P. Skardžius, 1938, 11).

3.1.3. Gyvosios kalbos faktai – tarmybės

7-iose rekomendacijose tarmių faktai laikomi nepriimtinais bk, nes nusveria kiti motyvai[50]. Svarbiausias kontrmotyvas – siaura vartosena, mažas paplitimas gyvojoje kalboje: senas, bet siaurai, daugiausia žemaičių vartojamas pasakymas (P. Skardžius, 1936, 69); kìtos raiškos priemonės plačiau vartojamos nei gyvosios kalbos reiškinys (P. Skardžius, 1938, 73) ir pan. Be to, dažnai nurodoma išlygų: nors kalbos faktas pripažįstamas esąs tarmybė, t. y. ne bk norma, bet galįs būti pateisinamas grožinėje literatūroje (A. Salys, 1933, 77–78); kadangi daliai rytiečių tebūdinga, iš ten kilę rašytojai galintys vartoti (J. M. Laurinaitis, 1939, 106); „individualinėje poezijos kalboje“ galima nukrypti nuo normos ir vartoti tarmybę (P. Jonikas, 1938, 24).

Kas kita, kai reiškinys ne tik menkai paplitęs gyvojoje kalboje, pažįstamas tik atskirose šnektose, bet kelia abejonių ir jo kilmė („antrinio kilimo“, „mūsų kalbai nebūdingas“). Tada bk jis nurodomas nepriimtinas be jokių išlygų (P. Skardžius, 1936, 14).

* * *

GK_1 ima ryškėti gerokai sudėtingesnis gyvosios kalbos, kaip bk normų pagrindo, supratimas nei Balčikonio rekomendacijose. Balčikonis daug rečiau išskirdavo vieną kurią tarmę (gal tik pastabose apie vienos tarmės laikymąsi grožinėje literatūroje); jam gyvoji kalba buvo palyginti vientisa ir (tik su nedidelėmis išimtimis) patikimas kalbos reiškinių vertinimo matas.

Gyvosios kalbos vaizdas GK_1 jau nėra vienalytis, čia nemažai su-

[50] Ši rekomendacijų grupė aptariama atskirai (nors panaši į 3.1.2 pogrupį), nes autorių tiesiogiai nurodomas tik vieno, nepriimtinojo, varianto priklausymas gyvajai kalbai, o ne abiejų.

priešinimų: rytų aukštaičiai sakantys vienaip, žemaičiai antraip, o suvalkiečiai – dar kitaip. Todėl vien tik gyvosios kalbos vartosena be jokių papildomų motyvų remiamasi daug rečiau. Gyvosios kalbos faktas nepriimamas be išlygų: pirmiausia žiūrima jo taisyklingumo, būdingumo, grynumo, taip pat paplitimo, vartojimo tradicijų, ypač tada, kai gyvojoje kalboje vartojamos kelios variantiškos formos, o bk reikia pasirinkti vieną kurią.

Prisiminus, kad Balčikoniui gyvosios kalbos vartosena pati savaime beveik visada buvo taisyklingumo ir grynumo garantas, t. y. ir bk normų šaltinis, ir kriterijus, galima daryti išvadą, kad, skirtingai nei Balčikoniui, GK_1 gyvoji kalba jau turi nebe pagrindinio bk normų kriterijaus statusą. Ji tampa vienu iš bk normų šaltinių, ir pasidaro būtina aiškesnė šio šaltinio faktų atranka, taikant įvairius norminimo kriterijus.

Mažiau nei Balčikonio rekomendacijose taikoma analogijų, kurios būtų tiesiogiai imamos iš gyvosios kalbos. Analogijos, kaip bus matyti vėliau, GK_1 leidinyje atlieka ir kitokį – reiškinio sistemiškumą atskleidžiantį vaidmenį.

3.2. *Senųjų raštų vartosena*

Be gyvosios kalbos, retkarčiais remiamasi ir senųjų raštų vartosena (9-iose rekomendacijose):

„gyvojoje kalboje ir geresniuose senoviniuose raštuose“ plačiai vartojama (P. Skardžius, 1938, 79–80);

„labai plačiai sutinkame ne tik dabartinėje gyvojoje kalboje, bet ir senesniuose raštuose“ (P. Skardžius, 1939, 141);

„mūsų senoviniuose raštuose ir dar dabar bažnytinėje kalboje yra sakoma“, taip pat ir kasdieninėje kalboje (P. Skardžius, 1936, 95–96);

nors yra senuosiuose raštuose, bet mums svetima, versta iš lenkų kalbos (A. Salys, 1936, 159–160) ir pan.

Senaisiais raštais remiamasi tiek, kiek juos palaiko „dabartinė gyvoji kalba“, taigi senieji raštai yra vartojimo tradicijos patvirtinimas, tik papildomas motyvas. Jei ir seniau vartota, bet dabar net tarmėse

siaurai belikę, nebesą reikalo vartoti ir bk (P. Skardžius, 1936, 69). Nuoroda į „geresnius senovinius raštus“ apsidraudžiama nuo to, kad apskritai senuosiuose raštuose pasitaiko ir svetimų įtakų.

3.3. *Grožinės literatūros vartosena*

Į grožinės literatūros kūrinius kaip į normų šaltinį žiūrima keliais pavieniais atvejais. Dviejose rekomendacijose pateikiama Motiejaus Valančiaus (P. Skardžius, 1935, 74) ir Žemaitės (A. Salys, 1939, 13) iliustracinių pavyzdžių; kartą minima ir Antano Baranausko vartosena (*užgesę akys*), bet šiuo atveju ji laikoma tarmine, bk nepriimtina (P. Jonikas, 1938, 24).

3.4. *Kitos vartojimo sritys*

Keliose rekomendacijose kaip vartojimo sritis minima inteligentų, taip pat miesto kalba. Tik kartą inteligentų kalba (kartu su gyvąja kalba) remiamasi gramatikos reiškiniui pateisinti (B. Raila, 1933, 43–44). Dažniausiai šios srities kalba (kaip ir Balčikonio rekomendacijose!) nurodoma kaip priešprieša liaudies kalbai ir kaip svetimų įtakų sugadinta: miesto žargonas, kurio liaudies kalba nepažįstanti (M. Jurkynas, 1938, 22); miesčioniška, gyvajai žmonių kalbai svetima (P. Skardžius, 1937, 156); „verstinis, inteligentų kalbos padaras“ (P. Skardžius, 1938, 73); atsiradę „įstaiginėje ir inteligentinėje kalboje“, mūsų kalbai ne taip būdinga (P. Skardžius, 1936, 95–96).

3.5. *Bendrinės kalbos vartosena*

1936 metais GK_1 bendradarbiai bk kriterijumi (t. y. šaltiniu)[51] paskelbė bk vartoseną (1936, 50). Šis teiginys ir yra dažniausiai cituojamas

[51] Aiškinantis GK_1 nustatytus bk normų šaltinius atsiranda šiokios tokios painiavos. Mat leidinyje iš pradžių vartotas ne terminas „bendrinės kalbos normų šaltinis“, o „bendrinės kalbos kriterijas“. Tik vėliau žodžiui „kriterijas“ buvo suteikta mūsų laikams įprasta reikšmė (plg. *bendrinės kalbos normalizacijos kriterijai* [1938, 143]).

arba turimas galvoje nurodant GK_1 bendradarbių pažiūrų skirtumą nuo Jablonskio tradicijos (plg. Palionis 1979, 277). Tačiau neatkreipiama dėmesio į tolesnį teiginį, kuris ankstesnįjį patikslina: „Kiekvienam bendrinėje kalboje vartotinam dalykui nustatyti turi būti remiamasi v i s o s l i e t u v i ų k a l b o s, ne atskirais individualiniais ar atsitiktiniais pavyzdžiais“ (1936, 50; ret. *R. M.*). Pats vienas savaime, išimtas iš visos pažiūrų sistemos, pasakymas, kad „bendrinės kalbos kriterijas yra dabartinė jos vartosena“, gali būti suprastas per siaurai ir vienpusiškai – esą bendrinė kalba tampanti sau vieninteliu matu ir tik jos pačios dėsniais bei polinkiais remiantis galima spręsti apie vieno ar kito kalbos reiškinio priimtinumą. Tačiau bk dėsniai ir polinkiai (tiek fonetikos ir kaitybos, tiek žodyno ir sintaksės), kaip pripažįstama pačioje GK_1, turi vienokį ar kitokį tarminį pagrindą (1936, 49–50).

1937 metais 9 sąsiuvinyje bene Skardžiaus rašytoje įvairių kalbos straipsnių apžvalgoje porą kartų vėl pabrėžiamas GK_1 požiūris į bk normų šaltinį[52]. Tarus, kad leidinys rūpinasi bendrine visos Lietuvos visuomenės kalba, priduriama, kad „dabartinės bendrinės kalbos taisyklingumo kriterijas yra dabartinė v i s u o t i n ė j o s l i e t u v i š k o j i vartosena“ (P. Skardžius, 1937, 120; ret. *R. M.*). Panašiai ši mintis formuluojama ir polemikoje su Aleksiu Churginu dėl grožinės literatūros kalbos (P. Skardžius, 1937, 123).

Turbūt neatsitiktinai, kalbant apie bk vartoseną, dažniausiai pridedami žodžiai „visuotinė, lietuviškoji“. Jie kiek sukonkretina bk vartosenos sąvoką ir neleidžia jos traktuoti nei pernelyg siaurai (visuotinė – ne kokios vienos visuomenės grupės), nei per plačiai (lietuviškoji, o ne paliekanti laisvę svetimybėms). Vis dėlto, norint geriau išsiaiškinti, kas GK_1 vadinta terminu „bk vartosena“, neužtenka remtis vien pačiame leidinyje skelbtomis mintimis (dėl to dar žr. IV dalį, p. 280–281).

[52] Kodėl teoriškai iš visų normos šaltinių buvo labiausiai išskirta bk vartosena, galima geriau suprasti prisiminus, kad GK_1 bendradarbiai, sekdami Prahos lingvistinės mokyklos idėjomis, į bk žvelgė funkciniu aspektu. Pavyzdžiui, Jonikas sakė, kad ugdant kalbą reikia atsižvelgti į jos funkcinį pobūdį ir paskirtį, kuriai kalba turinti tarnauti (1933, 29). Tik pačios bk raiškos priemonių visuma (t. y. bk vartosena) leidžianti spręsti, kurių priemonių jai dar trūksta, kad bk kuo geriau atliktų savo funkcijas.

Vienas iš aktyviausių GK_1 bendradarbių – Skardžius, po gerų trijų dešimtmečių žvelgdamas į visą IV dešimtmečio vidurio kalbos norminamąjį darbą, pažymėjo, kad bk vartosenos dalykai tuomet buvo suprantami nevienodai: jos pagrindu vieni laikė tik liaudies kalbą, kiti rėmęsi atsitiktiniais savo aplinkos pavyzdžiais, treti kėlę vien pačios bk kriterijų (Skardžius 1971, 13). Iš jau aptartų gramatikos rekomendacijų matyti, kad p r a k t i n ė j e norminamojoje veikloje GK_1 bendradarbiai nelinko nė į vieną iš šių kraštutinumų: rėmėsi ir gyvosios kalbos, ir senųjų raštų duomenimis. O kiek praktiškai atsižvelgta į bk vartoseną?

Tai nustatyti gana sudėtinga. Įdomu, kad gramatikos rekomendacijose bk vartosena tiesiai vardyta tik tris kartus, ir visur greta nurodoma gyvosios kalbos vartosena: „pažįsta veik pusė visų lietuvių“ ir bendrinėje kalboje dažnai vartojama (J. M. Laurinaitis, 1939, 106); bendrinės kalbos praktika remiasi rytiečių gyvąja vartosena (A. Salys, 1937, 134); aukštaitiška forma įprasta bendrinėje kalboje (A. Salys, 1933, 13).

Įžvelgti rėmimąsi bk vartosena galima didelėje grupėje rekomendacijų (45-iose), kur vartojimo sritis ir pobūdis nurodomi palyginti abstrakčiai (tiek teigiamąja forma, tiek neigiamąja): „dabartinė vartosena“, „mūsų kalba“ ir „(ne)būdinga“, „(ne)įprasta“ su variacijomis („daugelio lig šiol buvo įprasta vartoti“, „mums būtų neįmanoma“, „mūsų kalboje linkstama“, „plačiai yra sakoma“, „mažiau tepažįstama“, „daugiausiai vartojama“, „paprastai sakome“ ir pan.). Tačiau ir šitaip nurodoma bk vartosena gramatikos rekomendacijose paprastai nėra pati savaime reiškinio vertinimo matas. Cituoti pasakymai implikuoja (kad ir sunkiau apčiuopiamus) norminimo kriterijus, orientuotus į kalbos savastį. Kartais tie kriterijai gali būti išryškinti ir pačiose rekomendacijose: jei įprasta, nuo seno vartojama, tai ir sava, taisyklinga; jei paprastai nesakoma, lietuvių kalbai nebūdinga, tai svetima ir netaisyklinga.

3.6. *Bk norminimo kriterijai*

Įvairūs teoriniai bk norminimo kriterijų nustatymo aspektai buvo

nuolatos svarstomi per visą GK_1 leidimo laiką. Pažymėtina, kad iš pradžių būta tik pavienių minčių. Pavyzdžiui, Skardžius, suprasdamas, kad reikia ieškoti kalbos taisyklingumo pagrindų, siūlė sistemiškai ir organizuotai sekti bk vartoseną, iš jos formuluoti būdingas raidos ypatybes ir tuo remtis norminamajame darbe (1934, 98). Leonardas Dambrauskas skatino atsisakyti dogmiško požiūrio į kalbos taisyklingumą. Negalima esą atmesti kokio naujo kalbos reiškinio vien dėl to, „kad jis formaliai nesiduoda su kuo nors sulyginamas“. Kalbos kitimas kartais galįs paneigti senas taisykles (L. Dambrauskas, 1935, 66). Įsidėmėtina Petro Joniko mintis, kad norminant negalima pamiršti kalbos tikslo: „turinys negali būti aukojamas formai“ (1933, 46).

Nuo 1936 metų, kai GK_1 redaktoriaus pareigas ėmėsi eiti Dambrauskas, norminamuoju darbu pradėta rūpintis kryptingiau. Jau pirmame tų metų GK_1 sąsiuvinyje iškelta (prieš tai Lietuvių kalbos draugijos [toliau – LKD] valdybos svarstyta) mintis, kad būtina suderinti kalbininkų pažiūras į bk taisyklingumą, – taip būtų išvengta paviršutiniško ir mokamai duomenimis nepagrįsto kalbos dalykų svarstymo (1936, 2). Ten pat kartojama jau Skardžiaus reikšta nuomonė, kad reikia gerai išsiaiškinti kalbos polinkius ir jais remti bk norminimą. Mėginama bent apytikriai orientuoti kalbininkus laikyti bk priimtinomis tokias kalbos formas, kurios „dabar yra būdingesnės, patogesnės, vaizdingesnės ir įprastesnės“ (1936, 2). Tai dar gana abstraktūs formulavimai; pirmasis ir paskutinis greičiau sietini su vartojimo tradicija, kalbos dėsnių paisymu (t. y. orientuoti į kalbos savastį), o kalbos formų patogumas ir vaizdingumas – su kalbos vartojimo tikslu. Galima būtų daryti išvadą, kad GK_1 bendradarbių čia jau apčiuopti d u n o r m ų n u s t a t y m o a s p e k t a i – 1) ką leidžia kalbos sistema bei tradicija ir 2) ko siekia kalbos vartotojas.

Tų pačių 1936 metų 4-ame sąsiuvinyje skelbiami LKD visuotinio susirinkimo nutarimai dėl bk kultūros darbo organizavimo (1936, 49–50). Čia pateikiama 10 teiginių, apibendrinančių iki tol reikštas teorines mintis dėl bk norminimo. Nurodoma, kaip elgtis vienu kitu tipiškesniu atveju: ką pasirinkti bk iš liaudies kalboje esančių variantų, kaip žiūrėti į svetimybes. Pabrėžiama, kad tie nutarimai tesą tik

darbo gairės, bendrieji „metmenys“, kuriuos ateityje reikėsią konkretinti.

Tolesniuose GK_1 sąsiuviniuose iš tikrųjų galima rasti vieną kitą šių teiginių papildymą, patikslinimą. 1937 metų 4-o sąsiuvinio LKD kronikoje sakoma, kad keliuose LKD susirinkimuose toliau svarstytos norminės lytys. Aiškintasi, kaip elgtis, kai yra kelios gretomis vartojamos lytys. Paprastai iš jų tenką rinktis vieną kurią, tačiau remtis vien taisyklingumo matu dažnai nepakanka, – jos visos galinčios būti lygiai taisyklingos. Daroma išvada, kad tokiu atveju renkantis „ypačiai svarbu atitikti bendrinės kalbos polinkius“ (1937, 68).

1938 metais Jonikas jau nurodo kriterijus, pagal kuriuos reikia vertinti bk vartoseną: kalbos grynumas, taisyklingumas ir tikslingumas, be to, tam tikrais atvejais aiškumas ir estetiškumas (1938, 91). Tai didelis žingsnis į priekį, 1936 metais priimtų norminamojo darbo gairių sukonkretinimas.

Joniko referatų pagrindu 1938 metais LKD priėmė bk norminimo kriterijus ir paskelbė juos tų metų GK_1 9-ame sąsiuvinyje (dar žr. N. Čižikienė, V. Vitkauskas, *MK* 1982 5, 31–36). Kalbos normos kriterijumi apibrėžtas „pažymys, kuris leidžia skirti tai, kas yra normalu, nuo to, kas yra nenormalu“ (1938, 143). Toliau išvardijami penki kriterijai (grynumas, taisyklingumas, būdingumas, tikslingumas, estetiškumas), ir kiekvienas iš jų trumpai apibūdinamas.

Kalbos t a i s y k l i n g u m a s reikalaująs, kad „kalba atitiktų pripažintą įprastinę vartoseną“, bet galįs būti suderintas ir su įsigalėjusiomis išimtimis. Šiandienos terminais galėtume šio kriterijaus esmę nusakyti kaip laikymąsi kodifikuotų normų (o tarp jų gali būti norminamuosiuose veikaluose fiksuotų ir nuo seno įaugusių į kalbą nesistemiškų reiškinių).

Kalbos b ū d i n g u m a s GK_1 aiškinamas kaip reikalavimas, „kad kalbos raida eitų pagal bendrąją kalbos dvasią ir tipiškus jos polinkius“. Šis kriterijus būtų arčiausiai mūsų laikų sistemiškumo kriterijaus.

Apskritai teorinis šių dviejų kriterijų nusakymas GK_1 nėra visiškai aiškus; galima tik manyti, kad didele dalimi jie (kaip ir dabartiniai taisyklingumas ir sistemiškumas) pagal savo esmę ir taikymo sritis sutampa.

Turint galvoje gramatikos reiškinius, prie taisyklingumo ir būdingumo priskirtinas ir g r y n u m o kriterijus: jie visi orientuoti į kalbos savastį ir tiriamose rekomendacijose dažnai eina kartu. Dėl to net žinant, kad teoriškai GK_1 bendradarbių taisyklingumas siejamas su įprastumu, o būdingumas – su kalbos polinkiais, konkrečiose rekomendacijose tokiu būdu griežtai atriboti šiuos kriterijus kažin ar įmanoma, nebent kai jie pačių autorių aiškiai įvardijami.

Kad taikomas t a i s y k l i n g u m o kriterijus, rodo 21-oje rekomendacijoje aiškinamos gramatikos taisyklės ir pateikiama konkreti gramatinė pasakymo analizė. Žiūrima, ar reiškinys vartojamas pagal tas taisykles, ar jų neatitinka: „Taisyklingesnis pasakymas yra *leidimas v a i s t i n e i steigti*, ne *v a i s t i n ę steigti*, nes čia naudininku kaip tik yra tikslas nusakomas“ (P. Skardžius, 1937, 14); „Mūsų įpratimu taisyklingiau ir lietuviškiau yra: *palikti klausimą atvirą*. [...] Čia būdvardžio įnagininkas bendrinei kalbai neteiktinas“ (P. Skardžius, 1938, 108).

Kaip nuorodą į kalbos dėsnius, taisykles, gramatinę sistemą galima aiškinti tokius rekomendacijų motyvus: „mūsų kalbos palinkimais pateisinama“, „mūsų kalboje nuo seno linkstama“, „dabartiniais mūsų kalbos palinkimais vartotina“, „mūsų kalbos pavyzdžiais sakytina“ ir pan. Šie kalbos polinkiai ir pavyzdžiai gali būti sukonkretinami kaip a n a l o g i j o s. Jų GK_1 leidinyje, aiškinant gramatikos reiškinių vartojimą, pateikta 18. Dalis nurodoma kaip gyvosios kalbos faktai, kuriais galima remtis, dalis skirta tiesiog atskleisti, ar vertinamasis reiškinys pritampa prie panašių į jį: *atstovauti (kraštui)* valdo naudininką taip pat kaip ir *tarnauti (jam)* (P. Skardžius, 1938, 42); „Kaip kad mes nesakome *jis yra su visais meilus, malonus, palankus, nuolaidus*, bet *jis visiems yra meilus [...]*, lygiai taip pat turime sakyti ir *jis visiems buvo atviras ir nuoširdus*“ (P. Skardžius, 1936, 58).

3.7. *Grynumas*

Grynumo kriterijus pakankamai aiškiai įvardijamas 26-iose rekomendacijose (12-oje iš jų pateikiamas kaip vienintelis, o kitose paprastai siejamas su taisyklingumu, būdingumu). Žodinė raiška įvai-

ri: arba pasakoma apskritai, kad „mūsų kalbai šios rūšies sakysena visai svetima“ (A. Salys, 1938, 138); „verstinė svetimybė“ (P. Skardžius, 1936, 92); „nelietuviškas posakis“ (P. Skardžius, 1935, 172); „kyšo čia aiški svetimybė“ (A. Salys, 1937, 135), arba nurodoma ir konkrečiau, kokių kalbų paveikta: veikiausiai versta iš rusų kalbos (P. Skardžius, 1937, 156); „grynas germanizmas“ (A. Jakštas, 1933, 2–3); „slavybė“, „lenkybė“ (L. Dambrauskas, 1936, 111); „svetimybė“, „slavybė“ (P. Jonikas, 1938, 58) ir kt.

Apskritai redakcijos laikytasi nuomonės, kad į bk sintaksę svetimybių neįsileistina: „Mums atrodo, kad svetima sintaksė nei frazeologija visai mums nereikalinga. Reikalingas tik tam tikras kiekis svetimų žodžių“ (1937, 30).

3.8. *Kalbininkų autoritetas*

Kalbininkų nuomonė, jų darbai minimi palyginti retai – tik 9-iose rekomendacijose. 8-iose iš jų remiamasi Jablonskiu: visur jo nuomonei pritariama, duodama pavyzdžių iš jo darbų: „Jablonskis [...] išmokė vartoti“ (J. Būtėnas, 1937, 102); „nėra vartojęs ir J. Jablonskis“ (P. Skardžius, 1936, 15); „tokių pavyzdžių [...] J. Jablonskis savo „Linksniuose ir prielinksniuose“ neduoda“ (P. Skardžius, 1937, 156). Minimi ir kiti kalbininkai: „Taip neaiškino nei K. Būga, nei J. Jablonskis; taip neaiškina nei J.Balčikonis, nei kiti, kurie bent kiek daugiau apie lietuvių kalbą nusimano“ (P. Skardžius, 1937, 156). Pažymėtina, kad kalbininkų autoriteto motyvas taikomas tik kaip papildomas.

3.9. *Funkcinė stilistinė diferenciacija*

GK_1 bendradarbiai tarp kitų norminimo kriterijų 1938 metais nurodė ir t i k s l i n g u m ą (sekdami, be abejo, Prahos lingvistinės mokyklos idėjomis). Pagal šį kriterijų kalba turinti būti pritaikyta savo tikslui, kuris veikiantis kalbinių priemonių pasirinkimą ir yra susijęs su kalbos individualizacija (1938, 144). Turint tai galvoje ir žinant, kad GK_1 ne kartą buvo pabrėžti bk raidą skatinantys visuome-

nės poreikiai, nesunku paaiškinti, kodėl leidinio rekomendacijose, t. y. praktiniame kalbos norminamajame darbe, ima ryškėti pastangos diferencijuoti gramatikos reiškinius pagal jų atliekamas funkcijas ir vartojimo tikslą.

Pakankamai aiškiai funkcinių stilių sąlygojamus kalbos ypatumus yra nusakęs Skardžius. Ginčydamas B. Babrauską, kurio nuomone, už gramatinius bei loginius pradus kalbai svarbesni estetiniai, Skardžius pažymi, kad bk „nieku būdu negalima pritaikyti vieno literatūrinio (poezinio, estetinio) kalbos tinkamumo pagrindo, [...] ypač specialybinėse srityse itin dar svarbu yra ir tikslumas, ir tikslingumas, ir prasmingumas, ir būdingumas, ir kt. “ (1939, 119).

Pažymėtina, kad visais atvejais GK_1 funkciškai diferencijuojami tik tokie gramatikos variantai, kurie atrodo nekeliantys abejonių dėl savo taisyklingumo ir grynumo. Pavyzdžiui, Antanas Salys, aptardamas variantus *tikėti Dievui* : *Dievu* : *Dievą* : *į Dievą*, pirmiausia vertina juos pagal grynumą ir, atmetęs paskutinį variantą kaip svetimą, toliau aiškina kitų variantų vartojimo ypatumus (1936, 159).

Keliose rekomendacijose tenkinamasi tik apytikrėmis pastabomis, kad vienas ar kitas gramatikos reiškinys galintis būti vartojamas „priklausomai nuo kalbos tikslo“ (J. Žiugžda, 1939, 138–139), pagal tai, kuris „geriau atitinka stilistinius reikalavimus“ ar gretiminė lytis „atrodo patogesnė tam tikroje sakinio ar žodžių samplaikos vietoje“ (P. Jonikas, 1939, 53).

Išsiskiria grupė rekomendacijų, kuriose gramatikos reiškiniai vertinami pagal jų galėjimą tenkinti vieno ar kito funkcinio stiliaus reikalavimus. Antai matematikos kalboje būtinas aiškumas, dėl to renkamasi toks variantas (iš kelių esamų gyvojoje kalboje), kurį vartojant nekiltų dviprasmybių. Pavyzdžiui, kelis kartus nurodoma, kad pasakymas *dalyti a iš b* patogesnis už *dalyti a (kuo) b*, nes pastarąjį vartojant gali būti sunku suprasti mintį: „Kas galėtų suprasti šiuos posakius: 1) *a padalyti b*; 2) *reikia padalyti a*? Tokių dviprasmių sakinių visai nepasitaiko, kai vartojamas prielinksnis *iš*“ (K. Miecevičius, 1937, 19; J. Lazauskas, 1937, 17).

Panašus atvejis GK_1 aptartas ir iš teisės kalbos. Čia kartais laisva žodžių tvarka galinti sukelti dviprasmybių, o įstatymuose tai ypač

nepageidautina, todėl būtina griežčiau ją reglamentuoti (G. Zimanas, 1933, 24–26).

Poroje rekomendacijų iš kelių taisyklingų variantų vienas siūlomas vartoti kaip specialus bažnytinės kalbos terminas: „teologine prasme teiktina *tikėti ką*, o šiaip kitur – *tikėti kuo* arba *kam*“ (A. Salys, 1936, 159–160); nors gyvojoje kalboje vartojama ir *jis įsišventė į k u n i g u s*, ir *jis įsišventė k u n i g u*, pastarasis junginys esąs „specifiškesnis“, nes įnagininkas vartojamas ir tokiuose pasakymuose kaip *įsirašė į draugiją (paprastu, tikruoju) nariu* ir pan. (P. Skardžius, 1937, 82–83).

GK_1 nemažai vietos skiria g r o ž i n ė s l i t e r a t ū r o s k a l b a i. Nors, kaip anksčiau minėta, pačia grožine literatūra kaip bk normų šaltiniu remiamasi palyginti retai, bet įvairiose grožinių kūrinių recenzijose ir kalbos straipsnių apžvalgose nevengiama smprotauti apie kalbos priemonių funkcijas šioje bk srityje.

Suprasdami grožinę literatūrą kaip ypatingą bk sritį, GK_1 bendradarbiai buvo tos nuomonės, kad joje „bendrinė vienovė ir individualinė įvairybė turi būti mokamai ir stilistiškai gražiai suderinama“ (P. Skardžius, 1937, 123). Grožinėje kūryboje gali būti vartojama ir tai, kas išeina už bk normos ribų, bet tik tada, jei turi specialią paskirtį ir yra rašytojo individualybės išraiška. GK_1 paskelbus grožinės literatūros kūrinių recenzijų, pasigirdo nepatenkintų rašytojų, vertėjų balsų, kad rašytojo kalba turinti būti neliečiama. Skardžiui, Talmantui, Jonikui ir kitiems leidinio bendradarbiams ne kartą teko aiškinti, kad kalbininkai visai nenorį užkirsti kelio inteligentų kūrybai, tik toji kūryba turinti būti „mums būdinga, artima, lietuviška“ (P. Skardžius, 1937, 123), kad rašytojai pirmiausia turintys gerai mokėti savo gimtąją kalbą ir „tik vėliau, naudodamiesi lietuviškomis kalbos priemonėmis, gali laisvai kurti savo stilių“ (P. Skardžius, 1935, 124).

Toks nuosaikus požiūris į grožinės literatūros kalbą matyti ir 6-iose GK_1 rekomendacijose, kuriose nurodoma, kad šiaip bk norma nelaikomus reiškinius kartais galima tikslingai vartoti grožinėje kūryboje. Tai ir siekinys, kuris galintis tikti kaip vaizduojamoji priemonė rašytojų rytiečių kūryboje (J. M. Laurinaitis, 1939, 106), ir iliaty-

vas, kuris „gražiai tarmiškai papuošia rytiečio rašytojo kalbą“ (A. Salys, 1933, 77–78), ir senoviškas dalyvių vartojimas poezijoje, kur „galimas ir tam tikras nukrypimas nuo bendrinės kalbos lyčių normos, stengiantis pasirinkti suaktualintų, mažiau nuvalkiotų lyčių, savo savotiškumu labiau atkreipiančių skaitytojo dėmesį“ (P. Jonikas, 1938, 24), ir kt.

GK_1 gramatikos variantų diferencijavimo negalima būtų vadinti vien stilistiniu. Pirmiausia žiūrima reiškinio paskirties, funkcijų, kurios gali būti sąlygojamos ne tik kokio nors stiliaus reikalavimų, bet ir sakinio struktūros, ir subjektyvių, nuo paties kalbos vartotojo individualumo priklausančių dalykų.

* * *

Iš GK_1 gramatikos rekomendacijų matyti, kad leidinio bendradarbiai daugeliu atvejų praktiniame norminamajame darbe laikėsi savo skelbiamų teorinių pažiūrų: jie ne tik ėmė kelti iki tol teoriškai nesvarstytą kalbos reiškinių vartojimo tikslingumą, bet ir praktiškai stengėsi atsižvelgti į funkcinius stilistinius tų reiškinių ypatumus.

Remiantis tirtomis rekomendacijomis, galima ir kiek geriau suprasti vieną iš svarbiausių GK_1 teorinių teiginių apie dabartinę bk vartosenąą kaip apie bk kriterijų (t. y. šaltinį). Bk vartosenai, nagrinėjant praktinius norminimo klausimus, teikta pirmenybė tik ta prasme, kad iš tos vartosenos stengtasi spręsti, ko reikia bk apskritai, o kas jai, kaip pakankamai savarankiškai sistemai, netikslinga. Manyti, kad GK_1 rėmėsi bk vartosena kaip svarbiausiu pačios bk normų šaltiniu – netikslu. Gramatikos rekomendacijose nemažai operuojama gyvosios kalbos, taip pat senųjų raštų duomenimis.

4. *Gimtosios kalbos* (1958–1968) gramatikos rekomendacijų motyvai

Skirtingai negu Lietuvos GK_1, kur buvo dirbama kolektyviai, rengiamos kalbos norminimo programos, Amerikos GK_2 leidinyje šis darbas perėjo iš esmės į vieno žmogaus – Leonardo Dambriūno rankas, ir nuo paties redaktoriaus pažiūrų daugiausia priklausė viso leidi-

nio pobūdis. Iš pradžių, 1958–1961 metais, GK_2 dar bendradarbiavę Skardžius ir Jonikas buvo pateikę kiek teorinių samprotavimų ir net mėginę vienu kitu norminimo klausimu ginčytis su Dambriūnu, bet vėliau nuo šio leidinio atsitraukė, o kiti bendradarbiai, išskyrus patį Dambriūną, rašė beveik tik praktiniais klausimais ir šiame laikraštyje platesnių samprotavimų nedėstė.

Lietuvoje Dambriūnas savo požiūriu į bk norminimą pernelyg neišsiskyrė iš kitų GK_1 bendradarbių, o Amerikoje pastebimai ėmė linkti į kraštutinumus. Viename straipsnyje pats apie save jis išsitarė: „Šio laikraščio redaktorius bendrinės kalbos klausimais yra truputį liberalesnis, negu kiti mūsų kalbininkai. Kai kuriuos dalykus jis pateisina, kuriuos kiti laiko klaida“ (1967 2, 21).

4.1. *Gyvoji kalba*

Lietuvoje apie bk ir gyvosios kalbos santykius Dambriūnas samprotavo panašiai, kaip ir kiti GK_1 bendradarbiai. Suprasdamas, kad bk nuo tarmių dar nebuvo per daug nutolusi, jis drauge neužkirto kelio įvairioms naujovėms bk atsirasti ir pabrėžė, jog „vienas plikas argumentavimas, kad žmonės taip nesaką, šiandie jau nebeįtikina“ (GK_1 1934, 38). GK_2 apie liaudies kalbos ir bk santykį jo užsimenama nedaug ir nekonkrečiai: „dabartinė bendrinė vartosena nebūtinai turi būti remiama tarmių pavyzdžiais ar bent ne visokiais pavyzdžiais ir ne visais atvejais. Bendrinė kalba gali turėti savų įpročių, kartais ne visai atitinkančių tarminius pavyzdžius“ (1964 3, 8). Tai iš esmės ankstesnio požiūrio pakartojimas. O jei palyginsime GK_1 ir GK_2 gramatikos rekomendacijas, bus matyti, kad gyvosios kalbos vaidmuo, vertinant gramatikos reiškinius, gerokai sumažėjęs.

Iš surinktų 169-ių GK_2 rekomendacijų gyvoji kalba minima 31-oje (apie 18%), ir ne visais atvejais ja be išlygų remiamasi (GK_1 ji minėta 34% iš surinktų rekomendacijų). Be to, iš tų pačių 31-os rekomendacijos tik 17 priklauso Dambriūnui, o kitos – Skardžiui, Jonikui ir keliems kitiems autoriams.

14 atvejų į gyvąją kalbą žiūrima kaip į bk normų šaltinį, t. y. fakto vartojimas gyvojoje kalboje sudaro prielaidas jį vartoti ir bk. Tačiau

vien tik tarmių duomenimis beveik nesikliaujama. Paprastai pateikiama daugiau ar mažiau kitokių motyvų, ir gyvosios kalbos vartosena dažnai tėra tik papildoma informacija vertinant reiškinį. Pavyzdžiui, porą kartų pažymima, kad bk reiškinys „atitinka bendrą liaudinės kalbos polinkį“ (L. Dambriūnas, 1962 1, 3; P. Skardžius, 1962 2, 19), ir kartu pateikiama daugiau motyvų: praktiškumas, ekonomiškumas, skambumas ir pan.

Kai remiamasi gyvąja kalba, neretos teigiamosios analogijos: pagal „liaudinius pasakymus“ *prieis liepto galą, keleivis priėjo mažą trobelę* turi būti ir *priėjau išvadą* (P. Jonikas, 1958 2, 37); „dainose *bernužėlis prašo vandenėlio žirgeliui girdyt*, o ne *žirgelio girdymui*“, todėl sakytina ir *doleriai kariams išlaikyti*, o ne *karių išlaikymui* (V. Rastenis, 1966 3–4, 56) ir kt.

Viena kita analogija vis dėlto kelia abejonių dėl neadekvačiai parinktų gramatikos reiškinių: pagal gyvosios kalbos pasakymus *būti kūmuose, piršliuose* mėginama pateisinti ir tokius abstraktų vietininkus kaip *santūrus valgyme* ir pan. (L. Dambriūnas, 1965 3–4, 47–50).

Kai gyvojoje kalboje vartojami keli formos variantai, Skardžius, kaip ir GK_1, leidžiasi aiškintis reiškinio istoriją, kilmę, ir, jei variantai grynumo požiūriu abejonių nekelia, bk leidžia juos vartoti: *prilygti kam* | *prie ko* (1960 3, 59); *davė kūju* | *su kūju per galvą* (1960 3, 48–50); *slenkstyje* | *ant slenksčio* (1961 1, 11–12).

Dambriūnas panašiais atvejais daug kategoriškesnis ir paprastai renkasi tik vieną variantą, remiasi ne reiškinio kilme ir kalbos istorija, bet kalbos raidos tendencijomis, kurias supranta labai savitai.

8-iose rekomendacijose (7-ios iš jų – Dambriūno) gyvosios kalbos faktai laikomi tarmybėmis, t. y. bk nepriimtinais, „išėjusiais iš mados“ (1962 2, 22), nes bk esą įsigalėję ir jau įprasti kiti variantai (1964 1, 2; 1965 2, 21). Griežtą Dambriūno požiūrį į tarmybes rodo ir tai, kad jam esą „nesuprantamas vertėjo noras grįžti keliasdešimt metų atgal į praeitį“ ir vartoti objekto vardininką (1963 2, 14). Dambriūno nė karto neužsiminta apie galimą stilistinį tokių tarminių variantų vartojimą. Maža to, Mariaus Katiliškio knygos recenzijoje peikiama tarminė *per* vartosena (*persisvėrė per langą, per langus neiš-*

šoks) (1964 2, 12). Kitu atveju dėl objekto vardininko vartojimo grožinėje literatūroje pasakyta panaši nuomonė: „netaisysime senesnių rašytojų raštų ir nekeisime vardininko galininku. Tačiau jeigu kas iš naujų rašytojų imtų šiandien rašyti *reikia artimas mylėti* [...], tai būtų ėjimas prieš srovę“ (1964 1, 2).

4.2. *Senųjų raštų vartosena*

10-yje rekomendacijų minimi senieji raštai: 6-iose – Skardžiaus, 4-iose – Dambriūno. Ir iš to nedidelio pluošto rekomendacijų matyti, kad šių autorių nuomonės dėl senųjų raštų reikšmės dabartinei vartosenai skyrėsi.

Skardžius, kaip ir Lietuvoje, GK_2 rekomendacijose tirdamas kokio fakto vartoseną, buvo linkęs atsižvelgti ir į senųjų raštų duomenis, dažniausiai papildydamas turimus faktus iš gyvosios kalbos. Kelis kartus nurodė, kad nereikėtų senoviškų faktų smerkti, o jei kam jau atrodo neįprasta, galima vartoti ir kitą kokį variantą, tik svarbu, kad būtų lietuviška (1960 1, 6–7; 1961 1, 11–12). Kitu atveju teigė, kad vienas variantas „iš seniau nėra pateisinamas“, „vartosena iš seniau nėra paliudyta ir lig paskutinių laikų plačiau šnekamojoj kalboj nebuvo vartojama“, dėl to ir dabar neteiktina (1965 2, 31–32). Tai ne vienintelis atvejis, kai Skardžius palygina senąją ir dabartinę vartoseną, ir tik tada daroma išvada, ar koks reiškinys tinka vartoti bk. Net kai kalbos raida aiškiai rodo senųjų raštų vartoseną skiriantis nuo dabartinės, Skardžius mato dar nesibaigusį procesą (pavyzdžiui, senųjų linksnių virtimas prielinksninėmis žodžių grupėmis): dėl to, jo manymu, greta galintys būti vartojami keli variantai (1960 3, 48–50).

Dambriūnas kelis kartus mini Martyno Mažvydo, Baltramiejaus Vilento ir kitų autorių senuosius raštus. Matydamas juose buvus konkuruojančių variantų, renkasi kaip tinkamą bk tą, kuris, jo nuomone, atitinka dabartinės vartosenos polinkius (1965 3–4, 45; 1966 2, 28–29). Taigi Dambriūnui atrodo svarbiausia esama dabartinė vartosena, o senųjų raštų duomenys dažnai sudaro tik jo svarstymų foną. Aiškų požiūrį į senuosius raštus Dambriūnas išdėsto rekomendacijoje dėl variantų *žemėje* : *ant žemės* vartojimo (1960 2, 36).

Jis nesutinka su tais (iš esmės – su Skardžiumi), kurie teikė čia vietininką, remdamiesi, be kita ko, ir senųjų raštų vartosena. Dambriūnas rašo: „Martynas Mažvydas bei kiti senieji rašytojai šių dienų bendrinei kalbai nėra didesni autoritetai, nei eilinis lietuvis kaimietis, nes bendrinės kalbos taisyklingumo kriterijas yra dabartinė, o ne istorinė jos vartosena“. Skardžius po šiuo straipsniu (tuo metu Dambriūnas dar nebuvo GK_2 redaktorius) įdeda redakcijos prierašą, kur nurodo, kad kaip tik čia „tradicija paremia šių laikų vartoseną“: tai, kas vartota senuosiuose raštuose, „dar dabar gana plačiai sutinkama“, ir nesą reikalo atsisakyti.

Tačiau Dambriūnas laikosi savo požiūrio ir po penkerių metų rekomendacijoje dėl *tikėti* vartojimo su linksniais ir prielinksniu *į* (1965 3–4, 33–38) vėl panašiai diskutuoja su Skardžium. Prisimindamas dar GK_1 keltą kriterijų – dabartinę vartoseną, jis pažymi, kad „Mažvydo ar panašių autoritetų kalbos pavyzdžiai tepasako, kad seniau taip buvo vartojama, bet jie anaiptol nesudaro pakankamo pagrindo teigti, kad ir šiandien taip turi būti vartojama“ (1965 3–4, 36–37).

Matyti, kad Skardžiaus požiūris į senųjų raštų duomenis buvo lankstesnis. Nuolat tikrindamas ankstesnį faktų vartojimą, jis tuoj pat žvelgdavo į dabartinę vartoseną ir palaikydavo tai, kas iš seniau plačiai tebevartojama dabar, nevengė variantų. Be to, buvo atsargus, pripažindamas, kad senuosiuose raštuose gali būti svetimų reiškinių, atsiradusių iš kitų kalbų per vertimus (1960 2, 36–37).

Dambriūnui svarbesni atrodė kiti dalykai – kaip reiškinys funkcionuoja dabartinėje vartosenoje: ar perspektyvus, ar atitinka kalbos raidos polinkius, ar nesukelia dviprasmybių ir netikslumų, ar dažnai vartojamas ir pan.

4.3. *Grožinės literatūros vartosena*

Šalia gyvosios kalbos, vieno kito tautosakos pavyzdžio 5-iose rekomendacijose minimi ir keli grožinės literatūros sakiniai. Porą kartų Kristijono Donelaičio, Vaižganto vartosena laikoma jau pasenusia (1964 1, 7–8; 1964 4, 9–10). Kitose rekomendacijose Dambriūnas remiasi rašytojų pavyzdžiais ne tiesiogiai, o norėdamas pateisinti sa-

vo daromas analogijas, kurios šiaip prieštarauja visai norminimo tradicijai, arba iliustruodamas kokio gramatikos reiškinio vartojimą (mini Donelaitį, Vaižgantą, Antaną Vaičiulaitį, Vydūną, Vincą Krėvę, Praną Mašiotą [1965 3–4, 45–46; 1966 3–4, 44–48]).

Iš tirtų gramatikos reiškinių rekomendacijų aiškėja, kad gyvoji kalba, senieji raštai ir grožinė literatūra GK_2 (ypač Dambriūno rekomendacijose) patys savaime nelaikomi patikimais bk normų šaltiniais. Matyti tų šaltinių faktų atranka pagal įvairius kriterijus.

4.4. *Norminimo kriterijai*

GK_2 skelbtos mintys dėl bk norminimo leidžia daryti išvadą, kad jau 1961 metais Dambriūnas buvo gerokai nutolęs nuo 1938 metais Lietuvoje priimtų bk norminimo kriterijų. Šiuo požiūriu bene svarbiausias jo teorinis straipsnis GK_2 – „Kas yra taisyklinga“ (1961 3–4, 33–35). Atsakydamas į antraštės klausimą, Dambriūnas rašo: „taisyklinga yra tai, kas sudaryta pagal taisykles“. O kokiais principais remiantis nustatomos pačios bk taisyklės, aiškina plačiau: „vadovaujamasi, galima sakyti, demokratiniu principu“. Šio principo esmė – atsižvelgti į vartojimo paplitimą ir grynumą: „bendrinėje kalboje taisyklinga yra tai, kas yra sava ir kas plačiai vartojama“.

Ir vartojimo platumą, ir grynumą Dambriūnas laiko sąlygiškomis sąvokomis. Sąlyga „kas sava“ nesanti absoliuti, nes yra išimčių. Taip pat ir pats kalbos faktas, jei pakankamai plačiai vartojamas, jei nesąs siaurai žinomas vienai kuriai tarmei ar šnektai, tinka bk taisyklei pagrįsti, bet, antra vertus, platų vartojimą ne visi vienodai suprantą. Vis dėlto, pasak Dambriūno, siekiant tikslumo, vartojimo platumą visada esą galima patikrinti: „Ir jeigu pasirodo, kad kurį nors posakį tevartoja pvz. koks ketvirtadalis ar dar mažesnis visų lietuvių skaičius, tai tenka jį laikyti neplačiai vartojamu ir bendrinei kalbai neteiktinu, jeigu jo vietoj yra daug plačiau žinomas ir vartojamas posakis“ (1961 3–4, 34). Suprasdamas, kur galėtų nuvesti aklas rėmimasis vartojimo paplitimu, Dambriūnas šį kriterijų apriboja jau minėtuoju grynumo kriterijumi.

Jau Lietuvos GK_1 iškeltą mintį, kad, norminant kalbą, svarbu atsi-

žvelgti į jos raidos polinkius (GK_1 1936, 34), Dambriūnas GK_2 gerokai išplėtoja ir ja remia kitus teorinius svarstymus. Žiūrėdamas į kalbą kaip į procesą, Dambriūnas mato joje du veiksnius – statinį ir dinaminį. Pirmasis sudarantis pagrindą norminti kalbą, o antrasis įgalinantis ją kisti. Svarbiausia esą nustatyti, kuria kryptimi kalba kinta. Gali būti, kad koks nors reiškinys imamas vartoti vis rečiau, ir nesą prasmės jį specialiomis priemonėmis gaivinti (pavyzdžiui, dviskaitą ar siekinį); o jei koks reiškinys buvo siaurai vartojamas, bet padažnėjo, nereikią jo įsigalėjimo drausti. Antraip būtų einama prieš natūralią kalbos raidą.

Straipsnyje „Pažanga lietuvių kalboje“ (1962 1, 1–3; 1962 2, 20–22) Dambriūnas parodo įvairiuose kalbos lygmenyse vykstančius procesus ir daro išvadą, kad „kalboje natūraliai siekiama didesnio paprastumo, lengvumo, aiškumo bei gražumo. Priemonės tam yra nereikalingų formų atmetimas, ilgųjų trumpinimas, lygiagretybių išlyginimas, naujų darinių, konstrukcijų ar reikšmių įvedimas“ (1962 2, 22). Taigi kalbos pažanga prilyginama paprastėjimui, ir šia nuostata imama vadovautis vertinant įvairius kalbos reiškinius[53].

Taigi Dambriūno formulė, rodanti, kas yra taisyklinga, apibūdina ne statinį, o kintantį objektą; be vartosenos platumo ir grynumo, ji papildoma dinaminiu elementu: „taisyklinga yra tai, kas sava, kas palyginti plačiai vartojama ir kas atitinka kalbos raidos kryptį“ (1961 3–4, 34). Jeigu palyginsime šiuos kriterijus su Lietuvoje 1938 metais priimtaisiais, pamatysime, kad Dambriūno čia žengtelėta gerokai atgal. Pirmiausia, anuomet taisyklingumas, grynumas, būdingumas (matyt, artimas Dambriūno suprantamam kalbos raidos atitikimui), tikslingumas ir estetiškumas buvo nurodyti kaip savarankiški kriterijai, o norminant kalbą, reikalauta atsižvelgti į visą jų kompleksą (GK_1 1938, 143–144). Dabar Dambriūnas taisyklingumą padaro bendruoju principu, į kurį suveda grynumo, paplitimo ir kalbos raidos kriterijus.

[53] Nemažą įtaką Dambriūno pažiūroms bus turėjusi danų kalbininko Otto Jesperseno kalbos pažangos teorija, pagal kurią visi kalbos pokyčiai yra pažangūs, nes padeda lengviau komunikuoti. Dambriūnas ir pats neslepia remiąsis šiuo kalbininku ir priimąs kalbos pažangėjimo idėją. Suprantant kalbos raidos faktą ir kryptį, esą galima geriau orientuotis sprendžiant praktinius bk klausimus.

Tokiu būdu nelieka vieno iš svarbiausio jau Joniko nurodyto tikslingumo kriterijaus; nebeatsižvelgiama ir į normų stilistinį susiskaidymą. Tačiau svarbiausia – visai nebeužsimenama apie būtinumą palaikyti normas kiek galima stabilias. Lietuvoje anuomet nustatytas pastovumo principas reikalavo, „kad kalboje įsigyvenę dalykai nebūtų iš jos šalinami be aiškiai pateisinamų priežasčių“ (GK_1 1938, 144), ir skatino kiekvieną reiškinį, ypač neseniai atsiradusį, vertinti atsargiai ir apgalvotai. Dambriūno schemoje kalbos raidos polinkiams nelieka atsvaros – norminimo tradicijos, kuri ligtolinių mūsų kalbininkų buvo daugiau ar mažiau pabrėžiama ir palaikoma ne tik teoriškai, bet ir praktiškai.

4.5. *Dabartinė vartosena*

Kalbos raidą – tiek tobulėjimą, tiek atžangą, – Dambriūnas sieja su kalbos vartotojais, su jų kultūriniu lygiu, kuris priklausąs nuo gyvenamosios aplinkos (1963 2, 1–3). Kalba pažangėjanti ne staiga, „tarp sena ir nauja vyksta gana ilgos varžybos, kol pagaliau naujovė laimi“, o pažangą skatinantys ne tik rašytojai, kalbininkai, bet ir apskritai visi kalbos vartotojai, visa tauta. Kalbos kūrėja laikydamas visą tautą, paplitimo kriterijų taikydamas „visų lietuvių“ vartosenai, Dambriūnas šiuo požiūru teoriškai nenutolo nuo Lietuvos GK_1 suformuluotos nuostatos dėl bk vartosenos kriterijaus, tačiau praktiškai teikė jai daugiau reikšmės negu buvę ano leidinio bendradarbiai.

Teigdamas, kad „įsigali paprastai tik tai, ką dauguma aprobuoja“, todėl ir bk kriterijus esanti d a u g u m o s v a r t o s e n a (1962 2, 22), Dambriūnas ir čia nemini vartojimo tradicijos, tad palikdamas viską lemti vartotojams, kartu palieka ir nepamatuotų sprendimų pavojų. Tiesa, po keleto metų mėginama daryti išlygą, kad „vartotojas vartotojui nelygu. Negalima, pavyzdžiui, lyginti didelio rašytojo su eiliniu kalbos vartotoju“ (1968 1–2, 1), tačiau iš konkrečių gramatikos rekomendacijų beveik nematyti, kad praktiškai dabartinės vartosenos duomenys būtų kaip nors diferencijuojami.

Dalyje gramatikos rekomendacijų esama vartosena konstatuoja-

ma ten, kur aptariama JAV lietuvių spaudos, grožinės ir filosofinės literatūros kalba:

„mūsų spaudoj tas posakis gana populiarus“ (1967 3, 37);

„daug kur [...] vartojamas“ jau ne a, o b (1964 2, 12);

„esame labai įpratę“, bet geriau būtų vartoti kitaip (1959 4, 58–59);

dažnai pasitaiko, bet nelaikoma taisyklinga (1967 4, 63);

a spaudoje „tiek įprastas, jog kai kam [...] atrodo tiesiog norma“ (1964 3, 4–5) ir kt.

Šiais atvejais visi reiškiniai įvertinami neigiamai, tad kalbos praktikoje nei populiarumas, nei paplitimas vartosenoje patys savaime dar nelaikomi normų kriterijais.

Kitoje grupėje rekomendacijų (daugiausia – Dambriūno) dabartinė vartosena priešinama su ankstesne (čia priklauso ir jau minėtos rekomendacijos, kuriose nepritariama kai kurių kalbininkų, senųjų raštų vartosenai):

forma a „šiandien taip plačiai vartojama, [...], kad nėra jokio pagrindo jai įtarinėti ar jos vengti“ (1960 2, 35–37);

„šiandien [b] vartojamas vis rečiau ir kaskart dažniau [a]“ (1960 2, 36);

senuosiuose raštuose vartojama a, bet „šiuo metu dažnesni yra kiti posakiai“ (1965 3–4, 34);

šiandieną a kalboje retenybė, „o tai, kas reta ir kas nesiderina su kalbos raida, ir yra bendrinėje kalboje netaisyklinga“ (1961 3–4, 33–35).

Nors panašių rekomendacijų, kuriose nurodoma esama vartosena, GK_2 pateikta nemažai, pats dabartinės vartosenos statusas neturi aiškios nekintamos vertės; tos vartosenos duomenys gali būti interpretuojami įvairiai – pagal situaciją, pagal kitus motyvus.

4.6. *Grynumo kriterijus*

Kaip aiškiai svetimi ir nepriimtini bk gramatikos reiškiniai apibūdinami 34-iose GK_2 rekomendacijose. Vienur – abstrakčiau („mūsų kalbos dvasiai svetimas“ [1964 2, 12]; „pagal svetimus pavyzdžius pasakyta“ [1967 4, 62]; „vartojami pagal kitų kalbų modelius“ [1965

3–4, 49]), kitur įvardijama konkrečių kalbų įtaka: „pasitaiko [...] sintaksinių slavybių“ (1966 2, 23–24); įsipratinta iš slavų ir germanų kalbų (1958 2, 33–34); „į mūsų kalbą įsibrovusi slavybė“ (1959 4, 59) ir kt. Pažymėtina, kad net 5-iose rekomendacijose nurodoma esant anglų kalbos įtakos, o tai, suprantama, negalėjo būti būdinga kitiems rekomendacijų šaltiniams („jei kas taip sako, tai pagal anglų kalbos pavyzdį“ [1966 2, 30]; „anglybė“ [1962 2, 32] ir kt.).

Kartais abejojama, ar koks naujesnis gramatikos reiškinys atsiradęs dėl kitų kalbų įtakos, ar savo kalboje iš analogijų, ir, pavadinus „ribiniu“ reiškiniu, paliekama jo likimą spręsti pačiai vartosenai.

6-iose rekomendacijose (visos – Dambriūno) nesutinkama su kitų kalbininkų nuomone, kad koks reiškinys yra svetimas, ir priešinamasi norminimo tradicijai: tai esąs „natūralios kalbos evoliucijos padaras“, kurio svetimumas tvirtai neįrodytas (1965 3–4, 33–38); nors Jablonskis ir kiti kalbininkai laikę slavybe ir taisę, bet „dviejose kalbose gali būti struktūriškai visiškai vienodų posakių, kurie abiem kalbom yra savi“ (1967 1, 11).

Taigi grynumo kriterijus GK_2 taikomas gana dažnai, tik, kitas dalykas, ne visada pagrįstai. Antra vertus, Dambriūno jis teoriškai pabrėžiamas, bet praktiškai daugiausia nurodomas ne vienas, o siejamas su kitais; neretas atvejis, kai svetimo reiškinio netikimas atskleidžiamas per jo pakaito analogijas. Pavyzdžiui: „[...] nelietuviškas posakis. [...] Kas gi Lietuvoj sakydavo: *sūnus panašus tėvui?*“ (L. Dambriūnas, 1962 3, 37); kaip nesakome (tai būtų pagal anglų kalbos pavyzdį) *viešpatauti ką,* taip netinka ir *dominuoti ką* (1966 2, 30).

4.7. *Kalbininkų autoritetas*

Įdomu panagrinėti, kiek GK_2 praktiškai, vertinant konkrečius gramatikos reiškinius, buvo paisoma kalbininkų autoriteto, laikomasi norminimo tradicijos. Apskritai kitų kalbininkų nuomonė šiame leidinyje minima dažniausiai, palyginti su kitais tirtais rekomendacijų šaltiniais: kas trečioje rekomendacijoje, t. y. 57-iose iš 169.

9-ios tokios rekomendacijos priklauso Pranui Skardžiui, Stasiui Barzdukui, Petrui Jonikui ir keliems kitiems kalbininkams. Jose dau-

giausia remiamasi Jablonskiu: cituojamos jo gramatikos taisyklės, pateikiama pavyzdžių arba nurodoma, kad Jablonskis taisęs vieną ar kitą reiškinį. Taigi šiuo kalbininku remiamasi kaip autoritetu, jo nuomonė reikalinga papildyti kitiems motyvams. Tik vienoje rekomendacijoje Barzdukas patikslina Jablonskio teiginį dėl jungtukų *ir*, *bei* vartojimo (1963 2, 8–10). Iš kitų kalbininkų porą kartų Skardžius mini Kazimiero Būgos vartoseną.

Kitoks vaizdas Dambriūno rekomendacijose (48-iose iš 57-ių, kuriose minima kitų kalbininkų nuomonė). Kitiems kalbininkams pritariama arba jų vartosena remiamasi 18 atvejų; atmetamas kitoks požiūris kaip nepriimtinas ir pateikiamas savas 23 atvejais; išdėsčius skirtingas kalbininkų pažiūras, priimama viena kuri nuomonė 7-iais atvejais. Taigi beveik kas antroje rekomendacijoje, kurioje minimi kiti kalbininkai, Dambriūnas prieštarauja susiklosčiusiai tradicijai ir gramatikos reiškinius vertina kitaip, nei buvę priimta iki tol.

Daugiausia Dambriūnas žiūri į Jablonskį ir Balčikonį (šiam skirtas ir specialus straipsnis), taip pat kelis kartus į Būgą; prisimena, ką vienu ar kitu klausimu rašiusi GK_1, domisi ir naujosios Lietuvoje atsiradusios kalbininkų kartos (Kazio Ulvydo, Adelės Laigonaitės, Jono Palionio ir kt.) darbais bei *KK* leidiniu.

Neretai minimi apskritai kalbininkai: „jaunesni kalbininkai [...] neteikė“ (1966 3–4, 44–45); „Lietuvoje, kiek teko pastebėti, kalbininkai dabar vartoja tik [...]“ (1964 1, 4–6); „kalbininkai nepataria vartoti“ (1965 3–4, 54); „kai kurie kalbininkai raukosi, bet, mano nuomone, be reikalo“ (1966 1, 6–7); joks kalbininkas netaisė (1959 2–3, 51) ir kt.

Joną Jablonskį Dambriūnas mini 36-iose rekomendacijose, ir tik pusėje – pritaria: nurodo, kad Jablonskis pagrįstai taisęs kokį reiškinį, arba duoda norminės vartosenos pavyzdžių iš Jablonskio gramatikų.

Nesutikimo su Jablonskio nuomone priežastis galima įžiūrėti kelias. Dažniausia ta, kad Jablonskio teikti dalykai Dambriūnui atrodo dėl kalbos raidos jau esą pasenę. Kitaip tariant, supriešinama Jablonskio ir dabartinė vartosena: „vietoj tokių senesnių sakinių [...] (iš Jablonskio gramatikos) šiandien paprastai sakome [...]“ (1962 2, 21); „šiandien taip pat jau visuotinai įsigalėjęs [...], nors Jablonskis liepė

sakyt [...]“ (1962 2, 21); nors Jablonskis vartojęs, šiandien jau esanti kalbos retenybė ir bk neteiktina (1961 3–4, 33–35); pavyzdžiai iš Jablonskio gramatikos „šiandien skamba archajiškai ir jau nebevartojami“ (1962 2, 21–22); tokie Jablonskio sakiniai „šiandien literatūrinėj kalboj nebevartojami“ (1964 1, 2–4) ir t. t.

Kita priežastis, dėl kurios Dambriūno gramatikos reiškinių vertinimas nesutampa su Jablonskio, ta, kad Dambriūnui kai kurie Jablonskio taisymai atrodo esą nepagrįsti. Mėginama įžvelgti naujų reikšmės atspalvių, todėl manoma esant netikslinga drausti vartoti (1965 3–4, 47–50; 1967 1, 10–12) arba įvairiomis analogijomis stengiamasi įrodyti tariamą reiškinio sistemiškumą (1966 3–4, 44–48).

Per kelis GK_2 sąsiuvinius Dambriūnas paskelbė straipsnį „Prof. Balčikonio nuopelnai bendrinei kalbai“ (jo 80 metų sukakčiai paminėti) (1965 1, 1–6; 1965 2, 18–22). Čia pažymėjo, kad Juozo Balčikonio nueita tuo pačiu keliu kaip ir Jablonskio, t. y. kalbos kultūros darbo pagrindu laikyta „žmonių kalba“, tačiau surado ir šių kalbininkų pažiūras skiriančių bruožų; pirmiausia tai, kad Balčikonis, būdamas ne suvalkietis, o rytų aukštaitis, bendrinę kalbą „dažnokai sustiprindavo ir suremdavo“ savo tarme.

Lygindamas įvairius Balčikonio vertimų leidimus, Dambriūnas apžvelgė Balčikonio kalbos ypatybes, parodė, kaip kito šio kalbininko požiūris į tuos pačius kalbos reiškinius. Kartu Dambriūnas daugeliu atveju pateikė ir savo vertinimų, kuriuos galima laikyti savarankiškomis rekomendacijomis.

Balčikonio nuomonės Dambriūnas žiūri 13-oje rekomendacijų: 8-iose linkęs jai pritarti, o 5-iose prieštarauja. Panašiai kaip ir Jablonskio, vieną kitą Balčikonio vartojamą dalyką Dambriūnas vertina kaip pasenusį: nors ir esą taisyklinga, bet „jau išeina iš mados“ (1965 2, 21); Balčikonio vartojama viena, o bk esą įprasčiau kita (ten pat) ir pan.

Nors paties Dambriūno anaiptol negalima vadinti konservatyvių pažiūrų kalbininku, greičiau visai atvirkščiai, tačiau kartą net jam Balčikonio vartosena pasirodė esanti nepriimtina kaip „ypatingiausia morfologinė naujovė“ (dalyvio vyriškosios giminės vardininko formos su galūne *-ąs*, *-ą* atsisakymas) (1965 2, 19–20).

Apskritai Balčikonio vartosenoje Dambriūnas įžiūri ir teigiamų poslinkių, pavyzdžiui, polinkį atsisakyti tarminės linksnių vartosenos „bendrinėj kalboj įprastinės vartosenos naudai“ (1965 2, 21) ir, atrodo, yra linkęs ten, kur Jablonskio ir Balčikonio nuomonės skyrėsi, labiau palaikyti pastarąjį (pripažįsta ne Jablonskio teiktą dvejybinį galininką su veiksmažodžiais *laikyti, vadinti*, o Balčikonio vartotą tarinio įnagininką [1964 4, 9–10]; ne Jablonskio *tikėti Dievą*, o Balčikonio *tikėti į Dievą* [1965 3–4, 33–38]). Tačiau duomenų nėra tiek daug, kad šiuo klausimu būtų galima daryti tvirtas išvadas; galbūt Dambriūno remtasi autoritetais ten, kur būdavę naudingiau, ir šis motyvas nelaikytinas pagrindiniu.

4.8. *Kalbos faktų logizavimas*

Būdingas Dambriūno rekomendacijų bruožas – ryškus polinkis į perdėtą kalbos faktų logizavimą. Tai galima laikyti savotišku šio kalbininko darbo metodu. Vadindamas logiką visų mokslų pagrindu (1968 1–2, 30), jis ir kalboje vykstančius procesus linko vertinti šiuo požiūriu, neretai paneigdamas iki tol įsigalėjusius ir įprastus kalbos faktus arba pateisindamas visuotinai pripažintas kalbos klaidas.

Vienas iš kalbos reiškinių logizavimo būdų yra analogijų taikymas. Kaip jau buvo matyti iš ankstesnių rekomendacijų šaltinių, ir norminant kalbą, ir diegiant normas į vartoseną, analogijos dažnai padeda susieti kalbos faktus, žiūrėti į kalbą kaip į sistemą. Dambriūno kalbos rekomendacijose analogijos ypač mėgstamos.

GK_2 gramatikos analogijų yra labai įvairių – ir paprastų, skirtų tiesiogiai pagrįsti pakaito primtinumui ar atskleisti reiškinio klaidingumui, ir sudėtingesnių, sudarytų iš kelių pakopų, išplėstų kalbos reiškinių transformacijomis.

Nesudėtingų – teigiamųjų ir neigiamųjų – analogijų, taikomų ne tik Dambriūno rekomendacijose, – 25: „kaip mes sakome, kad *žmonės gyvena Europoje* [...], o ne *ant Europos*“ [...], taip turime sakyti ir „*žemėje*, o ne *ant žemės*“ (J. Vaišnys, 1959 4, 59); pagal *kalbą kalbėti, miegą miegoti, dainą dainuoti* sakytina ir *gyvenimą* (ne: *gyvenimu*) *gyventi* (L. Dambriūnas, 1966 1, 7). Dalis tokių analo-

gijų pateikiamos kaip gyvosios kalbos pavyzdžiai (jos jau minėtos p. 247).

Keliose Dambriūno rekomendacijose analogijomis mėginama pagrįsti iki tol taisytų gramatikos reiškinių priimtinumą. Plačiai rašoma apie abstraktų vietininkus: svarstoma, kad dalis jų galėję atsirasti ne dėl kitų kalbų įtakos, o mūsų pačių kalboje, ir ieškoma įvairių analogijų šiam teiginiui paremti. Pažymėdamas, kad Lietuvos kalbininkai iki šiol taisantys vietininkus *vyko sąlygose, aplinkybėse*, o JAV lietuvių spauda juos dažnai vartojanti, Dambriūnas daro analogiją su Jablonskio sakiniu *pranašus jis buvo visose gyvenimo būklėse* ir anuos vietininkus pateisina: nesunku esą pagal tą sakinį pasakyti ir *pranašus jis buvo visose gyvenimo sąlygose bei aplinkybėse*. Tie žodžiai esą sinonimai, tad „nesiskiria ir vartosena“ (1965 3–4, 54). Abstrakto vietininkas *esmėje*, Dambriūno nuomone, gali būti gretinamas su kitais pusiau abstraktiniais ar abstraktiniais vietininkais – *viduje, tikrovėje, vienybėje* (1965 3–4, 54), dėl to tam tikra reikšme leistinas vartoti.

Panašiai mėginama pateisinti ir vietininkus *laimėjo rekordą bėgime, nugalėjo plaukime* – pagal *kalbėjo susirinkime, dalyvavo lenktynėse* (1965 3–4, 48); pagal gyvosios kalbos pasakymus *visur buvo sparta – audime ir verpime* esą vartotina ir *turi patirtį auklėjime* (dar lyginama ir su *turi patirtį darbe*).

Tokiu pat būdu aiškinama ir prielinksnio *pas* vartosena pasakyme *pas Krėvę tokių palyginimų labai daug* (1967 1, 10–12): jei esą galima sakyti *pas Krėvę namuose*, tai gerai ir *pas Krėvę raštuose, kūryboje*, nes atitinkamai gali būti sakoma tiek *Krėvės namuose*, tiek *Krėvės raštuose, kūryboje*.

Keliose Dambriūno rekomendacijose analogijos įgauna kiek kitokią nei paprastai funkciją: jos ne paremia vienokį ar kitokį reiškinio vertinimą, o yra priemonė paaiškinti kokio naujesnio reiškinio atsiradimą. Kitaip tariant, analogijos čia parenkamos ne paties kalbininko; bandoma įspėti, kaip jos susidaro kalbos vartotojų sąmonėje. Pavyzdžiui, *panašus kam* valdymas galėjęs atsirasti dėl junginio *palankus kam* įtakos (1967 3, 37); *tikėti į ką* – dėl panašumo su junginiais *pavirsti į ką, įsižiūrėti į ką*, nes visi šie veiksmažodžiai galį valdyti ir

kitus linksnius: *tikėti kuo, ką; įsižiūrėti ką; pavirsti kuo* (1965 3–4, 33–38). Būdvardinio tarinio įnagininko vartojimas aiškinamas pagal analogiją su daiktavardiniu (1964 1, 2–4; 3, 7–8; 4, 9–10).

Tokiomis analogijomis Dambriūnas aiškina ir filosofo Juozo Girniaus gramatinius naujadarus: įnagininką (pagal panašumą su jį valdančiais veiksmažodžiais *darytis, dėtis, vadinti* ir pan.) ima valdyti ir tokie veiksmažodžiai, kurie iki tol šitaip nevartoti: *istorija suvokiama likimu, žmogus randamas gyvuliu* ir kt. (1966 1, 13–14).

Iš tokių analogijų kildinami gramatikos reiškiniai vertinami įvairiai: dalis pateisinama, dalis laikoma naujais, neįprastais, taigi kol kas netaisyklingais, dalis nurodomi kaip ribiniai atvejai.

4-iose rekomendacijose (Juozo Vaišnio, Skardžiaus, Dambriūno ir kt.) kaip papildomu motyvu remiamasi kitų kalbų analogijomis. Maldose vokiečiai skiriantys formas *melsti* ir *melstis*, dėl to reikėtų skirti ir mums (1959 4, 58); prielinksninė konstrukcija *ant žemės* esanti geresnė už linksnį *žemėje* ir dėl to, kad prielinksnėjimo polinkis pastebimas ir kai kuriose kitose kalbose (1960 2, 35); *reiškia,* kaip ir *vadinasi*, nurodomas tinkamas vartoti įterptiniu žodžiu (panašumų ieškoma rusų ir vokiečių kalbose) (A. R., 1968 1–2, 18).

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad GK_2 analogijoms neteikiama paties svarbiausio vaidmens vertinant gramatikos reiškinius, kaip kad buvo ryšku Balčikonio ir iš dalies GK_1 rekomendacijose. Čia analogijos yra daugiau tik reiškinių vertės svarstymo būdas, o vertinimą lemia įvairūs kiti motyvai.

Loginis metodas skatino Dambriūną žiūrėti į kalbą kaip į griežtą sistemą ir kalbos reiškinius analizuoti ne kaip izoliuotus faktus, o kaip tos sistemos narius, saistomus glaudžių ryšių. Pati savaime tokia nuostata nebūtų peiktina, jeigu nebūtų juntamas gana ryškus loginio požiūrio ir norminimo tradicijos supriešinimas. Mat kalboje esti reiškinių, kurie nesileidžia spraudžiami į sistemos rėmus ir dėl vienokių ar kitokių priežasčių iš tradicijos vartojami kaip išimtys arba, atvirkščiai, sistema leistų turėti kokį reiškinį, bet vietoj jo vartosenoje įsigalėjęs kitas.

Kartais logizuojant gramatikos reiškinius, pasirenkamas klaidingas išeities taškas, ir gautos išvados taip pat neretai esti klaidingos.

Štai tikslo šalutiniuose sakiniuose pateisinama konstrukcija *kad* su padalyviu (nors iki tol ji kitų kalbininkų sutartinai taisyta) dėl tariamos visų rūšių šalutinių sakinių sistemos galėjimo turėti tokią konstrukciją (1966 3–4, 44–48). Arba, nusistačius taisyklę, kad prielinksninė konstrukcija esanti pažangesnė už linksnį, dirbtinai mėginama šią taisyklę taikyti praktikoje (1965 3–4, 33–38).

4.9. *Distinktyvumas*

Vertinant gramatikos reiškinius, GK_2 skiriama nemažai dėmesio įvairiems reikšmės skirtumams ir atspalviams. Todėl distinktyvumą (žr. Pupkis 1980, 47) galima pagrįstai laikyti vienu iš GK_2 rekomendacijų motyvų.

Kaip nereikalingi – dubliuojantys kitų gramatinių formų reikšmes ir funkcijas – nurodomi keli reiškiniai: *pasėkoje* nevartotina ne tik dėl svetimos kilmės, bet ir dėl to, kad „lietuviškai galima tą pačią mintį išreikšti įvairiai“ (1961 3–4, 41); siekinys bk nereikalingas, nes atlieka tas pačias funkcijas kaip ir bendratis (1961 2, 19).

Kur kas daugiau rekomendacijų, kuriose gramatinė forma laikoma priimtina, nes turi tokių reikšmių ar jų atspalvių, kurių niekaip kitaip negalima perteikti. Vaišnio siūloma dėl reikšmių skirtumo vartoti formas *melski, melskis* ir maldų tekstuose jų nepainioti (1959 4, 58). Dambriūnas išsamiai aiškina vadinamojo pobūvio galininko ir laiko naudininko vartojimo skirtumus (1964 4, 11–12), parodo, kad kartais nusakomasis kilmininkas, teiktas Jablonskio (*šv. Jono giesmė, našlaitės pasaka*), galintis būti nevienareikšmiškai suprastas, dėl to vartotinas linksnis su prielinksniu (1962 2, 21).

Vis dėlto, ieškodamas reikšmės atspalvių, Dambriūnas ne kartą neišvengia neprasilenkęs su taisyklingumo reikalavimais. Dalį jau minėtų abstraktų vietininkų, taisomų nuo Jablonskio laikų, jis linksta pateisinti, motyvuodamas, be kita ko, ir įvairių reikšmių atspalvių buvimu (skirtumų esą tarp variantų *per savaitę* : *savaitės laikotarpyje* [1965 3–4, 49]; *esmėje* : *iš esmės* [ten pat, 54]; *pasižymėjo trąšų išvežime* : *išvežant trąšas* [ten pat, 47–48] ir kt.). Tuo pat metu nepaisoma ir grynumo kriterijaus, tačiau Dambriūnui jis neatrodo pats

svarbiausias, jei dėl jo kenčiantis minties aiškumas ir tikslumas. Dambriūno manymu, „posakių kilmės išaiškinimu dar neišsprendžiamas jų teiktinumo ar neteiktinumo bendrinei kalbai klausimas. Atrodo, kad gali būti vartojami ne tik nauji savi posakiai, bet ir kai kurie verstiniai tuo pačiu pagrindu, kuriuo vartojami ir svetimi žodžiai“ (1965 3–4, 47–48). Vadinasi, tikslingumas ima viršų, tačiau iškyla gramatinių svetimybių pavojus: neatsižvelgiama į tai, kad žodis yra savotiškai autonomiškas kalbos vienetas ir, net būdamas svetimas, neardo kalbos sistemos tokiu mastu, kaip kad posakis, sudarytas pagal svetimus žodžių jungimosi dėsnius.

4.10. *Stilistinė diferenciacija*

Dambriūnas, kad ir pripažindamas konkuruojančių formų funkcionavimą bk, nesistengė jų kokiu nors būdu diferencijuoti pagal funkcinius stilius. Iš jo požiūrio į trumpąsias ir ilgąsias formas, į variantišką kai kurių linksnių ir prielinksninių konstrukcijų vartojimą greičiau galima spręsti, kad buvo arba linkstama dirbtinai spartinti kalbos raidą, arba pačiai vartosenai leisti pasirinkti tik vieną kurį variantą. Kartą vis dėlto pažymėta: „Laikraščiui gali būti patogiau pasinaudoti trumpesnėmis formomis“ (1967 3, 36).

* * *

Iš jau nagrinėtų rekomendacijų šaltinių GK_2 leidinys išsiskiria vertinimo motyvų įvairumu ir palyginti nuosekliu, kryptingu jų taikymu, kurį nesunku paaiškinti tuo, kad didžioji dalis šio leidinio gramatikos rekomendacijų priklauso tam pačiam autoriui – Leonardui Dambriūnui.

Teorinėms Dambriūno pažiūroms į bk norminimą turėjo įtakos bendradarbiavimas dar Lietuvos GK_1. Iš čia perėmęs dabartinės vartosenos kaip bk kriterijaus supratimą, vėliau juo rėmėsi praktiniame darbe, tačiau, palinkęs į perdėtą gramatikos reiškinių logizavimą, gerokai atitrūko nuo norminimo tradicijos.

Vis dėlto Dambriūno rekomendacijose galima įžvelgti ir teigiamų dalykų. Pažymėtinos jo pastangos kiekvieną vertinamą reiškinį

matyti ne kaip pliką faktą, o kitų reiškinių apsuptyje, platesniame kontekste, – tiek kalbos sistemos, tiek vartosenos mastu. Todėl reiškinio vertinimą ima lemti ne tik tradiciniai (grynumo, kalbos raidos atitikimo) kriterijai, bet ir įvairūs papildomi motyvai – sakinio struktūra, vartojimo patogumas, siekimas mintį išreikšti kaip galima tiksliau.

5. *Mūsų kalbos* ir *Kalbos kultūros* gramatikos rekomendacijų motyvai

MK ir *KK* ėjimas maždaug tuo pačiu metu ir daugelio autorių bendradarbiavimas tiek viename, tiek kitame leidinyje leidžia juodu aptarti kartu, išryškinti jų rekomendacijų motyvų panašumus bei skirtumus.

Darbe nesiimama plačiau nagrinėti teorinių šių leidinių norminamųjų pažiūrų – ir dėl autorių gausumo, ir dėl to, kad dalis autorių savo teorinių samprotavimų yra pateikę kituose periodiniuose, taip pat tęstiniuose leidiniuose, atskirose knygose. Daryti apibendrinimus vien iš to, kas paskelbta *MK* ir *KK*, būtų pernelyg neatsargu ir vienpusiška. Todėl šiame skyrelyje stengiamasi daugiau susitelkti prie pačių rekomendacijų motyvų, kad juos būtų galima palyginti su jau aptartų rekomendacijų šaltinių duomenimis.

Pažymėtina, kad abiejuose leidiniuose rūpintasi rekomendacijų kokybe. *MK* pabrėžta, kad „neargumentuotai rašyti kalbos praktikos klausimais yra [...] virtę tiesiog tradicija“, o iš tikrųjų jau esą per maža vien paminėti analogiškus Jablonskio taisymus ar dogmiškai pasmerkti kalbos reiškinį kaip prieštaraujantį kalbos normoms ar atsiradusį dėl kitų kalbų įtakos (A. Girdenis, *MK* 1970 2, 20); būtina didinti kodifikacijos mokslinį pagrindimą, tobulinti jos metodologiją, griežčiau diferencijuoti taisymus (V. Labutis, *MK* 1985 3, 10). *KK* taip pat nurodyta: „reikia, kad patys siūlymai būtų lingvistiškai, funkciškai ir psichologiškai pagrįsti“ (P. Kniūkšta, *KK* 1986 51, 13).

MK ir *KK* gramatikos rekomendacijos pagal apimtį ir motyvų pateikimą gana pastebimai skiriasi. *MK* rekomendacijų surinkta daugiausia iš visų pasirinktų šaltinių (795), tačiau didelė jų dalis – trumpos, neišplėtotos, nulemtos leidinio paskirties. *KK* straipsniai akade-

miškesni, plačiau argumentuoti, kalbos praktika dažnai siejama su aprašomosios gramatikos elementais, tad ir šio leidinio gramatikos rekomendacijos išsamesnės, iliustruotos gausiais pavyzdžiais.

5.1. *Gyvoji kalba ir tautosaka*

Kadangi *KK* leidinyje kalbos reiškiniams vertinti naudotasi įvairių šaltinių duomenimis, natūraliai buvo iškilusi tų šaltinių atrankos problema. Leidinio redaktorius Kazys Ulvydas dar 1962 metais nusakė principą, kuriuo reikėtų vadovautis: „nevengiama tarmių, tautosakos ir senesniųjų raštų medžiagos, bet ji visa diferencijuojama. Su literatūrinės kalbos faktais vienodai traktuojami tik tokie tarmių, tautosakos bei senesniųjų raštų faktai, kurie neprieštarauja dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos dėsniams ir normoms“ (*KK* 1962 3, 16). Taigi išeities pozicija, palyginti su ta, kurios laikėsi Juozas Balčikonis, visiškai pasikeitė: ne bk faktai matuojami pagal tarmių duomenis, o atvirkščiai – tarmių duomenys derinami prie bk dėsnių.

Gyvoji kalba ir tautosaka minimos 24% *KK* ir tik 7% *MK* rekomendacijų. Kadangi *KK* daug remiamasi apskritai *Lietuvių kalbos žodyno* duomenimis, tai ši vartojimo sritis paprastai nurodoma tarp kitų – senųjų raštų, grožinės literatūros šaltinių.

KK daugiausia tokių rekomendacijų, kuriose gyvosios kalbos pavyzdžiais iliustruojama norminė vartosena. Jei reiškinys paplitęs visame Lietuvos plote, tarmės, kurių duomenys pateikiami, dažnai konkrečiai neįvardijamos, tik kartais pažymima vietovė: dalelytė *gi* „vartojama visose tarmėse“ (V. Labutis, *KK* 1964 6, 28–29); neveikiamieji dalyviai „daug būdingesni lietuvių liaudies šnekamajai kalbai“ (V. Ambrazas, *KK* 1964 7, 32–34); „niekas lig šiol tokių posakių nėra taisęs, [...] nes juos patvirtina liaudies kalba“ (V. Sirtautas, *KK* 1965 9, 40); „pritampa prie gyvosios liaudies kalbos“ (P. Kniūkšta, *KK* 1990 59, 35) ir t. t.

Kai skirtingose tarmėse vartojami keli variantai, bk norma renkamasi pagal paplitimo, įprastumo ir vartojimo tradicijų motyvus (veiksmažodžių *skaudėti, mausti*... vartojimas su vardininku ir gali-

ninku [J. Palionis, *KK* 1961 1, 47–48]; variantai *labą dieną* : *laba diena* [V. Sirtautas, *KK* 1965 8, 30; A. Kučinskaitė, *KK* 1969 17, 23–24]) ir kt.

Tose *KK* rekomendacijose, kuriose nurodoma, kad gramatikos reiškinys nevartotinas, nes jo nesą liaudies kalboje, beveik visada pasitikrinama, ką rodo ir dabartinė bk vartosena: „tokios reikšmės vietininko linksnis nei mūsų literatūrinėje, nei liaudies šnekamojoje kalboje neturi“ (A. Jonaitytė, *KK* 1965 8, 28); posakiai „nebūdingi gyvajai kalbai ir rašomosios kalbos tradicijai“ (A. Žirgulys, *KK* 1966 10, 14); tarmėse reta forma ir literatūrinėje kalboje nepopuliari (M. Razmukaitė, *KK* 1967 13, 32–33).

Apie 18% iš visų *KK* gramatikos rekomendacijose minimų gyvosios kalbos faktų laikoma neteiktinais bk: vieni pripažįstami esantys tarmybės, nes neplačiai paplitę, kiti nurodomi kaip vengtini dėl svetimos kilmės.

MK gyvąja kalba remiamasi daug rečiau jau vien dėl rekomendacijų glaustumo, bet iš keleto spausdinamų diskusijų ryškėja du skirtingi požiūriai į tarmių faktus. Vienų manymu, bk jau esanti savarankiška sistema, turinti tik sau būdingų dėsnių, ir nereikią perdėti tarmių duomenų svarbos bk normoms tikrinti (B. Savukynas, *MK* 1972 8, 32). Kitų nuomone, taip žiūrėti esą galima tik į senų tradicijų bendrines kalbas, o mūsų bendrinei kalbai dar negalima taikyti „vidinės“ raidos principo; tarmės turinčios dar daug neišnaudoto turto (A. Girdenis, *MK* 1972 8, 43). Kai kuriose *MK* gramatikos rekomendacijose, vertinant konkrečius reiškinius, šie požiūriai, kad ir neryškiai, vis dėlto atsispindi.

Pripažįstant, kad liaudies kalba jau nebegalinti visais atvejais iki galo tenkinti bk reikmių, siūloma plėsti vieno ar kito reiškinio vartojimo sritį, suteikti naujų reikšmių ir pan. Tokią padėtį gerai nusako teiginys: „Liaudies šnekamojoje kalboje mes neturime išplėtotos sintaksinių ir stilistinių priemonių sistemos, tinkančios visiems intelektinės kalbos atvejams“ (V. Ambrazas, *MK* 1970 5, 30). Šitaip motyvuojama platesnė nei liaudies kalboje padalyvinių konstrukcijų vartosena, tik teikiama ne vìsai bk, o jos moksliniam ir publicistiniam stiliui. Tokiais pat motyvais aiškinamas ir konstrukcijos *jei(gu)..., tai* vartojimas gretinimo (ne tik sąlygos) santykiams reikšti: „išplečia-

ma liaudiškų kalbos priemonių vartosenos sritis“ (V. Ambrazas, *MK* 1970 5, 30–31, taip pat *KK* 1986 51, 66–77); konstrukcija *esant* su naudininku: „Nors ji nėra būdinga liaudies šnekamajai kalbai, bet yra pateisinama moksliniame ir kanceliariniame stiliuje“ (A. Pupkis, *MK* 1970 5, 82).

Vis dėlto panašiais atvejais pasergstima būti atsargesniems: teiginiu apie liaudies šnekamosios kalbos vartosenos plėtimą esą galima įrodyti ką tik norint (A. Pupkis, *MK* 1970 5, 83–84), o jei stilius ir reikalaujantis kokiõs nebūdingos liaudies kalbai raiškos priemonės, tai ji vartotina su saiku, nepiktnaudžiaujant (B. Kalinauskas, *MK* 1970 5, 43–44).

Nedidelėje grupėje *MK* rekomendacijų vienas kitas liaudies kalbos faktas laikomas nevartotinu bk: tai gali lemti siekimas palaikyti normų stabilumą (B. Savukynas, *MK* 1972 8, 31–32; R. Venckutė, *MK* 1974 4, 11); periferinis tarmės fakto pobūdis (J. Šukys, *MK* 1981 5, 23–24; A. Drukteinis, *MK* 1982 2, 35) arba pripažinimas, kad tarmės kokiu nors požiūriu dar nesančios kaip reikiant ištirtos, kad būtų galima jų duomenimis remtis norminamajame darbe (J. Klimavičius, *MK* 1972 8, 34–35). Panašūs motyvai netaikytini grožinei literatūrai, kur tarmybės „turi aiškų stilistinį krūvį“ (A. Piročkinas, *MK* 1978 3, 22).

Taigi iš *MK* gramatikos rekomendacijų aiškiai matyti, kad bk santykį su gyvąja kalba ima lemti bk stilistinė diferenciacija: kuo funkcinis stilius labiau nutolęs nuo neutraliosios kalbos (t. y. mokslinis, kanceliarinis, iš dalies ir publicistinis), tuo laisviau žiūrima į gyvajai kalbai nebūdingus reiškinius.

Pažymėtina, kad *MK* rekomendacijose neretai išryškėja daromas skirtumas tarp liaudies (šnekamosios) kalbos ir šnekamosios kalbos kaip vieno iš bk funkcinių stilių. Pastaruoju kaip vartojimo sritimi remiamasi mažai; dažniau nurodoma ten esant ydingos vartosenos (A. Ružė, *MK* 1970 9, 5).

Panaši padėtis ir *KK* rekomendacijose. Šnekamosios kalbos duomenys nelaikomi savaime vertingais; konstatuojama tik esama padėtis, o reiškinio vertę lemia kiti motyvai: „šnekamojoje kalboje ir su dauginiais daiktavardžiais dažniausiai vartojama kiekinio skaitvar-

džio *vienas, viena* daugiskaita“ (K. Vosylytė, *KK* 1966 11, 39); konstrukcijos su savaitės dienų pavadinimų vietininku pasitaiko tik šnekamojoje kalboje (A. Ružė, *KK* 1968 14, 9). Dažniau šnekamosios kalbos faktai kartu su „spaudos“, „raštų“ pavyzdžiais nurodomi kaip nebūdingi ir neteiktini bk (N. Sližienė, *KK* 1969 16, 22–23; A. Žirgulys, *KK* 1971 21, 52; V. Grinaveckis, *KK* 1961 1, 46–47 ir kt.). Vadinasi, nei šnekamąja, nei spaudos ar raštų kalba kaip dabartinės vartosenos apraiškomis nelinkstama be pagrindo pasikliauti.

5.2. *Senieji raštai*

KK šis šaltinis minimas 15-oje rekomendacijų: pusėje iš jų remiamasi Martyno Mažvydo, Baltramiejaus Vilento, Jono Bretkūno, Konstantino Sirvydo ir kitų raštų duomenimis greta kitų šaltinių (gyvosios kalbos, grožinės literatūros), pabrėžiama vartojimo tradicija. Kitoje pusėje rekomendacijų senųjų raštų vartosena laikoma pasenusia, nebeatitinkančia dabartinės arba neteiktina dėl svetimų kalbų įtakos.

MK rėmimasis senaisiais raštais, galima sakyti, atsitiktinis, ir tai suprantama, nes tik norminamojo darbo pradžioje, kai normos dar nėra pakankamai nusistovėjusios, svarbu tikrinti ne tik tarmių, bet ir senųjų raštų duomenis (tai gerai matyti iš Prano Skardžiaus GK_1 ir GK_2 rekomendacijų). Vėliau, susiklosčius norminimo tradicijai, šį šaltinį ima gožti kiti.

MK į senuosius raštus žiūrima 5-iose rekomendacijose, ir neatsitiktinai tose, kur minima gyvosios kalbos vartosena. Tad senieji raštai papildo tarmių duomenis, ypač kai rūpi išsiaiškinti reiškinio vartojimo tradiciją (A. Girdenis ir kt., *MK* 1983 2, 37–38; J. Klimavičius, *MK* 1972 8, 34–35). Nurodomas atvejis, kai senieji raštai patvirtina vartojus kokį reiškinį, bet dėl menko paplitimo gyvojoje kalboje nesistengiama jo atgaivinti dabartinėje bk (formos *mūsuose, jūsuose* [J. Šukys, *MK* 1972 3, 8–10; R. Venckutė, *MK* 1974 4, 13]). Pažymima, kad apskritai į senųjų raštų duomenis reikia žiūrėti atsargiai dėl galimų svetimų įtakų (A. Rosinas, *MK* 1974 1, 22).

5.3. *Grožinė literatūra*

Grožinės literatūros vartosena *KK* ir *MK* remiamasi pastebimai daugiau nei ankstesniuose rekomendacijų šaltiniuose. Kartais nurodoma palyginti abstrakčiai, kad kokio reiškinio vartojimą remia arba jo neremia „žymesniųjų rašytojų raštai“ (J. Palionis, *KK* 1962 2, 46); „gerų rašytojų kūriniai“ (V. Ambrazas, *KK* 1968 14, 20–21); „literatūros klasikų kalba“ (J. Kilius, *MK* 1973 4, 27–31; V. Būda, *MK* 1973 1, 19). Kitais atvejais norminė vartosena iliustruojama konkrečių rašytojų sakiniais, pažymima, kad grožinės literatūros kalba galinti papildyti bk naujomis raiškos priemonėmis (A. Drukteinis, *MK* 1982 2, 35–36).

Iš vienos kitos rekomendacijos matyti, kad kartais abejojama, ar galima iki galo pasikliauti kad ir „gero rašytojo“ kalba. Nurodoma, kad bk netoleruotinas kreipinio vardininkas, nors jį vartojęs Motiejus Valančius (B. Kalinauskas, *MK* 1970 5, 42), priešpriešai reikšti nevartotina dalelytė *gi*, nors tokių pavyzdžių rastume Lazdynų Pelėdos, Vaižganto, Vinco Krėvės, Antano Vienuolio, Balio Sruogos ir kitų rašytojų kūriniuose (V. Labutis, *MK* 1970 5, 14–15); konstrukcijos *jei(gu)..., tai* vartojimas Žemaitės, Vienuolio, Vinco Mykolaičio-Putino raštuose „ne kažką teįrodo“ (A. Pupkis, *MK* 1970 5, 83–84). Negana to, pasitaiko, kad ir kai kurie svetimi pasakymai (*milijonai ir milijonai* ir pan.) „jau giliai yra įleidę šaknis net į literatūros kūrinius“ (L. Kuodys, *MK* 1972 8, 47). Be to, ir pati grožinė literatūra nevienalytė: jos kalbą lemia ir rašytojo gimtoji tarmė, ir žanro specifika, ir parašymo laikas. Tačiau neatrodo, kad rekomendacijose būtų į tai pabrėžtinai atsižvelgiama. Nebent kartą paminėta, kad kai kurie Kristijono Donelaičio kalbos ypatumai jau laikytini pasenusiais ir bk neteiktini (A. Butkus, *KK* 1980 39, 50) arba kad reiškinys būdingas „anksčiau gyvenusiems ir dabartiniams vyresniosios kartos rašytojams“, o dabar nyksta (Z. Dumašiūtė, *KK* 1967 13, 34–37).

Taigi grožinės literatūros kalba, nors ir pripažįstama esanti bk raiškos priemonių gausinimo šaltinis, bet vertinant kokį reiškinį paprastai šios srities vartosena laikoma tik papildomu motyvu.

5.4. *Kalbininkų autoritetas*

KK kitų kalbininkų (turima galvoje ne amžininkų, o ankstesnių laikų autoritetų) nuomonė minima 20% rekomendacijų, *MK* – tik 4%. Požiūris į autoritetus trejopas. Viena, be išlygų priimama tai, kas iki tol teikta vartoti ar taisyta: „nuo J. Jablonskio laikų kalbininkai kovoja prieš laiko santykių reiškimą prielinksniu *į*“ (V. Būda, *KK* 1976 31, 71); Jablonskis ir kiti kalbininkai daug kartų yra taisę (V. Grinaveckis, *KK* 1961 1, 46–47); „nevartojo mūsų didieji kalbininkai – nei Būga, nei Jablonskis su Balčikoniu“ (V. Būda, *MK* 1973 1, 19); klaida laikyti per drąsu, nes vartojęs Balčikonis (V. Labutis, *MK* 1976 4, 5–6); „nesikratė šio vietininko ir kalbininkai“ – Būga, Jablonskis (V. Grabauskas, *MK* 1986 5, 46–48). Šios grupės rekomendacijos, kuriose palaikoma autoritetų nuomonė, tiek *KK*, tiek *MK* sudaro daugiau kaip du trečdalius iš tų rekomendacijų, kuriose apskritai žiūrima į autoritetus.

Antra, pažymima, kad ankstesnė nuomonė (paprastai dėl kalbos raidos ir kintančių visuomenės poreikių) jau pasenusi ir dabartiniam bk laikotarpiui nebetaikytina: atsiradus naujoms reikmėms, keičiasi veikiamosios : neveikiamosios rūšies dalyvių vartojimo norma (J. Klimavičius, *MK* 1972 8, 36); nors Jablonskis a laikęs nenormine forma, bet dabar vartotina, nes padeda ekspresyviau išreikšti mintį (E. Oginskienė, *KK* 1987 52, 29) ir kt.

Trečia, nauji kalbos mokslo tyrimai leidžia išplėsti ir patikslinti iki tol buvusias taisykles. Išplėtus gramatinę priemonės sąvoką, kiek kitaip nei Balčikonio žiūrima į paskirties naudininko vartojimą su bendratimi (P. Kniūkšta, *KK* 1972 23, 40); Jablonskio apibrėžimas darosi nepakankamas nustatant dalies kilmininko vartojimą (A. Piročkinas, *MK* 1974 6, 15–16); leidžiama plačiau vartoti tarinio įnagininką, nei buvo teikę Jablonskis ir Balčikonis (A. Rasimavičius, *MK* 1971 6, 13–19; A. Paulauskienė, *MK* 1972 8, 16–25).

5.5. *Grynumo kriterijus*

Šiuo kriterijumi aiškiai vadovaujamasi 16% *KK* ir apie 10% *MK* rekomendacijų: reiškiniai „atsiradę mėgdžiojant svetimas išraiškos

priemones, todėl lietuvių kalbai nepageidaujami“ (T. Valiuvienė, A. Balašaitis, *MK* 1973 1, 42); laikytina sintaksės skoliniu (K. Vosylytė, *MK* 1977 3, 46); „pažodinis rusų kalbos pasakymo vertinys“ (A. Kučinskaitė, *MK* 1969 9, 5); „kitų kalbų pavyzdžiu [...] be reikalo vartojama“ (V. Vaitkevičiūtė, *KK* 1967 13, 20); per tarmes patekusi svetimybė (E. Valiulytė, *KK* 1963 5, 62) ir pan.

Kartais reiškinio kilmė esti ne visai aiški, per mažai ištirta, „kai kada sunku ir pasakyti, ar sintaksinė konstrukcija yra vertinys, ar šiaip negyvos kalbos padaras“ (P. Kniūkšta, *KK* 1976 31, 30). Tokiais atvejais abiejų leidinių nuostata panaši: pateisinama tik tai, kas reikalinga naujiems minčių atspalviams reikšti (B. Kalinauskas, *MK* 1970 5, 39), o „be gyvo reikalo“ neturėtų būti vartojama (P. Kniūkšta, *KK* 1976 31, 30). Nurodoma nemažai atvejų, kai koks nors gramatikos reiškinys ne tiesiai atėjęs iš kitų kalbų, o dėl svetimų įtakų plinta per analogijas: sangrąžinių veiksmažodžių vartojimą „skatina ir analogija su rusų kalba“ (S. Krinickaitė, *KK* 1983 45, 56–57); „išraiškos priemonės siaurėja, veikiamos rusų kalbos konstrukcijos [...] analogijos“ (A. Žirgulys, *KK* 1967 12, 10); nepaprastai plintančios analitinės formos, „veikiamos atitinkamų įtakų“ (A. Paulauskienė, *MK* 1972 8, 20–21); padalyvinių konstrukcijų „plitimą skatina kitos kalbos“ (A. Pupkis, *MK* 1970 5, 82) ir kt. Tokius reiškinius linkstama taisyti ne griežtai, o tik riboti jų plitimą (dažnai diferencijuojant stilistiškai).

KK rekomendacijoms ypač būdinga ne tik pabrėžti, kad dėl svetimų gramatikos reiškinių vartojimo išstumiama „daug kitų, iš seno įprastų pasakymų“ ir skurdinama kalba, bet ir vertinti tuos svetimus reiškinius stilistiškai: „apsunkina stilių, daro kalbą negyvą“ (A. Valeckienė, *KK* 1970 18, 10–11); „stilius – išpūstas, sunkus ir pretenzingas“ (J. Šukys, *KK* 1968 15, 44–45) ir pan.

Pasitaiko nesutarimų dėl vieno kito gramatikos reiškinio laikymo svetimu: „ne visus naujus kalbos reiškinius reikia aiškinti kitų kalbų įtaka“, jie gali būti atsiradę ir savoje dirvoje (A. Girdenis, *MK* 1972 8, 28–29) – nesąs įrodytas pasakymų *nesinori tikėti, girdisi, matosi* svetimumas; konstrukcija *esant* su naudininku esanti lietuviška, tik ribotina stiliškai (A. Valeckienė, *MK* 1970 5, 70). Ir tik kartą einama

prieš ilgą norminimo tradiciją: vertiniu nebelinkstama laikyti veiksmažodžio *tikėti* vartojimo su naudininku (Z. Babickienė, *KK* 1990 59, 59–60).

5.6. *Taisyklingumas ir sistemiškumas*

Kiek *KK* ir *MK* remiamasi taisyklingumu ir sistemiškumu, kaip ir iš kitų rekomendacijų šaltinių, spręsti sunku. Praktiškai šį kriterijų vienaip ar kitaip galima įžiūrėti kone kiekvienoje rekomendacijoje.

Glaustose rekomendacijose (ypač *MK*) dažnai tik nurodoma, kaip vartojama: „neleistinai“, „netipiškai“, „klaidingai“, „ne visai įprastai“, „rėžia ausį“, „netikę“ ir t. t. Tokie teiginiai gali būti daugiau ar mažiau išplečiami – pateikiama konkreti gramatikos taisyklė, sintaksiškai analizuojamas ir taisomas sakinys. Taigi taisyklingumas čia gali būti suprantamas kaip kodifikuotų taisyklių atitikimas ir dažniausiai savo reikšme beveik sutapatinamas su sistemiškumu – gramatinės sistemos atitikimu.

Kartais taisyklingumas (panašiai kaip ir Leonardo Dambriūno GK_2) laikomas bendruoju principu: paremiamas papildomais motyvais (netaisyklinga, nes svetima ir neatitinka gramatikos dėsnių, nuo seno taisoma ir pan.).

5.7. *Analogijų taikymas*

Ir *KK*, ir *MK* analogijų teikiama palyginti nedaug – apie 5% iš visų rekomendacijų (Balčikonio rekomendacijose jų būta net 27%).

Tikrų, liaudies kalba remiamų, lengvai įsimenamų analogijų, kokias buvo pamėgęs Balčikonis, – vos keletas: veiksmažodis *atitikti* reikalauja galininko: *atitiko kirvis kotą* (V. Būda, *MK* 1988 1, 20); *rašyti pieštukų p a g a l b a* taisoma pagal posakius *š a u k š t u* (ne: *šaukšto p a g a l b a*) *upės neišsemsi* ir *Tinginys ir kelią k o j a* (ne: *kojos p a g a l b a*) *rodo* (J. Kundrotas, *MK* 1988 1, 26); „Niekada nesakome: *Kirvio p a g a l b a nukirtau pušį*“ (V. Grinaveckis, *KK* 1961 1, 45–46); „Niekas nesako: [...] *Yra patarimas dėti šį rąstą už pamatą*“, tad nesakytina

ir *yra pasiūlymas priimti rezoliuciją už pagrindą* (J. Palionis, *KK* 1962 2, 46); kaip nesakome *batai ant guminių padų*, taip netinka ir *batai ant platformos* (K. Gaivenis, *KK* 1975 29, 23–24) ir kt.

Dažnai analogijos pateikiamos kaip būdas parodyti, ar koks reiškinys telpa į lietuvių kalbos gramatinę sistemą ar jos posistemį: pagal *iš karto, iš pirmo* turi būti ir *iš viso*, o ne *viso* (be aut., *MK* 1969 4, 10; A. Balašaitis, *MK* 1973 5, 10); pagal *pirmą (valandą)* sakytina ir *pirmą (dieną)*, o ne *pirmo* (A. Kučinskaitė, *MK* 1969 11, 5).

Ypač daug analogijų taikoma valdymui pagrįsti: sakytina *skiepyti* ne *prieš difteriją*, o *nuo difterijos* – kaip ir *saugoti vaiką nuo šalčio, gydyti ligonį nuo dusulio* (A. Kučinskaitė, *KK* 1963 4, 43–46); *godus* teiktina vartoti su kilmininku pagal panašius būdvardžių junginius *pilnas tvartas galvijų, sklidinas vandens, reikalingas aukų* (A. Valeckienė, *KK* 1964 6, 13); tinka sakyti *mokytis pas ką*, nes esama ir daugiau panašių junginių, pavyzdžiui, *tarnavo pas ūkininkus* (E. Valiulytė, *KK* 1969 16, 25–26).

Analogijomis gali būti grindžiamas morfologinių formų vartojimas (kaip skiriama *aukšta* ir *aukštoji mokykla*, taip turi būti skiriama ir *gyvenamas* bei *gyvenamasis namas* [V. Būda, *KK* 1981 41, 79]; vartotina *draudžiamieji* [ne: *draudžiantieji* ir pan.] *ženklai* kaip ir *kuliamoji* ar *siuvamoji mašina* [P. Kniūkšta, *KK* 1982 42, 45]). Sudėtingesnė kontrastinė analogija taikoma netinkamam laikų derinimui parodyti: galima sakyti *atbėgo išsigandęs*, bet negerai *mirė žmogus, į kapą nusinešęs [...]* (S. Keinys, *KK* 1977 33, 45–46).

Pasitaiko ir abejotinų analogijų (pavyzdžiui, mėginama pateisinti sangrąžinę formą *atsidaro paroda* pagal pasakymus *prasideda paroda, atsivėrė klojimo durys* ir pan. [B. Savukynas, *MK* 1972 8, 33]). *MK* apskritai iškeltas klausimas, kiek analogijomis galima iš viso pasikliauti (V. Labutis, *MK* 1972 8, 52). Nurodoma, kad ieškant analogijų veiksmažodžių valdymui paremti, reikia ypač žiūrėti tų veiksmažodžių semantikos (supeikiama viena analogija dėl kiek skirtingų gretinamų veiksmažodžių semų) (V. Ambrazas, *MK* 1976 4, 30–31; J. Balkevičius, *MK* 1976 4, 32–33).

Analogijų sumažėjimas *KK* ir *MK*, palyginti su kitais rekomenda-

cijų šaltiniais, greičiausiai paaiškinamas tuo, kad reiškinių vertinimo argumentavimas darosi moksliškesnis, ir iliustracinių pavyzdžių gausumas atsveria tokį anksčiau pamėgtą motyvavimo būdą.

5.8. *Funkcinė stilistinė diferenciacija*

Jau 1972 metais *MK* pažymėta, kad „mūsų kalbos stilistinė diferenciacija pasidarė labai ryški, ir jos nepaisyti reikštų kalbos dalykus taisyti tokiais metodais, kurie buvo teįmanomi prieš 50 metų“ (A. Pupkis, *MK* 1972 8, 8–9). Iš tikrųjų *KK* ir ypač *MK* leidinyje, palyginti su ankstesniais rekomendacijų šaltiniais, į gramatikos reiškinius dažniau žiūrima atsižvelgiant ne tik į jų gramatines ypatybes, bet ir į stilistines funkcijas. Pasidarė svarbu atriboti kalbos klaidas ir stiliaus negeroves, kad visuomenė galėtų orientuotis, kas griauna pačią kalbos sistemą, o kas žeidžia tik vieno ar kito funkcinio stiliaus reikalavimus.

MK pažymima, kad lietuvių kalbos sintaksės tradicinės normos gana aiškiai nusistovėjusios, ir jas peržiūrėti nesą reikalo. Kas kita esą dabartinės kalbos stilių (ypač dalykinių) raida; ji kelianti sintaksės normintojams įvairių klausimų: kokiu būdu derinti mokslinei kalbai būdingus nominalizacijos bei standartizacijos polinkius, abstraktumą su įprastiniais reikalavimais, daugiausia pagrįstais tautosakos ir grožinės literatūros kalba (V. Ambrazas, *MK* 1976 4, 31–32).

Gramatikos rekomendacijose matyti pastangos pagal specialius stilių reikalavimus skirstyti gramatikos reiškinius dviem kryptimis: vartotinus 1) moksliniame, kanceliariniame, iš dalies publicistiniame stiliuje ir 2) šnekamojoje kalboje bei grožinėje literatūroje (centre, suprantama, neutralioji kalba)[54]. Retais atvejais dėl minties tikslumo, patogumo, ekonomiškumo ir kitų dalykų gali būti nepaisoma net gramatikos reiškinių grynumo kriterijaus (A. Girdenis, *MK* 1970 2, 17–18).

10-yje *KK* ir 26-iose *MK* rekomendacijose nurodomas gramatikos reiškinio (ne)tikimas konkrečiam funkciniam stiliui: „Nors mokslinėje, kanceliarinėje kalboje tokie pasakymai ir būtų pateisinami“, bet

[54] Plg. Kazimiero Župerkos schemą (Župerka 1983, 16).

išraiškingoje grožinės literatūros vertimo kalboje netinka (V. Būda, *KK* 1976 31, 72); būdinga šnekamajai kalbai, o rašomajai, ypač kanceliarinei, neteiktina (V. Drotvinas, *KK* 1972 23, 5–6); tinka vartoti grožinėje literatūroje, o reikalų raštuose ar mokslo kalboje netoleruotina (J. Šukys, *MK* 1981 5, 24).

* * *

KK ir *MK* leidiniuose išsiskiria kelios gramatikos rekomendacijų grupės: vienose daugiau žiūrima į reiškinio vartojimo sritį (remiamasi tarmių, senųjų raštų, grožinės literatūros vartosena), kitose stengiamasi labiau parodyti reiškinio vietą gramatinėje sistemoje, o vertinimas grindžiamas daugiausia taisyklingumo (sistemiškumo) ir grynumo kriterijais.

KK leidinyje pirmosios grupės rekomendacijų daugiau, nes ir patys *KK* straipsniai didele dalimi moksliniai tiriamieji, o *MK* rekomendacijos paprastesnės, skirtos visuomenei, todėl jų motyvavimas trumpesnis, ne visada griežtai moksliškai reglamentuotas, mat ieškoma populiaresnių formuluočių.

6. Apibendrinamosios pastabos

6.1. *Rekomendacijų motyvai*

Kaip minėta trečiosios dalies pradžioje, skirtinos dvi motyvų grupės: 1) orientuoti į kalbos savastį, 2) orientuoti į kalbos vartotoją (žr. 4 lentelę).

Svarbesni pirmosios grupės motyvai šie: (ne)taisyklinga, laužo bk dėsnius; (ne)būdinga; (ne)paplitę; sava, lietuviška; atsiradę dėl kitų kalbų įtakos; nuo seno vartojama; daug kartų taisyta ir t. t. Antrajai grupei daugiausia priskirtini gramatikos reiškinių vartojimo stilingumo (a) ir stilistinės diferenciacijos (b) motyvai: a) (ne)aišku, dviprasmiška; (ne)tikslu, (ne)logiška; negyva; griozdiška; neekonomiška ir kt.; b) knygiška, (ne)tinka šnekamojoje kalboje ir pan.

Toks motyvų sugrupavimas yra gana sąlygiškas; jie dažnai susiję vieni su kitais priežastiniais, papildomaisiais ar kitokiais ryšiais.

Pavyzdžiui, galima atsekti tokią jų sąsają: jei nepaplitę gyvojoje kalboje, neatitinka gramatinės sistemos dėsnių, taisyta Jablonskio, vadinasi, netaisyklinga ir bk nevartotina. Savo ruožtu, jei teigiamas reiškinio vertinimas motyvuojamas tuo, kad jį vartojęs Jablonskis, galima įžvelgti šio motyvo sąsajas (kad ir netiesiogines) su gyvosios kalbos ar grožinės literatūros vartosena.

4 lentelė. *Rekomendacijų motyvai*

I. Orientuoti į kalbos savastį:
1. Vartojimo sritis ir pobūdis:
a) senieji raštai, ┐
b) gyvoji kalba ir tautosaka, ├ paplitimas ir vartojimo
c) bk vartosena (grožinė literatūra ir kt.). ┘ tradicija
2. Norminimo tradicija (Jablonskio ir kitų kalbininkų autoritetas).
3. Savumas (grynumas).
4. Gramatinės sistemos ir taisyklių atitikimas.
II. Orientuoti į kalbos vartotoją:
1. Funkcinė stilistinė diferenciacija.
2. Kiti motyvai (patogumas, skambumas ir pan.).

Gramatikos reiškinio vertinimas dažnai siejamas su jo vartojimo sritimi (t. y. su atskiromis visuotinės vartosenos dalimis) ir su vartojimo pobūdžiu (paplitimu toje srityje ir vartojimo tradicija). Kai kada toji vartojimo sritis ir pobūdis nurodomi pakankamai aiškiai (pavyzdžiui, „paplitę rytų aukštaičių tarmėje“, „vartota Mažvydo“ ir pan.), kartais lieka ne visai apibrėžti („mūsų kalboje retai pasitaiko“, „dabartinei vartosenai nebūdinga“ ir t. t.). Pastaruoju atveju galima įžvelgti ir keletą kitų motyvų: jei mūsų kalbai neįprasta, nebūdinga, vadinasi, yra svetima, neatitinka lietuvių gramatinės sistemos dėsnių. Taigi gramatikos reiškinio vartojimo sritis ir pobūdis gali būti savarankiški vertinimo motyvai, o gali būti kaip pagrindas remtis kitais motyvais. Šiuo požiūriu motyvavimas pagal vartojimo sritį ir pobūdį labiausiai susijęs su gramatinės sistemos atitikimo ir savumo motyvais.

Iš kitų kalbininkų nuomonės paisymo rekomendacijose galima daryti išvadų apie norminimo tradicijų palaikymą. Lyginamuoju (visų rekomendacijų šaltinių) šio pogrupio motyvu buvo pasirinktas Jab-

lonskio autoriteto motyvas (kiekybinius rodiklius žr. 5 lentelėje, p. 277).

Motyvų, orientuotų į kalbos vartotoją, grupėje lygintas gramatikos reiškinių vertinimo motyvavimas pagal jų atliekamas funkcijas[55]. Šis motyvas panašus į vertinimo pagal vartojimo sritį motyvą, tačiau skiriasi motyvavimo kryptis: vienu atveju reiškinio vertinimas remiamas jau esama visuotine vartosena, kitu – turimą reiškinį pagal jo atliekamas funkcijas rekomenduojama vartoti kokioje nors bk srityje.

* * *

Visuose rekomendacijų šaltiniuose gramatikos reiškiniams sieti ir vertinti daugiau ar mažiau taikytos analogijos. Galima rasti vieną kitą joms visoms būdingą bruožą.

Analogiją paprastai sudaro du ar daugiau gramatikos reiškinių. Vienas būtinai esti pamatinis analogas (PA) (dėl kurio vertinimo – teigiamo ar neigiamo – neabejojama), o antrasis – lyginamasis (LA), kurio vertė nustatoma pagal pamatinį analogą.

Pagal analogų siejimo būdą galima skirti kelias analogijų rūšis: teigiamąsias, neigiamąsias, kontrastines ir mišriąsias. Kaip šios analogijos taikomos praktiškai, gerai matyti iš aptartų Juozo Balčikonio rekomendacijų. Apibendrintai analogijas galima nusakyti schemomis.

Teikiant teigiamąsias analogijas, samprotaujama šitaip: jei vartojame PA, o LA_1 panašus į PA, tai vartokime ir LA_1, o nevartokime LA_2. PA ir LA_1 panašumas bei LA_2 nepanašumas leidžia nustatyti lyginamųjų analogų vertę $PA^+ \rightarrow LA_1^+ \rightarrow LA_2^-$.

Neigiamosioms analogijoms paprastai parenkamas toks PA, kuris būtų savo struktūra panašus į peikiamąjį reiškinį (LA), bet kurio netikimas ar net absurdiškumas pagal reiškiamą situaciją būtų akivaizdus ir savo ruožtu įrodytų LA ydingumą. Schemiškai neigiamąsias analogijas galima nusakyti taip: jei LA tapatu PA, o šis – akivaizdi klaida, tai nevartokime ir LA: $PA^- \rightarrow LA^-$.

[55] Kiti šios grupės motyvai taikomi tik pavieniais atvejais ir kokios aiškesnės motyvavimo sistemos nesudaro; jie smulkiau aptariami IV darbo dalyje.

K o n t r a s t i n ė m i s analogijomis, taip pat kaip ir neigiamosiomis, norima parodyti reiškinio netikimą vartoti. Tačiau šiam tikslui greta netinkamo (LA^-) teikiamas panašios struktūros, bet taisyklingas pavyzdys (PA^+). Šios rūšies analogijos dažniausiai taikomos norint parodyti, kad viena ar kita gramatinė forma vartojama ne savo reikšme, atlieka ne savo funkciją: LA nevartotina reikšme x, nes ją turi PA. Dėl tokio šių analogijų skirtumo jų vertė taip pat nevienoda: $PA^+ \rightarrow LA^-$.

M i š r i o s i o s analogijos dažniausiai yra įvairūs jau aptartų analogijų rūšių deriniai.

Tiriamose rekomendacijose esama ir nepamatuotų analogijų, tad darytina išvada, kad panašių reiškinių negalima automatiškai sugrupuoti pagal analogijų saitus: gali skirtis tų reiškinių vartojimo tradicija, ryšiai su kitais reiškiniais, pagaliau gali pasitaikyti ir atsitiktinių – klaidinančių sutapimų.

6.2. *Pagrindinių motyvų taikymo rodikliai*

Ištyrus penkių pasirinktų šaltinių gramatikos rekomendacijas, galima palyginti ryškesnius jų motyvus. Pirmiausia suskaičiuota procentais, kiek pasirinkti motyvai minimi kiekvieno šaltinio rekomendacijose[56]: 5 lentelėje (žr. p. 277) tai 1 rodiklis. Pavyzdžiui, matyti, kad gyvoji kalba minima 54% Balčikonio, 34% GK_1, 18% GK_2, 7% *MK* ir 24% *KK* rekomendacijų.

Be to, nustatyta kai kurių vartojimo sričių ir rėmimosi Jablonskio autoritetu patikimumas (5 lentelėje – 2 rodiklis): apskaičiuota, kiek procentų sudaro rekomendacijos, kuriose be išlygų remiamasi viena ar kita vartojimo sritimi ar Jablonskiu – iš tų rekomendacijų, kur šie motyvai apskritai minimi. Pavyzdžiui, Balčikonis rėmėsi Jablonskiu be išlygų (100%), o GK_2 juo kliautasi tik maždaug dviejuose trečdaliuose (60%) Jablonskį mininčių rekomendacijų.

[56] Kiekvieno šaltinio rekomendacijų skaičių žr. 1 lentelėje (p. 50).

5 lentelė. *Motyvų taikymo rodikliai* (%)

Motyvai		*BR*	GK_1	GK_2	*MK*	*KK*
1. Gyvoji kalba	1	54	34	18	7	24
	2	94	88	61	72	72
2. Senieji raštai	1	–	5	6	0,6	3
	2	–	78	70	60	53
3. Grožinė literatūra	1	–	2	3	4	19
	2	–	67	60	70	84
4. Jablonskio autoritetas	1	8	5	27	3	15
	2	100	100	60	70	84
5. Grynumas	1	9	14	20	10	16
6. Stilistinė diferenciacija	1	–	7	1	3	2
7. Analogijos	1	27	10	15	5	5

Išanalizavus lentelės duomenis, galima padaryti tokias i š v a d a s:

1. Motyvuojant gramatikos reiškinio vertę pagal vartojimo sritį, daugiausia remiamasi gyvąja kalba, tačiau jos reikšmė šiuo požiūriu tolydžio mažėja. Senaisiais raštais kaip normų šaltiniu remiamasi palyginti retai (kiek dažniau į juos žiūrėta GK_1 ir GK_2 leidiniuose). Grožinės literatūros kalba, atvirkščiai, laikui bėgant, imama remtis vis plačiau: ypač tai ryšku *KK*.

2. Jablonskio nuomonė daugiausia minima GK_2 ir kiek mažiau *KK* leidinyje, o kituose rekomendacijų šaltiniuose – tik pavieniais atvejais. Gerokai skiriasi patikimumo procentas: Balčikonis ir GK_1 Jablonskio nuomonei iš esmės pritaria, GK_2 leidinyje labiausiai linkstama su šiuo autoritetu ginčytis (paties Dambriūno rekomendacijose, beje, Jablonskiu pasitikima dar mažiau – 52%). *MK* ir *KK* požiūris į Jablonskį nuosaikus: „Aklai sekti J. Jablonskiu neleidžia pati subrendusi literatūrinė kalba. Kritikuoti jį būtų beprasmiška, nes Jablonskis jau istorija“ (S. Keinys, *KK* 1980 39, 61). *MK, KK* gramatikos rekomendacijose Jablonskio nuomonei pritariama atitinkamai 70 ir 84%, o tai artima Arnoldo Piročkino teiginiui, kad bent 25% Jablonskio rekomendacijų kalbos praktikoje neįsigalėjo (Piročkinas 1984, 71).

3. Grynumo motyvas per visą tirtą 60 metų laikotarpį gramatikos reiškinių vertei pagrįsti taikomas beveik tolygiai. To negalima pasakyti apie stilistinę gramatikos variantų diferenciaciją. Nors procentais duomenys nedaug skiriasi, bet *MK* ir *KK* leidiniuose funkcinių stilių nurodoma daugiau (ne tik grožinės literatūros, bet ir mokslinis, kanceliarinis, publicistinis, šnekamosios kalbos), o gramatikos reiškiniai pagal juos atribojami griežčiau.

4. Analogijų, padedančių vertinti reiškinius pagal gyvosios kalbos vartoseną ar pagal gramatinės sistemos atitikimą, pastebimai mažėja; viršų ima moksliškai formuluojamos taisyklės.

5. Ištyrus gramatikos rekomendacijų motyvus, galima įžvelgti polinkį, kad ilgainiui m o t y v ų s v a r b a k i n t a (žr. 4 lentelę, p. 274) einant iš viršaus į apačią: nuo vartojimo srities bei pobūdžio iki gramatinės sistemos bei taisyklių atitikimo ir kalbos vartotojų reikmių paisymo.

IV. GRAMATIKOS NORMINIMO PRINCIPAI IR KRITERIJAI

Ištyrus motyvus, kuriais remiantis norminami gramatikos reiškiniai aptariamose rekomendacijose, galima į tuos motyvus pažvelgti abstrakčiau ir iš jų mėginti nustatyti, kokiais principais ir kriterijais[57] vadovavosi rekomendacijų autoriai.

1. Vartojimo sritis

Motyvavimas pagal vartojimo sritį ir pobūdį iš esmės yra rėmimasis kokiu nors normų šaltiniu. Bet akivaizdu ir tai, kad praktinėje norminamojoje veikloje griežtai atskirti normų šaltinius ir kriterijus vargiai įmanoma (tad darbe daryti specialiai ir nesistengta: motyvo sąvoka čia paranki).

Galima būtų teigti, kad normų šaltiniui kartais suteikiamas kriterijaus statusas. Tai nemažai priklauso nuo kalbininko norminamųjų pažiūrų. Pavyzdžiui, Balčikoniui reiškinio vartojimas gyvojoje kalboje dažniausiai reiškė, kad tas reiškinys savas, atitinka lietuvių kalbos sistemą, taigi tai, kas vartojama gyvojoje kalboje, jam buvo taisyklingumo matas. Dambriūnas, ypač GK_2 leidimo laikais, buvo linkęs tokį kriterijaus statusą suteikti dabartinei bk vartosenai.

Neginčytina, kad svarstant bk normų šaltinių klausimą, „reikia turėti galvoje tiek konkrečią istorinę šios kalbos raidos epochą, tiek konkrečią jos funkcionavimo situaciją“ (Palionis 1990, 144). Dėl to suprantama, kad klausimas, kiek galima vienam ar kitam normų šaltiniui suteikti kriterijaus statusą, per 60 metų buvo sprendžiamas nevienodai.

[57] Dėl terminų žr. Pupkis 1980, 51.

Ypač į tai reikia atsižvelgti aiškinantis vieno iš problemiškiausių normų šaltinių – dabartinės vartosenos supratimą. Čia prisimintina I dalyje (p. 46) cituota Joniko mintis, kad v a r t o s e n a t e s a n t i f u n k c i j o s d y d i s, t. y. sulig laiku keičianti turinį sąvoka. IV dešimtmetyje bk vartosena, GK_1 paskelbta svarbiausiu bk normų kriterijumi (šaltiniu), reiškė ką kita nei šiandien: tuomet bk dar buvo tik įžengusi į antrą raidos pakopą – plėtota tai, ką buvo nustatęs Jablonskis, o bk santykiai su gyvąja kalba buvo daug glaudesni nei dabar.

Be to, GK_1 ir iš dalies GK_2 bendradarbiai greičiausiai nevienukart turėjo galvoje ne siauresnę bk vartosenos sąvoką, o platesnę – visuotinės lietuviškosios vartosenos (žr. šio darbo p. 236–237), bent jau ne visada jas griežtai skyrė. Skardžius, Salys ir Jonikas neretai tikrindavosi duomenis gyvojoje kalboje, senuosiuose raštuose ir apie kokio gramatikos reiškinio vertę retai kada spręsdavo vien tik iš dabartinės bk vartosenos[58].

Dambriūnas dabartinei vartosenai teikė ypatingą reikšmę ir jos duomenis buvo linkęs imti dažno gramatikos reiškinio vertės matu, tik laiko požiūriu ją suprato daug siauriau nei kiti GK_1 ir GK_2 bendradarbiai – kaip šių dienų vartoseną. Tai paaiškina ir dažnus jo rekomendacijų teiginius – „pasenę“, „senamadiška“, „dabar taip nebevartojama“ ir pan.

Dėl dabartinės vartosenos supratimo diskutuota 1970 metais *MK* (5 sąs.). Savukynas ją apibrėžia kaip „tam tikro periodo normų ir taisymų visumą“ (*MK* 1970 5, 28). Pupkiui toks apibrėžimas atrodo nepriimtinas, nes esančios suplakamos normos ir kodifikacijos sąvokos, ir kodifikacija suabsoliutinama. Kartu pripažįstama, kad principas „norma yra dabartinė vartosena“ esąs praktiškai nelengvai pritaikomas. Tai, beje, patvirtina ir tirtos gramatikos rekomendacijos: jose dabartinė vartosena nei *KK*, nei *MK* leidinyje neturi savarankiškos vertės, vien jos duomenimis – be kitų motyvų – nelinkstama pasikliauti. *MK* siūloma siauresnė – bk vartosenos sąvoka. Ji apibrėžiama kaip vartosena, „kuri atitinka tos bendrinės kalbos sistemą,

[58] Plg. Joniko mintį apie dabartinės bk vartosenos ribas: tai esąs 30–40 pastarųjų metų laikotarpis, o kartais esą „nusiektina ir už nusibrėžtosios ribos, bet ten tesiremtina tais duomenimis, kurie apsiribotojo laikotarpio vartosenos neatmesti“ (Jonikas 1952, 12).

negriauna jos ir jai neprieštarauja“ (A. Pupkis, *MK* 1970 5, 35). Vis dėlto ir tokiu atveju prieštaravimas tarp teorinio ir praktinio normos supratimo lieka: tokią bk vartoseną galima laikyti tik siektinu, o ne realiai egzistuojančiu dalyku.

Apskritai pastarųjų dešimtmečių *MK* ir *KK* gramatikos rekomendacijose rėmimasis visuotine vartosena (gyvąja kalba, tautosaka, senaisiais raštais) pastebimai sumažėjęs, o pati bk vartosena konkrečioje p r a k t i n ė j e veikloje imta traktuoti kitaip nei ankstesniuose rekomendacijų šaltiniuose. Mat neretai dabartinė (ypač šnekamosios, publicistinės, kanceliarinės kalbos) vartosena priešinama kodifikuotai normai ir nurodoma kaip klaidų šaltinis. Dėl to pasidaro svarbesni nebe vartojimo srities ir pobūdžio, o kalbos savitumo ir kalbos vartotojų poreikių atitikimo motyvai, kitaip tariant, bk normų šaltiniams jau nelinkstama suteikti kriterijaus statuso. Visuotinės vartosenos duomenimis jei ir remiamasi, tai daroma pagal norminimo principus ir kriterijus.

2. Pagrindiniai vertinimo principai ir kriterijai

2.1. *Sistemiškumas*

Kartais sistemiškumas ir taisyklingumas tapatinami (Palionis 1990, 146 ir jo 13 išnaša), nes teigiama, kad kalbos sistema esanti ne kas kita, kaip taisyklės ir modeliai, o vertinimas pagal šiuos kriterijus – lyginimas, ar koks reiškinys tas taisykles atitinka. Kiti autoriai linkę juos skirti (žr. Girdenis, Pupkis 1970, 67; Kniūkšta 1979, 86). Tirti gramatikos rekomendacijų motyvai pastarąjį požiūrį patvirtina (turint galvoje ir tai, kad realiajai normai priklauso ir nesistemiškų reiškinių, vartojamų iš tradicijos).

Grynuoju pavidalu sistemiškumo kriterijumi, t. y. lyginimu, ar koks vertinamasis reiškinys atitinka lietuvių kalbos gramatinę sistemą, rekomendacijose remiamasi ne taip dažnai. Mat šis kriterijus svarbus ypač pirmuoju norminimo etapu, bk kūrimosi pradžioje, nustatant bk normas ar norint įvertinti kokį naujesnį reiškinį, t. y. kodifi-

kuoti. Jau kodifikuotas (teigiamai arba neigiamai) reiškinys paprastai vertinamas taisyklingumo matu. Kadangi naujų gramatikos variantų atsiranda nedaug, tad ir suprantama, kad aptariamose rekomendacijose dažnesnis ne sistemiškumo, o taisyklingumo kriterijus.

Be to, pažymėtina, kad pagal sistemiškumo kriterijų paprastai vertinamas modelis, tipas, t. y. abstraktesni gramatikos dalykai (pavyzdžiui, samplaikinės laipsnių formos, kokiōs nors žodžių grupės valdymo būdas ir pan.). Konkretūs tų tipų ir modelių realizavimo atvejai vertinami pagal jau nustatytus, fiksuotus (kodifikuotus) dėsnius, taisykles – taigi remiantis taisyklingumo kriterijumi (plg. panašią mintį: Girdenis, Pupkis 1970, 67). Kai norima parodyti konkretaus gramatikos reiškinio santykį su kalbos sistema, pateikiama įvairių analogijų ir transformacijų.

2.2. *Taisyklingumas*

Tai bene dažniausias gramatikos reiškinių vertinimo kriterijus. Iš to, ar reiškinys atitinka nustatytas taisykles, sprendžiama apie jo tikimą ar netikimą vartoti bk. Be to, taisyklingu gali būti laikomas – jei kodifikuotas – ir pavienis faktas, netelpantis į kokios taisyklės rėmus, bet vartojamas iš tradicijos.

Kadangi taisyklingumo kriterijus rekomendacijose ne visada aiškiai įvardijamas (gana neapibrėžtas yra, pavyzdžiui, būdingumo motyvas), neretai jo neįmanoma atskirti nuo kito – grynumo kriterijaus. Vertinant gramatikos reiškinius, jie dažnai eina greta, susiję vienas su kitu: jei reiškinys svetimas, vadinasi, netaisyklingas ir nevartotinas.

2.3. *Grynumas*

Kai dėl kokio reiškinio svetimos kilmės neabejojama, visuotinai sutariama, grynumas, kaip minėta, siejamas su taisyklingumu, ir kilmė lemia vertinimo laipsnį. Tačiau esama ne vieno atvejo, kur autorių nuomonės dėl reiškinio kilmės nesutampa, ir tai aiškiai atspindi to-

kio reiškinio vertinimo laipsnių įvairovė – nuo didelės klaidos iki stiliaus trūkumo ar stilistinio vartojimo srities apribojimo (vardo vardininko : kilmininko variantai, konstrukcija *esant* su naudininku ir kt.).

Vienas iš argumentų, kuriais mėginama pateisinti kokį svetimą gramatikos reiškinį – nors tai apskritai reta – reikšmės atspalvis, kurio neturi teikiamas jo pakaitas. Tokiu atveju remiamasi tikslingumo (distinktyvumo) principu, kuris nusveria grynumo reikalavimą (kai kurių autorių *jei(gu)..., tai* gretinimui reikšti, samplaikinės formos mažesniam ypatybės kiekiui reikšti, vienas kitas pažyminio vietininko vartojimo atvejis ir kt.). Vis dėlto ir tada neretai stengiamasi parodyti, kad kitos kalbos tik suaktyvina mūsų kalboje esančias ir sistemiškai įmanomas išgales ir kad tai neprieštarauja kalbos raidos polinkiams.

Apskritai svetimų gramatikos reiškinių, ypač jei tai formalieji variantai, stengiamasi į bk neįsileisti. Iš 68-ių rekomendacijose aptariamų gramatikos reiškinių, kuriuos vertinant minimas grynumo reikalavimas, 50 (t. y. 73%) taisomi sutartinai visuose šaltiniuose, o vertinimo laipsnis pats griežčiausias: a=b.

Jei vertinami funkciniai variantai, ypač variantiškas žodžių formų vartojimas (nesangrąžinės : sangrąžinės formos; tiesioginė : netiesioginė nuosaka; veikiamosios : neveikiamosios rūšies dalyviai ir kt.), paprastai randama tarpinių atvejų, kurie gali būti traktuojami kaip stiliaus dalykai (kai ne visai aiški normos ir klaidos riba), nors pripažįstama, kad netinkamą tokių variantų vartojimą skatinančios kitos kalbos.

3. Pagalbiniai vertinimo principai ir kriterijai

Grynumo ir taisyklingumo kriterijus Jonikas yra nurodęs esant „vidinius, autentinius“ (šiame darbe tai maždaug atitinka motyvus, orientuotus į kalbos savastį). Kiti kriterijai (tikslo, funkcinis) galintys „išeiti ir už tos kalbos ribų“ (Jonikas 1952, 16; dar plg.: Kniūkšta 1979, 86; Buttler ir kt. 1971, 22–45). Darbe tai daugiausia motyvai, orientuoti į kalbos vartotoją. Vertinant gramatikos reiškinius, pirmosios grupės kriterijai svarbiausi ir gana universalūs, o išoriniai

kriterijai paprastai esti pagalbiniai, papildomi, taikomi konkrečiam atvejui ir rekomendacijose kokios aiškesnės sistemos nesudaro.

3.1. *Kalbos jausmas*

Kalbos jausmu, kuris pačioje *MK* (pagal rusų kalbininkus) apibrėžiamas kaip „sąmonėje įstrigusių tam tikrų kalbinių modelių atspindys“ (V. Labutis, *MK* 70 5, 14), gramatikos reiškinių vertinimas grindžiamas palyginti retai (12 rekomendacijų). Įdomu, kad juo dažnai remiamasi tada, kai neįmanoma aiškiai ir tiksliai apibrėžti reiškinio vartojimo griežtomis taisyklėmis arba kai variantų vertė nėra pakankamai ištirta (tai nurodo ir patys rekomendacijų autoriai[59]). Pavyzdžiui, kalbos jausmu siūloma vadovautis, vartojant tikslo galininką : naudininką su bendratimi, kai neaišku, ar žodis reiškia priemonę tikslui pasiekti, ar ne (*BR* I 268); taip pat kai labai suartėja reikšmės (*pagal ką* : *sulig kuo*) ir kai taisyklėmis vadovautis nepakanka (P. Skardžius, GK_1 1939, 140–141); kai vieno ar kito varianto (objekto galininko : kilmininko su neiginiu) pasirinkimas priklauso nuo konkrečios situacijos, nuo konteksto (L. Dambriūnas, GK_2 1964 1, 7–8); kai gramatinių kriterijų nėra, padeda kalbos jausmas ir vartojimo tradicija (daugiskaitos, o ne vienaskaitos pasirinkimas švenčių pavadinimams) (A. Girdenis, J. Paulauskas, A. Pupkis, *MK* 1983 2, 38) ir pan.

Net keliose rekomendacijose pažymima kalbos jausmo svarba vartojant vardininką (galininką) : kilmininką neapibrėžtam objekto kiekiui ar objektų daliai reikšti. Tai esąs savotiškas kalbos „pustonis“, kuriam skirti reikia neblogos kalbos „klausos“ (V. Labutis, *MK* 1976 4, 8–9); „gana sunkiai apčiuopiami, daugiau sveiku kalbos jausmu, ne kuriomis griežtomis taisyklėmis nustatomi atvejai“ (A. Žirgulys, *KK* 1966 10, 9).

Panašiai kalbos jausmu – kaip papildomu kriterijumi – remiamasi aiškinant vardininko : įnagininko ir dvejybinių linksnių su įnaginin-

[59] Plg. „Atsiranda naujų subtilių problemų, kurias be nuovokos ir kalbos jausmo darosi iš tiesų sunku išnarplioti“ (P. Kniūkšta, *KK* 1985 48, 25).

ku varijavimą būsenai reikšti (L. Dambriūnas, *GK*$_2$ 1964 3, 8; red., *MK* 1973 7, 41–42); vientisinių ir sudurtinių laikų vartojimą tariamam praeities veiksmui reikšti (V. Būda, *MK* 1973 4, 32).

Keliskart su kalbos jausmo stoka siejami akivaizdūs bk normų pažeidimai: kalbos jausmą turintį žmogų šokiruoja tokie pasakymai kaip *nuvalyti automobilį nuo purvo* (A. Rosinas, *MK* 1988 1, 21); griežtesnio kalbos jausmo lietuviui esąs svetimas pasakymas *jis su visais atviras* (vietoj *visiems atviras*) (P. Skardžius, *GK*$_1$ 1937, 124) ir pan.

3.2. *Kalbos etiketas*

Kalbos etiketo požiūriu vertinami žmonių bendravimui vartojami žodžiai, jų formos, junginiai: įvardžiuotinių ir neįvardžiuotinių formų varijavimas kreipiantis (S. Čiurlionienė, *GK*$_1$ 1933, 5); kreipinio vardininkas : šauksmininkas (*BR* I 209, 228–229; B. Kalinauskas, MK 1970 5, 42); *prašau* kreipimuisi reikšti (A. Kučinskaitė, *MK* 1969 11, 2; 1974 8, 17–18; *KK* 1967 12, 29–33; M. Gervė, *KK* 1964 7, 53–54) ir kt.

Be to, kelis kartus nurodoma, kad kokia forma ar žodis kaip tik tinka kalbant piktai ir šiurkščiai (kreipinio vardininkas, *prašau* vietoj *prašom*), vadinasi, vertinami stilistiškai, kaip atliekantys tam tikrą emocinę-ekspresinę funkciją.

Vis dėlto reikia pasakyti, kad vertinimas remiantis kalbos etiketo reikalavimais, ypač jei pateikiamas be kitų motyvų, atrodo gerokai subjektyvus, priklausantis nuo rekomendacijos autoriaus skonio, o ne nuo reiškinio kalbinių ypatumų.

3.3. *Kalbos estetiškumas*

Gramatikos reiškiniams vertinti šis kriterijus taikomas labai retai. Per visus rekomendacijų šaltinius pasitaikė tik vienas atvejis iš *GK*$_1$, kur s k a m b u m o kriterijumi – kaip papildomu – paremiamos trumposios linksnių ir asmenų formos: ilgųjų formų besikartojantis garsas *s* skambumą gadinantis („lyg kokia širšė kimba į žodžio galūnę, „uodegą“) (B. Raila, *GK*$_1$ 1933, 44).

3.4. *Kalbos ekonomiškumas*

Šiuo kriterijumi remiamasi tik keliose rekomendacijose, bet ir iš jų matyti, kad vertinamieji reiškiniai arba esti kitais požiūriais lygūs (tada teigiamą vertinimą lemia vieno iš jų trumpumas, pavyzdžiui, trumposioms linksnių ir asmenų formoms teikiama pirmenybė), arba trumpumas yra papildomas teikiamo vartoti reiškinio vertinimo motyvas (nevartotinas modelis *pasiimti su savimi*, nes sangrąžos perteklius – neekonomiškas) (A. Rosinas, *MK* 1974 1, 20–23); šalia bevardės giminės formų tam tikrais atvejais vartotinas ir kilmininkas, antraip daug kur tektų imtis ilgesnio – aprašomojo būdo, plg. *linki malonaus* : *linki to, kas malonu* (A. Paulauskienė, *MK* 1972 8, 19–20).

3.5. *Vartojimo patogumas*

Neretas atvejis, kad variantai vertinami pagal tai, kuris patogesnis vartoti, tačiau pats patogumas kaip vertinimo motyvas gali būti suprantamas gana įvairiai.

Vienas iš konkrečių patogumo reiškimosi atvejų – ką tik aptartas ekonomiškumas: jei trumpiau, vadinasi, ir patogiau vartoti. Kitukart patogumo atžvilgiu vertinama žodžių tvarka – ne tik kaip taisyklinga, bet ir kaip lengvesnė giedant litanijas (negu kitas, inversinis jos variantas) (J. Vaišnys, GK_2 1959 4, 58–59).

Patogumas gali būti suprantamas kaip terminologijos reikalavimų atitikimas – žodžio darybinis produktyvumas: jei žodžiai kitais požiūriais yra bemaž lygiaverčiai, pasirinktinas daresnis, galintis sudaiktavardėti ir pan. (neveikiamosios rūšies dalyvis nurodomas dėl to patogesnis už kilmininką – *kūlimo* : *kuliamoji mašina*) (P. Kniūkšta, *KK* 1972 23, 36–40; V. Būda, *MK* 1972 8, 38–41).

Patogumas sietinas ir su stilingumo reikalavimu vengti per didelio tos pačios rūšies formų susitelkimo vienoje sakinio vietoje, kad būtų lengviau suvokti reiškiamą mintį. Dėl to nurodoma, kad nusakomasis (pažyminio) vietininkas kartais esti parankesnis nei kilmininkas, kai sakinyje ir taip daug nusakomųjų kilmininkų (J. Šukys,

MK 1976 4, 12), o bendratis patogesnė vietoj konstrukcijos *dėl* su kilmininku, jei sakinyje taip pat yra daugiau kilmininkų (V. Būda, *MK* 1988 5, 31).

Taigi patogumo kriterijus labai abstraktus, neapibrėžtas ir įgauna prasmę tik konkrečiu atveju.

3.6. *Aiškumas*

Neretas rekomendacijose aiškumo motyvas, kuris dažnai siejamas ir su vartojimo patogumu, ir su tikslumu bei logiškumu. Jis paprastai pateikiamas kaip papildomas, norint parodyti kokio reiškinio netikimą vartoti, taigi turi neigiamąją formą: „neaišku“, „dviprasmiška“, „miglota“ ir pan.

Aiškumo motyvas pateikiamas vertinant palyginti įvairius gramatikos – daugiausia sintaksės – reiškinius: variantiškai vartojamas prielinksnių konstrukcijas (*dauginti, dalyti k u o* : *i š k o* [J. Lazauskas, GK_1 1937, 17; K. Miecevičius, ten pat, 19]); junginius su nusakomuoju kilmininku (*D i e v o tikėjimas* [L. Dambriūnas, GK_2 1965 3–4, 37]; *n a š l a i t ė s pasaka* [L. Dambriūnas, GK_2 1962 2, 21]); neiginio vartojimą šalutiniuose nuolaidos sakiniuose (L. Dambriūnas, 1964 2, 12–13) ir ypač žodžių tvarką (be aut., *MK* 1969 4, 2–3; J. Šukys, *MK* 1975 1, 23; V. Grinaveckis, *KK* 1961 1, 30–31; V. Ambrazas, *KK* 1965 9, 24–26). Pastaruoju atveju aiškumas neretai įgauna svarbiausio motyvo statusą, jei, žinoma, žodžių tvarkos variantai atitinka taisyklingumo reikalavimus.

Pažymėtina, kad šis motyvas ypač dažnas GK_2 – Dambriūno rekomendacijose – ir, skirtingai negu kituose šaltiniuose, neretai pateikiamas ne kaip papildomas, o kaip gana svarus argumentas, pateisinantis net iki tol taisytas klaidas – kad tik būtų išvengta dviprasmiškumo (pavyzdžiui, ne tas pat esą *dalyvauti i š v e ž a n t t r ą š a s* : *t r ą š ų i š v e ž i m e* ir pan.).

Vis dėlto daugeliu atvejų aiškumo (t. y. dviprasmiškumo vengimo) motyvas traktuotinas ne kaip atskiras norminimo kriterijus, o kaip vienas iš stilingos kalbos reikalavimų.

4. Tikslingumo principas

Matyti, kad papildomų kriterijų taikymas labai priklauso nuo paties gramatikos reiškinio ir jo vartojimo ypatumų, nuo konkrečios situacijos. Nuspręsti, koks papildomas kriterijus lems vienu ar kitu atveju gramatikos reiškinio vertę, kai tų kriterijų esama ne vienas ir neretai prieštaringų, padeda pats bendriausias, į kalbos vartotojus orientuotas principas – t i k s l i n g u m a s . Tirtose rekomendacijose jis retai kada aiškiai įvardijamas (išimtis – kai kurios *MK* rekomendacijos, kurių autoriai tikslingumo principą yra propagavę ir teoriniais samprotavimais).

Kartais į tikslingumą, jei jis traktuojamas kaip universalus principas, žiūrima nepatikliai. Juo esą „galima pateisinti ir kalbos sistemai svetimus pasakymus, kurie ne vienam pasirodys tikslingi dėl trumpumo, universalumo, patogumo ar kitų priežasčių“ (V. Ambrazas, *KK* 1986 51, 69). Kad šio principo nedera suabsoliutinti, yra nurodęs Jonikas: laikantis vien taisyklingumo ir grynumo, kalba pernelyg supaprastėtų, o paisant tik jos tikslo – plačiai būtų atvertos durys svetimybėms ir netaisyklingumams (Jonikas 1952, 16).

Galima sakyti, kad bk gramatikos reiškinių funkcijas yra nustačiusi kalbos vartojimo ir norminimo tradicija; tad kur tos funkcijos aiškios ir apibrėžtos, vertinant jų reiškimą neįprastomis formomis, tikslingumo principu remtis nė nereikia, pakanka taisyklingumo ir grynumo kriterijų. Kai kalbos raida diktuoja savo pokyčius, o kalbos vartotojai – savo poreikius ir kai kyla klausimas, ar vertinamasis reiškinys turi kokią nors ypatingą paskirtį, atlieka kokią specifinę funkciją, kurios nebūtų galima išreikšti kitokiomis priemonėmis, tada ir vadovaujamasi tikslingumo principu (konkrečiomis jo apraiškomis).

Taigi tikslingumo esmę glaustai galima būtų nusakyti šitaip: jei gramatikos reiškinys atlieka kokią specifinę (semantinę, stilistinę ar komunikacinę) funkciją, jį vartoti tikslinga. Turint galvoje tai, kad mūsų gramatinė sistema apskritai yra pakankama, kad kalba galėtų normaliai funkcionuoti, svetimų sistemų įtakoms šis principas kelio neatveria, jeigu juo tinkamai vadovaujamasi.

Tirtose rekomendacijose tikslingumo principo taikymą galima spėti esant keliais atvejais.

4.1. *Funkcinis tikslingumas*

Pačiu bendriausiu pavidalu funkcinis tikslingumas reiškiasi tada, kai reiškinio vertė nustatoma pagal tai, ar jis nedubliuoja kitų raiškos priemonių, ar turi kokių ypatingų reikšmės atspalvių, t. y. ar jis kalbai reikalingas. Pavyzdžiui, vientisinių laipsnio formų sistema nurodoma esanti darni, tad samplaikines formas vartoti greta nesą „gyvo reikalo“, „nėra reikmės“ (J. Klimavičius, *KK* 1969 17, 7–11; *MK* 1972 8, 34–35); taip pat nesanti reikalinga dviskaita, nes funkcijas perėmusi daugiskaita (L. Dambriūnas, *GK*$_2$ 1961 2, 19; A. Valeckienė, *KK* 1969 17, 16–17); konstrukcijos *jei(gu)..., tai* gretinimui reikšti netikslinga įteisinti, nes tam reikalui esama savų raiškos priemonių (A. Pupkis, *MK* 1970 5, 83–84). Dažnai nurodoma, kad vienas ar kitas gramatikos reiškinys be reikalo stumiantis iš vartosenos kitas raiškos priemones, turinčias tą pačią funkciją, ir siaurinantis pastarųjų vartojimą.

Ir atvirkščiai, nurodoma, kad tikslinga vartoti kokį reiškinį, jei jis kalbai suteikiantis naujų minties atspalvių (tuo pagrindu bk teikiamos formos *mudu, judu* [A. Girdenis, *MK* 1970 2, 18–19]; *savaitės laikotarpyje* ir *per savaitę* esą ne tas pat, tad vietininkas nevengtinas [L. Dambriūnas, *GK*$_2$ 1965 3–4, 49] ir pan.)[60]. Vis dėlto, jei ieškant naujų minties atspalvių neatsižvelgiama į pirmosios grupės (pagrindinius) kriterijus, orientuotus į kalbos savastį, gali būti pateisinama ir svetimų mūsų kalbai reiškinių.

Tikslingumo principo apraiškomis galima laikyti, kaip minėta, ekonomiškumo, kalbos estetiškumo ir pan. kriterijus, kurie konkrečiai apibrėžia kokią nors reiškinio atliekamą funkciją. Toji funkcija dažnai susijusi su gramatikos reiškinio vartojimu viename ar kitame bk funkciniame stiliuje. Taigi stilistinis tikslingumas laikytinas daline funkcinio tikslingumo apraiška. Kadangi dažniausiai negalima

[60] Panašiai suprantamas distinktyvumo kriterijus (žr. Pupkis 1980, 47).

griežtai atskirti, kur grynasis funkcinis tikslingumas, o kur susijęs su funkcinių stilių poreikiais, darbe vartojama bendra – funkcinio stilistinio tikslingumo – sąvoka.

Tokiu būdu kaip vartotini gali būti pateisinami tokie reiškiniai, kurie atlieka tik jiems vieniems būdingą kokios apibrėžtos srities funkciją: oficialiajam stiliui teikiamos sangrąžinės formos *norisi, girdisi* – kai neįprasta kalbėti pirmuoju asmeniu (A. Girdenis, *MK* 1972 8, 28); kanceliarinei kalbai teikiamos formos *pirmininkaujantis, sekretoriaujantis*, kurios esančios stereotipiškos ir geresnės už kitus siūlomus pakaitus, be to, turi tam tikrą reikšmės atspalvį (A. Girdenis, *MK* 1970 2, 17–18). Stilistiškai tikslingai gali būti vartojama neįprasta žodžių tvarka (pavyzdžiui, grožinėje literatūroje – dėl geresnio skambesio, įtaigumo ir pan.) (V. Būda, *MK* 1978 3, 39–40; J. Šukys, *MK* 1981 5, 24).

4.2. *Komunikacinis tikslingumas*

Tirtose gramatikos rekomendacijose komunikacinio tikslingumo principas taikytas tik kartą. Apskritai šią tikslingumo atmainą galima būtų suprasti kaip kalbos reiškinio vertinimą pagal nekalbinių reikmių tenkinimą, t. y. vertinimą, tiesiogiai susijusį su pačiu komunikacijos aktu. Šitaip, pavyzdžiui, vertinamas įterpinio *reiškia* vartojimas – ne tik netaisyklinga, bet kartu daro žalą klausytojui ir kalbėtojui kaip parazitinis žodis (M. Račkauskas, GK_1 1933, 21–22).

Toks įvairių tikslingumo principo atmainų skyrimas, apskritai imant, yra labai sąlygiškas, rasti aiškias jų ribas sunku. Dar sunkiau sudaryti kokią abstraktesnę šio principo taikymo schemą, nes kiekvienu konkrečiu atveju reiškinio vertę lemia skirtingi kriterijų deriniai. Pažymėtina tik tai, kad gramatikos reiškiniams (bent neutraliojo sluoksnio) svarbesni pirmosios grupės kriterijai, orientuoti į kalbos savastį ir palaikantys jos vartojimo tradiciją.

5. Nestandartiniai motyvavimo būdai

Tos rekomendacijos, kuriose ne aptariamas ir moksliškai vertinamas koks naujesnis gramatikos reiškinys ar tikslinami seni faktai, o kurios skirtos lingvistiniam švietimui, neretai rašomos gyvu stiliumi, patraukliai, ir tai priklauso nuo autoriaus sugebėjimų, išmonės. Kalbos faktai tokiose rekomendacijose dėstomi ne sausai, o siejami su kitomis gyvenimo realijomis. Antai raginant nepamiršti netiesioginės nuosakos, rašoma: „Juk, atmesdami tą konstrukciją, mes elgiamės lyg tas neprotingas valstietis, kuris žemę purena vien arklu ir meta lauk akėčias, nes jos esančios nereikalingos“ (V. Būda, *MK* 1975 4, 59–60).

Paveikumą didina netikėta minties kryptis, įdomios gramatikos reiškinių sąsajos, o tinkamai parinktos analogijos leidžia skaitytojui geriau įsiminti pačią rekomendaciją.

Kai mūsų kalbos raiškos priemonėms suteikiama svetima, nebūdinga reikšmė, nevengiama parodyti, ką iš tikrųjų reiškia vienas ar kitas pasakymas, konstrukcija. Pavyzdžiui, aiškinant, kad netinka vartoti augalų vardų vienaskaitą vietoj daugiskaitos, kalbant apie sėjamus augalus, vaizdžiai parodomas vienaskaitos (*dobilų ir seradėlės mišinys*) nelogiškumas: „Tik pagalvokim, koks čia mišinys, jei tik vienas eraičinas ar viena seradėlė bus pasėta su milijonais savo gentainių“ (A. Balašaitis, *MK* 1974 5, 26).

Svetimos reikšmės absurdiškumas, netikroviškumas atskleidžiamas pavaizduojant situaciją, kurią galėtų nusakyti klaidingai vartojamas reiškinys. Antai Jonikas, norėdamas parodyti netaisyklingą būdo vietininko vartojimą, aiškina, ką iš tikrųjų galėtų reikšti toks vietininkas posakyje *vaikšto vienose kelnėse*: „Lietuvis *kelnėse* nevaikščioja. Nebent tai galėtų atsitikti pasakoje ir, žinoma, pačioms kelnėms esant nematytai didelėms – kad žmogus iš tikrųjų jose galėtų žingsniuoti, nelyginant kokiame kambaryje“ (GK_2 1958 2, 33). Panašiai apie šį vietininką rašo ir Dambriūnas: „galima būtų sakyti *sėdėjo kepurėse* tik tokiu atveju, jei tos kepurės būtų tokios didelės, kad jose būtų pakankamai vietos atsisėsti žmogui“ (GK_2 1965 3–4, 43–44).

Tokių nestandartiškų rekomendacijų nagrinėjamuose šaltiniuose nėra daug, tačiau esamos labai pagyvina leidinius, daugiau paveikia skaitytojus nei paprastos taisyklės.

IŠVADOS

Bk norminimas – sąmoninga specialiai pasirengusių žmonių veikla, kurios uždavinys – padėti bendrinei kalbai ne tik kuo geriau atlikti jos funkcijas, bet ir išlaikyti jos tautinį savitumą, tradicijų perėmimą, užkirsti kelią tokioms svetimoms įtakoms ir raidos tendencijoms, kurios griautų bk pamatus. Darbe tirtos gramatikos reiškinių vartojimo rekomendacijos kaip tik ir yra viena iš tokios sąmoningos bendrinę kalbą reguliuojančios veiklos apraiškų.

1. Bk normų pobūdis

Lietuvių kalbos kultūros moksle bk normos teorinis ir praktinis supratimas gerokai skiriasi. Tas skirtumas sumažėtų, jei normos netapatintume su vartosena ir pripažintume egzistuojant triadą: kodifikacija – realioji bk norma – bk vartosena. Tada galima būtų teigti, kad bk normos nuo liaudies kalbos normų skiriasi ne tik kiekybiškai, kaip tvirtinama iki šiol, o ir k o k y b i š k a i .

2. Gramatikos variantų ypatumai

Iš nagrinėtų rekomendacijų apie pačius gramatikos variantus ir jų funkcionavimo vartosenoje ypatumus galima spręsti tik netiesiogiai. Vis dėlto matyti, kad gramatikos variantai aiškiai skiriasi į dvi grupes (formaliuosius ir funkcinius), o kalbos sistemos ir vartosenos požiūriu pačių variantų tarpusavio (distribuciniai) santykiai gali būti labai įvairūs.

2.1. *Funkciniai ir formalieji variantai*

Realiõsios normos (o kartu ir visos gramatinės sistemos) stabilumui ypač pavojingi vadinamieji funkciniai variantai (*padidintas* : *padidėjęs kraujospūdis; beskaitant* : *beskaitydamas užmigau; parsinešė knygas* : *knygų; trumpų* : *trumpųjų bangų siųstuvas* ir pan.). Realiosios normos požiūriu jie dažniausiai susiję kontrastinės distribucijos santykiais, t. y. tame pačiame kontekste atlieka reikšmės skiriamąją funkciją. Kai vartosenoje tokie gramatikos reiškiniai ima varijuoti laisvosios distribucijos principu (t. y. vartojami pramaišiui be reikšmės skirtumo), dirbtinai neutralizuojamos jų funkcijos, ir ilgainiui vienas variantas imamas apskritai stumti iš vartosenos. Kaip nurodoma rekomendacijose, tai dažniausiai susiję su kitų kalbų poveikiu, rečiau – su pačios gramatinės sistemos raidos dėsniais.

Iš pradžių vyksta tik kokybinių poslinkių (vartosenoje ribojamos kokio reiškinio funkcijos, pavyzdžiui, netiesioginės nuosakos, dalies kilmininko, įvardžiuotinių formų), kurie gali peraugti ir į kiekybinius (išnyko trinarė skaičiaus kategorija, nes dviskaitos funkcijas perėmė daugiskaita).

Formalieji gramatikos reiškinių variantai pačiai gramatinei sistemai nėra tokie pavojingi. Dalis jų, ypač realiosios normos požiūriu nesudarančių jokių distribucinių santykių (t. y. iš viso mūsų kalbai svetimų), apskritai kodifikacijos atmetami (*vietoj to, kad* = *užuot*; *tapo užmuštas* – *buvo užmuštas*). Dalis diferencijuojama funkciškai stilistiškai (trumposios : ilgosios formos) arba paliekami kaip dubletai (kai kurių autorių teikiama *labą dieną* | *laba diena*).

2.2. *Variantų vertės santykiai*

Varijuojančių gramatikos reiškinių vertės santykiai tirtose rekomendacijose, kiek galima spręsti iš formuluočių, nusakomi keturiais laipsniais: a | b; a || b; a–b; a=b. Variantai a | b paprastai sudaro realiosios normos branduolį; a variantas iš poros a=b laikomas didele klaida ir yra kodifikuotas neigiamai. Variantai, vertinami laipsniais a || b ir a–b, sudaro judrų realiosios normos ir klaidos tarpsluoksnį, kuriame funkcionuoja ir buvusios normos bei klaidos, ir bū-

simos. Variantai a || b daugiausia diferencijuojami pagal vartojimo sritį ir dažnai sudaro dalinių, periferinių normų pagrindą.

2.3. *Vertinimo laipsnių pokyčiai ir jų priežastys*

Tas pats reiškinys skirtingose rekomendacijose gali būti vertinamas nevienodai. Vertinimo laipsnio pokyčius lemia keletas priežasčių.

Pirmiausia o b j e k t y v i a i – dėl kalbos raidos dėsningumų – vienas ar kitas gramatikos reiškinys galėjo įgauti kiek kitokias funkcijas, dėl to pasikeitė ir jo vertinimas (dviskaitos, siekinio formos, tikslo naudininkas su bendratimi, kai kurie padalyvio vartojimo atvejai ir kt.). Be to, geriau ištyrus kalbos duomenis, galėjo atsirasti naujų motyvų iš naujo įvertinti kokį reiškinį.

Vertinimo laipsnis skirtingose rekomendacijose dažnai nesutampa dėl s u b j e k t y v i ų priežasčių – dėl nevienodų teorinių pažiūrų, autorių priklausymo skirtingoms tarmėms, taip pat dėl duomenų stokos ar nepakankamo įsigilinimo į tiriamą reiškinį ir pan.

Be to, negalima pamiršti ir bendrosios sociolingvistinės situacijos įtakos apskritai bk norminimui. Skirtingais bk raidos etapais ji nevienoda (jau vien dėl pačios bk funkcijų kitimo), todėl tie patys norminimo principai ir kriterijai gali būti ir suprantami, ir taikomi, atsižvelgiant į konkrečias visuomenės gyvenimo aplinkybes.

3. Gramatikos reiškinių vertinimo pagrindai

Rekomendacijose gramatikos reiškiniai paprastai vertinami šiais pagrindais: 1) kaip jie vartojami (vartojimo sritis ir pobūdis); 2) koks jų santykis su gramatine sistema ir kodifikuotomis taisyklėmis; 3) kokie jų funkciniai stilistiniai ypatumai.

Skirtingose rekomendacijose priklausomai nuo autorių tikslų gali būti daugiau gilinamasi į reiškinio vartojimą (pateikiama duomenų iš gyvosios kalbos, tautosakos, senųjų raštų, grožinės literatūros ir pan.) arba stengiamasi parodyti reiškinio vietą gramatinėje sistemoje ir vertinama remiantis taisyklingumo (sistemiškumo), grynumo kriterijais. Funkciniai stilistiniai ypatumai dažniausiai nurodomi kaip papildomi aptariamojo reiškinio požymiai.

4. Gramatikos reiškinių vertė ir vertintojų požiūris

Nurodytieji vertinimo pagrindai patys savaime dar nelemia gramatikos reiškinio vertės, o yra tik tos vertės prielaidos. Praktinės norminamosios veiklos rezultatai (kaip ir teorinės pažiūros) labai daug priklauso nuo to, kaip traktuojami du dalykai, dvi kalboje veikiančios tendencijos: kalbos pastovumas ir kitimas. Kitaip tariant, pagal tai, kam normintojas teikia pirmenybę – kalbos tradicijai (iš esmės – kodifikacijai, bk normų stabilumui) ar vartosenos pokyčiams (kalbos raidos polinkiams bei kalbos vartotojų poreikiams), gana aiškiai skiriasi vieno ar kito autoriaus ir net viso leidinio norminamosios veiklos pobūdis ir kryptis.

Iš tirtų rekomendacijų šaltinių patys ryškiausi skirtumai matyti tarp Juozo Balčikonio ir Leonardo Dambriūno pažiūrų. Šie kalbininkai stovi priešingose pozicijose: vienam svarbiausia yra bendrinėje kalboje palaikyti gyvosios kalbos ir Jablonskio tradiciją, o antrasis, vertindamas gramatikos reiškinius, pirmiausia žiūri dabartinės vartosenos, jos polinkių, kalbos raidos atitikimo ir ne kartą tradiciškai vartotus ir Jablonskio teiktus dalykus nurodo esant pasenusius.

GK$_1$ teoriniuose samprotavimuose taip pat matyti pastangos kreipti bendrinę kalbą vartotojų poreikių tenkinimo linkme (ypač turint galvoje leksikos lygmens pokyčius), tačiau konkrečiose gramatikos rekomendacijose dažniausiai laikytasi tradicinio gramatikos reiškinių vertinimo.

KK ir *MK* leidiniuose mėginta derinti abi bk tendencijas, tačiau dėl nevienodų autorių pažiūrų nevengta diskutuoti dėl vieno ar kito gramatikos reiškinio vertės kaip tik tradicijų laikymosi ir naujų polinkių priėmimo pagrindu.

Apskritai bk normų stabilumo ir vartosenos pokyčių paisymą galima būtų laikyti pačiais bendriausiais bk norminimo principais. Jų reikšmė, vieno ar kito didesnis iškėlimas ir taikymas skirtingoms kalbos sistemos dalims nevienodas. Gramatikai, palyginti lėtai kintančiai kalbos sistemos daliai, pirmasis – normų stabilumo – principas svarbesnis. Nors kartais jis pažymimas kaip lygiai taikytinas visai

bk (plg.: „Bk norma motyvuojama ne tiek mokslo išvadomis, kiek jų šaltinio autoritetu ir tradicijos stiprumu“ [Piročkinas 1990_2, 32]), tačiau dėl gramatikos ypatumų ir skirtumų nuo kitų bk sričių, ypač nuo leksikos ir iš dalies žodžių darybos, galima būtų manyti, kad antrojo principo reikšmė kitoms sritims esti didesnė.

5. Normų šaltinių ir norminimo kriterijų santykis

Nors normų šaltiniai ir norminimo kriterijai teoriškai nėra tapatūs dalykai, praktinėse rekomendacijose normų šaltiniams (priklausomai nuo normintojų pažiūrų) gali būti suteikiamas k r i t e r i j a u s s t a t u s a s , t. y. pagal reiškinio vartojimą kokioje nors srityje be kokių kitų kriterijų gali būti nustatoma to reiškinio vertė. Kriterijaus statusas gali būti suteikiamas gyvajai kalbai (ypač tai akivaizdu Balčikonio gramatikos rekomendacijose). GK_1 teoriniai mėginimai suteikti tokį statusą dabartinei visuotinei vartosenai susilaukė prieštaringo vėlesnių kalbos mokslininkų vertinimo.

6. Norminimo principų ir kriterijų universalumas ir išskirtinumas

Per 60 metų, kaip rodo rekomendacijų motyvai, norminant gramatikos reiškinius, imama vis labiau atsižvelgti į kalbos vartotojų poreikius, tad remiamasi ne tik pagrindiniais – taisyklingumo (sistemiškumo), grynumo – kriterijais, bet žiūrima ir gramatikos variantų funkcinio stilistinio tikslingumo.

Reikia pripažinti, kad įvairūs teoriniai svarstymai apie bk norminimo principus ir kriterijus, skelbiami pastarųjų dešimtmečių mūsų spaudoje, neretai esti gana aprioriški, ne visada aišku, kokiais konkrečiais kalbos faktais paremti[61]. Ieškoma universalių norminimo receptų, mėginama vienaip ar kitaip tuos kriterijus sugrupuoti ir apibūdinti, nustatyti jų hierarchiją. Tačiau per mažai atsižvelgiama į tai, kad vienodo jų taikymo būdo nei skirtingiems kalbos lygmenims,

[61] Čia, be abejo, neturima galvoje specialių Jono Jablonskio, Juozo Balčikonio norminamąsias pažiūras nagrinėjančių darbų.

nei to paties lygmens reiškiniams praktiškai rasti neįmanoma. Kiekvienas reiškinys turi savo vartojimo ir vertinimo ypatumų.

7. Norminimo principų ir kriterijų taikymas gramatikos reiškiniams

Kadangi gramatinė sistema dažniausiai apibūdinama kaip uždara, palyginti reguliari ir funkcionuoja pagal apibrėžtus dėsnius, galima būtų manyti, kad kaip tik norminant gramatikos reiškinius galima remtis kokiais nors universalesniais principais ir kriterijais nei, tarkim, leksikoje. Iš tiesų, jeigu aptariamà abstraktaus modelio (pavyzdžiui, objekto galininko : kilmininko variantai su neiginiu; įnagininkas : kilmininkas su neveikiamaisiais dalyviais veikėjui reikšti; konstrukcija su prielinksniu *ant* : vietininkas veiksmo vietai reikšti ir pan.) vertė, galima ieškoti ir bendresnių vertinimo schemų: svetima → netaisyklinga (nesistemiška) → nevartotina. Kitaip tariant, sistemiškumo (taisyklingumo) ir grynumo kriterijai, vertinant gramatikos reiškinius, – patys svarbiausi.

Tačiau konkrečių rekomendacijų analizė rodo kiek kitokį vaizdą. Norminti gramatikos reiškiniams negalima sudaryti matematiškai tikslios, universalios kriterijų ir principų sistemos ir ją taikyti beatodairiškai. Reiškinių, kurie vertinami neigiamai – be jokių išlygų ir išimčių, nesama daug (kai kurie vietininko atvejai; padalyvis šalutiniam to paties veikėjo veiksmui reikšti; *kad, jei(gu)* su bendratimi tikslui reikšti ir kt.). Tai būtų galima paaiškinti keliomis priežastimis:

1) Dalis gramatikos reiškinių yra daugiau ar mažiau l e k s i k a l i z u o t i (tai gerai rodo daiktavardžių vienaskaitos : daugiskaitos vartojimas; įnagininko : kilmininko varijavimas su neveikiamaisiais dalyviais veikėjui reikšti; veiksmo [būsenos] laiko reiškimas tik kai kurių daiktavardžių vietininkais ir pan.).

2) V a r t o j i m o t r a d i c i j a palaiko ir tokius reiškinius, kurie netelpa į esamos sistemos rėmus (*mudu, judu...; amžių būvyje*).

3) Kartais viršų ima t i k s l i n g u m a s: sakinio kontekstas, vartojimo situacija, vadinamasis „teksto spaudimas“[62] gali konkrečiu

[62] „Teksto spaudimą“ galima būtų suprasti kaip kalbos normų laužymą, siekiant stilingumo, vengiant dviprasmiškumo – dėl paties sakinio leksinių ir gramatinių ypatumų.

atveju pakoreguoti kodifikacijos nustatytas taisykles (neiginio galininkas, pažyminio vietininkas ir pan.).

Taigi visiems gramatikos reiškiniams vertinti negalima nustatyti universalios principų ir kriterijų schemos; tik apytikriai galima teigti, kad daugiausia žiūrima taisyklingumo, sistemiškumo bei grynumo, ir šie kriterijai konkrečiu atveju gali būti derinami su įvairiomis tikslingumo principo apraiškomis.

8. Gramatikos variantų funkcinė stilistinė diferenciacija

Pagal vartojimo sritį (bk funkcinius stilius) dažniausiai diferencijuojami norminiai (t. y. taisyklingumo požiūriu lygiaverčiais pripažįstami) variantai (a | b, a || b), jei turi vienokių ar kitokių reikšmės atspalvių ar funkcinių skirtumų. Vienas iš jų paprastai laikomas neutraliuoju, galinčiu atlikti abejopas funkcijas, o kitas – daline norma, tinkama tik vienam ar keliems funkciniams stiliams (ilgosios : trumposios formos; *esant* su naudininku ir kitos raiškos priemonės; tiesioginė : netiesioginė nuosaka ir kt.).

Problemiškas yra trečiuoju (a–b) ir ketvirtuoju (a=b) laipsniu vertinamų variantų stilistinis diferencijavimas. Kadangi praktiškai tarp bk funkcinių stilių negalima nubrėžti aiškių ribų, neišvengiamai vienam funkciniam stiliui skiriamas gramatikos reiškinys patenka ir į kitus stilius (plg. atvirkštinė žodžių tvarka specialiojoje ir privačiojoje matematikų kalboje; daiktavardėjantys veikiamieji dalyviai kanceliarinėje ir šnekamojoje kalboje; konstrukcija *jei(gu)..., tai* gretinimui reikšti mokslo publicistikos kalboje ir pan.).

* * *

Gramatikos rekomendacijų analizė rodo, kad norminamajame darbe neišvengta ir nenuoseklumų, vietomis – kiek paviršutiniško, nepakankamai moksliškai pagrįsto motyvavimo, o jei imsime *KK* ir *MK* leidinius – trūksta griežtesnio, kur įmanoma, kalbos ir stiliaus dalykų apribojimo, aiškesnės ir apibrėžtesnės terminijos (kalbos kultūros sąvokų sistemos prasme), kuri leistų kalbos vartotojui nedviprasmiškai suvokti vieno ar kito reiškinio vertę. Šių trūkumų šalinimas

būtų vienas iš tolesnių tiek norminamojo darbo, tiek lingvistinio visuomenės švietimo uždavinių.

Turint galvoje tai, kad visuomenė laukia iš kalbos normintojų kaip galint bendresnių pažiūrų, galima būtų prisiminti, kad kalba, o juo labiau bendrinė kalba, šiaip ar taip, yra žmonių s u s i t a r i m o ir tradicijų, einančių per ištisų kartų gyvenimą, dalykas. Dėl to ypač šiuo bk raidos laikotarpiu, kai bk sąmoningai puoselėjama kolektyvinėmis pastangomis (skirtingai nei Jablonskio laikais), susitarimo būtinybė ypač akivaizdi.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

AMBRAZAS, VYTAUTAS, 1986: „Lietuvių kalbos sakinio sintaksinės ir semantinės struktūros vienetai“, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 25. *Lietuvių kalbos sintaksės tyrinėjimai*, 4–37.

BR – Balčikonis, Juozas, *Rinktiniai raštai* 1, sudarė Aldonas Pupkis, Vilnius: Mokslas, 1978; 2, Vilnius: Mokslas, 1982.

BUTTLER, DANUTA; HALINA KURKOWSKA, HALINA SATKIEWICZ, 1971: *Kultura języka polskiego*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

ČIŽIKIENĖ, NIJOLĖ, 1986: „Iš Lietuvių kalbos draugijos ir ‘Gimtosios kalbos’ veiklos“, *Mūsų kalba* 2, 15 – 20.

DRUKTEINIS, ALBINAS, 1988: „Adresatiniai santykiai ir jų reiškimas“, *Kalbotyra* 39(1), 13–22.

GAIVENIS, KAZIMIERAS; STASYS KEINYS, 1990: *Kalbotyros terminų žodynas*, Kaunas: Šviesa.

GIRDENIS, ALEKSAS, 1981: *Fonologija*, Vilnius: Mokslas.

GIRDENIS, ALEKSAS; ALDONAS PUPKIS, 1970: „Bendrinės kalbos normos ir jų kodifikacija“, *Kultūros barai* 1, 65–67.

GIRDENIS, ALEKSAS; ALDONAS PUPKIS, 1978: „Bendrinės kalbos normos ir kodifikavimo principai“, *Baltų kalbos ir jų tyrinėjimo metodai*, Vilnius: LTSR aukštojo ir specialiojo mokslo ministerija, 53–66.

GIRDENIS, ALEKSAS; ALBERTAS ROSINAS, 1983: „Dar kelios mintys dėl bendrinės kalbos kodifikacijos“, *Kultūros barai* 4, 67–69.

GIRDENIS, ALEKSAS; VLADAS ŽULYS, 1973: Lietuvių kalbos gramatika, I [Rec.], *Baltistica* 9 (2), 203–214.

GK$_1$ – *Gimtoji kalba*, Kaunas, 1933–1941.

GK$_2$ – *Gimtoji kalba*, Čikaga, 1958–1968.

JABLONSKIS, JONAS, 1957: *Rinktiniai raštai* 1, sudarė Jonas Palionis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

JAKAITIENĖ, EVALDA, 1988: *Leksinė semantika*, Vilnius: Mokslas.

JAKAITIENĖ, EVALDA; ADELĖ LAIGONAITĖ, ALDONA PAULAUSKIENĖ, 1976: *Lietuvių kalbos morfologija*, Vilnius: Mokslas.

JAKULIENĖ, AUDRONĖ, 1967: „Apie lietuvių kalbos sangrąžinių veiksmažodžių funkcijas“, *Baltistica* 3 (2), 185–200.

JAKULIENĖ, AUDRONĖ, 1968: „Lietuvių kalbos pasyvo formavimasis ir sangrąžiniai veiksmažodžiai“, *Baltistica* 4 (2), 211–220.

JONIKAS, PETRAS, 1930: „Rašomoji kalba ir jos taisyklingumas“, *Kalba* 1(3), 21–28.

JONIKAS, PETRAS, 1952: „Bendrinės kalbos pagrindai“, *Gimtojo žodžio baruose*, Čikaga, 7–30.

KALINAUSKAS, BRONIUS, 1972: *Lietuvių kalbos žodžių junginių sintaksė*, Vilnius: Vilniaus valstybinis pedagoginis institutas.

KK – Kalbos kultūra 1–59, 1961–1990.

KNIŪKŠTA, PRANAS, 1972: „Kaip reiškiame paskirtį“, *Kalbos kultūra* 23, 31–41.

KNIŪKŠTA, PRANAS, 1979: „Lingvistinis ir socialinis kodifikacijos santykis su norma“, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 19. *Socialinės lingvistikos problemos*, 85–91.

KNIŪKŠTA, PRANAS, 1981: „Nepamirškime sudurtinių formų“, *Kalbos kultūra* 41, 41–46.

KNIŪKŠTA, PRANAS, 1986: „Apie ‘Kalbos kultūros’ principus, metodiką ir siūlymų poveikį“, *Kalbos kultūra* 51, 12–37.

KNIŪKŠTA, PRANAS, 1987: „Literatūrinės kalbos ryšiai su gyvąja kalba“, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 26. *Lietuvių kalbos sandaros tyrinėjimai*, 115–121.

KPP$_1$ *– Kalbos praktikos patarimai*, I leid., sudarė Aldonas Pupkis, Vilnius: Mokslas, 1976.

KPP$_2$ *– Kalbos praktikos patarimai*, II leid., sudarė Aldonas Pupkis, Vilnius: Mokslas, 1985.

KRINICKAITĖ, STASĖ, 1984: *Kalbų raiškos savitumas* [serija *Kalba ir žmonės*], Vilnius: Mokslas.

LABUTIS, VITAS, 1969: „Dvi kalbos norminimo tendencijos“, *Kultūros barai* 10, 65–66.

LABUTIS, VITAS, 1972: „Leksikos ir žodžių darybos norminimo principai“, *Mūsų kalba* 8, 12–16.

LABUTIS, VITAS, 1976: *Žodžių junginių problemos*, Vilnius: VVU.

LABUTIS, VITAS, 1985: „Sintaksės reiškiniai ir jų kodifikacijos specifika“, *Mūsų kalba* 3, 9–14.

LABUTIS, VITAS, 1986: „‘Kalbos kultūros’ programa ir darbo barai“, *Kalbos kultūra* 51, 7–11.

MILIŪNAITĖ, RITA, 1991$_1$: „Kalbos norminimo teorija ‘Gimtojoje kalboje’ (1934–1941 m.)“, *Kalbos kultūra* 61, 7–21.

MILIŪNAITĖ, RITA, 1991$_2$: „Amerikos lietuvių ‘Gimtoji kalba’“, *Gimtoji kalba* 4, 6 – 11.

MK – Mūsų kalba, 1968–1989.

OGINSKIENĖ, ELENA, 1986: „‘Kalbos kultūros’ ketvirčio amžiaus kelias“, *Mūsų kalba* 2, 3–7.

PALIONIS, JONAS, 1959: „J. Jablonskio kalbiniai taisymai“, *J. Jablonskis. Rinktiniai raštai* 2, 5–54.

PALIONIS, JONAS, 1961: „Apie literatūrinės kalbos norminimo pagrindus bei kriterijus“, *Dabartinė lietuvių kalba*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 5–22.

PALIONIS, JONAS, 1979: *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*, Vilnius: Mokslas.

PALIONIS, JONAS, 1989: *Lietuvių rašomosios (literatūrinės) kalbos istorijos įvadas*, Vilnius: Vilniaus universitetas.

PALIONIS, JONAS, 1990: „Kalbos kultūra, jos teorija ir praktika“, *Pergalė* 1, 141–157.

PAULAUSKIENĖ, ALDONA, 1983: *Lietuvių kalbos morfologijos apybraiža*, Kaunas: Šviesa.

PAULAUSKIENĖ, ALDONA, 1988: „Gramatinės sandaros kitimo specifika“, *Mūsų kalba* 1, 43–46.

PAULAUSKIENĖ, ALDONA; DANUTĖ TARVYDAITĖ, 1986: *Gramatikos normos ir dabartinė vartosena*, Kaunas: Šviesa.

PIKČILINGIS, JUOZAS, 1971: *Lietuvių kalbos stilistika* 1, Vilnius: Mintis.

PIKČILINGIS, JUOZAS, 1987: „J. Balčikonis apie stilių“, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 26. *Lietuvių kalbos sandaros tyrinėjimai*, 24–31.

PIROČKINAS, ARNOLDAS, 1970: „J. Jablonskio kalbos norminimo pagrindai ir principai“, *Mūsų kalba*: *Kalbos kultūros teorija ir praktika. Lietuvių kalbos sekcijos sąsiuvinis* 5 (18), 5–11.

PIROČKINAS, ARNOLDAS, 1977: *Prie bendrinės kalbos ištakų*, Vilnius: Mokslas.

PIROČKINAS, ARNOLDAS, 1978: *J. Jablonskis – bendrinės kalbos puoselėtojas*, Vilnius: Mokslas.

PIROČKINAS, ARNOLDAS, 1984: „Kelios mintys dėl kalbos kultūros darbo“, *Kultūros barai* 10, 70–74.

PIROČKINAS, ARNOLDAS, 1985: „Apie kalbos norminimo kriterijus“, *Kultūros barai* 1, 50–54.

PIROČKINAS, ARNOLDAS, 1986: *Jono Jablonskio kalbos taisymai*, Kaunas: Šviesa.

PIROČKINAS, ARNOLDAS, 1990_1: *Administracinės kalbos kultūra*, Vilnius: Mintis.

PIROČKINAS, ARNOLDAS, 1990_2: „Slenksčiai bendrinės kalbos tėkmėje“, *Jono Jablonskio skaitymai: Mokslinės konferencijos medžiaga*, Šiauliai, 28–34.

PUPKIS, ALDONAS, 1975: „Dėl Balčikonio kalbos norminimo pagrindų ir principų“, *Mūsų kalba* 6, 11–22.

PUPKIS, ALDONAS, 1980: *Kalbos kultūros pagrindai*, Vilnius: Mokslas.

PUPKIS, ALDONAS, 1981: „Pamatas – normų stabilumas“, *Kultūros barai* 2, 50–52.

PUPKIS, ALDONAS, 1987: „J. Jablonskio kalbos kultūros teorija“, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 26. *Lietuvių kalbos sandaros tyrinėjimai*, 128–134.

PUPKIS, ALDONAS, 1988: *Iš lietuvių kalbos kultūros istorijos. Andriaus Ašmanto darbai bendrinės kalbos ir jos kultūros istorijoje*, sudarė Aldonas Pupkis, Vilnius: Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija.

PUPKIS, ALDONAS; VYTAUTAS MAŽIULIS, 1978: „Juozas Balčikonis“, *Juozas Balčikonis. Rinktiniai raštai* 1, Vilnius: Mokslas, 5–35.

ROSINAS, ALBERTAS, 1988: *Baltų kalbų įvardžiai*, Vilnius: Mokslas.

RUŽĖ, ALBERTAS, 1986: „Du kalbos praktikos leidiniai“, *Kalbos kultūra* 51, 50–56.

SABALIAUSKAS, ALGIRDAS, 1967: „Lietuvių kalbos leksikos raida ir jos turtėjimas tarybinės santvarkos metais“, *Lietuvių kalba tarybiniais metais*, Vilnius: Mintis, 68–101.

SIMONAITYTĖ, VIDA, 1979: „Socialiniai veiksniai ir žodžių daryba“, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 19. *Socialinės lingvistikos problemos,* 101–110.

SKARDŽIUS, PRANAS, 1930: „Mėnesių pavadinimai lietuvių kalboje“, *Archivum Philologicum* 1, 103–113.

SKARDŽIUS, PRANAS, 1971: *Ankstyvesnė ir dabartinė bendrinės kalbos vartosena*, Čikaga.

SOSIŪRAS, FERDINANDAS DE, 1983: „Iš ‘Bendrosios lingvistikos kurso’“, *Mintis ir ženklas*, sudarė Bronys Savukynas, Vilnius: Mokslas.

STEPONAVIČIUS, ALBERTAS, 1976: „Kalbotyros žodynėlis (Distribucija)“, *Mūsų kalba* 2, 65–67.

ULVYDAS, KAZYS, 1967: „Dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos normalizacijos klausimai“, *Lietuvių kalba tarybiniais metais*, Vilnius: Mintis, 36–67.

URBUTIS, VINCAS, 1978 : *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslas.

VENCKUTĖ, REGINA, 1987: „A. Baranausko bendrinės kalbos teorija“, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 26. *Lietuvių kalbos sandaros tyrinėjimai*, 183–188.

VIDŽIŪNAS, ARVYDAS, 1990: „Pr. Skardžiaus kirčiavimo norminimo pagrindai“, *Kalbotyra* 41(1), 90–102.

VITKAUSKAS, VYTAUTAS, 1985: „Kalbos kultūra – ne priešokių reikalas“, *Kultūros barai* 7, 70–71.

ZINKEVIČIUS, ZIGMAS, 1982: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* 2, Vilnius: Mokslas.

ŽUPERKA, KAZIMIERAS, 1983: *Lietuvių kalbos stilistika*, Vilnius: Mokslas.

АРУТЮНОВА, Н., 1970: „Специфика языкового знака“, *Общее языкознание*, Москва: Наука, 170–196.

БЕРЕЗИН, ФЕДОР; БОРИС ГОЛОВИН, 1979: *Общее языкознание*, Москва: Просвещение.

БУЛЫГИНА, ТАТЬЯНА, 1968: „Грамматические оппозиции“, *Исследования по общей теории грамматики*, Москва: Наука, 175–231.

ВАНДРИЕС, ЖОЗЕФ, 1937: *Язык*, Москва.

ГАВРАНЕК, БОГУСЛАВ, 1967: „Задачи литературного языка и его культура“, *Пражский лингвистический кружок*, Москва: Прогресс, 338–377.

ГОРБАЧЕВИЧ, КИРИЛЛ, 1971: *Изменение норм русского литературного языка*, Ленинград: Просвещение.

ГОРБАЧЕВИЧ, КИРИЛЛ, 1978: *Вариантность слова и языковая норма*, Ленинград: Наука.

ГРАУДИНА, ЛЮДМИЛА, 1980: *Вопросы нормализации русского языка: Грамматика и варианты*, Москва: Наука.

ДАНЕШ, ФРАНТИШЕК, 1988: „Позиции и оценочные критерии при кодификации“, *Новое в зарубежной лингвистике* 20, Москва: Прогресс, 281–295.

ЕДЛИЧКА, АЛОИС, 1988_1: „Литературный язык в современной коммуникации“, *Новое в зарубежной лингвистике* 20, Москва: Прогресс, 38–134.

ЕДЛИЧКА, АЛОИС, 1988_2: „Теория языковой культуры сегодня“, *Новое в зарубежной лингвистике* 20, 260 – 270.

ЖУПЕРКА, КАЗИМЕРАС, 1986: „Опыт инвентаризации конкурирующих высказываний литературного языка“, *Общелитературный язык и функциональные стили*, Вильнюс: Мокслас, 72–77.

ЗВЕГИНЦЕВ, ВЛАДИМИР, 1962: *Очерки по общему языкознанию*, Москва: Издательство Московского университета.

ИСАЕВ, МАГОМЕТ, 1968: „Языковое строительство как один из экстралингвистических факторов развития языка“, *Язык и общество*, Москва: Наука, 81–99.

ИСАЕВ, МАГОМЕТ, 1981: „К вопросу о понятии 'развития языка'“, *Теоретические проблемы социальной лингвистики*, Москва: Наука, 131–149.

ИЦКОВИЧ, ВИКТОР, 1968: *Языковая норма*, Москва: Наука.

ИЦКОВИЧ, ВИКТОР, 1970: „Норма и ее кодификация“, *Актуальные проблемы культуры речи*, Москва: Наука, 9–39.

КЛИМОВ, ГЕОРГИЙ, 1970: „Языковые контакты“, *Общее языкознание*, Москва: Наука, 285–298.

КОДУХОВ, ВИТАЛИЙ, 1974: *Общее языкознание*, Москва: Высшая школа.

КОСЕРИУ, ЭУГЕНИО, 1963: „ Синхрония, диахрония и история“, *Новое в лингвистике* 3, Москва: Издательство иностранной литературы, 143–343.

КУБРЯКОВА, ЕЛЕНА, 1968: „О понятии синхронии и диахронии“, *Вопросы языкознания* 3, 112–123.

КУБРЯКОВА, ЕЛЕНА, 1970: „ Язык как исторически развивающееся явление“, *Общее языкознание*, Москва: Наука, 206–221; 266–283.

ЛАЙОНЗ, ДЖОН, 1978: *Введение в теоретическую лингвистику*, Москва: Прогресс.

НИКОЛЬСКИЙ, Л., 1968: „Языковая политика как форма сознательного воздействия общества на языковое развитие“, *Язык и общество*, Москва: Наука.

ПЕШКОВСКИЙ, АЛЕКСАНДР, 1984: „Объективная и нормативная точка зрения на язык“, *Основы культуры речи*, Москва, 238–249.

СЕМЕНЮК, НАТАЛИЯ, 1970: „Норма“, *Общее языкознание*, Москва: Наука, 549–596.

СКВОРЦОВ, ЛЕВ, 1970: „Норма. Литературный язык. Культура речи“, *Актуальные проблемы культуры речи*, Москва: Наука, 40–103.

СОЛНЦЕВ, ВАДИМ, 1972: „О понятии уровня языковой системы“, *Вопросы языкознания* 3, 3–19.

СОССЮР, ФЕРДИНАНД ДЕ, 1933: *Курс общей лингвистики*, Москва.

СТЕПАНОВ, ЮРИЙ, 1966: *Основы языкознания*, Москва: Просвещение.

Тезисы, 1967: „Тезисы пражского лингвистического кружка“, *Пражский лингвистический кружок*, Москва: Прогресс, 17–41.

ШВАРЦКОПФ, Б., 1970: „Очерк развития теоретических взглядов на норму в советском языкознании“, *Актуальные проблемы культуры речи*, Москва: Наука, 369–404.

SVARBIAUSI DARBO TEIGINIAI IŠDĖSTYTI ŠIUOSE STRAIPSNIUOSE, RAŠYTUOSE IKI GINANT DISERTACIJĄ:

1986: „Bendrinės kalbos vartojimo motyvacija ‘Kalbos kultūroje’“, *Mūsų kalba* 2, 7–14.

1987: „Kalbos norminimo kriterijai ir jų taikymas“, *Mūsų kalba* 2, 27–32.

1991: „Kalbos norminimo teorija ‘Gimtojoje kalboje’ (1934–1941 m.)“, *Kalbos kultūra* 61, 7–21.

1992: „Analogija – sintaksės reiškinių siejimo ir vertinimo būdas“, *Kalbos kultūra* 63, 30–36.

1994: „Gramatikos norminimas ‘Gimtojoje kalboje’ (1958–1968 m.)“, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 31, 141–151.

SVARBESNI ŠIOS TEMOS STRAIPSNIAI, PARAŠYTI APGYNUS DISERTACIJĄ:

1993: „Dauginių formų norma ir vartosena“, *Kalbos kultūra* 64, 28–34.

1994: „Pastabos gramatikos klaidų sąrašo paraštėse“, *Kalbos kultūra* 66, 24–36.

1995: „Variantiški bendrinės kalbos vartosenos reiškiniai (fiksavimas ir vertinimas)“, *Kalbos kultūra* 67, 39–49.

1999: „Kalbos rekomendacijos ir jų tyrimas“, *Kalbos kultūra* 72, 8–16.

2000: „Nuo senojo prie naujojo ‘Kalbos praktikos patarimų’ leidimo“, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 42, 180–189.

2000: „Nauji kalbos reiškiniai: natūralioji ir dirbtinė atranka“, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 42, 3–14.

2000: „Kalbos reiškinių vertinimo laipsniai ’Kalbos patarėjuje’“, *Kalbos kultūra* 73, 24–35.

2001: „Funkciniai kalbos reiškinių tipai kalbos rekomendacijose“, *Kalbos kultūra* 74, 27–34.

2002: „Gramatikos normų variantai ir jų vertinimo ypatumai“, *Kalbos kultūra* 75, 35–46.

2003: „Nenorminiai gramatikos reiškiniai ir jų vertinimo ypatumai“, *Kalbos kultūra* 76 [įteikta spausdinti].

2003: „Kalbos reiškinių vertinimo laipsniai“, *Acta Linguistica Lithuanica* 48, 97–104.

THE FOUNDATIONS OF THE STANDARDIZATION OF LITHUANIAN GRAMMAR

Summary

1.

If we accept the statement that any standard language (SL) is affected not only by spontaneous factors, but also by the conscious activity of a society, of its specially trained members, naturally, the following question arises: by what principles are the functioning and the development of the SL regulated?

First of all, to solve this problem, which is the basic problem of theoretical and practical standardization work, it is necessary to examine what has been done in the field of prescriptive linguistics up to now. A number of scholary works dealing with this have already appeared. The theoretical principles and the practical activity of such Lithuanian linguists as Jonas Jablonskis, Juozas Balčikonis, Pranas Skardžius and a number of others have been the object of studies by Jonas Palionis, Arnoldas Piročkinas, Aldonas Pupkis and others. It should be said, however, that a generalizing work showing the standardization of SL as an unbroken process is yet to be written.

2.

From the days of Jablonskis up to the present, a huge number of recommendations on the use of various grammatical phenomena (GP) have been issued in various publications devoted to language practice. It is these grammatical recommendations that will be taken here as a basis for investigating the fundamentals of standardization of modern Lithuanian grammar. Thus, the object of this work is not to the grammatical system itself, but the motives for the grammatical recommendations that have been formulated. The aim is to examine

the principal motives and arguments on which the recommendations are based, and to try to disclose the methods used in evaluating GP.

More specifically, the tasks set in this work can be defined as follows: (1) to compare the differences in motivation between the way in which morphological and syntactical phenomena are evaluated; (2) to examine what kind of motives are considered basic and auxiliary; to find out their connections and to disclose what principles and criteria were used in standardizing grammar; (3) to examine the degrees to which people's everyday language and standard usage are taken into account when issuing grammatical recommendations; (4) to appraise the motivation of recommendations issued in different publications and by different authors and to show the changes in the evaluation of GP over 60 years of functioning of the modern system of Lithuanian grammar.

3.

The material for this investigation is taken from five sources, viz. the main publications dealing with the practice of prescriptive grammar to appear between 1930 and 1990. These are: (1) Juozas Balčikonis' *Rinktiniai raštai* (*Selected works* [*BW*], from 1930 onward); (2) the periodical *Gimtoji kalba* (*Native Language* [NL_1], Kaunas, 1933–1941); (3) the periodical *Gimtoji kalba* (*Native Language* [NL_2], Chicago, 1958–1968); (4) the periodical *Mūsų kalba* (*Our Language* [*OL*], 1968–1989); (5) the periodical *Kalbos kultūra* (*Speech Culture* [*SC*], 1961–1990). Of course, these sources do not reflect the whole process of standardization of grammar, but for the purpose of this work, which was to show the rationale underlying this standardization, they are adequate. The basis of the investigation was a collection of 1 663 grammatical recommendations (*BW* – 63, NL_1 – 181, NL_2 – 169, *OL* – 795, *SC* – 455).

4.

The novelty of this work lies, first, in the new theoretical conception of the problem of the SL norm and its relationship to codification

and SL usage. Second, the object of the work itself is new in Lithuanian linguistics, and many new notions of prescriptive grammar are used and explained in the work (recommendations and their structural parts; the motives of evaluation; the degrees of evaluation; functional and formal variants; analogies and their kinds, etc.).

Thirdly, certain sources used in this work (especially NL_2 and, partly, NL_1) have not featured in Lithuanian scholary works on prescriptive grammar, or were used very little. The present work makes overt use of these periodicals for the first time.

5.

As there are no scholary works of this kind in Lithuanian linguistics, the author had to look for new methods for analysing grammatical recommendations. The main method can be defined as analytical, with some elements of distributional analysis (especially in Part II). Besides that, the statistical method is applied to compare various motives of grammatical recommendations (Part III). The methods of the work are defined more exhaustively in the beginning of Part II and Part III.

6.

The author attempts to bridge, at least to a certain extent, the theoretical and practical differences in the understanding of the SL norm and to show the existence of a triad: "codification – real SL norm – SL usage". Further, the theoretical postulates of some Lithuanian linguists are expanded in the work and some of them (for example, those of Leonardas Dambriūnas) are adduced and compared with others for the first time. Thus, the work provides the basis for further studies into the history and theory of standardization work in Lithuania.

The classification of grammatical variants (GV) adduced in this work can be used in devising a more subtle classification of speech mistakes and variants. The establishment of a system of degree of

evaluation (ED) of GP can serve as a basis for new recommendations, not only in the field of grammar. It enables us to make these recommendations more definite and easier to grasp for the users of the SL.

Generally, the conclusions of the work can be used to formulate new directions for the standardization of SL.

7.

The work has been discussed at three meetings of the Department of Speech Culture of the Lithuanian Language Institute of the Lithuanian Academy of Sciences (in 1990, 1991 and 1992) as well as at a meeting of the Lithuanian Language Department of the Philological Faculty of Vilnius University (in 1992). The main principles and disputable problems have been presented in five articles.

8.

The work consists of a preface, four main parts, conclusions, a list of the literature cited and an index of authors. The first part is a theoretical introduction, the second and third parts (consisting of several chapters each) are analytical, and the fourth part is a synthesis of Parts II and III. The text also contains tables and schemes.

8.1.

The preface defines the relevance of the chosen topic and its purposes, explains the novelty of the work, defines the methods used in it, and discusses the theoretical and practical value of the work.

8.2.

The theoretical part is devoted to two main questions. The first of these is concerned with the peculiarities of grammar as a part of the language system. We can consider GP from two angles: descriptive (objective) and prescriptive (evaluative). The second aspect pre-

dominates in the grammatical recommendations which are the object of this work. But the standardization of GP is based on descriptive grammar too. So we must establish which features of grammar are most important for its standardization.

In this part of the work two aspects of the life of a language, its functioning and its development, are discussed. It is argued that grammar (especially morphology) is one of the most stable parts of the language system, and this influences the principles of standardization of GP.

Some other issues connected with the standardization of grammar (i.e. grammatical variability, distributional relationship of grammar variants, etc.) are also discussed in this part.

The second important problem touched upon in this part is the problem of language norm. This notion is defined differently in foreign linguistics and in our own tradition. But without a general conception of language norm purposeful standardization work is impossible. In fact, there is a noticeable contradiction between the theoretical and the practical view of language norms in Lithuanian linguistics.

First of all we must distinguish two notions: the language norm in general and the SL norm. Some Lithuanian linguists (Aleksas Girdenis, Aldonas Pupkis) define the SL norm (according to the general norm) as actual usage. In practice, however, the SL norm is often defined in terms of codification (i.e. as a collection of language rules). Actually, the SL norm should not be identified either with codification or with SL usage. The actual SL norm exists in the field of tension between codification and SL usage. Their relationships are discussed in the first part of the work in more detail.

One chapter of the first part acquaints the reader with the sources used in the work. Some facts of their publishing history are given in this chapter.

The last chapter of the first part explains the methodology used in examining grammatical recommendations. If we want to compare various recommendations issued by different authors and in different works, we must look for some common parameters. At first glance,

grammatical recommendations widely differ in many respects, but on closer scrutiny we can discern some recurrent features: they all consist in identifying a problem, defining it, offering a motivation and an evaluation. Sometimes these are revealed only after a careful analysis. The last two elements, motivation and evaluation, are the most important for this work.

The evaluation of a GP is based on a motivation. That part of a recommendation in which this motivation is formulated is here referred to as the "motive", and it is the main object of the study. The evaluative part of a recommendation allows us to draw certain conclusions about the degree of evaluation of a GP. By carefully examining motives and degree of evaluation we can arrive at some conclusions concerning the principles, criteria and methods of standardization of grammar.

8.3.

The second part of the work, entitled *An overview of the standardization of grammatical phenomena*, aims at examining grammatical recommendations from four points of view: (a) what kind of grammatical variants are given in the recommendation; (b) what is the degree of evaluation of grammatical variants and how does it develop in various recommendations; (c) in what way is the evaluation of GP and its changes motivated; (d) how are the motives connected with the grammatical peculiarities of variants.

The overview of the standardization of GP is based on a classification of GP into five major groups according to their formal peculiarities: word forms; word groups and constructions of; indirect constituents of the sentence; composite (complex and compound) sentences; the order of words in the sentence. The second part, word groups and constructions, is the largest. GP of this kind are classified not as it is usual in works dealing with prescriptive grammar, but taking the direction from meaning to form. In such a way we can reveal the peculiarities of grammar variants better than by taking the direction from form to meaning.

The last chapter of the second part is entitled *General observations*.

The overview of GP suggests that there are two kinds of GP functioning in SL usage – formal and functional variants.

From the point of view of the actual norm, formal variants (a^x : b^x)* may be in free distribution (i.e. they can take over each other's functions without any difference of meaning). In such cases, codification of three kinds is possible: (a) the variants are sanctioned by the SL norm and treated as doublets or grammatical synonyms (*dirbti sulig planu* : *pagal planą* 'to work according to plan'; *labą dieną* : *laba diena* 'good afternoon'); (b) one of the variants is rejected as a violation of the SL norm and ousted (*spalių mėnuo* 'October'); (c) if a functional difference is discovered, however (one of the variants is archaic or dialectal), both variants are usually differentiated stylistically (short and long forms of words, dual and plural forms, supine and infinitive, etc.).

The remaining formal variants do not enter a distributional relationship from the point of view of the actual norm. One of them is borrowed from another language and is rejected as superfluous (analytical forms of comparison, certain kinds of clause combinations).

Functional variants (a^x : b^y) can enter different kinds of distributional relationship from the point of view of the actual norm. If they are in contrasting distribution (i.e., if, from the point of view of the actual norm, they have different meanings in the same context), or if they are in free distribution, the codification is strict in most cases. Unlike what we observe in the case of formal variants, the motives of lucidity and logic are more often invoked in evaluating functional variants.

Functional variants can furthermore be, from the point of view of the actual norm, in complementary or, rarely, inclusional distribution. In such cases, codification consists in defining the functional scope of each variant. Various degrees of evaluation are possible. What is characteristic of functional variants is that one variant (usually the more universal or neutral one) takes over the functions of the other variant (a^x : $b^y \rightarrow a^{x, y}$) and ousts it from usage (this can

* Here a, b sign the form of variants; x signs their meaning or function.

be observed for the oppositions 'nominative : vocative'; 'direct mood (indicative) : oblique mood', 'cardinal numeral : distributive numeral', etc.).

We may conclude, then, that the changes in the distributional relationship of variants (if we have in mind actual norm and usage) defines the strictness of the degree of evaluation.

The relationship between grammatical variants is described by means of a system of four degrees of evaluation: a=b; a–b; a ‖ b; a | b. The proposed degree of evaluation can be approximately deduced from the way in which the motive of the recommendation is worded. Here follows a short characteristic of every ED.

a=b. Variant a is evaluated as a clear mistake, not to be used in SL. Almost all authors of recommendations agree on the evaluation of such variants (*padidintas = padidėjęs kraujospūdis* 'increased blood pressure'; *dukart į dieną = per dieną* 'twice a day'; *direktorius = direktorė Žilienė* 'director Žilienė', etc.). The motives are similar in all recommendations of this kind: correctness, purity and the fact of a construction being traditionally corrected. As additional motives we find used lucidity and other requirements of good style.

a–b. The most frequent verbal expression of this ED is "best avoided". We can find two reasons for applying this degree in evaluation of grammatical variants. First of all, by proposing an evaluation of the type a–b, the authors of recommendations try to find a compromise if there is no agreement as to the evaluation of a GP at all, or if opinions diverge (e.g., 'singular : plural' in the case of some names of holidays; 'gerund : construction with *dėl* 'for' expressing cause, etc.).

The second reason for proposing the degree of evaluation a–b can be defined as taking into account the tendencies of language development and the needs of language users, for which a strict evaluation of the type a=b is no longer adequate. In such a way the negative qualification of forms such forms as *labą dieną* 'good afternoon' (in NL_1), *virš* 'above' with the genitive to express excess (in *SC*) etc. was eventually softened (a=b → a–b).

a ‖ b. As we can judge from the wording of recommendations, variant b is treated as being slightly better than a, but a is tolerated too, i.e. is not qualified as a mistake. In some cases a can be understood as a partial, peripheral norm and in some cases as a phenomenon being beyond the limits of the norm, but permissible. Many authors assign this type of evaluation to archaisms and dialectalisms. Noticeable efforts are being made to define in some way the scope of such grammatical variants, i.e. to differentiate them stylistically. As these variants are more or less of equal status (both correct and belonging to the 'pure language'), the motives of their evaluation are different from what they are in the case of variants evaluated as a=b or a–b. It becomes important to establish which variant can perform a particular function better than the other, and which of them is more exact, economical, convenient to use etc.

a | b. Both variants are treated as being in agreement with the SL norm and can be used interchangeably if they do not show any differences of meaning (in this case they are treated as synonyms): *baigė* | *užbaigė darbą* 'has finished'; *žiūrėti per langą* | *pro langą* 'to look through the window'; *vaikščioti pievoje* | *po pievą* 'to walk in the meadow', etc.

Having in mind the system of four degrees of evaluation, we can concretize our statement concerning the relationship between codification, actual norm and usage. Variants, evaluated as a | b, constitute the nucleus of the actual norm and are evaluated positively. Out of a pair of variants evaluated as a=b, variant a is evaluated negatively and is in clear contrast to the one belonging to the nucleus of the actual norm. The intermediate degrees a–b and a ‖ b show a continuum extending between actual norm and mistake. Within this continuum, the partial or peripheral norms coexist with formerly established norms and potential (future) norms.

It is not possible to draw a clear line of division between these four types of variants, because the actual norm itself is not constant and various authors do not always treat variants in the same way. This is especially true of newly introduced and obsolescent grammatical variants.

In general, the authors of recommendations endeavour to stabilize the actual norm through codification and to define its limits, but anomalous variants functioning in SL usage divide and weaken the actual norm and oust from SL usage even positively codified variants belonging to the nucleus of the SL norm. In the domain of grammar, these processes are comparatively slow, but when one looks back on 60 years of grammatical recommendations, they become quite evident.

8.4.

The third part of the work consists of six chapters. The object of this part is the same as in the second part, viz. to examine the recommendations and their motives. In this chapter, however, this is done from a different angle. The main motives are examined with respect to five sources of grammatical recommendations. The motives which are compared in this part of the work are the following: (1) the scope of a GP (popular language, early Lithuanian texts, fiction); (2) the 'purity' of a GP; (3) the standardizing tradition of Jonas Jablonskis and his authority; (4) the functional and stylistic differentiation of GP. This chapter also aims at showing the different types of motivation by comparing the analogies invoked by various authors and works.

8.4.1.

An examination of the grammatical recommendations of Juozas Balčikonis enables to conclude that this author evaluated GP invoking the following motives: scope of usage (especially in the popular language), correctness (i.e. conformity to grammar rules formulated on the basis of the popular language) and origin. All these motives combine into a harmonious system and show the consistency of his views. The main motive of Balčikonis' recommendations was conformity to the popular language, all remaining motives are more or less connected with it.

8.4.2.

The analysis of grammatical recommendations published in *Native Language* (1933–1941) shows that the main contributors (Pranas Skardžius, Petras Jonikas, Antanas Salys, Jurgis Talmantas, Leonardas Dambrauskas [Dambriūnas]) were generally true in practice to the views they declared in theory. They began to discuss a new problem in Lithuanian linguistics, viz. the adequacy of language means, and tried to take it into account in evaluating GP. On the basis of their grammatical recommendations we can better understand one of their most important statements about modern SL usage as a criterion of SL. We can say that SL usage was preferred only in the sense that the contributors to NL_1 tried to decide what the SL as an autonomous language system required and what it did not require. But SL usage was not the most important source of norms in their grammatical recommendations. They operated with the facts of the popular language and often also with those of the early texts.

8.4.3.

The majority of grammatical recommendations contained in the third source, *Native Language* (1958–1968), which was published in the United States of America, belong to one single author, Leonardas Dambriūnas. Much attention is therefore paid in this study to the motives of his recommendations. In Lithuania, Dambriūnas had been a contributor to NL_1 for some time, and between 1936 and 1937 he had even acted as its editor-in-chief, and this no doubt shaped his ideas about the standardization of the SL. But in America Dambriūnas sometimes went to extremes both in his theoretical reasonings and in his recommendations on the usage of grammatical variants. Though he showed his subtle language feeling in some questions of syntax, he generally looked at the processes of language development from the point of view of logic. Many language mistakes traditionally corrected by other linguists (from Jonas Jablonskis onward), were considered correct by Dambriūnas (e.g., certain uses of the locative). In this way, he tried to revise the traditional Lithuanian grammar system and offended against the demand for stable SL norms.

Dambriūnas' views on SL usage, his interpretation of the correctness criterion, and the analogies he invoked are discussed in the work in more detail.

8.4.4.

The recommendations of the periodicals *Our Language* and *Speech Culture* are discussed in the same chapter of the third part of the work. These two periodicals were published almost in the same period (the latter, *Speech Culture*, is still being published), so that the authors are the same in most cases.

Still, there are some differences both in the recommendations themselves and in the topics touched upon, so that a comparison of periodicals seems worthwhile. The views of the contributors of both *OL* and *SC* concerning the role of the popular language, SL usage and the functional and stylistic differentiation of grammatical variants are discussed in this chapter too.

The last chapter of the third part of the thesis generalizes the facts gathered from the recommendations of the five excerpted sources. The general conclusion is that we can distinguish two types of motives underlying grammatical recommendations: (1) motives oriented towards the language itself, and (2) motives oriented towards language users.

9.

The motives underlying recommendations are shown in detail in the following table.

The motives of recommendations

I. Oriented towards the language itself:

1. The scope and manner of use:

a) in early texts,	⎫	spread
b) in popular language and folklore,	⎬	and
c) in SL usage (literary language etc.).	⎭	tradition of use

2. The tradition of standardization (the authority of Jonas Jablonskis and others).

3. Purity.

4. Conformity to the grammatical system and rules.

II. Oriented towards the users of SL:

1. Functional-stylistical differentiation.

2. Other motives (conveniency of use, etc.).

A quantitative analysis has been carried out with the aid of statistical methods in order to trace differences between motives invoked in all five sources. Some interesting facts concerning the motivation of GP were revealed.

The main motive of the first group, where scope and manner of use is defined, is conformity to the popular language, but its importance decreases in the course of the sixty years separating our days from those of Balčikonis.

Attestation in early texts is not often invoked as a motive (if it is, then only in NL_1 and NL_2, especially by Salys and Skardžius); on the other hand, the established usage of the literary language gains in importance.

An interesting conclusion may be drawn: though the above-mentioned spheres of use are usually treated as sources of SL norms, they can sometimes acquire the status of a criterion in defining the norm. For example, the use of a language feature in popular language was, in most cases, a guarantee of correctness to Balčikonis, whereas Dambriūnas treated modern SL usage as a criterion for defining SL norms.

The opinion of Jablonskis is most frequently invoked in NL_2, but only about half of the recommendations of that periodical (essentialy those of Dambriūnas) support Jablonskis' authority. Balčikonis and NL_1 agree with Jablonskis' tradition of standardization in almost all cases, and the periodicals *OL* and *SC* in about 70 per cent of cases.

The motive of purity is applied in evaluating GP with almost equal frequency over the whole period of 60 years (this motive is narrowly connected with the motive of correctness, if we have in mind GP). Functional-stylistic differentiation, on the other hand, gains in importance as a motive especially in *OL* and *SC*.

An examination of the motives invoked shows significant shifts in time with respect to the relative importance of motives. The lower a motive is on the list, the more it gains in importance (see table, pg. 320–321): there is a shift from scope and manner of usage to conformity to the grammar system and rules and to the needs of SL users.

10.

The fourth part of the work generalizes the facts established in the second and the third parts. A detailed examination of the motives of recommendations enables us to reach several conclusions concerning the principles and criteria applied in grammatical recommendations.

The main criteria are correctness (systematic consistency) and purity, while the remaining criteria have only an auxiliary function in the evaluation of GP. Some of them are discussed in this part of the work (language feeling, language etiquette, lucidity, conciseness, etc.). Their application is determined by the principle of adequacy, which can be understood as functional, functional-stylistic and communicative adequacy.

11.

The conclusions arrived at in the work are the following:

1. If we do not identify the SL norm with SL usage and accept the existence of a triad 'codification – SL real norm – SL usage', we can claim that the SL norm and the norm of popular language differ not only in quantity, but also in quality. To differentiate between the SL norm and SL usage is a requirement for the theory of prescriptive grammar as well as for its practice.

2. From the recommendations we can gain only indirect evidence about the peculiarities of grammatical variants. But it is clear that functional variants are the most dangerous for the stability of the grammatical system of the SL. As the authors of recommendations do not fail to notice, this is connected mainly with the influence of foreign languages.

3. There are three main principles of standardization of GP: scope and manner of usage; conformity to the grammatical system and rules; functional-stylistic peculiarities of GP. But these general principles are only preconditions for the evaluation of GP. In practice, the criteria of correctness and purity are applied most frequently, and sometimes they are combined with the concrete manifestations of the principle of adequacy.

4. There is no universal criterion by which to evaluate all grammatical variants. There are several reasons for this: (a) the lexicalisation of certain grammatical phenomena; (b) the traditional use of non-systemic phenomena; (c) the concrete situation of usage, which can correct the principles of codification (the 'pressure' of the text, the context of the sentence, the needs of SL users, etc.).

5. In general, it can be said that the results of the standardization of grammar depend on how the competing tendencies of language (stability and development) are treated by different authors. But more extensive studies are necessary to compare the standardization of grammar with that of vocabulary, word-formation and other parts of the language system.

ASMENŲ RODYKLĖ

Akelaitis G. 185–186
Alekna V. 64, 122, 125, 130, 137, 189, 193
Aliulis V. 92
Ambrazas V. 59, 105, 112–114, 123–124, 140–141, 154, 169–170, 178–179, 190–191, 196, 199, 201, 206, 263–265, 267, 271–272, 287–288
Babickienė Z. 128, 270
Babrauskas B. 243
Bagdonas A. 158
Balašaitis A. 66, 75, 77–78, 82, 85, 116, 131–132, 136, 161–162, 166, 173–174, 176, 189–190, 199, 269, 271, 291
Balčienė B. 76, 97, 129, 143–144, 173
Balčikonis J. 13–14, 44, 47–48, 53, 62, 68–70, 72, 85, 93, 98, 111, 116, 120–121, 127–128, 134, 139–140, 142, 144, 147–148, 151–152, 163, 167–173, 177, 179–180, 184, 188–190, 193–194, 197–198, 211, **217–227**, 229, 234–236, 242, 255–257, 259, 263, 268, 270, 275, 277, 279, 296–297
Balkevičius J. 123, 144, 271
Baltušis J. 225
Baranauskas A. 14, 87, 236
Barzdukas S. 48, 126, 138, 144, 157, 161, 172, 193, 199, 254–255
Braziulis V. 168, 193
Bretkūnas J. 222, 266
Būda V. 72, 81, 91, 93, 95, 97, 101, 113, 124, 126, 130–131, 136–140, 143–144, 146–147, 149, 154, 162, 164, 166, 170–171, 173–175, 178, 180, 189–193, 196–198, 205, 267–268, 270–271, 273, 285–287, 290–291
Būga K. 13, 99, 151, 157, 187, 232, 242, 255, 268
Būtėnas J. 88, 242
Butkus A. 134, 267
Buttler D. 283
Churginas A. 237
Coseriu E. 25, 30–31
Čiurlionienė S. 82, 285
Čižikienė N. 46, 240
Čižiūnas V. 78
Dambrauskas L. *žr.* Dambriūnas L.
Dambriūnas L. 13, 26, 47–48, 53, 63, 69–70, 82, 84–86, 88, 99, 111–112, 115–116, 120–122, 124, 128, 131, 133–134, 142–144, 146–148, 150–151, 153, 156, 159–162, 165, 168–169, 172–173, 178, 183, 185, 188, 192–194, 199–200, 206, 228, 231, 239, 242, **245–261**, 270, 277, 279–280, 284–285, 287–288, 291, 296
Danešas F. 42–43
Daugėla G. 87
Daukša M. 222
Donelaitis K. 121, 249–250, 267
Drotvinas V. 64, 89, 102, 113, 124, 273
Drukteinis A. 119, 121, 124, 131, 265, 267
Dumašiūtė Z. 85–86, 172, 267
Eigminas K. 171
Gailiūnas P. 67, 147, 154, 163, 175
Gaivenis K. 38, 42, 140–141, 160, 271
Gargasaitė D. 71
Gervė M. 185, 285
Girdenis A. 14, 30, 33–34, 38, 42, 66, 70, 72, 100, 106, 108, 157, 187, 262, 264, 266, 269, 272, 281–282, 284, 289–290
Girnius J. 259
Glebavičienė S. 178
Gorbačevičius K. 29, 31, 33

Grabauskas V. 78, 150–151, 158, 179, 191, 202, 268
Grinaveckienė E. 65, 96, 122, 146–147, 193, 196
Grinaveckis V. 75, 81, 88–89, 132, 138, 143, 160, 205, 266, 268, 270, 287
Havránekas B. 31–32, 34
Hjelmslevas L. 30
Ickovičius V. 28, 30–32
Jablonskis J. 13–14, 29–30, 44–45, 47, 67, 69, 78–79, 83, 88–89, 93–95, 105, 112, 115–116, 118, 121, 126–127, 134, 142–144, 146, 148–153, 157, 160–161, 163, 175, 178, 183, 185, 188–189, 193–194, 196–197, 199, 204, 216, 222, 226–229, 233, 237, 242, 254–258, 260, 262, 268, 274–277, 280, 296–297, 300
Jakaitienė E. 38, 59, 89, 96, 126, 171, 198
Jakštas A. 186, 242
Jakulienė A. 96, 101
Jaunius K. 79
Jedlička A. 22, 28–29, 31–32, 35–36
Jespersenas O. 26, 251
Jonaitytė A. 264
Jonikas P. 13, 45–48, 62–63, 81–82, 87, 115, 127, 138, 160–161, 228, 234, 236, 239–240, 242–247, 252, 254, 280, 283, 288, 291
Junevičius V. 140
Jurkynas M. 154, 178, 231, 236
Kalinauskas B. 91, 130–132, 140–141, 144, 147, 149, 164, 173, 183, 189–190, 265, 267, 269, 285
Kalnius A. 193
Karaciejus J. 201
Katiliškis M. 247
Kaulakienė A. 189
Keinys S. 38, 42, 78–80, 93, 127, 189, 271, 277
Kėzytė S. 102, 125
Kilius J. 157, 267
Kirvaitis G. 175
Kleinas D. 142–143
Klimavičius J. 66–67, 75, 77–78, 80–81, 104–105, 113–114, 117, 126, 129–130, 132, 141, 143, 145, 154, 163, 176, 197, 265–266, 268, 289
Kniūkšta P. 14, 33, 42–43, 49, 72, 79, 86, 90, 105, 116, 131, 134–137, 139, 143–144, 158–159, 170–171, 174, 179, 197, 202–203, 223, 262–263, 268–269, 271, 281, 283–284, 286
Koduchovas V. 20, 22–25
Krėvė V. 250, 267
Krinickaitė S. 102, 148, 269
Kruopas J. 81, 178–179, 229
Kubriakova J. 21–24, 27–28
Kučinskaitė A. 101, 104, 124, 130, 143, 148, 154, 166, 184–187, 206, 264, 269, 271, 285
Kuodys L. 65, 176, 197, 267
Kundrotas J. 132, 136, 190, 204, 270
Kuršaitis F. 157
Kuzavinis K. 138
Kuzmickis Z. 148
Labokas J. 230
Labutis V. 19, 34, 40, 44, 49, 64, 82, 85, 101, 113–114, 119, 123–124, 137, 147, 154, 173, 189, 202, 207, 262–263, 267–268, 271, 284
Laigonaitė A. 255
Latvytė J. 201
Laurinaitis J. M. 230, 234, 238, 244
Laužikas L. 118
Lazauskas J. 127, 243, 287
Lazdynų Pelėda 267
Lenkevičiūtė M. 67
Lipskienė J. 177
Lukšys D. 192
Malakauskas A. 66, 81–82, 101, 150, 197
Marčiulionytė I. 66, 196
Markuckienė A. 130, 193, 199
Masaitis A. 158
Mašiotas P. 62–63, 69–70, 131–132, 250
Mažiulis V. 222
Mažvydas M. 248–249, 266, 274
Michalauskas V. 66, 80, 82, 101, 104, 113, 115, 126–127, 137, 143, 145, 152, 170, 190, 195
Miecevičius K. 127, 243, 287
Mykolaitis-Putinas V. 69, 267
Miliauskaitė N. 165
Miliūnaitė R. 46, 48, 83, 126, 227
Montvilienė A. 136, 202

Naktinienė G. 67, 87, 122, 147; *dar žr.* Savičiūtė G.
Oginskienė E. 123, 198, 268
Palionis J. 13–14, 29, 34–35, 42–44, 46, 91, 121, 129, 163, 172, 228, 237, 255, 264, 267, 271, 279, 281
Palmaitis L. 159
Paulauskas J. 62, 72, 94–95, 284
Paulauskienė A. 14, 20, 26–27, 33, 39, 58, 66–67, 81, 83, 85–86, 91–92, 94–95, 99, 101, 103–106, 112–113, 116–117, 123–126, 129, 131–132, 136–138, 143–144, 150, 161, 163–166, 169–170, 195, 202, 268–269, 286
Pikčilingis J. 76–77, 89, 94–95, 113, 162, 164, 171, 179, 220
Piročkinas A. 14, 34, 42–43, 58, 64–65, 69, 75, 82–83, 95, 112, 114, 150–151, 153, 158, 161, 173, 175, 179–180, 195, 228, 265, 268, 277, 297
Pribušauskaitė A. 127
Pribušauskaitė J. 93, 113
Pupkis A. 14, 21, 29, 31–33, 41–42, 46, 49, 58, 72, 82–83, 99, 112, 129, 143, 145, 161, 164, 170–172, 180, 183, 189–190, 222, 260, 265, 267, 269, 272, 279, 280–282, 284, 289
Račkauskas M. 185–186, 290
Ragauskas J. 135
Raila B. 63, 69, 81, 227, 229–230, 236, 285
Rasimavičius A. 142, 144, 268
Rastenis V. 48, 112, 143, 165, 171, 195, 247
Razmukaitė M. 149–150, 152, 177, 183, 264
Rimša V. 122, 186
Rosinas A. 34, 42, 84, 98, 127, 138, 146, 151, 160, 165, 171, 266, 285–286
Rumšas P. 127
Ružė A. 132, 135, 140, 150, 153, 171, 174, 177, 180, 193, 202, 265–266
Sabaliauskas A. 29
Salys A. 13, 47–48, 62–63, 70, 73–74, 81, 104, 124–125, 127–128, 130–131, 133, 152, 177–178, 186–187, 200, 203, 228–232, 234–236, 238, 242–245, 280
Saussure'as F. de 20–22, 24, 31
Savičiūtė G. 101, 116, 126, 136, 161, 171; *dar žr.* Naktinienė G.
Savukynas B. 64–65, 100, 129, 139, 264–265, 271, 280
Semeniuk N. 30–32, 35
Simonaitytė V. 29
Sirtautas V. 70–71, 142, 144, 187, 196–197, 263–264
Sirvydas K. 222, 266
Sisaitė N. 88, 113, 191
Skaisgirienė R. 101, 122, 175
Skardžius P. 13, 45–46, 48, 62–63, 70, 73, 88, 95, 97–98, 104, 111–112, 120, 125–128, 130, 132–133, 135–136, 138, 144–150, 152, 154–157, 159–164, 166, 168, 172, 174–175, 177–179, 183, 187, 193–194, 197–199, 202, 205, 228, 230–239, 241–244, 246–249, 254–255, 259, 266, 280, 284–285
Skvorcovas L. 29–32
Sližienė N. 77, 96, 104, 113, 117, 122, 124, 161, 163, 170, 172, 175, 196, 202, 204, 266
Solncevas V. 20
Sosiūras F. de *žr.* Saussure'as F. de
Sruoga B. 64, 267
Statkevičienė J. 122, 193, 196
Steponavičius A. 38
Stonys M. 73, 78
Stonkus S. 125
Stundžia B. 113, 137, 141, 155, 163, 183
Šegždienė V. 132
Šepetytė R. 113
Šimaitienė A. 152
Šukys J. 82, 113, 116–117, 119, 126–127, 132, 135, 137, 140, 144, 146–148, 151–153, 159, 161, 165–166, 171–172, 175, 189, 195, 197–198, 204–206, 265–266, 269, 273, 286–287, 290
Talmantas J. 47, 61, 95, 120, 133, 232, 244
Tarvydaitė D. 14, 26–27, 33, 39, 58, 83, 85, 94, 103, 166
Tolutienė B. 144
Ulvydas K. 14, 49, 63, 70, 77, 88–89, 95, 119, 124, 139, 145–146, 161–163, 165–166, 179, 186, 189, 195–196, 255, 263
Urbanavičiūtė Ž. 66, 87, 167, 191, 205
Urbutis V. 20, 22

Urniežiūtė R. 67
Vaičiulaitis A. 250
Vaišnys J. 96, 155, 202, 257, 259–260, 286
Vaitkevičiūtė V. 65, 126, 148, 269
Vaižgantas 249–250, 267
Valančius M. 222, 236, 267
Valeckienė A. 71, 81, 102, 125, 128, 134, 146, 164–165, 185, 269, 271, 289
Valeika L. 142
Valiulytė E. 97, 124–125, 154, 156–158, 163, 166, 172, 175, 269, 271
Valiuvienė T. 66, 78, 81–82, 85, 136, 166, 176, 183, 189–190, 199, 269
Venckutė R. 14, 80, 88, 101, 105–106, 113, 117, 122–123, 126–127, 137, 143, 159, 161, 164, 167, 170, 190, 196, 265–266
Vendryesas J. 25
Vidmantas J. 74–76
Vydūnas 250
Vidžiūnas A. 14, 119, 147, 150
Vienuolis A. 62, 173, 225, 267
Vilentas B. 248, 266
Vilkys A. 138, 202
Vilutytė A. 76, 138, 149
Viskanta E. 69, 188, 218, 221
Vitkauskas V. 14, 196, 240
Vodzinskas E. 74–75
Vosylytė K. 62, 78–79, 135, 137, 149, 160–161, 173–174, 190, 266, 269
Zimanas G. 203, 244
Zinkevičius Z. 87, 97–98, 146
Žemaitė 190–191, 222, 236, 267
Žemaitis J. 145–146
Žirgulys A. 89, 93, 112, 117–119, 122, 127, 144, 146, 152, 165, 173, 196, 201, 203–204, 229, 264, 266, 269, 284
Žiugžda J. 95, 139, 150, 165, 197, 204–205, 243
Žukauskaitė J. 84, 138, 145–146, 178–179, 195, 198, 200
Žulys V. 30
Župerka K. 57, 78, 87, 119, 146, 148, 166–167, 272

Арутюнова Н. 24, 27
Березин Ф. 21, 24
Булыгина Т. 107
Вандриес Ж. *žr.* Vendryesas J.
Гавранек Б. *žr.* Havránekas B.
Головин Б. 21, 24
Горбачевич К. *žr.* Gorbačevičius K.
Граудина *Л.* 36
Данеш Ф. *žr.* Danešas F.
Едличка А. *žr.* Jedlička A.
Жуперка К. *žr.* Župerka K.
Звегинцев В. 22–23, 26
Исаев М. 23, 27
Ицкович В. *žr.* Ickovičius V.
Климов Г. 26
Кодухов В. *žr.* Koduchovas V.
Косериу Э. *žr.* Coseriu E.
Кубрякова Е. *žr.* Kubriakova J.
Лайонз Дж. 24
Никольский *Л.* 26
Пешковский А. 33
Семенюк Н. *žr.* Semeniuk N.
Скворцов *Л.* *žr.* Skvorcovas L.
Солнцев В. *žr.* Solncevas V.
Соссюр Ф. де *žr.* Saussure'as F. de
Степанов Ю. 31–32
Шварцкопф Б. 31